
ТЕОРІЯ
ФІНАНСІВ

ПІДРУЧНИК

ТЕОРІЯ ФІНАНСІВ

*Під загальною редакцією професорів
Федосова В. М., Юрія С. І.*

ПІДРУЧНИК

Київ
«Центр учбової літератури»
2010

ББК 65.261я73
УДК 336.01(075.8)
Т 33

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-6278 від 29.07.2009)*

Рецензенти:

Лагутін В. Д. — доктор економічних наук, професор, (Київський національний торговель-економічний університет);

Лютий І. О. — доктор економічних наук, професор, (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Огородник С. Я. — доктор економічних наук, професор, (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана).

Автори:

Бойко С. В., Гацька Л. П., Гошовська В. В., Загурський О. М., Ільєнко А. А., Лазебник Л. Л., Леоненко П. М., Львовичкін С. В., Опарін В. М., Погорілий А. О., Суторміна В. М., Тропіна В. Б., Федосов В. М., Цибок В. О., Циганов С. А., Юхименко П. І.

Юхименко П. І., Федосов В. М., Лазебник Л. Л. та ін.

Т 33 Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 576 с.

ISBN 978-966-364-997-9

Цей підручник є першою спробою повернути українську фінансову школу до загального руслу світової фінансової науки. Вперше у вітчизняній літературі за новою структурою курсу висвітлюються питання теорії фінансів у систематизованому виді з сучасною системою оцінок. Підручник устаткований контрольними запитаннями і тестами для перевірки знань студентів, узагальненнями підходів до трактування категорій, списком рекомендованих першоджерел до кожної теми. За структурою і змістом підручник відповідає програмі навчального курсу «Фінанси», який вивчається на усіх факультетах економіки і фінансів вищих закладів освіти України.

Розраховано на студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів, науковців, усіх кого цікавлять питання теорії фінансів.

ББК 65.261я73
УДК 336.01(075.8)

ISBN 978-966-364-997-9

© Юхименко П. І., Федосов В. М. та ін., 2010
© Центр учбової літератури, 2010

Вступ

За період вікової історії України вкотре проходять корінні зміни, які зачепили усі галузі економіки і суспільства. І якщо раніше такі зміни завжди були наслідком війн, то нині ніхто не заперечує цілісності України. Ми воюємо самі, зі своєю психологією, зі своїми звичаями, зі своїм минулим. Як у всякій війні ми щось втрачаємо, у т.ч. і людські долі. По-іншому на світ дивиться нове покоління, яке має інших кумирів ніж у їхніх батьків. Навряд чи ми зможемо оцінити ці зміни об'єктивно, на краще вони чи на гірше, але безперечним є те, що вони інші. Інше ставлення до роботи, навчання, до свого майбутнього. Але одне негативне явище проглядається скрізь — падає рівень професіоналізму. Це викликано і зміною суспільних пріоритетів, які з періоду здобуття незалежності домінують в економічному і політичному житті України. Певною мірою це торкнулося і середнього покоління.

Усі сподівання на молодь, яка залучається до активного суспільного життя. Це майбутнє України.

Цей підручник ставить за мету сприяти підвищенню професіоналізму студентів, допомогти їм стати кваліфікованими спеціалістами, дати знання, підвищити інтерес і прищепити любов до професії фінансиста. Автори намагалися подати матеріал у систематизованому вигляді з новою системою оцінок. Вперше в систематизованому вигляді подана еволюція поглядів на фінансову науку українських вчених, зроблені спроби пов'язати окремі теоретичні аспекти з практикою трансформації економіки України.

У сукупності навчальних дисциплін, які формують світогляд майбутніх економістів і закладають основу професіоналізму, важливого значення набуває предмет «Теорія фінансів». І не випадково. Це викликано відповідною роллю фінансів як у відтворювальному процесі, так і у сфері «інтересів» фінансів. Бюджет, податки, позики, інфляція — хто із практиків не стикався з цими категоріями? Не тільки економіст, але й будь-яка освічена людина має володіти тією чи іншою мірою теоретичним фундаментом в галузі фінансової науки.

Автори цього підручника намагалися зробити його корисним і доступним, лаконічним і проблемним. Проте, глибина знань майбутніх фахівців залежить, насамперед, від систематичності опрацювання матеріалу і зацікавленості у поглибленні власних знань, усвідомлення значущості майбутньої роботи.

**Заслужений діяч науки і техніки України,
доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри фінансів Київського національного
економічного університету ім. Вадима Гетьмана**

В. М. Федосов

Тема 1

ПОНЯТТЯ ФІНАНСІВ ТА ФІНАНСОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Основні терміни та поняття

Гроші, фінанси, централізовані фінанси, децентралізовані фінанси, державні податки, капітал, дохід, національний дохід країни, ціна, кредит, заробітна плата, первинний розподіл, первинні доходи, функції фінансів, фінансовий механізм, фінансове планування й прогнозування, фінансові показники, нормативи, ліміти й резерви, стимули й санкції, фінансова інфраструктура, ринок фінансових послуг, фінансовий ринок.

1.1. Сутність та функції фінансів

У загальному трактуванні **фінанси** — це економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів для виконання функцій та завдань господарюючих суб'єктів, а також будь-якої фізичної особи й суспільства загалом й забезпечення умов розширеного відтворення.

Фінанси існують не самі по собі, а заради забезпечення потреб громадян, підприємств і держави. Будь-яка фінансова операція так чи інакше, в даний момент чи у віддаленій перспективі пов'язана із суспільним відтворенням. З одного боку, вихідною основою формування доходів усіх суб'єктів є вироблений у країні ВВП, а з іншого, їх використання пов'язане із його продукуванням. Тобто, як економічна категорія фінанси беруть участь у розподільних відносинах і впливають на відтворювальний процес.

Характеристика складових елементів фінансів та засад їх функціонування пов'язана з такими дефініціями, як «гроші», «ціна», «кредит», «фінансові ресурси», «централізовані фінанси», «децентралізовані фінанси», «ринок фінансових послуг» «фінансова інфраструктура». Кожний з них термінів відображає певну сукупність фінансових відносин, а також фінансових інститутів та інституцій, через які вони опосередковуються. Кожний з них дає можливість охарактеризувати специфічний зріз фінансів та механізмів їх функціонування. При цьому окремі фінансові елементи можуть входити одночасно до декількох чи навіть усіх вказаних явищ, але кожне з них є відмінним і відносно самостійним.

Під *централізованими фінансами* розуміють економічні грошові відносини, пов'язані з формуванням і використанням фондів грошових засобів держави, під *децентралізованими фінансами* — грошові відносини, які виникають у процесі кругообігу грошових фондів підприємств.

Своєрідною аксіомою є той факт, що фінанси призначені для обслуговування потреб економіки, а не навпаки — економіка для фінансів. При цьому в умовах ринкової економіки фінанси відносно економіки відіграють домінуючу забезпечувальну роль. На рівні суб'єктів господарювання по суті відбувається процес трансформації залучених у процес виробництва фінансових ресурсів у відповідні товари та послуги. Через фінанси домогосподарств опосередковуються процеси споживання, забезпечуючи просте відтворення, та формування заощаджень, які є основою інвестицій, а відтак, розширеного відтворення. Централізовані фінанси за допомогою системи державних закупівель та суспільних послуг по суті забезпечують ті ж потреби, опосередковуючи перерозподільні процеси. Нинішня світова фінансова криза наочно засвідчила, наскільки значущим є вплив фінансів на функціонування економіки. Своєрідна ланцюгова реакція, що була викликана здавалося б поодиноким випадком в окремій країні — іпотечною кризою в США — переросла у досить глибоку економічну кризу, яку за глибиною та масштабністю порівнюють із Великою депресією 30-х років минулого століття.

Фінанси — невід'ємна частина грошових відносин, тому їхня роль і значення залежать від того, яке місце грошові відносини займають у економічних відносинах. Не всі грошові відносини можуть розглядатися як фінансові. Фінанси відрізняються від грошей своїм змістом та виконуваними функціями. **Гроші** — це загальний еквівалент, за допомогою якого вимірюють витрати праці виробників, а **фінанси** — економічний інструмент розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу, знаряддя контролю за утворенням і використанням грошових фондів. Основне їх призначення полягає у тому, щоб шляхом утворення грошових доходів і фондів забезпечити не лише потреби держави і підприємств грошима, а й контроль за **використанням фінансових ресурсів**.

Фінанси відображають грошові відносини, які виникають між:

- підприємствами у процесі придбання товарно-матеріальних цінностей, реалізації продукції та послуг;
- підприємствами і вищими організаціями при створенні централізованих фондів, грошових ресурсів і їх розподілі;
- державою і підприємствами при сплаті ними податків до бюджетної системи та фінансуванні витрат;
- державою і громадянами при внесенні ними податків;
- підприємствами, громадянами та позабюджетними фондами при сплаті платежів й отриманні ресурсів;
- окремими ланками бюджетної системи;
- органами майнового й особистого страхування, підприємствами, населенням при сплаті страхових платежів і відшкодування збитків після настання страхових випадків.

Основне матеріальне джерело грошових доходів і фондів — **національний дохід країни**, тобто вартість валового внутрішнього продукту з урахуванням спожитих у процесі виробництва знарядь і засобів. Фінанси є невід’ємною ланкою між створенням і використанням національного доходу. Фінанси впливають на виробництво, розподіл і споживання й мають об’єктивний характер. Вони відображають конкретну сферу виробничих відносин.

За **матеріальним змістом фінанси** — це цільові фонди грошових засобів, які утворюють фінансові ресурси країни. Збільшення національного доходу — є однією з умов зростання фінансових ресурсів країни. Варто зауважити, що фінанси і фінансові ресурси — поняття не тотожні. Фінансові ресурси не визначають сутності фінансів, не розкривають їхнього внутрішнього змісту і суспільного призначення. Фінансова наука вивчає не ресурси як такі, а суспільні відносини, які виникають у процесі утворення, розподілу, і використання ресурсів, вона досліджує законність розвитку фінансових відносин.

Фінанси — це, передусім, розподільча категорія. За їх допомогою здійснюється вторинний розподіл або перерозподіл національного доходу. У 1960–1990 роках частка національного доходу, яка перерозподілялася через усі ланки фінансової системи, різко зросла до 35–50%. Напередодні першої світової війни (1914–1918 рр.) вона становила лише 9–18%.

Фінанси виконують свою роль за допомогою форм і методів створення й використання фінансових ресурсів поряд з іншими економічними категоріями і, передусім — з **ціною**. *Ціна — це грошовий вираз вартості будь-якого товару*, тобто ціни, як і фінанси, здійснюють розподіл валового внутрішнього продукту. Ціни визначаються на основі попиту й пропозиції, але це за умови реалізації товару. При формуванні ціни виробником враховуються всі витрати виробництва й збуту, а також певна сума накопичень у формі прибутку.

Можна дійти висновку, що ціна визначає параметри впливу фінансів на всі процеси, пов’язані зі створенням та використанням валового внутрішнього продукту. Певною мірою це так, тому що при реалізації товару, роботи чи послуги встановлюється їхня дійсна вартість і обсяги фондів фінансових ресурсів, які будуть створені по закінченні виробничого циклу. Це фонди нагромадження, споживання та відновлення виробничих фондів — основних і обігових.

Проте це лише візуальне враження, бо фінанси можуть впливати як на абсолютний розмір ціни, так і на внутрішню її структуру найрізноманітнішими методами. Так, держава, використовуючи фінанси, може суттєво впливати на структуру ціни через зміну відрахувань до фонду амортизації, пенсійного фонду та фонду соціального страхування. Ціни можуть бути змінені завдяки введенню акцизного збору або податку на додану вартість.

Фінанси мають ширший діапазон розподілу, ніж ціна. Вони здійснюють не лише первинний розподіл валового внутрішнього продукту на рівні виробничої структури, а й подальший перерозподіл через бюджетну систему. На цьому етапі ціни можуть регулюватися за допомогою дотацій і виплат із бюджету різниці в цінах. Характерними щодо цього є дотації вугільній промисловості, дотації на комунальні послуги, потреби електротранспорту, на окремі види ліків.

У теорії й практиці цінові та фінансові методи часто розглядаються як рівнозначні щодо регулювання економічних процесів. Є підстави стверджувати, що ці методи доповнюють один одного і їхнє використання залежить від конкретної економічної ситуації.

У розподільчих процесах поряд із фінансами та ціною бере участь і **заробітна плата**. *За своєю економічною природою заробітна плата є грошовим виразом вартості праці.* Це фонд грошових засобів, що знаходиться в розпорядженні працівника й використовується для задоволення особистих потреб.

Для виплати заробітної плати на підприємстві створюється фонд фінансових ресурсів. Це свідчить про органічний зв'язок фінансів і заробітної плати. Фінанси створюють умови для функціонування заробітної плати. Кошти, що надходять у розпорядження працівника, є свідченням того, що відбувся процес обміну товарами — робоча сила на товар-гроші. Надалі товар-гроші обмінюватиметься на інші види товарів, необхідні для задоволення потреб людини. Тобто, це простий товарообмін.

Проте людина, одержавши заробітну плату, використовує її не лише для обміну на товари першої необхідності. Вона створює фонди грошових засобів для придбання товарів тривалого користування, цінних паперів із метою одержання доходів тощо. Тоді згадані фонди є фінансами кожного громадянина.

Фінанси та заробітна плата перебувають у постійній взаємодії. Так, держава регулює заробітну плату за допомогою податків, створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Водночас держава за рахунок централізованих фондів фінансових ресурсів стимулює розвиток окремих видів діяльності, надаючи субсидії, субвенції та інші форми фінансових дотацій.

Фінанси тісно пов'язані з **кредитом**, власне, мають однакову економічну природу. Вони відображають рух вартості валового внутрішнього продукту. Проте кожна з них має свою специфіку участі в економічних процесах. При функціонуванні як фінансів, так і кредиту, створюються й використовуються фонди фінансових ресурсів. Фінанси готують передумови для функціонування кредиту.

Кредит є рухом позичкового фонду, який здійснюється через банківську систему і спеціальні фінансово-кредитні інститути. Фінанси формують

централізовані й децентралізовані фонди фінансових ресурсів на рівні підприємств і держави. У процесі використання цих фондів виникають ситуації, коли на одному підприємстві з'являються тимчасово вільні кошти, а на іншому — потреба в них.

За нестачі у підприємницьких структур коштів для виробничої діяльності та розширення виробництва вони використовують кредит як джерело формування фінансових ресурсів. За наявності вільних коштів підприємство їх продає банку на певний час.

На рівні держави уряд за нестачі коштів для фінансування загальнодержавних потреб, а також місцевого самоврядування, може використовувати кредити банків, кошти населення і міжнародних фінансових організацій. Кредит подовжує перерозподільні процеси, розпочаті фінансами, ціною, заробітною платою.

Між фінансами та кредитом існують певні відмінності. Фінанси здійснюють розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту, а кредит обмежується лише перерозподілом, бо має справу тільки з тимчасово вільними коштами — акумулює їх і за плату надає в користування на умовах повернення. А для фінансів характерний рух без умови повернення.

Склад фінансів є *об'єктивним* явищем, що не залежить від особливостей тієї чи іншої країни та специфіки економічної й фінансової політики, яка здійснюється певною державою. При визначенні складових фінансів не потрібне ні законодавче, ні якесь інше регламентування, оскільки за основу їх виділення приймають по суті аксіоматичну ознаку — суб'єктів фінансових відносин. На національному рівні це громадяни, підприємства й держава, а на наднаціональному — міжнародні організації та інституції. Відповідно, фінанси включають чотири складові: фінанси домогосподарств, фінанси суб'єктів господарювання, державні фінанси та міжнародні фінанси. Кожна з цих складових фінансів забезпечує специфічні потреби вказаних суб'єктів, що суттєво різняться. В кожній з них створені свої спеціалізовані інститути, процедури, стандарти й цілі, що характеризують особливості їх організації й функціонування, які мають значні відмінності.

Зміст фінансів розкривають їх **функції**. Фінанси виконують дві основні функції: розподільчу та контрольну, до того ж одночасно. Кожна фінансова операція передбачає розподіл суспільного продукту та національного доходу і контроль за таким розподілом.

Суть **розподільчої функції** полягає в розподілі національного доходу, коли відбувається створення, так званих, основних або *первинних доходів*. Їх сума дорівнює національному доходу. Первинні доходи формуються при розподілі національного доходу серед учасників матеріального виробництва. Їх поділяють на дві групи:

- перша — заробітна плата працівників, доходи фермерів, інших робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва;

- друга група — прибутки підприємств сфери матеріального виробництва.

Проте первинні доходи не утворюють суспільних грошових фондів, необхідних для розвитку пріоритетних галузей народного господарства, забезпечення обороноздатності країни, задоволення матеріальних та культурних потреб населення. Тому необхідним є подальший розподіл або перерозподіл національного доходу.

Перерозподіл національного доходу пов'язаний із:

- міжгалузевим і територіальним перерозподілом коштів в інтересах найбільш ефективного й раціонального використання доходів та нагромаджень підприємств;
- наявність поряд із виробничою невиробничою сфери, в якій національний дохід не створюється (охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення тощо);
- перерозподілом доходів між різними соціальними групами населення.

Як наслідок такого перерозподілу утворюються *вторинні доходи*. До них належать доходи, отримані в галузях невиробничої сфери, податки. Вторинні доходи є основою для формування кінцевих пропорцій використання національного доходу. *Таким чином, беручи активну участь у розподілі та перерозподілі національного доходу, фінанси сприяють трансформації пропорцій, які виникають в результаті первинного розподілу національного доходу, в пропорції його кінцевого використання.* Доходи, отримані в процесі такого перерозподілу, повинні забезпечити відповідність між матеріальними й фінансовими ресурсами і, передусім, між обсягом грошових фондів та їхньою структурою, з одного боку, та обсягом і структурою засобів виробництва і предметів споживання — з іншого.

Отже, перерозподіл національного доходу здійснюється між виробничою та невиробничою сферами народного господарства, галузями матеріального виробництва, окремими регіонами країни, формами власності та соціальними групами населення. Кінцевою метою розподілу й перерозподілу національного доходу і валового внутрішнього продукту, здійснюваних за допомогою фінансів, є розвиток продуктивних сил, створення ринкових структур економіки, зміцнення держави, забезпечення високого рівня життя населення.

Оскільки фінанси є інструментом формування та використання грошових доходів і фондів, вони об'єктивно відображають розподільчий процес. **Контрольна функція** фінансів виявляється в контролі за розподілом внутрішнього валового продукту по відповідних фондах і їх використанням відповідно до цільового призначення. У сучасних умовах фінансовий контроль повинен забезпечити розвиток суспільного і приватного виробництва, прискорення НТП, підвищення якості праці у

всіх ланках народного господарства. Він охоплює виробничу та невиробничу сфери і спрямований на поліпшення економічного стимулювання, раціональне й економне витрачання матеріальних, трудових, фінансових і природних ресурсів, скорочення невиробничих витрат тощо.

Одним із важливих завдань фінансового контролю є перевірка дотримання законодавства з фінансових питань, своєчасності й повноти виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, податковими органами, банками, а також взаємних зобов'язань підприємств щодо розрахунків і платежів.

Контрольна функція фінансів виявляється також через багатогранну діяльність фінансових органів. Працівники фінансової системи і податкової адміністрації здійснюють фінансовий контроль у процесі фінансового планування, при виконанні дохідної та витратної частин бюджетної системи.

Розподільча та контрольна функції фінансів реалізуються через **фінансовий механізм**.

Фінансовий механізм — це сукупність форм і методів створення й використання фондів фінансових ресурсів з метою забезпечення різних державних структур, господарських суб'єктів і населення. Складовими частинами його є фінансове планування й прогнозування, фінансові показники, нормативи, ліміти й резерви, стимули й санкції, а також система управління фінансами. Структура фінансового механізму представлена на рис. 1.1.

За допомогою фінансового механізму здійснюються широкомасштабний розподіл і перерозподіл створюваного в державі валового внутрішнього продукту відповідно до основних положень фінансової політики. На стадії фінансового планування й прогнозування визначаються фінансові можливості держави щодо фінансового забезпечення розвитку її економіки й соціальної сфери. Показники прогнозних розрахунків є основою для застосування відповідних стимулів та інструментів у формі різноманітних пільг, санкцій або обмежень, які забезпечують розвиток держави в заданому напрямку. Це можуть бути пільги з оподаткування, пільгове кредитування або надання дотацій на покриття збитків тощо. Можуть застосовуватися також фінансові інструменти, що обмежують ту чи іншу форму діяльності. Це штрафи, скасування пільг, додаткове оподаткування тощо. Фінансовий механізм характеризують узагальнюючі та індивідуальні показники. Узагальнюючими є загальний обсяг фінансових ресурсів, що створюється в державі, обсяг доходів та видатків бюджету тощо. Індивідуальні — це розмір витрат бюджету держави на одного жителя, розмір податків, що сплачуються одним працюючим. Фінансові показники дають змогу визначити дієвість фінансового механізму.

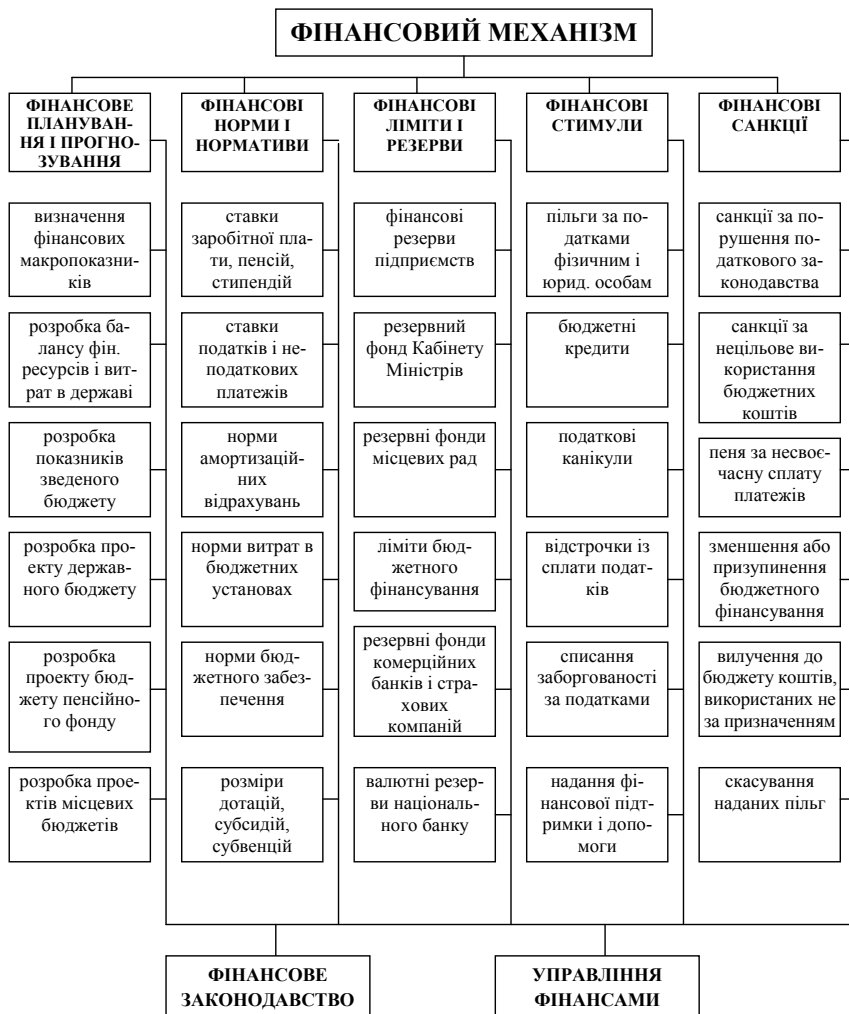

Рис. 1.1. Структура фінансового механізму

Важливими елементами фінансового механізму є фінансові нормативи, ліміти й резерви. **Нормативи** характеризують повний рівень забезпечення видатків, різних видів витрат фінансових ресурсів. **Ліміти** є певними обмеженнями на витрати в інтересах держави, підприємця або громадяни-

на. **Резерви** мають нейтралізувати вплив не передбачуваних факторів, що можуть виникнути в майбутньому.

Важливою складовою фінансового механізму є також **стимули**, спрямовані на забезпечення своєчасного й повного надходження коштів до бюджету, найекономнішого і найефективнішого їх використання, що припускає застосування як матеріального заохочення, так і економічних санкцій. Система стимулювання у складі нині діючого фінансового механізму поєднує, переважно, різні **санкції** за неповне й несвочасне надходження коштів до бюджету, неекономне й неефективне використання бюджетних асигнувань.

Найбільший перелік фінансових стимулів зосереджений у системі взаємовідносин бюджету з господарськими структурами й населенням. Причому платежі до бюджету й система бюджетного фінансування лише тоді можуть перетворитися на економічні стимули, якщо методи мобілізації, напрямки й порядок використання бюджетних коштів будуть пов'язані з інтересами суб'єктів господарювання.

Досвід розвитку економіки в умовах ринку в багатьох зарубіжних країнах доводить, що стабільність економічного зростання й підвищення суспільного добробуту потребують постійного вдосконалення фінансового механізму кожної із його складових. Економічною наукою завжди здійснювався пошук найефективніших форм і методів удосконалення фінансового механізму, і в більшості наукових джерел він одержав назву системи державного макроекономічного регулювання.

1.2. Роль фінансів у суспільному відтворювальному процесі

Суспільство не може існувати без постійного відтворення їжі, одягу, житла, соціальної сфери. Із збільшенням чисельності населення планети, урбанізацією, загостренням протиріч усередині окремих держав і між ними, з розвитком прогресу, науки, удосконалюванням техніки та технологій і проявом багатьох інших факторів відтворення середовища існування стає неодмінною умовою виживання людства.

Світовий **поділ праці зумовлює** нерівномірний розподіл високотехнологічних виробництв, концентрацію фінансового капіталу в найбагатіших країнах. Бідніші країни займаються видобутком сировини і виробництвом сільськогосподарської продукції. Однак у будь-якому випадку зміст відтворювального процесу не змінюється, а змінюється місце концентрації додаткового продукту. Через фінансовий, банківський і ціновий механізми основна частка прибутку осідає в найбільш розвиненіших країнах, що дає змогу їм і далі здійснювати розподіл на свою користь.

Процес відтворення складається з чотирьох стадій:

- 1) виробництво;

- 2) обмін;
- 3) розподіл;
- 4) споживання.

Ці стадії обов'язкові для відтворення, процес якого буде призупинений за відсутності хоча б однієї з них. Кожна стадія відтворення обслуговується однією або кількома економічними категоріями. Участь категорій у відтворювальному процесі може бути прямою й опосередкованою. Так, поряд із такою категорією, як товар, ціна є центральною складовою в обслуговуванні стадії обміну. Але вплив ціни безпосередньо виявляється на стадії споживання, хоча цю стадію відтворення обслуговують інші економічні категорії.

З огляду на суспільне призначення фінансів (формування і використання фондів, що забезпечують виконання державою своїх функцій), роль фінансів є найвагомішою на стадії розподілу. На цій стадії відтворювального процесу активніше виявляються усі суспільні інтереси, а отже, і протиріччя суспільства.

Справді, саме на цій стадії створений суспільством продукт поділяється спершу на частку споживання і нагромадження, а потім кожна з цих частин підлягає подальшому розподілу.

Стадії обміну та споживання можливі тільки після здійснення стадії розподілу. Кожен учасник відтворювального процесу поділяє свою частину доходу на фонд споживання і фонд нагромадження. Але ще до настання цієї стадії до розподільного процесу втручається держава, вилучаючи з індивідуальних і колективних доходів свою частку, використовуючи такі інструменти, як податки, позики, страхові платежі.

Чим ширше коло функцій держави, тим на більшу суму доходів членів суспільства вона претендує. Отже, змінюються і пропорції споживання. Якщо держава відшкодовує частину витрат на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, то це позначається й на ціні робочої сили, а отже — на рівні оплати праці.

Тут важливо зрозуміти тенденцію — чим вища частка суспільних фондів споживання, тим нижча частка особистих фондів споживання.

У теорії фінансів не припиняються **суперечки** щодо порівняльної ефективності державної участі у відтворювальному процесі. Для кожної держави в кожний конкретний момент часу необхідно виробити конкретні рекомендації. Але непорушним правилом повинне бути розуміння, що чим багатше населення країни (не окремі особистості, а широкі прошарки), тим багатша й сама держава. Високий рівень доходу створює високий споживчий попит, що оздоровлює економіку. Відповідно зростає податкова база і збільшується частка нагромаджень. Нагромадження є основою позичкового капіталу, що, своєю чергою, сприяє розширеному відтворенню й технічному прогресу.

У країнах, уряди яких обмежують через податки особисті доходи громадян, економіка не має бази для зростання. Через короткий час такі країни потрапляють у залежність від багатших країн, тому що звуження внутрішніх джерел доходів відшкодовується зовнішніми запозиченнями. Джерелом погашення зовнішніх боргів є тільки податки й державне майно.

Необхідно усвідомити, що *відтворювальний процес* — це *саморегулююча система*. У цю систему вносить зміни не тільки держава шляхом перерозподілу доходів, тут позначаються й міжнародний поділ праці, політичні та релігійні протиріччя, міждержавні інтереси і низка інших факторів. У сучасному світі важко передбачити тенденції впливу на відтворювальний процес. Але якщо виключити світові катаклізми, то на ці процеси впливає тільки економічна політика держави.

Зміна економічних відносин в Україні, коли складний господарський механізм плановорегульованої економіки одразу був переведений на ринкові засади, спричинила порушення господарських зв'язків, втрату ринків збуту майже в усіх галузях господарської діяльності.

Відмовившись від господарсько-організуючої функції, держава не зменшила свої власні витрати, а в багатьох випадках ще й збільшила свої потреби. За цих умов механізм розподілу і перерозподілу доходів суспільства суперечить механізму відтворювального процесу, що стало ще однією причиною загального економічного спаду в країні. Це й зрозуміло, адже при зниженні частки реальних доходів суб'єктів відтворювального процесу звужується сфера обміну та споживання. Тоді й процес виробництва не може відновлюватися в колишніх обсягах.

Насправді розглянуті процеси набагато складніші. Крім негативного впливу високого податкового порогу, негативно вплинула на відтворювальний процес і політика Національного банку України, коли ставки банківського відсотка в період галопуючої інфляції досягли астрономічного рівня — 200%. При світовому рівні рентабельності нижче 10% на капітал український виробник, навіть без урахування податків, повинен був забезпечити рентабельність виробництва на рівні 210%.

Можна навести багато прикладів цілеспрямованих заходів, у тому числі і з боку держави, що призвели до розбалансування відтворювальної системи в Україні. Усі вони відбивають роль держави в розподільному процесі, здійснювану через фінанси та інші механізми.

Якщо порушуються збалансовані межі втручання держави в розподільний процес, порушується увесь відтворювальний процес. Усе це можна назвати структурною перебудовою економіки або створенням ринку праці. Але держава має брати на себе значні додаткові зобов'язання щодо підтримки бідних верств населення, щоб уникнути соціального вибуху, то і свідчить про порушення нормальних відтворювальних процесів.

Проте, завдання фінансової науки полягає не в критиці економічної політики держави, а в рекомендаціях з удосконалення сфери фінансів.

1.3. Сутність, призначення і роль фінансової інфраструктури

Фінансова інфраструктура відображає взаємозв'язок і взаємозалежність між економікою та фінансами. Така забезпечувальна сутність і роль фінансів характеризують їх як елемент економічної інфраструктури, що являє собою комплекс галузей, установ та механізмів, що забезпечують функціонування економіки.

Поняття «фінансова інфраструктура» є відносно новим і поки що широко не вживається. Варто зазначити, що фінансова наука і практика постійно розвиваються. З'являються нові явища та поглиблюються знання про вже відомі, що потребує розширення понятійного апарату. Введення кожної нової дефініції — це завжди певний крок уперед, який розширює сферу фінансової науки, сприяючи її розвитку та поглибленню. Зокрема, термін «фінансова інфраструктура» збагачує теорію тим, що дозволяє охарактеризувати специфічний — забезпечувальний зріз фінансів як суспільного явища. У цьому контексті фінансова інфраструктура є найбільш широким поняттям. Споріднені з ним поняття, що використовуються нині, не дають можливості повноцінно охопити усі аспекти цієї сторони функціонування фінансів.

Фінансова інфраструктура це особлива субстанція. Вона тісно пов'язана із сутнісним наповненням фінансів. Але в той же час, це самостійне явище, яке має специфічне призначення. Розглянемо його взаємозв'язок з деякими фінансовими дефініціями.

Поняття *фінансового сектора* теж є досить розповсюдженим. У системі національних рахунків прийнято виділяти п'ять секторів: нефінансові корпорації; фінансові корпорації; сектор загального державного управління; сектор домашніх господарств; сектор некомерційних організацій. Фінансові корпорації формують фінансовий сектор економіки. До нього належать ті фінансові інституції, що здійснюють свою діяльність на комерційних засадах і приймають безпосередню участь у процесах суспільного виробництва, продукуючи додану вартість. У цьому контексті фінансовий сектор належить до економічної системи і може розглядатися як явище певною мірою ширше за фінанси, оскільки його представляють виробники послуг. Водночас, оскільки ці послуги носять фінансовий характер, то є всі підстави розглядати його і як складову фінансової системи.

Таким чином, фінансовий сектор має дуалістичний характер. З одного боку, він є складовою економічної системи. Його роль постійно зростає, оскільки саме він у першу чергу забезпечує потреби розвитку економіки. З іншого боку, фінансовий сектор за предметом діяльності його інституцій є складовою фінансової системи. За спрямуванням діяльності ці інституції, безумовно, є інфраструктурною складовою і економічної (поряд з іншими інфраструктурними галузями), і фінансової інфраструктури. Водночас,

фінансова інфраструктура не обмежується інституціями фінансового сектору і розглядається ширше.

Фінансова інфраструктура також тісно пов'язана із *фінансовим ринком*, який є однією з найважливіших складових економіки та фінансів, маючи, як і фінансовий сектор, дуалістичний характер. Він в однаковій мірі є як складовою ринкової економіки (поряд з ринками товарів, послуг, праці тощо), так і фінансової системи. Інституції, які відносяться до фінансового сектора економіки, функціонують саме у його сфері. Але крім того до його організаційної структури відносяться також організатори торгівлі, неінституційні посередники (брокерські і дилерські контори), обслуговуючі організації (реєстратори й зберігачі цінних паперів, депозитарії) та інші. Отже, і за своїм змістовим наповненням, і за організаційною будовою, фінансовий ринок є ширшим за фінансовий сектор. При цьому всі інституції та організації фінансового ринку входять до фінансової інфраструктури, забезпечуючи переміщення фінансових ресурсів у часі й просторі чи сприяючи цим процесам.

Водночас, характеризуючи взаємозв'язок фінансового ринку з фінансовою інфраструктурою, необхідно зазначити, що діяльність його інституцій, як зазначалося вище, не завжди спрямована на забезпечення потреб економіки, хоча саме у цьому полягає їх суспільне призначення. Концентруючи у себе певні обсяги фінансових ресурсів, вони можуть спрямовувати їх у реальний сектор економіки, а можуть використовувати їх у власних цілях при здійсненні спекулятивних операцій. Тобто, хоча інституції фінансового ринку за своїм призначенням безпосередньо відносяться до фінансової інфраструктури, окремі їх операції не мають відносно економіки забезпечувального характеру.

Ринок фінансових послуг за своєю суттю найповніше серед розглянутих понять пов'язаний із фінансовою інфраструктурою. На відміну від попередніх дефініцій, які мають переважно наукове визначення, це поняття зафіксовано у законодавчому акті — Законі України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». Згідно з ним фінансовою послугою вважається «операція з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, — і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів»¹. Ринки фінансових послуг визначаються як сфера діяльності їх учасників з метою надання та споживання певних видів фінансових послуг (банківських, страхових, інвестиційних, операцій з цінними паперами та інших, що забезпечують обіг фінансових активів).

---

¹ Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 1. — Ст. 1, п. 5.

З цих визначень витікає, що ринок фінансових послуг тісно взаємозв'язаний із фінансовим ринком та страхуванням, тобто, фінансові установи (термін закону), що на ньому працюють — банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії — є надавачами відповідних послуг. Водночас, фінансовий ринок певною мірою є явищем ширшим за ринок фінансових послуг, оскільки певна його частина у сегменті ринку цінних паперів функціонує на основі прямих взаємозв'язків двох суб'єктів — емітента та інвестора. По суті вказаним законом до фінансових послуг віднесено тільки посередництво у русі фінансових ресурсів на фінансовому ринку та страхування. Але у тих же сферах страхування і кредитування можливі, наприклад, брокерські послуги. Подібні послуги фінансового характеру законом не розглядаються, але цілком очевидно, що за своїм змістом вони відносяться і до ринку фінансових послуг, і до фінансової інфраструктури.

Загалом необхідно зауважити, що поняття «фінансова послуга» є досить складним і багатоаспектним. По-перше, слід розрізнити фінансові послуги та послуги у сфері фінансової діяльності. Якщо фінансові послуги за своїм змістом відображають фінансові операції (тобто процеси мобілізації й розміщення ресурсів та їх руху), то послуги у сфері фінансової діяльності безпосередньо з ними не пов'язані, але сприяють їм. Такими послугами є фінансовий консалтинг, аудиторські перевірки, інформаційні та рейтингові послуги, фінансова аналітика тощо. Організації, що надають подібні послуги, за характером діяльності не є фінансовими. Але при цьому вони відіграють надзвичайно важливу роль у функціонуванні фінансової системи і фінансовій діяльності окремих суб'єктів. По-друге, як відзначено вище, саме розуміння послуги у сфері операцій з фінансовими активами досить складне. У сучасному світі рух ресурсів може опосередковуватися багатьма суб'єктами і їх усіх можна розглядати як надавачів фінансових послуг, тобто можуть існувати прямі послуги і свого роду послуги на послуги (наприклад, діяльність страхових і кредитних брокерів). Крім того виникає питання, а хто кому власне надає послугу, наприклад, банк клієнту, приймаючи кошти на депозитний вклад, чи клієнт банку, надаючи йому ресурси? Відповідь на це питання слід шукати у меті функціонування окремих суб'єктів, тобто саме банк створений з метою надання банківських послуг.

Таким чином, як бачимо, всі вказані поняття є різними за змістом та наповненням. Відповідно, необгрунтовано, наприклад, визначати ринок фінансових послуг як складову фінансового ринку, чи як однозначні поняття. Кожна з них характеризує певне поле фінансових відносин та різноманітних видів діяльності у фінансовій сфері, маючи специфічні взаємозв'язки з фінансовою інфраструктурою. Остання ж характеризується

як сукупність таких складових, що забезпечують функціонування фінансової системи та реалізацію на цій основі суспільного призначення фінансів.

Виходячи із сутності та функцій фінансів їх, безумовно, можна і необхідно розглядати як окрему складову економічної інфраструктури. Адже головне суспільне призначення фінансів полягає насамперед у створенні, спільно з іншими складовими економічної інфраструктури, належних передумов для відтворювального процесу, який є основою життєдіяльності суспільства. Чи можливе, наприклад, виробництво та споживання товарів і послуг без такої складової економічної інфраструктури, як транспортна індустрія? Безумовно, ні, бо саме вона забезпечує рух товарів до споживача, або споживача до товарів і послуг (недаремно у багатьох країнах світу шлях до прискореного економічного розвитку починався саме із розбудови дорожньої інфраструктури, стратегії й тактики розвитку якої у чітко визначеному й завершеному вигляді в Україні, на жаль, до цього часу немає). Точно так в умовах ринкової економіки суспільне відтворення неможливе без фінансів, які на основі руху грошей опосередковують процеси виробництва, розподілу, обміну й споживання.

Надійне функціонування фінансової інфраструктури засновується на узгодженості трьох передумов. По-перше, на розробці і запровадженні механізмів правового забезпечення (*законодавча база*). По-друге, на формуванні розгалуженої мережі різноманітних установ та інституцій (*організаційна фінансова інфраструктура*). По-третє, на ефективному використанні відповідного інструментарію, за допомогою якого забезпечується реалізація функцій фінансів (*інструментальне наповнення*). Тільки на основі такого системного підходу можливе отримання відповідних результатів та досягнення намічених цілей. Неналежний рівень дієвості, чи тим більше, відсутність якоїсь із складових, суттєво знижує ефективність функціонування фінансової інфраструктури. Законодавча база та інструментальне наповнення складають свого роду оболонку фінансової інфраструктури, а сукупність установ та інституцій — її серцевину, тобто власне саму інфраструктуру.

Законодавча база фінансової інфраструктури являє собою сукупність законів, що регулюють функціонування фінансових інститутів та інституцій. Без відповідного законодавчого забезпечення вона повноцінно не може виконувати покладені на неї функції. Важливим чинником є також якісний рівень фінансового законодавства. Невідпрацьованість законодавчих актів, нечіткість окремих норм законів, неузгодженість окремих положень в різних законах вкрай негативно позначаються на фінансовій практиці. Не менш важливе значення має також рівень забезпечення виконання положень діючого законодавства, у т.ч. й фінансового. Нинішні проблеми України не стільки у недосконалості законодавчої ба-

зи, скільки у забезпеченні їх виконання, а ще більше у тому, що вони досить часто не визнаються громадянами як справедливі. Хоча законодавча база не є безпосередньою складовою фінансової інфраструктури, без неї неможливе формування, розвиток та дієспроможність даного суспільного явища.

Інструментальне наповнення фінансової інфраструктури відображає механізм її функціонування. Воно являє собою сукупність фінансових інструментів, що використовуються суб'єктами організаційної інфраструктури у їх діяльності. Оскільки напрями та сфери діяльності окремих суб'єктів, їх завдання, повноваження і функції суттєво різняться, то мають місце й відмінності у використовуваних інструментах. При цьому, як відмічалося раніше, фінансові інструменти, забезпечуючи функціонування фінансів, можуть використовуватися й у фінансовій політиці для досягнення певного впливу одних суб'єктів на інших. Сучасна фінансова теорія та практика характеризуються динамічними змінами, які у першу чергу пов'язані з розвитком фінансового інструментарію — на ринку виграє насамперед той, хто може запропонувати щось нове на будь-які запити.

1.4. Складові фінансової інфраструктури

Організаційна фінансова інфраструктура є досить розгалуженим і складним суспільним явищем, яке включає різні за змістом діяльності та призначенням установи й інституції, які забезпечують функціонування фінансів. Організаційна фінансова інфраструктура включає три складові: управлінську, інституційну та обслуговуючу інфраструктуру. Її мережа та взаємозв'язок із фінансовою системою й секторами економіки представлена на схемі — рис. 1.2.

Управлінська фінансова інфраструктура являє собою сукупністю фінансових органів, на які покладені функції оперативного управління в сфері державних фінансів та регулятивної діяльності щодо інституцій фінансового та страхового ринків і ринку фінансових послуг, а також фінансові служби галузевих міністерств і відомств, підприємств, організацій та установ. За своїм складом крім фінансових органів включає фінансові служби суб'єктів господарювання та управлінських структур. Сукупність фінансових органів держави залежить від двох чинників: варіанту структурної будови державних фінансів (концентрація усіх коштів в бюджеті, чи формування бюджету та цільових фондів) та системи управління ними (надання усіх повноважень міністерству фінансів, чи утворення спеціалізованих фінансових органів).

Фінанси	Державні фінанси	Страхування	Фінансовий ринок			
суб'єктів господарювання			Кредитний ринок Ринок цінних паперів			
			Сфера ринку фінансових послуг			
Організаційна фінансова інфраструктура						
<i>Управлінська фінансова інфраструктура</i>						
Фінансові служби підприємств та управлінських структур	<ul style="list-style-type: none"> ■ Міністерство фінансів ■ Податкова адміністрація ■ Державне казначейство ■ Контрольно-ревізійна служба ■ Рахункова палата ■ Пенсійний фонд ■ Дирекції фондів соціального страхування ■ Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку ■ Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Страхові компанії ■ Недержавні пенсійні фонди 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Центральний банк ■ Комерційні банки ■ Небанківські кредитні установи ■ Лізингові компанії ■ Факторингові компанії 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Інститути спільного інвестування ■ Компанії з управління лінійними активами 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Організаційні посередники ■ Фондові біржі ■ Торговельно-інформаційні системи ■ Валютні біржі ■ Торгівці цінними паперами ■ Регистратори ■ Депозитарії 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Послуги з фінансової діяльності ■ Аудиторські фірми ■ Інформаційні агенції ■ Рейтингові агенції ■ Ріелтерські контори ■ Консалтингові фірми ■ Фінансова аналітика ■ Бюро кредитних історій
	НЕФІНАНСОВИЙ СЕКТОР	ФІСКАЛЬНИЙ СЕКТОР	ФІНАНСОВИЙ СЕКТОР	Неекономічні агенти		
Інструментарій фінансової інфраструктури						
<ul style="list-style-type: none"> ● податки і збори ● внески і відрахування ● державні позики ● кошторисне фінансування державні трансферти ● державні інвестиції ● пенсії і допомоги 	<ul style="list-style-type: none"> ● страхові внески ● страхове відшкодування ● пенсії ● допомоги 	<ul style="list-style-type: none"> ● грошова емісія ● депозити ● кредити ● лізинг ● факторинг 	<ul style="list-style-type: none"> ● акції ● облігації ● деривативи ● векселі 	<ul style="list-style-type: none"> ● лістинг ● правила торгівлі ● котирування фондові індекси ● інформаційні збірники ● рейтинги ● аналітичні огляди 		

Рис. 1.2. Складові фінансової інфраструктури

Загалом підходи до формування управлінської фінансової інфраструктури в різних країнах досить уніфіковані, хоча можуть використовуватися різноманітні варіанти як складу фінансових органів, так і їх взаємодії. Наприклад, в Україні до складу фінансових органів включаються: Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державне казначейство, Державна контрольно-ревізійна служба, Рахункова палата, Пенсійний фонд, дирекції фондів соціального страхування (на випадок безробіття, від нещасних випадків на виробництві та на випадок тимчасової втрати працездатності), Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг. Подібні чи ідентичні їм управлінські структури створені практично у кожній країні.

Склад і взаємопідпорядкованість органів управлінської фінансової інфраструктури може змінюватися залежно від потреб розвитку економіки та фінансової системи. Наразі в Україні створено систему, що охоплює сукупність незалежних один від одного органів. Водночас вносяться пропозиції щодо переведення Державної податкової адміністрації, Державного казначейства і Державної контрольно-ревізійної служби у підпорядкування Міністерству фінансів, які, безумовно, мають певний сенс, оскільки таке об'єднання сприяло б більшій узгодженості їх діяльності. Однак є певні переваги й у самостійності кожного органу, адже це формує систему стримувань і противаг, яка відіграє важливу роль у демократичному суспільстві. Не менш актуальним є питання об'єднання керівних органів Пенсійного фонду та фондів соціального страхування в одну управлінську структуру, оскільки це дозволило б ефективніше використовувати кошти даних фондів, а також суттєво скоротити їх адміністративні видатки. Певна логіка є також у пропозиціях щодо створення єдиного державного регулятора діяльності усіх інституцій фінансового ринку на основі об'єднання відповідних функцій Національного банку України, Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку і Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг.

Основною проблемою управлінської фінансової інфраструктури є відсутність прямої зацікавленості політиків та державних службовців у забезпеченні належної ефективності в управлінні державними коштами. Хоча сучасна теорія та практика розробили різноманітні сучасні технології, наприклад, програмно-цільове бюджетування, бюджетний аудит тощо, їх використання матиме належний ефект тільки за умови створення системи відповідних стимулів і санкцій, налагодженого механізму громадського контролю. Це, у свою чергу, можливе лише за умови дотримання принципу транспарентності (прозорості) процесів формування і використання коштів бюджету і фондів цільового призначення. Таким чином, у формуванні управлінської фінансової інфраструктури головним є не стільки оптимізація складу та функцій фінансових органів, скільки запровадження механізмів, що забезпечують належну ефективність їх діяльності.

Інституційна фінансова інфраструктура — це сукупність фінансових інституцій, які функціонують на фінансовому ринку та ринку фінансових послуг, виконуючи функції щодо мобілізації, переміщення та інвестування ресурсів. Саме ці інституції, як було показано раніше, формують фінансовий сектор економіки. На відміну від суб'єктів управлінської інфраструктури вони мають пряму й безпосередню зацікавленість у забезпеченні раціонального й ефективного використання фінансових ресурсів. Але тут є інша проблема — узгодження власних інтересів фінансових інституцій з інтересами власників цих ресурсів. Хоча значною мірою вони співпадають (кожний суб'єкт хоче отримати якомога більший прибуток), усе ж суперечності можуть виникати. Враховуючи таку специфіку фінансових інституцій, їх діяльність в обов'язковому порядку регулюється державою в особі вказаних вище регуляторних органів та центрального банку.

Основне завдання формування інституційної фінансової інфраструктури — створення належних умов для забезпечення різноманітних потреб громадян, підприємств і держави у фінансових послугах. Відповідно чисельність суб'єктів цієї інфраструктури регулюється ринковими механізмами, і не може ні обмежуватися, ні штучно формуватися державними органами. Як і в усій ринковій економіці тут має місце жорстка конкуренція за ресурси та ринки їх інвестування. Ця конкуренція може підштовхувати окремі інституції до надмірно ризикових дій, які можуть у кінцевому підсумку призвести їх до банкрутства, а в окремих випадках і спровокувати фінансову кризу. Таким чином, інституційна фінансова інфраструктура це і потужне джерело фінансової енергії, і потенційний генератор криз. Саме це пояснює її надзвичайно важливу роль в економіці та фінансах. Охарактеризуємо основних суб'єктів інституційної інфраструктури.

Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. Саме він здійснює емісію грошей, які є інструментом фінансових відносин, та регулює грошовий обіг у країні. Важливе завдання Національного банку — організація ефективного функціонування кредитної системи. Він проводить реєстрацію комерційних банків і видає ліцензії на окремі види банківських операцій (наприклад, валютні операції). Національний банк здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків за допомогою встановлення економічних нормативів і розмірів обов'язкових резервів. Важлива його функція в банківській системі — забезпечення проведення міжбанківських розрахунків та кредитування комерційних банків, тобто він є банком банків.

Національний банк проводить значну роботу з обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, проводить міжнародні розрахунки держави. Національний банк здійснює валютне регулювання та визначає офіційні курси валют.

Комерційні банки наразі є провідними фінансовими інституціями і виконують такі основні функції: акумуляція тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб; проведення безготівкових розрахунків; касове обслуговування готівкового обігу; кредитування; агентські та інші послуги клієнтам банку. В умовах ринкової економіки комерційні банки являють собою серцевину фінансової системи, виконуючи роль кровоносної мережі в економіці. Концентруючи значну масу фінансових ресурсів і спрямовуючи кредитні потоки, вони відіграють провідну роль у розвитку кожної країни. Тому економічна та фінансова міць кожної країни визначається насамперед потенціалом її банківської системи.

Розрізняють два типи комерційних банків: універсальні й спеціалізовані. Універсальні здійснюють усі види банківських операцій. Спеціалізовані банки проводять тільки окремі види операцій або обслуговують певні галузі. Більшість банків в Україні є універсальними. До спеціалізованих відносяться ощадні, інвестиційні, іпотечні та інші види банків.

Небанківські кредитні установи (так звані «парабанки») також функціонують на кредитному ринку, але на відміну від комерційних банків можуть здійснювати обмежене коло операцій. Основним їх видом є *кредитні спілки*, які формують свої ресурси на основі пайових та інших внесків членів цих спілок, а також здійснюють мобілізацію коштів на депозитні вклади. Основний напрям їх діяльності — кредитування юридичних і фізичних осіб. У цій сфері функціонують також *ломбарди*, які надають кредити фізичним особам під заставу майна.

Важливу роль на ринку фінансових послуг відіграють *фінансові компанії* — лізингові, факторингові, з фінансування будівництва житла. Вони спеціалізуються на наданні окремих видів фінансових послуг. Лізингові компанії функціонують у галузі фінансового лізингу — надання майна в оренду з умовою переходу його у власність лізингоодержувача після погашення фінансових зобов'язань (при операційному лізингу майно повертається лізингодавцю). Факторингові компанії функціонують у борговій сфері і займаються операціями з купівлі за відповідну плату боргів окремих суб'єктів. Водночас, оскільки лізингові та факторингові операції можуть розглядатися як своєрідні форми кредитування, їх можуть надавати й універсальні фінансові інституції — комерційні банки.

Страхові компанії формують колективні страхові фонди на засадах солідарної відповідальності, приймаючи на себе відповідні ризики. Вони укладають угоди страхування з юридичними та фізичними особами, приймають страхові внески (премії) й виплачують страхове відшкодування. Крім того вони є одними з провідних суб'єктів фінансового ринку, інвестуючи тимчасово вільні кошти та страхові резерви, а також надаючи кредити своїм клієнтам (в межах передбачених законодавством даної країни).

Вони розробляють форми, види й умови страхування, установлюють розміри страхових тарифів.

Недержавні пенсійні фонди функціонують в сфері соціального страхування і спільно з державним Пенсійним фондом формують систему пенсійного забезпечення. Недержавне пенсійне страхування є добровільним, доповнюючи обов'язкове державне, і здійснюється у накопичувальній формі (розмір пенсії прямо залежить від накопиченої на персональному рахунку суми внесків). Недержавні пенсійні фонди є одними з найважливіших інвесторів, маючи у своєму розпорядженні так звані «довгі гроші», які можуть вкладатися у довготривалі проекти, сприяючи розвитку економіки.

Інститути спільного інвестування виступають фінансовими посередниками на ринку цінних паперів, мобілізуючи кошти розрізних інвесторів та вкладаючи їх у відповідні інвестиції. В Україні вони можуть створюватися у формі пайових (відкритих, інтервальних, закритих диверсифікованих і недиверсифікованих, венчурних) та корпоративних (закритих недиверсифікованих і венчурних) інвестиційних фондів. *Пайовий інвестиційний фонд* формується шляхом випуску інвестиційних сертифікатів і являє собою кошти, що належать інвесторам на правах спільної власності. Він створюється кампанією з управління активами і не є юридичною особою. *Корпоративний інвестиційний фонд*, навпаки, є юридичною особою у формі відкритого акціонерного товариства. Він формується на основі випуску простих іменних акцій.

Залежно від порядку здійснення діяльності виділяється три типи інвестиційних фондів — відкриті, інтервальні і закриті. *Відкриті* фонди у будь-який час на вимогу інвестора мають здійснювати викуп цінних паперів, емітованих ними чи компанією з управління активами. *Інтервальні* фонди зобов'язані проводити викуп емітованих цінних паперів протягом обумовленого у проспекті емісії строку, але не рідше одного разу на рік. *Закриті* фонди не приймають на себе зобов'язання щодо викупу емітованих цінних паперів до моменту їх ліквідації чи закриття. З цінних паперів інвестиційних фондів відкритого та інтервального типу дивіденди не нараховуються.

За терміном функціонування розрізняють строкові та безстрокові інвестиційні фонди. *Строкові* фонди утворюються на певний період, по закінченні якого вони ліквіднуються чи реорганізуються. При цьому фонди закритого типу можуть бути лише строковими. *Безстрокові* фонди створюються на невизначений термін.

За якістю інвестиційного портфеля розрізняють диверсифіковані і недиверсифіковані інвестиційні фонди. *Диверсифіковані* характеризуються досить високою якістю своїх активів (відповідно до встановлених законодавством вимог). Фонди, що не відповідають встановленим вимогам, вважаються *недиверсифікованими*, а недиверсифіковані фонди закритого типу, які здійснюють виключно приватне розміщення цінних паперів

власного випуску та в активах яких більше ніж 50% складають цінні папери, що не допущені до торгів на фондовій біржі чи в торговельно-інформаційній системі вважаються *венчурними*.

Компанії з управління активами забезпечують розміщення коштів державних пенсійних фондів та інститутів спільного інвестування. Одна компанія може одночасно здійснювати управління активами декількох суб'єктів, але при цьому загальна величина активів, що перебувають в управлінні, не може перевищувати встановлених законодавством обмежень. З метою недопущення надмірно ризикових операцій встановлюються відповідні обмеження щодо обсягів та напрямів розміщення активів. Компанія з управління активами несе майнову відповідальність за збитки, які вона може завдати своїми діями (чи бездіяльністю) згідно з чинним законодавством та умовами укладених угод.

Обслуговуюча фінансова інфраструктура включає тих суб'єктів, які виконують функції організаційних посередників на фінансовому ринку (біржі, торгівці цінними паперами) та допоміжні функції на ринку цінних паперів (реєстратори, депозитарії, клірингові центри та ін.), а також тих, які не будучи фінансовими за змістом своєї діяльності, надають послуги різним суб'єктам у сфері фінансової діяльності (аудиторські та консалтингові фірми, інформаційні, рейтингові та аналітичні агенції, ріелтерські контори, бюро кредитних історій тощо). Основне призначення цієї складової полягає у створенні належних передумов для функціонування основних суб'єктів інфраструктури. Але хоча вони виконують допоміжні функції, без них сучасну фінансову інфраструктуру навіть неможливо уявити.

Фондова біржа являє собою організаційно оформлений, регулярно функціонуючий торговельний майданчик, на якому відбуваються операції купівлі-продажу цінних паперів та інших фінансових інструментів. Як суб'єкт фінансової інфраструктури вона виступає основним організатором торгівлі. Головне її призначення — організація функціонування вторинного ринку. Але, з одного боку, через неї може здійснюватись і первинне розміщення цінних паперів, а з іншого боку, і вторинний ринок може функціонувати поза біржею. У зв'язку з цим розрізняють біржовий і позабіржовий обіг цінних паперів.

Оскільки фондова біржа є центром торгівлі цінними паперами, то за підсумками торгівлі на ній здійснюється їх котирування. З одного боку, на цій основі утворюється механізм незалежної й досить об'єктивної оцінки діяльності акціонерних товариств та інших емітентів. З іншого боку, фондові індекси є важливим макроекономічним індикатором ділової активності та ситуації в економіці як окремої країни, так і світової економіки у цілому.

Функції організатора торгівлі в сучасних умовах виконують також *торговельно-інформаційні системи*, що працюють в електронному режимі.

Валютна біржа є формою організованої торгівлі іноземною валютою, на відміну від неорганізованого (міжбанківського) ринку.

Торгівці цінними паперами є професійними учасниками фондового ринку. Професійна діяльність з торгівлі цінними паперами включає брокерську і дилерську діяльність, андеррайтинг та діяльність з управління цінними паперами. Брокерська діяльність полягає в укладанні торговцем угод щодо цінних паперів від свого імені (чи від імені іншої особи) за дорученням і за рахунок іншої особи. При цьому торговець може виступати поручителем або гарантом виконання зобов'язань перед третіми особами за договорами, що укладаються від імені клієнта. Дилерська діяльність — це укладання торговцем угод від свого імені та за свій рахунок з метою перепродажу цінних паперів. Андеррайтинг являє собою розміщення цінних паперів торговцем за дорученням, від імені та за рахунок емітента. При цьому торговець може брати на себе зобов'язання щодо гарантування продажу усього чи часткового обсягу емісії цінних паперів, а якщо продаж не здійснено у визначених в угоді обсягах — викуповувати нереалізовані цінні папери за фіксованою в угоді ціною. Діяльність з управління цінними паперами провадиться торговцем від свого імені за винагороду протягом визначеного строку з переданими йому в управління цінними паперами або грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери.

Реєстратор — це юридична особа, яка спеціалізується на наданні послуг з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, випущених у документарній формі. Крім спеціалізованих реєстраторів реєстроутримувачами можуть бути безпосередньо емітенти цінних паперів (при чисельності власників іменних цінних паперів не більше 150 осіб), зберігачі активів інститутів спільного інвестування та компанії з управління активами інвестиційного фонду відкритого типу. Налагоджена та захищена реєстраторська діяльність є запорукою гарантування прав інвесторів, що вкрай важливо для ефективного функціонування ринку цінних паперів.

Депозитарії здійснюють зберігання цінних паперів, що існують у бездокументарній формі, а також обслуговування обігу цінних паперів у бездокументарній та документарній (з цінних паперів, що депоновані в цьому депозитарії) формах. Депозитарні установи здійснюють такі види операцій: адміністративні — відкриття і закриття рахунків, внесення змін до анкети рахунку, зміну способу зберігання (відокремлений чи колективний); облікові — зарахування, списання, переказ, переміщення цінних паперів; інформаційні — видача виписок і довідок з рахунку у цінних паперах.

Повноцінне функціонування фінансового ринку та фінансової системи у цілому можливе тільки за умов наявності повної й достовірної інформації щодо діяльності окремих суб'єктів. В системі інформаційного забезпечення фінансової діяльності важливу роль відіграють суб'єкти, що

спеціалізуються на відповідних функціях. *Аудиторські фірми*, здійснюючи незалежний контроль, засвідчують правильність ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності. Вони мають надати підтвердження зацікавленим особам (інвесторам, органам державного регулювання, фінансовим інституціям, партнерам), що оприлюднені звіти тих суб'єктів, які мають розкривати інформацію про свою діяльність, відображають реальний стан їх справ. Без такої впевненості у фінансових взаємовідносинах завжди буде присутня невизначеність. *Інформаційні агенції* збирають, систематизують і розповсюджують через різноманітні канали (друковані засоби та електронні мережі) інформацію щодо стану економіки та фінансів окремих країн і суб'єктів. В умовах інформаційного суспільства доступ до неї гарантується усім зацікавленим юридичним та фізичним особам, а приховування інформації розглядається як порушення принципу рівних прав і рівних можливостей.

Рейтингові агенції провадять оцінку та порівняльну характеристику окремих фінансових інституцій та інструментів, тобто дають можливість зорієнтуватися у безмежному просторі фінансової інформації і прийняти вірне інвестиційне рішення. Важливе значення в оцінці поточної ситуації та прогнозуванні тенденцій розвитку економіки та фінансової системи відіграє *фінансова аналітика*, яка може представлятися як у публічній формі (статті та огляди у засобах масової інформації), так і виконуватися на замовлення окремих суб'єктів.

Окремі суб'єкти обслуговуючої інфраструктури можуть надавати послуги з організації фінансової діяльності. *Консалтингові фірми* надають консультативну допомогу певним суб'єктам стосовно різних сторін їх діяльності (оптимізація оподаткування, визначення способу і джерел фінансування, розробка й супроводження інвестиційних проектів, оптимізація інвестиційного портфеля тощо). Безумовно, кожний суб'єкт може й самостійно вирішувати подібні завдання, але іноді краще довірити справу професіоналам. *Ріелтєрські контори* здійснюють незалежну оцінку майна чи нематеріальних активів, наприклад, при наданні їх у заставу під отримані кредити. *Бюро кредитних історій* з метою виявлення й попередження недобросовісних дій та шахрайства у сфері кредитування накопичує інформацію про позичальників, фіксуючи їх порушення та заборгованість.

Таким чином, як бачимо, усі суб'єкти й управлінської, й інституційної, й обслуговуючої фінансової інфраструктури відіграють дуже важливу роль у забезпеченні надійного та ефективного функціонування фінансової системи. Відсутність окремих суб'єктів чи неналежне виконання ними відповідних функцій негативно позначається та дієздатності цієї системи та економіки.

1.5. Інструментальне наповнення фінансової інфраструктури

Інструментальне наповнення фінансової інфраструктури складається із двох частин: фінансові інструменти управлінської та інституційної інфраструктури та інструментарій обслуговуючої інфраструктури. Фінансові інструменти являють собою відображення фінансових відносин, тобто їх характерною ознакою є забезпечення руху грошових потоків. Інструментарій обслуговуючої інфраструктури пов'язаний з організаційним та інформаційним забезпеченням фінансових відносин. Його призначення, враховуючи важливість інформації у стабільному і врівноваженому розвитку економіки та фінансової системи, полягає у створенні належних умов для використання фінансових інструментів.

Термін «фінансові інструменти» наразі досить широко вживається в теорії та на практиці у двох контекстах. По-перше, у якості інструментів здійснення фінансової політики держави, за допомогою яких відбувається вплив на темпи і пропорції соціально-економічного розвитку країни. Їх сукупність, що включає засоби фіскальної та монетарної політики, формує механізм макроекономічного регулювання. По-друге, як інструменти фондового ринку — види цінних паперів, що обертаються на ньому. Обидва ці підходи відображають дещо звужений підхід, коли тільки окремі явища характеризуються як інструменти. У зв'язку з цим виникають окремі питання. Скажімо, чому державні трансферти, наприклад, дотації чи субсидії визнаються як інструменти фінансової політики, а страхові виплати ні? Чому корпоративні облігації всіма економістами прийнято визнавати фінансовими інструментами, а банківські кредити не завжди? З метою усунення цих неузгодженостей у контексті функціонування фінансової інфраструктури дефініція «фінансові інструменти» має вживатися у широкому розумінні як форма прояву змісту самих фінансів. Це конкретні форми фінансових відносин (компоненти фінансової системи), що відображаються у русі грошових потоків і охоплюють усю сукупність фінансів.

Сукупність використовуваних фінансових інструментів залежно від способу їх регламентування поділяється на дві групи: встановлені на законодавчій основі та визначені на підставі угод між двома суб'єктами. До першої групи відносяться інструменти фіскальної політики, що використовуються у сфері державних фінансів (податки і збори, внески і відрядження, державні позики, кошторисне фінансування, державні інвестиції й трансферти, державні пенсії та допомоги) та монетарної політики (регулювання грошової маси, девальвація, ревальвація). Державні фінансові органи та центральний банк використовують ці інструменти, засновуючись на нормах і положеннях діючого законодавства. Безумовно, маючи повноваження законодавчої ініціативи, вони можуть певною мірою впливати на нього при розробці тих чи інших законопроектів. Але після їх прийняття вони, як і усі

інші суб'єкти мають дотримуватися норм законів. У цьому контексті варто відмітити, що інструменти фіскальної політики, з одного боку, не мають належної мобільності при їх використанні. Але, з іншого боку, це забезпечує певну стабільність у функціонуванні фінансової системи, дозволяючи суб'єктам господарювання та домогосподарствам чітко організовувати й планувати свою діяльність. Інструменти монетарної політики більш мобільні, що визначається незалежністю центрального банку.

Другу групу складають інструменти ринкового типу, які встановлюються на підставі угоди між двома суб'єктами: страхові внески і виплати, недержавні пенсії та допомоги, банківські депозити і кредити, лізинг і факторинг, цінні папери (акції, облігації, векселі, деривативи та ін.). Фінансове законодавство стосовно їх використання визначає тільки загальні засади, а конкретні умови встановлюються угодою між двома суб'єктами. Ця угода, у свою чергу, відображає як узгодження інтересів двох сторін, так і ситуацію на відповідному ринку, тобто ринкові інструменти є досить мобільними й дієвими.

Використання фінансових інструментів пов'язане із відповідними важелями, що визначають характер їх дії. У першу чергу це ті нормативи і ставки, що визначають їх обсяги, а також умови проведення тих чи інших фінансових операцій. За допомогою важелів встановлюється характер дії окремих інструментів. Сукупність фінансових інструментів та відповідних важелів впливу представлена у табл. 1.1.

Фінансові інструменти використовуються у двох напрямках: забезпечувальному та регулюючому. *Забезпечувальне* полягає у тому, що за їх допомогою реалізується суспільне призначення фінансів, що полягає, як відмічалося раніше, саме у грошовому забезпеченні потреб окремих суб'єктів. Без відповідного інструментарію суб'єкти інституційної інфраструктури не в змозі виконувати покладені на них функції. Суть *регулюючого* характеризується тим, що відображаючи через рух грошових потоків взаємозв'язок двох суб'єктів, вони виступають засобами їх взаємного впливу один на одного. Фінансовий інструментарій є досить стабільним, окремі види фінансових інструментів використовуються з давніх давен, наприклад, податки і кредит. Водночас розвиток фінансової теорії та практики супроводжується появою все нових і нових інструментів — лізинг, похідні цінні папери та інші. Важелі, за допомогою яких приводяться у дію відповідні інструменти (ставки і нормативи, порядок і умови), є більш мобільними. Найпершою реакцією на зміну ситуації у фінансовій системі та економіці є їх коригування — зміна ставок оподаткування, процентних ставок за кредитами і депозитами, умов кредитування, випуску цінних паперів, здійснення валютних операцій тощо. Охарактеризуємо у такому контексті інструментарій фінансової інфраструктури.

Таблиця 1

Інструментарій управлінської та інституційної фінансової інфраструктури

ФІНАНСОВІ ІНСТРУМЕНТИ	ВАЖЕЛІ ДІЇ
Інструментарій фінансової політики	
Податки і збори	Ставки оподаткування; пільги і санкції; порядок обчислення і сплати
Внески і відрахування	
Державні позики	Процентні ставки; умови випуску і погашення
Кошторисне фінансування	Принципи і порядок фінансування
Державні субсидії (субвенції, дотації)	Критерії та умови надання
Державні пенсії (допомоги)	Порядок призначення, нарахування і виплати
Державні інвестиції	Критерії оцінки інвестиційних проєктів; умови тендеру і фінансування
Інструментарій монетарної політики	
Регулювання грошової маси	Операції на відкритому ринку; облікова ставка; норми резервування
Девальвація	Валютні інтервенції, регуляторні засоби
Ревальвація	
Ринковий інструментарій	
Кредити	Процентні ставки; умови залучення депозитів і видачі кредитів
Депозити	
Лізинг	Процентні ставки; умови надання
Факторинг	Дисконт та умови оплати
Цінні папери	Дивідендна і процентна політика; умови випуску і погашення
Страхові внески	Страхові тарифи, умови страхування
Страхове відшкодування	Порядок визначення і виплати

Інструментарій фінансової політики. Серед засобів фінансової політики основним, найбільш універсальним та дієвим фінансовим інструментом виступають *податки*. Це пояснюється тим, що на відміну від решти інструментів, вони носять практично всеосяжний характер — зачіпають майже усіх юридичних осіб та практично все дієздатне населення. Податки встановлюють рівень державної централізації ВВП, який на даний час коливається в різних країнах в межах 30–50%, та пропорції розподілу й перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб. В сучасних умовах податки виступають основним методом формування доходів держави. Так, їх питома вага в доходах бюджету сягає 90–95%. Це надійні, стабільні й регулярні надходження, що обумовило їх широке застосування.

Не менш важливим є регулюючий аспект використання податків державою. Встановлюючи форми й рівень оподаткування доходів юридичних

і фізичних осіб, держава формує певну систему економічних інтересів у суспільстві. За їх допомогою можна стимулювати одних суб'єктів (чи певні сфери діяльності) й стримувати інших. Вони визначають рівень чистих доходів підприємств та громадян і, відповідно, рівень споживання. Таким чином, за допомогою даного інструменту держава може надійно і цілеспрямовано впливати на вирішення перш за все основної проблеми регулювання суспільного виробництва — встановлення рівноваги між сукупним попитом і пропозицією. В умовах надмірного пошквдження виробництва і зростання пропозиції держава, може стримувати цей процес збільшенням рівня оподаткування юридичних осіб. Навпаки, вирішення завдання стимулювання попиту, а відтак і виробництва, засновується на зниженні рівня оподаткування, насамперед, фізичних осіб.

Варто зауважити, що податки це надзвичайно потужний та дієвий інструмент фінансового впливу, а тому його використання має бути вкрай обережним. Так, один з найвідоміших економістів сучасності П. Самуельсон вказує, що «фіскальна політика являється дуже сильною зброєю. ... Це подібна атомній бомбі, надто потужна зброя, щоб дозволити окремим особам і урядам грати з нею»¹.

Враховуючи таку важливу забезпечувальну та регулюючу роль податків, держава змушена постійно вирішувати непросту дилему їх використання. Досліджуючи світовий досвід фіскального регулювання ринкової економіки, В. М. Суторміна, В. М. Федосов і В. Л. Андрущенко відмічають, що «відбувається безупинне створення податкової системи як прагматичного компромісу між дійовим заохоченням приватної господарчої ініціативи і достатнім фіскальним забезпеченням державної діяльності»².

Використовуючи податки як досить надійні, ефективні й цілеспрямовані фінансові інструменти, держава, водночас, не може ігнорувати певну непередбачуваність їх дії. Це пов'язано з тим, що вони відображають дуже складну й багатомірну гаму різнонаправлених інтересів, а тому абсолютно повно і точно передбачити наслідки їх впливу неможливо. Однак це зовсім не означає, що ці наслідки, по-перше, абсолютно непередбачувані, а, по-друге, що їх можна ігнорувати. Такі прогнози і розрахунки при встановленні певних податків та механізму їх справляння вкрай необхідні для того, щоб уникнути негативних наслідків.

Водночас, використання податків як інструментів фіскальної політики має суттєві обмеження. Оскільки вони є вкрай важливими елементами розподільних відносин у суспільстві, то встановлюються виключно на законодавчій основі. Це обумовлює складності у їх використанні для вирішення

---

¹ П. Самуельсон. Економіка. — М.: МГП «Алгон» ВНИИСИ, 1992. — С. 315.

² Суторміна В. М., Федосов В. М., Андрущенко В. Л. Держава — податки — бізнес (із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки). — К.: Либідь, 1992. — С. 53.

нагальних поточних проблем. Відповідно, податки є переважно інструментами реалізації стратегічних, а не тактичних завдань. Крім того слід враховувати, що суперечності між законодавчою та виконавчою гілками влади (як це має місце в нашій державі) можуть надовго затягнути прийняття окремих податкових законів. Так, наприклад, в Україні до цього часу не прийнято закон про податок на нерухоме майно, який передбачено Законом «Про систему оподаткування», більше десяти років йде безрезультативне обговорення різних варіантів проектів Податкового кодексу.

Дія податків як фінансових інструментів засновується на використанні таких важелів як ставки оподаткування, пільги та санкції, порядок обчислення і сплати. Рівень податкових ставок має урівноважувати інтереси держави і платників податків. Їх використання як важелів податкового регулювання засновується на двох протилежних принципах податкової політики: стабільності і гнучкості. Принцип стабільності важливий не тільки з огляду на забезпечення надійної основи для стягнення податків. Важливо також виявити регулюючу дію кожного податку та його ставки. Принцип гнучкості вимагає можливості вносити зміни у ставки відповідно до ситуації, що склалась. Однак, для того, щоб вносити зміни в ставки, треба бути впевненим, що на основі діючих досягти необхідних результатів неможливо.

Політика пільг теж є досить складною. Дієвість пільги визначається насамперед її кількісними параметрами та значенням для платника. Пільги можуть мати різні прояви. По-перше, за характером дії вони можуть відігравати урівноважувальну чи стимулювальну роль. Пільги урівноважувальної дії встановлюються для тих платників, які внаслідок використання єдиних для всіх ставок і порядку оподаткування опиняються в гірших умовах. Мета пільги — вирівняти чистий прибуток (доходи) різних платників (звісна річ, якщо диференціація доходів визначається об'єктивними, незалежними від зусиль платників, чинниками). Стимулювальні пільги навпаки, мають на меті збільшення чистих доходів платників, з метою стимулювання їх діяльності. По-друге, за об'єктом встановлення пільги поділяються на ті, що встановлюються по відношенню до окремих платників (у т.ч. персонально) і до окремих елементів об'єкту оподаткування. По-третє, за терміном дії виділяються постійні і тимчасові пільги. Тобто, пільги — дуже важливий важіль податкового впливу, який багато в чому визначає роль і місце податків в системі фінансового регулювання.

Порядок обчислення і сплати, хоча і відображає начебто технічну сторону оподаткування, теж має важливе значення як для забезпечувальної, так і регулюючої дії податків. Насамперед це стосується визначення об'єкта оподаткування. Отримати певну величину надходжень від того чи іншого податку можна як за рахунок розширеного об'єкта оподаткування й знижених ставок, так і більш високих ставок при звуженому об'єкті оподаткування. В Україні в останні роки практикували зниження податкових

ставок при одночасному розширенні об'єкта оподаткування. Визначати такі дії як загальне зниження податкового навантаження можна лише за умови, що зменшення надходжень від зниження ставок перевищує їх збільшення за рахунок розширення об'єкта оподаткування. Подібна політика швидше характеризує переміщення податкового навантаження від одних платників до інших.

Збори за своєю сутністю і призначенням аналогічні податкам. Відмінності між цими платежами на користь держави полягають у механізмах їх справляння. Податки — це обов'язкові платежі нецільового, безоплатного (нееквівалентного) характеру, що мають регулярний характер (визначені терміни сплати) і вносяться самим платником до бюджету. Збори ж є, як правило, незначними за розміром платежами, що збираються уповноваженими особами в час та за місцем виникнення податкового зобов'язання (наприклад, ринковий збір), а окремі їх види можуть мати цільове призначення. Оскільки збори не дають відчутних надходжень, то їх забезпечувальна роль другорядна, а регулювальне значення мало помітне. Відносно зборів використовуються ті ж важелі, що й до податків.

Внески і відрахування мають таке ж призначення, що й податки та збори — формування доходів держави. Але вони призначені під певні видатки (що визначається у їх найменуванні), тобто вони є платежами цільового призначення. Внески надходять до державних цільових фондів і використовують виключно за встановленим призначенням, тобто виступають по суті цільовими податками. Відрахування мають цільове призначення за своїм змістом, але оскільки вони надходять до бюджету, то їх цільове використання не гарантується.

Основною формою цільових платежів є внески до державних фондів соціального страхування*. У фінансовій статистиці вони відносяться до складу податкової системи і враховуються при визначенні загального рівня податкового навантаження (відношення податкових надходжень до ВВП). У цих внесках превалюючим є їх чітко визначене забезпечувальне призначення — фінансування конкретних видатків. Саме за тим, наскільки повно реалізується це призначення, оцінюють дієспроможність внесків. Хоча механізм їх дії у цілому аналогічний податкам, що спрямовуються до бюджету, їх регулювальні властивості виражені не так чітко, як у податків. Але вони можуть мати як позитивний, так і негативний вплив на економічні процеси. Якщо питома вага внесків у податковому навантаженні досить вагома, то й їх негативний вплив буде дуже відчутним, про що свідчать проблеми у нашій країні, пов'язані з ухиленням від сплати внесків до Пенсійного фонду і фондів соціального страхування (виплата заробітної плати

---

* В нині діючій редакції Закону про систему оподаткування в Україні ці платежі з незрозумілих причин визначені як «збори», що не відповідає їх сутності та призначенню.

окремими суб'єктами здійснюється неофіційно — в конвертах — з метою приховування реальних розмірів фонду заробітної плати і зменшення суми внесків). Позитивний вплив має місце при накопичувальній системі пенсійного страхування, коли сума майбутньої пенсії прямо залежить від накопичених на персональних рахунках найманих працівників коштів, що стимулює їх до продуктивної діяльності і підвищує фінансову відповідальність за власне пенсійне забезпечення.

Державні позики використовуються як джерело покриття бюджетного дефіциту та фінансування цільових інвестиційних проектів. Їх забезпечувальна роль у формуванні бюджету обмежується можливостями держави у погашенні державного боргу, а тому відповідно лімітується. Так, згідно з Маастрихтською угодою країни ЄС мають дотримуватися обмежень стосовно бюджетного дефіциту на рівні 2–3% від ВВП, а державного боргу — 60% до ВВП. Бюджетним кодексом України стосовно державного боргу встановлено таке ж обмеження — 60% до ВВП. Фінансування цільових інвестиційних проектів за рахунок державних позик досить поширене у світовій практиці, але поки що практично не використовується в Україні.

Важелями впливу в системі державних запозичень є процентні ставки, а також умови випуску і погашення. Хоча регульовальні властивості державних позик відчутно слабші, ніж у податків і платежів податкового характеру, вони є далеко не другорядними. Так, процентна ставка за державними облігаціями відіграє роль своєрідного орієнтира на ринку цінних паперів та фінансового ринку в цілому (на світових фінансових ринках такою точкою відліку є цінні папери державного казначейства США, які вважаються безризиковими). Змінюючи рівень дохідності за своїми цінними паперами, держава може відповідно впливати на процеси ціноутворення на фінансові ресурси та активність фінансового ринку. Встановлюючи рівень дохідності, відповідні умови випуску та погашення цінних паперів, держава може заохочувати своїх позичальників до надання їй позик. Але, заохочуючи своє запозичення високими процентними ставками, держава повинна враховувати, що тим самим вона звужує потенціал приватних інвестицій. Тобто, встановлений рівень дохідності державних цінних паперів має бути обґрунтований з усіх сторін можливого як позитивного, так і негативного впливу.

Надійність державних позик, як фінансового інструмента не досить висока. Неможливо точно спрогнозувати, чи вдасться державі залучити достатні кошти і чи дозволить це відрегулювати дефіцит бюджету та грошовий обіг. Тому досягти цілеспрямованого впливу та передбачуваності їх дії досить важко — вони можуть сприяти вирішенню поточних проблем, але спровокувати значні проблеми у віддаленій перспективі. У цьому контексті важливе значення мають характер та напрями використання коштів, отриманих від державних позик — вони можуть бути ефективними в основному при спрямуванні на видатки розвитку. Підвищенню ефективності і

цілеспрямованості сприяє випуск цільових позик під конкретні інвестиційні проекти.

Кошторисне фінансування являє собою основну форму видатків бюджету. Воно охоплює соціальну сферу, збройні сили, органи державної влади та управління, правоохоронні, судові та інші органи. Основою даної форми бюджетного фінансування є кошторис (звідси й її найменування), в якому в розрізі окремих статей витрат визначаються обсяги видатків на певний період. Кошторисне фінансування може здійснюватися у розрізі закладів, заходів та програм. При кошторисному фінансуванні бюджетних закладів (лікарень, поліклінік, шкіл, дитячих дошкільних закладів, вищих навчальних закладів, установ культури та інших) обсяги видатків визначаються виходячи із оперативно-мережевих показників, які відображають кількісні параметри діяльності цих закладів (кількість ліжок, лікарських відвідувань, учнів, вихованців, студентів тощо) та нормативів видатків відносно окремих показників. Кошториси на певні заходи і програми розраховуються виходячи із обсягів робіт, які передбачені при проведенні окремих заходів чи реалізації прийнятих програм, та нормативів витрат на одну розрахункову одиницю.

При фінансуванні бюджетних видатків на кошторисній основі можливі два підходи: фінансування окремих установ і закладів, які забезпечують реалізацію відповідних функцій держави, або фінансування державних програм з визначенням установ і закладів, які мають забезпечувати виконання тих чи інших програм. Сучасною формою бюджетного фінансування, яке дозволяє оптимізувати та раціоналізувати видатки бюджету, є програмно-цільове фінансування, яке дозволяє використовувати новітні технології управління бюджетом, зокрема бюджетування. В Україні програмно-цільовий метод перебуває у зародковому стані і кошторисне фінансування орієнтується переважно на фінансування бюджетних установ.

Забезпечувальне значення кошторисного фінансування є домінуючим. Водночас, рівень забезпечення громадян відповідними суспільними послугами залежить від типу соціальної політики держави та її фінансових можливостей. Україна, зокрема, відноситься до країн, у яких такі послуги гарантуються державою для усіх громадян. Однак до цього часу фінансові можливості держави не відповідають її конституційним зобов'язанням. Як наслідок, украї складна ситуація із фінансуванням соціальних, управлінських та оборонних видатків. Без реформування системи видатків бюджету вирішити ці проблеми практично неможливо. Регульовальне призначення кошторисного фінансування практично невідчутне.

Важелями впливу у системі кошторисного фінансування виступають принципи та порядок фінансування. До принципів відносяться: плановість, цільовий характер виділення коштів та підзвітність розпорядників бюджетних коштів органам, що здійснюють фінансування. Принцип плановості

означає, що фінансування здійснюється виключно на основі затвердженого кошторису. Цільовий характер полягає у тому, що бюджетні кошти можна використовувати виключно на цілі, визначені у кошторисі. Підзвітність забезпечується наданням звітів про використання бюджетних коштів фінансовим органам. Водночас дані принципи не гарантують головного — досягнення належного суспільного ефекту. Тому кошторисне фінансування використовується у тих випадках і сферах, де практично неможливо використовувати інші форми фінансового забезпечення.

Державні субсидії (субвенції, дотації) відображають зворотній податкам рух грошових потоків і на відміну від них мають селективний характер — їх отримують не всі, а тільки окремі юридичні та фізичні особи. Державне субсидіювання має за мету фінансову підтримку з боку держави тим, хто внаслідок певних об'єктивних обставин не отримує достатніх власних доходів. Визначення отримувачів і рівня субсидій завжди носить певною мірою як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Забезпечувальна роль субсидій, субвенцій і дотацій залежить від фінансових можливостей держави та їх питомої ваги у доходах отримувачів. Для малозабезпечених громадян — отримувачів субсидій, як правило, їх роль досить відчутна, навіть при відносно незначних розмірах, а тому держава завжди намагається надавати таку допомогу. Загалом, державні субсидії досить керований інструмент, який забезпечує достатню цілеспрямованість і передбачуваність фінансового впливу.

Державне субсидіювання має пряму і непрямую форми. Пряма існує у вигляді державних трансфертів — виділення окремим суб'єктам певної суми коштів з державного бюджету на неповоротній безоплатній основі. Непряма полягає у встановленні громадянам різних пільг — повне чи часткове звільнення від плати за певні товари і послуги. Але при цьому така форма доповнюється прямими трансфертами виробникам цих товарів і послуг, що втрачають частину доходів унаслідок подібної цінової і тарифної політики держави.

Механізм прямого й непрямого субсидіювання у регульовальному контексті відчутно поступається оподаткуванню, оскільки податки — це вилучення зароблених юридичними і фізичними особами доходів, тоді як державні субсидії характеризують систему безповоротного та безоплатного фінансування. Різні види субсидіювання мають відмінні регульовальні властивості. Найменш дієвими є державні дотації, які виділяються на покриття збитків окремих підприємств, що викликані певною політикою держави у сфері ціноутворення (наприклад, обмеження тарифів на житлово-комунальні послуги). Державні субсидії, що являють собою фінансову допомогу окремим юридичним і фізичним особам, теж не надто дієвий засіб впливу. Вони можуть бути цільовими (на конкретні цілі) та не передбачати цільового використання. Безумовно, більш ефективними є цільові субсидії,

оскільки, забезпечуючи конкретні потреби, впливають на поведінку отримувача. Державні субвенції є свосередними цільовими субсидіями, що, як правило, надаються на умовах спільного фінансування — вони виділяються за умови, що їх отримувач забезпечить певну частку фінансування тих чи інших витрат власними коштами. Тобто, передумовою отримання субвенції є мобілізація власних можливостей.

Важелями, які регулюють державні субсидії, є критерії та умови їх надання, які дозволяють урізноманітнювати напрями і характер впливу субсидіювання та досягати їх належної ефективності. У суспільстві постійно ведуться дискусії з приводу державної фінансової підтримки окремих суб'єктів. По-перше, кому їх надавати — виробникам певних товарів і послуг (за таких умов дотується практично все населення), чи окремим категоріям споживачів? По-друге, якщо окремим категоріям споживачів, то за якими критеріями їх визначати? Так, в Україні домінує два підходи. Перший — за особливі заслуги чи певний статус, наприклад, пільги інвалідам та учасникам Великої Вітчизняної війни. Другий, принцип малозабезпеченості. Однак серед малозабезпечених можуть бути такі, що з об'єктивних причин не можуть отримувати достатні доходи, а можуть бути й ті, хто просто не хоче працювати. Невірно визначені критерії породжують невдоволення у суспільстві та замість того, щоб згладжувати суперечності між окремими верствами населення загострювати їх.

Державні пенсії і допомоги виплачуються з державних пенсійного та фондів соціального страхування. Їх забезпечувальний потенціал залежить від рівня оподаткування в частині внесків до цих фондів, які були охарактеризовані вище, та встановленої системи пенсійного й соціального страхування. Пенсійне забезпечення існує у державній та недержавній, обов'язковій та добровільній формах на основі солідарної та накопичувальної систем. Державне пенсійне страхування є обов'язковим і може здійснюватися на солідарній чи накопичувальній основі, тоді як недержавне, як правило, здійснюється у добровільній формі і є накопичувальним.

Солідарна система полягає у тому, що суспільство несе спільну відповідальність за пенсійне забезпечення непрацездатних громадян. Кошти, що концентруються у державному пенсійному фонді, є суспільною власністю, навіть якщо ведеться персоналізований облік внесків по кожному найманому працівнику. Розмір призначених пенсій прямо не залежить від суми сплачених внесків, хоча й пов'язується із заробітною платою, трудовим стажем та іншими показниками трудової діяльності. При солідарній системі бюджет фонду формується і використовується щорічно за схемою: нинішнє покоління працюючих утримує нинішніх пенсіонерів. Відповідно, рівень внесків визначається співвідношенням між загальною сумою пенсійних виплат і фондом заробітної плати (в Україні, де використовується солідарна система, наразі розмір внесків роботодавців та найманих праців-

ників складає в середньому 33 %). Тому рівень пенсійного забезпечення визначається рішеннями владних структур і залежить від співвідношення чисельності працюючих та пенсіонерів, а також від нинішнього стану економіки.

При накопичувальній системі розмір пенсії визначається сумою внесків, накопичених на персональних рахунках, які є власністю даної особи. За такого підходу фактично кожний громадянин визначає свій рівень майбутнього пенсійного забезпечення, обираючи відповідну схему сплати внесків та отримання пенсії. Розмір внесків при цій системі залежить: від співвідношення між потенційним часом перебування на пенсії та трудовим стажем; від розміру пенсії, яку отримуватиме пенсіонер (на рівні прожиткового мінімуму чи отримуваного доходу); від величини доходів, які будуть отримані від інвестування тимчасово вільних на період їх накопичення коштів. Скажімо, якщо громадянин бажає отримувати в майбутньому пенсію на рівні його нинішніх доходів від роботи за найманням, а співвідношення між імовірним часом перебування на пенсії та трудовим стажем складає 1 : 3, то на його рахунок ним та роботодавцем має сплачуватися 33,3% від його заробітної плати, а з урахуванням того, що за рахунок доходів від інвестування кошти на персональних рахунках у середньому подвоюються, розмір внесків може бути зменшений удвічі, тобто складати близько 17%. Якщо при цьому врахувати певні ризики, що мають бути забезпечені у період пенсійного страхування, то отримуємо 18–20%, тобто той тариф, що на даний час використовується у більшості розвинених країн світу.

Порівняння двох охарактеризованих систем засвідчує значну перевагу накопичувального пенсійного страхування. У забезпечувальному контексті воно, з одного боку, є набагато дешевшим, а з іншого, формує дієспроможну систему пенсійного забезпечення громадян, за умов якої відпадає потреба у соціальному захисті пенсіонерів через охарактеризовану перед цим систему державного субсидювання. У регульовальному контексті накопичувальна система формує відповідну систему інтересів у суспільстві, заставляючи кожного громадянина піклуватися про свою фінансово забезпечену старість. Натомість солідарна система веде до викривлення суспільної моралі. Як, наприклад, в Україні не намагаються боротися із неофіційною виплатою заробітної плати у конвертах поки що добитися відчутних зрушень не вдається.

Система соціального страхування в різних країнах суттєво різниться за своїми напрямками. В Україні вона наразі охоплює три фонди: на випадок безробіття; від нещасних випадків на виробництві; на випадок тимчасової втрати працездатності та пологів. Законодавством передбачалося створення також фонду обов'язкового медичного страхування, але до реалізації цього завдання так і не наблизилися. У забезпечувальному контексті ці фонди відіграють важливу роль, формуючи систему страхового захисту

від вказаних подій. Регулювальна роль даних фондів і виплат теж може бути відчутною. Наприклад, виплати на народження дитини можуть позитивно впливати на вирішення демографічних проблем.

Важелями впливу в системі пенсійного та соціального страхування є порядок та умови призначення і виплати пенсій — пенсійний вік, трудовий стаж, чинники, від яких залежить розмір пенсії, пільги для певних категорій працівників тощо. Встановлюючи певні правила, держава може захоплювати перетік робочої сили у певні галузі економіки, сфери діяльності, регіони країни. Враховуючи важливість пенсійного забезпечення для громадян, ці важелі впливу є досить потужними засобами фінансового впливу на суспільство.

Державні інвестиції спрямовуються на фінансування конкретних інвестиційних проєктів за рахунок бюджету чи цільових державних запозичень. Ці державні видатки носять, як правило, вибіркового характеру — вони спрямовуються туди, куди залучити приватні інвестиції вкрай складно. При цьому державні інвестиції є досить надійним, цілеспрямованим та передбачуваним інструментом фінансового впливу. Вони засновуються на чітких і наперед визначених критеріях відбору інвестиційних проєктів, умовах і порядку проведення тендерів з вибору виконавців.

Основною проблемою державного інвестування є забезпечення ефективності використання коштів. Як відзначає Ш. Бланкарт, держава має проводити закупівлі товарів, робіт та послуг на максимально вигідних умовах, оскільки це відображає прагнення всіх платників податків до економічного витрачання державних коштів. Проте на практиці не рідким буває і марнотратство, і надання привілеїв певним групам інтересів, і корупція. При цьому недостатньо обмежуватись зобов'язанням державних службовців, парламентаріїв і членів уряду дотримуватись максимально вигідних умов — необхідне запровадження правил, які б обмежували свободу їхніх дій, спрямованих на задоволення власних інтересів¹.

Важелями впливу в системі державних інвестицій виступають критерії оцінки інвестиційних проєктів, умови проведення тендерів та порядок фінансування. Змінюючи їх держава змінює напрями спрямування коштів, а відтак і свого впливу на соціально-економічний розвиток. При цьому, оскільки завдання і сфери державного інвестування відрізняються від приватних інвестицій, то вони й засновуються на дещо інших критеріях. Головними серед них є вплив на економічну динаміку та вирішення окремих соціальних завдань, наприклад, створення додаткових робочих місць.

Інструментарій монетарної політики. В основі монетарної (грошово-кредитної) політики держави лежить дуже важливий і дієвий інстру-

---

¹ Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки. / Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — С.502.

мент — *регулювання грошової маси*. Здійснюючи емісію (чи вилучення грошей з обігу) та використовуючи засоби монетарної політики, вона впливає на наповнення економіки та фінансової системи платіжними засобами, врівноважує попит і пропозицію на них й тим самим стимулює чи стримує виробництво в залежності від фази економічного циклу. Але на відміну від інструментів фіскальної політики, дія яких може спрямовуватися на вирішення конкретних завдань, вплив інструментів монетарної політики має досить узагальнюючий характер. Однак натомість засоби монетарної політики є досить мобільними, що пов'язано з особливим статусом центрального банку, який, як правило, самостійно приймає потрібні рішення. Як відмічають П. Самуельсон та В. Нордгауз, «монетарну політику можна швидко змінити», тоді як «впровадження податкових пропозицій звичайно потребує тривалого часу»¹. Монетарна політика піддається координації з іншими фінансовими інструментами. При цьому може бути прорахований кореляційний зв'язок дії інших інструментів залежно від грошової емісії, та вплив інших інструментів на стан грошового ринку. Досить надійно і своєчасно можуть бути оцінені наслідки певної грошово-кредитної політики держави, що забезпечує надійність інструменту.

Таким чином можна зазначити, що в регулюванні обсягів грошової маси домінує забезпечувальний аспект, тоді як регулювальні властивості цього інструменту несуттєві. Однак він проявляється по іншому, ніж у інструментів фіскальної політики, де переважає націленість на максимізацію доходів та обсягів фінансування. Грошей в обороті має бути рівно стільки, скільки необхідно. На функціонуванні економіки однаково негативно впливає як нестача платіжних засобів та фінансових ресурсів, так і їх надлишок. Нестача грошей в обігу обумовлює дороговизну ресурсів, а їх надлишок провокує інфляційні процеси, які теж негативно позначаються макроекономічній стабільності та діяльності економічних агентів.

Важелі монетарної політики, що використовуються державою з метою регулювання грошової маси, досить різняться за можливостями використання та ефективністю впливу. В сучасних умовах в розвинених країнах найважливішим інструментом монетарної політики є операції на відкритому ринку — взаємовідносини центрального банку з комерційними з приводу торгівлі державними цінними паперами. Купуючи їх у комерційних банків, центральний банк по суті збільшує обсяги грошової маси і, відповідно, ресурсів, що можуть бути спрямовані у реальний сектор економіки, а продаючи, навпаки, скорочує грошову масу. Однак, очевидно, що можливості використання цього важеля залежать від розвиненості та стабільності ринку державних цінних паперів. В Україні поки що цей важіль не використовується,

---

¹ Семюелсон П., Нордгауз В. Макроекономіка / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. С. 392.

оскільки ринок державних цінних паперів фактично тільки формується. Другим за значенням важелем монетарної політики є вплив на обсяги грошової маси через облікову ставку. За допомогою цього важеля можна заохочувати запозичення комерційних банків у центрального, знижуючи цю ставку, чи навпаки. Але це важіль непрямой дії. Третім важелем впливу на грошову масу є норми формування резервів, які встановлюються центральним банком для комерційних. Цей засіб дозволяє досить швидко впливати на пропозицію грошей, але на практиці використовується досить рідко.

Монетарна політика має на меті не тільки достатнє забезпечення економіки та фінансової системи платіжними засобами, але і забезпечення стабільності грошової одиниці. Водночас за певних умов і з метою досягнення відповідних результатів держава може бути зацікавлена чи у зниженні курсу національної валюти (*девальвація*), чи, навпаки, у підвищенні (*ревальвація*). Так, девальвація буде сприяти розвитку виробництва, які працюють переважно на експорт, адже при цьому доходи відповідних підприємств у національній валюті зростатимуть. Навпаки, за ревальвації виграють ті, хто використовує у виробництві імпорту сировину та комплектуючі, чи узагалі спеціалізується на імпорті. Таким чином, даний фінансовий інструмент може досить ефективно використовуватись в регулюванні зовнішньоторговельних відносин.

Стабільність в економіці та зовнішній торгівлі забезпечується на основі стабільності та керованості валютного курсу. В основі стабільного валютного курсу лежить динамічний розвиток економіки, адже курс національної грошової одиниці є віддзеркаленням стану економіки та фінансів даної країни. В системі фінансових важелів, що дозволяють впливати на нього провідна роль належить валютним інтервенціям центрального банку. В системі валютного регулювання така участь центрального банку є надійним, ефективним та цілеспрямованим засобом впливу на валютний курс. Існує повна передбачуваність його дії та можливість точної і своєчасної оцінки наслідків. Більш того, тільки цей важіль забезпечує найвищу точність та своєчасність оцінки результату впливу — щоденно встановлюється курс національної валюти. Водночас необхідно враховувати, що вплив на валютний курс може здійснюватись й іншими засобами, які відносяться до сфери регуляторної політики (валютні обмеження, обов'язковий продаж частини чи повної суми валютної виручки тощо).

Можливості координації валютних інтервенцій з іншими фінансовими інструментами обмежені, оскільки рішення про їх здійснення повинні прийматись у дуже стислі терміни. Використання даного інструменту обмежене наявними валютними резервами. Тому він повинен використовуватись в разі крайньої потреби, інакше резерви будуть вичерпані, а відтак, і не буде можливості у проведенні валютних інтервенцій (чи доведеться звертатись за допомогою до Міжнародного Валютного Фонду).

Ринковий інструментарій. Ринкові інструменти фінансової інфраструктури пов'язані з функціонуванням фінансового ринку і діють через механізми ринкового ціноутворення на фінансові ресурси. Вони включають кредитні та депозитні операції комерційних банків, лізинг і факторинг, вкладення в цінні папери, страхові внески та страхове відшкодування. Через процентну і дивідендну політику, умови залучення депозитів та надання кредитів, правила, тарифи та умови страхування фінансові інституції й емітенти впливають на економічні процеси і рух капіталів. При цьому вони, з одного боку, керуються власними інтересами й ситуацією, що складається в економіці та на фінансовому ринку, а з іншого, знаходяться під певним впливом засобів державної монетарної та фіскальної політики. Тобто у вказаних ринкових фінансових інструментах проявляється інтегрована дія як ринкового саморегулювання, так і державного впливу на грошовий ринок засобами монетарної політики.

Головним елементом в сукупності ринкового інструментарію фінансової інфраструктури є *кредитування*. Це одна з основних форм фінансового забезпечення потреб суб'єктів господарювання, домогосподарств і держави, тобто забезпечувальна роль кредитів є досить чітко вираженою. У сучасному світі потужність економіки та фінансової системи кожної країни вимірюється насамперед потенціалом її банківської системи. Надання кредитів засновується на обопільній узгодженості інтересів двох сторін — кредитної установи та позичальника. При цьому обидві сторони керуються необхідністю забезпечення високої ефективності використання наданих кредитів. У цьому контексті дієвість кредитування набагато вища ніж охарактеризованих вище форм державного фінансового забезпечення (кошторисного фінансування, субсидювання, державних інвестицій). Державні структури теж можуть використовувати цей інструмент при наданні кредитів з бюджету та з державних банків. В основному ж держава може впливати на кредитний ринок за допомогою важелів монетарної політики центрального банку. При необхідності активізації кредитного ринку і здешевлення кредитів обсяги грошової маси збільшуються і навпаки.

Регульовальні властивості кредитування теж досить високі. При цьому кредити, як фінансовий інструмент, мають високу надійність, ефективність та цілеспрямованість, звісна річ при дотриманні встановлених принципів кредитування (строковості, поворотності, платності, забезпеченості), які є основними важелями впливу. Необхідність дотримання цих принципів передбачає селективний відбір кредитними установами суб'єктів та об'єктів кредитування, що і визначає його регулятивну дію: кредити видаються тим, хто може вчасно їх повернути, сплатити встановлені відсотки та має надійне забезпечення отриманих кредитів у вигляді застави, гарантій та поручительств. У свою чергу це можливе за умови високої ефективності діяльності позичальників.

Важливим важелем впливу в механізмах кредитування є процентна ставка. В основі її встановлення лежить урівноваженість попиту та пропозиції на гроші. Позичальникам з хорошою кредитною історією банки можуть кредити на пільгових умовах за зниженими процентними ставками. В деяких випадках держава для підтримки окремих галузей може запроваджувати понижені процентні ставки з компенсацією банкам різниці між ними і ринковими ставками. Крім того з метою стимулювання розвитку економіки на основі розширення обсягів її кредитування держава засобами монетарної політики, які розглядалися вище, може збільшувати обсяги грошової маси.

Депозити виступають тим ринковим інструментом, який спрямований на залучення ресурсів у кредитну систему. За своєю спрямованістю вони подібні до податків та інших платежів, які надходять у бюджет держави чи фонди цільового призначення, але докорінно відрізняються від них за своєю сутністю. Якщо податки та подібні їм платежі мають обов'язковий, неповоротний та безоплатний характер, то залучення депозитних вкладів в установи комерційних банків засновується на протилежних засадах. Відповідно, кредитні установи мають зацікавити юридичних та фізичних осіб, забезпечуючи їм отримання доходів та надаючи належні гарантії на основі ефективного використання залучених від них ресурсів. З цієї метою вони використовують такі важелі як процентні ставки та відповідні умови за депозитами. При цьому між кредитними установами ведеться конкурентна боротьба за ресурси. Кожний банк чи кредитна спілка пропонують вигідні відсотки та умови. Все нові і нові продукти, але при цьому мають урівноважувати депозитну політику з кредитною.

Депозити як фінансові інструменти мають значне забезпечувальне та регулювальне значення. Забезпечувальне полягає у тому, що вони є одним з ключових методів формування ресурсів комерційних банків, а відтак і забезпечення потреб економіки у кредитах. Це пояснює, чому в будь-якій країні проблемі залучення ресурсів у кредитну систему приділяється така увага і формуються резервні фонди на повернення депозитів при виникненні проблем у окремих банків. Регулювальне значення полягає у тому, що кредитні установи та державні регуляторні органи завжди намагаються створити такі умови, щоб заощадження знаходилися в банківській системі чи в інших інституціях фінансового ринку, а не залишалися на руках у населення. Кошти, які мобілізовані вказаними інституціями, працюють на потреби розвитку країни та приносять дохід їх власникам, тоді як поза ними вони залишаються звичайними залишками грошей.

Своєрідним різновидом кредитних операцій є лізинг та факторинг. *Лізинг* — це фінансовий інструмент, що поєднує у собі як відносини кредитування у грошовій та натуральній формах, так і оренди. Розрізняють фінансовий та оперативний лізинг. При фінансовому об'єкт лізингу, що

належить до основних фондів, передається у платне користування лізингоодержувачу на термін, що на 1–2 роки менший за очікуваний строк його експлуатації. При цьому він зараховується на баланс лізингоодержувача, а після закінчення строку угоди переходить у його власність, або викупується ним за залишковою вартістю. Витрата на утримання об'єкта лізингу несе, як правило, лізингоодержувач. При оперативному лізингу відповідний об'єкт передається в оренду на термін, що не менший за строк його повної амортизації. Майно залишається на балансі лізингодавця, який несе всі витрати, що пов'язані з його експлуатацією (якщо інше не передбачено угодою). Після закінчення терміну угоди вона може бути або подовжена, або об'єкт лізингу повертається лізингодавцю.

Факторинг являє собою насамперед операції з купівлі боргів, а також послуги з управління дебіторською заборгованістю. Широке розповсюдження комерційного кредиту (купівля-продаж товарів і послуг з відстрочкою платежу, що оформлюється векселем), а також утворення часового лагу між рухом товарів (робіт, послуг) та грошових потоків, обумовили зростання обсягів кредиторської та дебіторської заборгованості. Якщо підприємство у певний період має потребу у коштах, але не отримало їх унаслідок виникнення дебіторської заборгованості, воно може продати цю заборгованість комерційному банку чи факторинговій компанії з певним дисконтом, чи отримати кредит під неї.

У лізингу та факторингу переважає забезпечувальне призначення — вони дозволяють вирішувати проблеми з нестачею коштів. Регулювальні властивості цих фінансових інструментів несуттєві. Важелями впливу виступають умови здійснення лізингових та факторингових операцій та відсотки (дисконт), що сплачуються за надані послуги.

Цінні папери в сучасних умовах є широко розповсюдженими та сучасними видами фінансових інструментів. В них досить тісно поєднуються як забезпечувальні, так і регулювальні властивості. Забезпечувальна роль полягає у тому, що за їх допомогою суб'єкти підприємництва (фінансового і нефінансового секторів) та держава можуть мобілізувати значні обсяги ресурсів для своєї діяльності. Регулювальна роль відображається як у взаємному впливі один на одного двох основних суб'єктів — емітента, що випустив в обіг даний цінний папір, та інвестора, що його придбав, так і у впливі на них різноманітних посередників, які входять до інституційної та обслуговуючої фінансової інфраструктури, і органів державного регулювання.

Водночас, поряд із вкрай важливими для економіки і фінансової системи властивостями, цінним паперам притаманні і досить відчутні негативні якості, які відсутні у інших фінансових інструментів, на які покладаються забезпечувальні функції. Це пов'язано з тим, що у структурі ринку цінних паперів виділяється два сегменти — первинний та вторинний ринки.

На первинному відбуваються процеси купівлі-продажу випущених в обіг цінних паперів, а на вторинному їх перепродажі. Відповідно, первинний характеризує залучення ресурсів, тобто реалізацію основної забезпечувальної ролі фінансів, а вторинний торгівлю фінансовими активами. Призначення вторинного ринку полягає у забезпеченні ліквідності цінних паперів — можливості при виникненні потреби продати їх та отримати відповідні грошові кошти.

Однак на практиці вторинний ринок функціонує переважно у спекулятивному режимі — купівлі цінних паперів з метою їх перепродажі у майбутньому за більш високими цінами. У таких операціях відсутнє забезпечувальне призначення фінансових інструментів, оскільки емітент не отримує від них додаткових ресурсів. При цьому реальні обсяги ресурсів залишаються незмінними — зростає, чи знижується тільки ринкова вартість активів. Саме тут відбувається відрив фінансів від реальної економіки, саме тут втрачається їх суспільне призначення, саме тут відбувається формування так званих «мільних бульбашок» — відрив ринкових цін на фінансові інструменти від їх реальної вартості, і саме на цій основі зароджуються загрози фінансовій стабільності і формується підґрунтя фінансових криз. І саме тому ринок цінних паперів має знаходитися під надійним контролем як з боку органів державного регулювання, так і усього суспільства.

Ринок цінних паперів охоплює досить широке коло фінансових інструментів. За їх змістовним наповненням розрізняють пайові (акції, інвестиційні сертифікати) та боргові (облігації, ощадні сертифікати, векселі) цінні папери. Пайові характеризують відносини співволодіння, надають права участі в управлінні та отриманні доходу у вигляді дивідендів, а боргові відображають відносини запозичення коштів одним суб'єктом (емітентом) у іншого (інвестора) і надаючи право на отримання доходу у вигляді відсотків чи дисконту, не дають ні прав володіння власністю, ні прав в управлінні нею.

Важелями впливу при використанні цінних паперів виступають дивідендна і процентна політика, умови випуску та погашення цінних паперів. За допомогою дивідендної політики можна впливати на поведінку як нинішніх, так і потенційних інвесторів, заохочуючи або стримуючи їх активність. Рішення про виплату дивідендів та їх розмір, чи про капіталізацію прибутку приймають загальні збори акціонерів. Таким чином дивіденди не є гарантованим доходом інвестора, відповідно, він має обирати куди вкладати свої кошти, щоб мати належний рівень доходу, а акціонерне товариство має працювати так, щоб забезпечувати доходи своїм акціонерам. Навпаки, боргові цінні папери дають фіксований та гарантований дохід, а процентна політика має врівноважити баланс співвідношення між ризиком, пов'язаним з інвестуванням коштів у них, та їх дохідністю. Умови випуску і погашення передбачають порядок проведення емісії цінних паперів та їх обертання на ринку,

права та зобов'язання сторін, можливості і порядок переходу прав власності, гарантії й порядок отримання доходів, терміни і порядок викупу чи погашення та інше. Ці умови створюють відповідну систему інтересів, на які орієнтуються емітент, інвестор та фінансові посередники.

Страхові внески і страхове відшкодування є основними інструментами у страхуванні. *Страхові внески (премії)* — це платежі, що надходять страховій компанії за відповідною угодою щодо страхового захисту майнових чи інших інтересів, а *страхове відшкодування* — це виплати страхової компанії застрахованій (чи постраждалій) особі на покриття збитків, що виникли унаслідок певного страхового випадку. У страхових відносинах переважає забезпечувальне призначення: страхові платежі мають забезпечити формування страхового фонду, достатнього для покриття потенційних збитків, а страхове відшкодування фінансово забезпечити заподіяні збитки. Відповідно, від налагодженості механізмів страхування та надійності страхових компаній залежить нормальне безперебійне функціонування економіки та повноцінна життєдіяльність людини. Регульовальні властивості у страхуванні виражені не настільки очевидно, як у деяких інших фінансових інструментів (наприклад, податків чи кредитів), але є досить вагомими і потенційно достатньо дієспроможними. Наприклад, в багатьох розвинених країнах тарифи автострахування побудовані таким чином, що вигідніше купити новий автомобіль, ніж сплачувати страхові внески за автомобіль, що перебуває в експлуатації більше 5–10 років. А це, у свою чергу, сприяння і безпеці руху, і розвитку автомобілебудівної та взаємозв'язаних з нею галузей.

Важелями впливу в системі страхування є страхові тарифи, умови і порядок сплати страхових внесків та виплати страхового відшкодування. Законодавство регламентує їх, як і у кредитних відносинах, тільки у загальному вигляді, а конкретні параметри встановлюються страховими компаніями та узгоджуються з клієнтами у страховій угоді. При цьому кожна страхова компанія керується як власними інтересами, так і ситуацією на ринку страхових послуг. Конкуренція обумовлює боротьбу за клієнта за рахунок більш вигідних тарифів та умов, сприяючи розвитку даної ланки фінансової системи і посиленню страхового захисту.

Інструментарій обслуговуючої фінансової інфраструктури являє собою сукупність засобів організаційного та інформаційного характеру, що використовуються її суб'єктами з метою забезпечення належного функціонування фінансових ринків. Регламентування діяльності суб'єктів інституційної фінансової інфраструктури є одним із напрямів державного регулювання їх діяльності, а інформаційне забезпечення однією з головних передумов формування ефективного фінансового ринку, коли усім його суб'єктам доступна повна й достовірна інформація, що дає змогу приймати вірні рішення.

Головною складовою інструментарією обслуговуючої фінансової інфраструктури є інструменти організаційно оформленого ринку цінних паперів — фондових бірж та торговельно-інформаційних систем. Насамперед, це *лістинг* — сукупність процедур щодо включення цінних паперів до реєстру організатора торгівлі та здійснення контролю за відповідністю цих цінних паперів та їх емітентів умовам і вимогам, що встановлені правилами даного організатора торгівлі. Перебування цінного паперу у лістингу засвідчує його досить високі якісні характеристики. Інформація щодо лістингових цінних паперів подається у біржовому реєстрі. *Правила торгівлі* встановлюються з метою визначення стандартизованих процедур проведення торгівлі цінними паперами: визначення порядку подачі заявок на участь у торгівлі; порядку проведення торгів; технології торгівлі, зокрема проведення аукціонів; порядок укладання біржових угод та виконання біржових контрактів тощо. *Котирування* являє собою установлення курсу цінних паперів та інших фінансових активів, що відбувається при проведенні торгівлі ними. Узагальнюючим видом котирувань є *фондові індекси*, які відображають середньозважені курси акцій групи провідних корпорацій, акції яких котируються даним організатором торгівлі. Котирування цінних паперів та фондові індекси дозволяють виявити тенденції, які відображають не тільки діяльність окремих емітентів, а й розвиток ситуації в економіці та фінансовій системі у цілому.

Інформаційна підтримка прийняття рішень на фінансових ринках забезпечується через потужні інформаційні мережі. На даний час у світі склалася розвинена транснаціональна індустрія інформаційних та рейтингових послуг, що базується на усевітньо інтегрованих *інформаційних мережах*, за допомогою яких в будь-якій країні світу можна проаналізувати стан фінансових ринків і розробити прогноз щодо майбутніх тенденцій динаміки ситуації на них та в економіці. Інформація про найбільш важливі економічні індикатори публікується в таких визнаних фінансових виданнях як *The Wall Street Journal*, *The Financial Times*, *The New York Times*, *Business Week*. Економічну інформацію у реальному режимі часу можна отримати завдяки таким інформаційним мережам як *Reuters*, *Telerate*, *Bloomberg* та інші. Інформаційні збірники та огляди публікуються міжнародними фінансовими інституціями — Міжнародним валютним фондом та Світовим банком. В кожній країні є також власні джерела інформації. Наприклад, в Україні щомісячно видається «Бюлетень Національного банку України», в якому представлені показники діяльності банківської системи.

Важливою складовою інформаційної підтримки на фінансових ринках є *рейтинги*, що визначають надійність, прибутковість, ліквідність, платоспроможність тощо окремих фінансових інституцій та інструментів. Визначення рейтингів проводиться спеціалізованими організаціями — рейти-

нговими агенціями. Використовуються різні варіанти побудови рейтингів. Наприклад, найбільш надійним відносно виплати доходу та погашення цінним паперам присвоюється символ AAA чи A+, а ненадійні класифікуються символами C і D.

До системи інформаційної підтримки також належать *аналітичні огляди*, що публікуються у спеціалізованих та загальних виданнях. В них всебічно аналізується інформація, що характеризує стан, проблеми та перспективи розвитку фінансових ринків. Водночас, якщо інформаційні збірники та рейтинги носять офіційний характер, то аналітичні публікації завжди певною мірою є суб'єктивним баченням та прогнозом окремих осіб чи установ. Користуючись ними, завжди необхідно мати і власну інтерпретацію ситуації.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає суть і значення фінансів як науки?
2. Охарактеризуйте історичні аспекти виникнення фінансів.
3. Якими факторами соціально-економічного життя було зумовлено виокремлення фінансів у окрему науку?
4. Який взаємозв'язок фінансів із грошима, кредитом, ціною, заробітною платою?
5. Вкажіть три ознаки, за якими грошові відносини належать до фінансів.
6. У чому виявляється розподільча функція фінансів?
7. Яка роль належить контролю як функції фінансів?
8. Дайте визначення фінансового механізму, і вкажіть його основні елементи.
9. Дайте визначення економічній категорії фінансів.
10. Назвіть компоненти сукупного суспільного продукту та дайте їм характеристику.
11. Назвіть стадії, з яких складається процес відтворення. Охарактеризуйте їх.
12. Вкажіть роль і місце фінансів у розподільному процесі.
13. Охарактеризуйте передумови виникнення фінансових відносин.
14. Яким чином фінанси впливають на розширене відтворення?
15. В чому полягає призначення і роль фінансової інфраструктури?
16. Що являє собою інструментарій обслуговуючої фінансової інфраструктури?

Тести

1. Грошові відносини, в яких одним із суб'єктів виступає держава, — це:
  - а) кредит;
  - б) фінанси;
  - в) виробництво;
  - г) державне регулювання;
  - д) правильна відповідь відсутня.
2. Яка з наведених нижче ознак не притаманна фінансам:
  - а) це завжди грошові відносини;
  - б) це грошові відносини, викликані фактором наявності держави як органу управління;
  - в) це відносини перерозподілу;
  - г) це відносини між органами державної влади;
  - д) правильна відповідь відсутня.
3. Фінанси — це економічна категорія, тому що:
  - а) вони зумовлюють первісний розподіл чистого доходу;
  - б) вони не беруть участі у розподілі і перерозподілі національного доходу;
  - в) вони зумовлюють первісний розподіл, стимулюючи перерозподіл прибутку та доходів в інтересах держави;
  - г) правильна відповідь відсутня.
4. Який компонент із наведеного нижче не є складовою сукупного суспільного продукту:
  - а) витрати виробництва;
  - б) перенесена вартість;
  - в) оплата праці;
  - г) додана вартість;
  - д) змінна вартість.
5. Форма вираження суспільного значення цієї категорії — це:
  - а) закон;
  - б) правило;
  - в) положення;
  - г) функція;
  - д) роль.
6. Відмінність між фінансами і кредитом полягає в такому:
  - а) фінанси і кредит повертаються на умовах строкowości і платності;

- б) для фінансів характерний рух коштів без умови повернення, а кредит — акумулює їх і за плату надає в користування на умовах повернення;
  - в) для фінансів і кредиту характерний рух коштів без умови повернення;
  - г) правильна відповідь відсутня.
7. Фінанси виконують такі функції:
- а) розподільчу;
  - б) контрольну;
  - в) накопичувальну;
  - г) розподільчу і контрольну;
  - д) правильна відповідь відсутня.
8. Суть розподільчої функції фінансів полягає в:
- а) розподілі і перерозподілі національного доходу;
  - б) розподілі прибутку юридичних і фізичних осіб;
  - в) розподілі валового внутрішнього продукту;
  - г) правильна відповідь відсутня.
9. До вторинних доходів належать:
- а) заробітна плата працівників, доходи фермерів, інших робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва;
  - б) доходи підприємств сфери матеріального виробництва;
  - в) доходи, отримані в галузях невиробничої сфери, податки;
  - г) правильна відповідь відсутня.
10. Складовими елементами фінансового механізму є:
- а) фінансове планування і прогнозування;
  - б) фінансове стимулювання і фінансові санкції;
  - в) фінансові норми, ліміти і резерви;
  - г) перераховані в пунктах а), б), в) елементи;
  - д) правильна відповідь відсутня.
11. Фінансова наука поєднує:
- а) суспільні відносини, що виникають у процесі утворення, розподілу та використання ресурсів;
  - б) ресурси;
  - в) закономірності розвитку фінансових відносин;
  - г) закономірності розвитку продуктивних сил;
  - д) немає правильної відповіді.

12. Розподіл національного доходу в країні здійснюється:
- лише через фінанси;
  - шляхом використання цін і кредитів;
  - у сукупності;
  - лише через матеріальний розподіл;
  - немає правильної відповіді.
13. Перерозподіл національного доходу пов'язаний з:
- міжгалузевим і територіальним перерозподілом засобів;
  - наявністю невиробничої сфери;
  - перерозподілом доходів між різними верствами населення;
  - неоднаковою рентабельністю підприємств;
  - немає правильної відповіді.
14. Метою розподілу і перерозподілу національного доходу і ВВП є:
- розвиток продуктивних сил;
  - створення ринкових структур економіки;
  - зміцнення держави;
  - забезпечення високого рівня життя населення;
  - немає правильної відповіді.
15. Процес відтворення складається з таких стадій:
- виробництво, обмін;
  - обмін, розподіл;
  - розподіл, споживання, обмін;
  - виробництво, обмін, розподіл, споживання;
  - немає правильної відповіді.

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінанси»

Автор	Визначення
Оксфордський бізнес-словник	... По-перше, це управління грошима (насамперед публічними). По-друге, це капітал, залучений для реалізації проекту (особливо для розвитку нового бізнесу). По-третє, фінанси — це цільова грошова позика. І фінанси — це грошові ресурси держави, компанії або людини ¹
М. В. Енг, Ф. А. Ліс та Дж. М. Лоуренс	... фінанси — це «клей», який з'єднує багато різноманітних внутрішніх і міжнародних видів діяльності та процесів ²

¹ The Oxford Dictionary for the Business World. — Oxford University Press, 1993. — P. 303.

² Енг Максимо В., Ліс Френсис А., Мауер Лоренс Дж. Мировые финансы / Пер. с англ. — М.: ООО Издательско-консалтинговая компания ДеКА, 1998. — С. 18.

В. Л. Бондаренко	<p>Фінанси — це система виробничих (економічних, грошових) відносин, пов'язаних зі формуванням, розподілом і використанням централізованих децентралізованих коштів (фондів) з метою виконання функцій і завдань держави (підприємства) та забезпечення умов розширеного відтворення¹</p> <p>Фінанси (перекладається дослівно українською як «буття», що споріднене із словом «прибутки», «багатство», «збитки», «убогість») — це явище, яке відбувається у свідомості особи з приводу безрівновартісного руху (руху вартості) і виявляється у відносинах з іншими особами, коли для однієї особи вартість є здобуттям і вона визначає її як «моє», а для іншої особи є збуттям, яку вона визначає як «чуже»²</p>
О. Д. Василик	<p>...фінанси слід розглядати як економічну категорію, що відображає створення, розподіл і використання фондів фінансових ресурсів для задоволення потреб господарської діяльності, надання різноманітних послуг населенню з боку держави, забезпечення виконання державою її функцій.</p> <p>У практичному виконанні фінанси — це складова економічної системи будь-якої держави, використання якої дає змогу успішно реалізовувати кінцеву мету економічного та соціального розвитку³</p>
Словник сучасної економіки МАКМІЛЛАНА	<p>Фінанси (finance) — у вузькому сенсі позначає капітал у грошовій формі, що дається або береться в борг за допомогою фінансових ринків або фінансових установ звичайно для здійснення капіталовкладень. У просторіччі цей термін застосовується для позначення фондів з будь-яких джерел, що використовуються для здійснення будь-яких витрат⁴</p>
І. О. Петровська, Д. В. Клиновий	<p>Фінанси — особлива, специфічна форма виробничих відносин, пов'язана з процесом розподілу і перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту, утворенням і використанням на цій основі цільових централізованих і децентралізованих грошових фондів суспільного призначення⁵</p>
Ю. Я. Вавілов, І. Н. Єгоричева, М. Л. Седова,	<p>Фінанси — це економічна категорія, сукупність економічних відносин з приводу розподілу вартості суспільного продукту і частини національного багатства шляхом фор-</p>

¹ Бондаренко В. Л. Визначення сутності фінансів із точки зору філології та історії фінансової науки / В. Л. Бондаренко // Фінанси України. — 1999. — №11. — С. 126.

² Бондаренко В. Л. Визначення сутності фінансів із точки зору філології та історії фінансової науки / В. Л. Бондаренко // Фінанси України. — 1999. — №11. — С. 136.

³ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. / О. Д. Василик. — К.: НІОС — 2000. — С. 7–8.

⁴ Словник сучасної економіки МАКМІЛЛАНА: Пер. з англ. — К.: АртЕк, 2000. — С. 566–567.

⁵ Петровська І. О. Фінанси (з елементами статистики фінансів): Навч. посіб. / І. О. Петровська, Д. В. Клиновий. — К.: ЦУЛ. — 2002. — С. 8.

О. Н. Семьонова та ін.	мування і використання фінансових ресурсів для розширеного відтворення та задоволення соціальних потреб ¹
Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко	<p>...<i>фінанси</i> можна охарактеризувати як:</p> <ul style="list-style-type: none"> ⇒ систему економічних відносин, пов'язаних із нагромадженням, розподілом і використанням фондів грошових ресурсів; ⇒ сукупність економічних відносин, що виникають у процесі формування і використання централізованих і децентралізованих грошових фондів; ⇒ економічні відносини, пов'язані з розподілом, перерозподілом і використанням частини вартості ВВП, НД держави та використанням централізованих, децентралізованих грошових коштів, коштів населення з метою виконання функцій і завдань держави та забезпечення умов розширеного відтворення, стимулювання працюючих, задоволення соціальних та інших потреб суспільства; ⇒ систему грошових відносин, що виникла одночасно з появою держави і нерозривно пов'язана з її існуванням та функціонуванням; ⇒ сукупність усіх грошових засобів, що знаходяться у розпорядженні підприємства, а також система їх формування, розподілу та використання; ⇒ систему грошових відносин у тій чи іншій державі, а ще сукупність усіх грошових коштів, що є в розпорядженні держави; ⇒ систему грошових відносин тієї чи іншої держави; ⇒ справи з грошми; управління державним або підприємницьким доходом; грошові ресурси; ⇒ у широкому значенні — грошові засоби, грошові обороти²
А. Я. Бистряков, Т. Д. Вікуліна, В. Ф. Воля, Н. М. Гаврилова та ін.	Фінанси є економічними відносинами, які виникають у процесі формування і використання всіх фондів грошових ресурсів підприємства, державних організацій, муніципальних об'єднань і населення ³
П. А. Лайко, М. В. Мних	Фінанси — це система грошових відносин, що виникають у процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу на макrorівні або виручки і прибутку на мікрорівні з приводу утворення, розподілу та використання фінансових (грошових) ресурсів у фондовій формі для задоволення суспільних

¹ Вавилов Ю. Я. Финансы: Учеб. пособ. для студ. вузов и слушателей системы дистанционного обучения. / Ю. Я. Вавилов, И. Н. Егорычева, М. Л. Седова та ін. — М.: Издательский Дом «Социальные отношения», 2003. — С. 6.

² Карпінський Б. А. Фінансова система: Навч. посібн. / Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — С. 20.

³ Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И. Д. Маскуляк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 15.

	інтересів і потреб та забезпечення безперервності відтворювального процесу ¹
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Фінанси — це система грошових відносин із приводу формування і використання фондів, необхідних державі для виконання своїх функцій ² Фінанси — сукупність форм і методів формування, розподілу й використання централізованих і децентралізованих грошових фондів із метою виконання функцій і завдань держави, підприємств і населення із забезпечення умов розширеного відтворення, задоволення соціальних та інших потреб суспільства ³
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінанси (від лат. <i>financia</i> — <i>планіж</i>) — система відносин економічної власності між різними суб'єктами господарювання з приводу створення, мобілізації, розміщення, обміну та розподілу, в т.ч. перерозподілу, фінансових ресурсів і грошових коштів, їх руху в процесі обігу та використання з метою забезпечення кожного суб'єкта, а також будь-якої фізичної особи й суспільства загалом необхідними грошима ⁴
Г. Г. Нам	Фінанси — це система грошових відносин, пов'язаних із рухом грошових потоків з формування, розподілу й використання фінансового капіталу суб'єктами господарювання і державою, внутрішніх і міжнаціональних економічних відносин у процесі суспільного розширеного відтворення ⁵
С. Л. Лондар	...для ринкової економіки фінанси — це відповідним чином регульовані потоки коштів, які циркулюють у національній економіці і забезпечують здійснення процесів формування, розподілу, перерозподілу ВВП, а також національного доходу та національного багатства ⁶
Д. В. Полозенко	фінанси — це об'єктивна економічна категорія, особлива сфера економічних відносин, які тісно зв'язані з рухом вартості у грошовій формі, формуванням та використанням різних форм грошових фондів і тому вони не можуть бути ні соціалістичними, ні капіталістичними ⁷

¹ Лайко П. А. Фінанси підприємств: Підруч. для студ. вузів / П. А. Лайко, М. В. Мних. — К.: Знання України, 2004. — С. 13.

² Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 11.

³ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — Київ: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 460.

⁴ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 503.

⁵ Нам Г. Г. Фінансова наука і сьогодні / Г. Г. Нам // Фінанси України. — 2005. — № 8. — С. 157.

⁶ Лондар С. Л. Вхідження України у світовий економічний простір та трансформація фінансових визначень / С. Л. Лондар // Фінанси України. — 2006. — № 5. — С. 45.

⁷ Полозенко Д. В. Гроші та фінанси в умовах трансформаційної економіки / Д. В. Полозенко // Економіка АПК 2007. — № 10. — С. 69.

Боди Зви, Мертон Роберт К.	Фінанси — це анукова дисципліна, яка вивчає питання розподілу грошових засобів у часі та в період невизначеності ¹
	Фінанси — це наука про те, яким чином люди керують витрачанням і надходженням дефіцитних грошових ресурсів протягом визначеного періоду часу ²
М. М. Артус	... фінанси — це економічні відносини, що виникають у результаті формування, розподілу й використання ВВП, втілені у потоках грошових коштів та спрямовані на забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства ³
Л. Є. Клець, М. Б. Тристан	... фінанси — економічна категорія, яка відображає відносини, пов'язані з формуванням та рухом фондів грошових коштів ⁴
В. І. Оспішев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська та ін.	... <i>фінанси</i> — це сукупність грошових відносин, у процесі яких відбувається формування та використання фондів грошових ресурсів; їх метою є відшкодування витрат, пов'язаних із процесом виробництва та виконанням державою функцій ⁵

Література

1. *Артус М. М.* Проблеми трактування сутності та функцій категорії «фінанси» / М. М. Артус // *Фінанси України*. — 2007. — № 4. — С. 127–134.
2. *Барулин С. В.* К вопросу о сущности финансов: новый взгляд на дискуссионную проблему / С. В. Барулин, Е. В. Барулина // *Финансы*. — 2007. — № 7. — С. 55–58.
3. *Белоплицкий В. Г.* Финансы в современном воспроизводственном процессе / В. Г. Белоплицкий // *Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика* — 2008. — № 2. — С. 105–113.
4. *Бондаренко В. Л.* Визначення сутності фінансів із точки зору філології та історії фінансової науки / В. Л. Бондаренко // *Фінанси України*. — 1999. — № 11. — С. 126–136.
5. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підруч. для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти. — 4-те вид., доп. — К.: НІОС, 2003. — 411 с.
6. *Кудряшов В. П.* Курс фінансів: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 431 с.
7. *Лондар С. Л.* Вхідження України у світовий економічний простір та трансформація фінансових визначень / С. Л. Лондар // *Фінанси України*. — 2006. — № 5. — С. 39–50.

¹ Боди Зви, Мертон Роберт К. *Фінанси: Учеб. пособ.: пер. с англ.* — М.; СПб.; К.: Вільямс, 2007. — С. 18.

² Боди Зви, Мертон Роберт К. *Фінанси: Учеб. пособ.: пер. с англ.* — М.; СПб.; К.: Вільямс, 2007. — С. 38.

³ Артус М. М. Проблеми трактування сутності та функцій категорії «фінанси» / М. М. Артус // *Фінанси України*. — 2007. — № 4. — С. 135.

⁴ Клець Л. Є. Місцеві фінанси: Термінол. словник / Л. Є. Клець, М. Б. Тристан. — Кр.: ДДМА, 2007. — С. 172.

⁵ *Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб.* / За ред. В. І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — С. 12.

8. *Лушин С. И.* О функциях финансов. Исторический аспект / С. И. Лушин // *Финансы*. — 2005. — № 7. — С. 54–58.
9. *Мочерний С. В.* Сутність фінансів у контексті економічних відносин / С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. Я. Плахотнюк // *Фінанси України*. — 2005. — № 3. — С. 16–23.
10. *Нестеренок А. С.* Періодизація розвитку поняття фінансів / А. С. Нестеренок // *Митна справа*. — 2005. — № 1. — С. 90–94.
11. *Опарін В. М.* Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти: Монографія / В. М. Опарін. — К. : КНЕУ, 2005. — 239 с.
12. *Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб.* / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.
13. *Паєнтко Т. В.* Передумови використання інституціонального підходу в теорії фінансів / Т. В. Паєнтко. // *Актуальні проблеми економіки*. — 2008. — № 11. — С. 12–21.
14. *Полозенко Д. В.* Про гроші, інфляцію та фінанси у трансформаційній економіці / Д. В. Полозенко // *Фінанси України*. — 2008. — № 2. — С. 82–89.
15. *Полозенко Д. В.* Гроші та фінанси у транзитивній економіці / Д. В. Полозенко // *Економіка АПК*. — 2007. — № 10. — С. 64–70.
16. *П'ятченко Г. О.* Становлення та розвиток фінансів України. 1917–2003. / Г. О. П'ятченко, Л. В. Кухарець — К.: НДФІ, 2005. — 784 с.
17. *Федосов В.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями / В. Федоров, В. Опарін, С. Львовчкін. — К.: КНЕУ, 2002. — 387 с.
18. *Фінанси: Підручник* / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.

Тема 2 ФІНАНСОВА СИСТЕМА

Основні терміни та поняття

Фінансова система, валовий внутрішній продукт, державний бюджет, державний кредит, позабюджетні цільові фонди, аудит, фінансова політика, фінансові ресурси держави, фінансовий метод, правове забезпечення фінансової системи.

2.1. Теоретична сутність фінансової системи України та основні принципи її побудови

Фінансова система є фундаментальною підвалиною цивілізації. Як і держава, ринок, гроші, власність, релігія вона є ефективним знаряддям забезпечення життєдіяльності суспільства, і, насамперед, процесів розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту між різними верствами населення, окремими господарськими структурами й територіями; усунення вад ринкових механізмів щодо розміщення ресурсів і забезпечення суспільними благами; заохочення бізнесу, ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, антициклічного регулювання економіки; підтримання рівня зайнятості; стабілізації економічного стану в державі.

За умов побудови ринкової моделі економіки дуже важливе значення має глибоке усвідомлення економічної природи й суті фінансів та фінансової системи, їхньої об'єктивної необхідності, зв'язку з іншими економічними категоріями й ролі в економічній системі держави.

Термін «система» багатозначний і походить від грецького *Sistema* — ціле, складене з частин. Система — це ціле, складене із частин, які взаємозв'язані спільними функціями. Ці функції — в основі системоформуючих відносин, як в середині системи, так і у її взаємовідносинах з іншими системами (економічною, політичною, соціальною і т.п.).

Фінансова система — сукупність урегульованих фінансово-правовими нормами окремих ланок фінансових відносин і фінансових установ (інституцій) за допомогою яких формуються, розподіляються і використовуються централізовані і децентралізовані фонди фінансових ресурсів і грошових засобів.

В історичному плані свого становлення і розвитку фінансова система була покликана, насамперед, забезпечити державу фінансово-грошовими ресурсами, необхідними їй для виконання своїх політичних, економічних і соціальних функцій. Джерелом цих ресурсів є валовий внутрішній продукт. Тому в основі функціонування фінансової системи є фінанси підприємств усіх форм власності.

Фінансова система розглядається з двох боків: за внутрішньою структурою й організаційною будовою.

За внутрішньою структурою фінансова система є сукупністю дещо відособлених взаємозв'язаних сфер і ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи обміну, розподілу і перерозподілу ВВП. За організаційною будовою фінансова система є сукупністю фінансових органів та інститутів, які керують грошовими потоками в економіці та характеризують систему управління фінансами в країні.

В основі організаційно-структурної побудови фінансової системи є історично сформовані принципи.

Принципи побудови фінансової системи:

1) єдність, яка обумовлена єдиною економічною і політичною основою суспільства, єдиною фінансовою політикою, що реалізується в життя через фінансову систему;

2) функціональне призначення ланок відображається в тому, що в кожній із них вирішуються свої завдання специфічними методами, існують відповідні фонди грошових коштів, апарат управління.

Виділення складових елементів внутрішньої структури фінансової системи здійснюється за ознакою каналів руху грошових потоків і місця концентрації фінансових ресурсів. Концентрація фінансових ресурсів проводиться у відповідних грошових фондах, які можуть бути ознакою виділення окремих ланок фінансової системи.

Внутрішня структура фінансової системи відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин і є загальною для всіх країн. Вона складається зі сфер і ланок. Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин. В основу виділення сфер рекомендуємо покласти рівень економічної системи. Розрізняють чотири сфери: рівень мікроекономіки — фінанси суб'єктів господарювання та рівень домогосподарств; рівень макроекономіки — державні фінанси; рівень світового господарства — міжнародні фінанси; узагальнюючий рівень — фінансовий ринок. Ланка показує відособлену частину фінансових відносин, її виокремлення проводиться за ознакою наявності або відособленого фонду фінансових ресурсів, або специфічних форм і методів фінансових відносин.

Сфера фінансів суб'єктів господарювання не поділяється на окремі ланки, оскільки вони мають загальні принципи організації й методи ведення фінансової діяльності. Існують певні особливості, пов'язані із формою власності чи галузевою специфікою. Однак вони не настільки суттєві, щоб на їх підставі виділяти окремі ланки. Ці особливості впливають на організацію фінансових відносин, але не змінюють їх суті.

Сфера державних фінансів характеризує фінансову діяльність держави. Вона має такі ланки: бюджет держави, державний кредит, фонди цільового призначення, фінанси державного сектора. Бюджетні кошти викорис-

товуються на соціальний захист населення, розвиток народного господарства, соціально-культурні заходи, оборону країни, управління, створення державного резерву та інші цілі.

Існування державного кредиту зумовлене постійною невідповідністю витрат і доходів Державного бюджету. Тому держава виступає як позичальник коштів у фізичних і юридичних осіб. Найважливішими формами державного кредиту є державні позики. Вони можуть супроводжуватися випуском державних облігацій, казначейських зобов'язань та інших цінних паперів і їх розміщенням серед фізичних та юридичних осіб.

Державний кредит існує у внутрішній і зовнішній формах. Наявність державного кредиту призводить до державного боргу та вимагає додаткових витрат суспільства на його обслуговування.

Сфера міжнародних фінансів відображає обмінні та перерозподільні відносини на світовому рівні і має три напрямки: міжнародні розрахунки; фінанси міжнародних політичних, економічних, гуманітарних організацій; міжнародні фінансові інститути.

Міжнародні фінанси відображають економічні відносини грошового характеру між суб'єктами різних держав щодо формування фондів фінансових ресурсів. Формування прибутків і нагромаджень здійснюється на основі перерозподілу частини валового внутрішнього продукту окремих держав.

В основі забезпечення фінансовими ресурсами функціонування міжнародних фінансових відносин є національно-державні фінанси. Вони є базою для функціонування міжнародних фінансів. Політичні й економічні відносини зумовлюють підпорядкованість національно-державних фінансів міжнародним у виконанні договірних зобов'язань

Міжнародні фінанси відбивають економічні відносини, що виникають внаслідок формування фінансових ресурсів та їх розміщення й використання на заходи, які відбуваються на світовому чи міждержавному рівнях.

Наведемо приклади поширених в сучасних умовах міжнародних фінансових відносин:

- одна держава надає іншій кредит;
- підприємство в оплату закупленого за кордоном товару переказує кошти до іншої країни підприємству-продавцю;
- велика компанія виходить на міжнародний фондовий ринок зі своїми акціями або борговими зобов'язаннями;
- банк кредитує свого іноземного клієнта або підприємство з іноземним капіталом;
- банк купує іноземну валюту на міжнародному валютному ринку;
- турист-іноземець користується за плату різними туристичними послугами;

– працівник-іммігрант переказує частину заробленого на батьківщину і т.п.
Основними видами міжнародних фінансових відносин є:

1) міжнародні відносини, пов'язані з передаванням однією державою іншій грошових коштів із метою поповнення її офіційних валютних резервів (надання валютних позик), потреба в якій виникає під час здійснення державою заходів підтримки на певному рівні курсового співвідношення валют;

2) міжнародні кредитні відносини, які складаються під час руху за межі національних кордонів певної вартості на умовах повернення і, зазвичай, сплати процентів;

3) міжнародні розрахункові відносини, що виникають між державами у зв'язку з організацією і встановленням певних загальних форм платежів, обов'язкових тією чи іншою мірою для фізичних чи юридичних осіб;

4) відносини щодо формування та використання бюджетів міжнародних організацій;

5) міжнародні податкові відносини, які формуються між державами в процесі здійснення заходів, націлених на врегулювання порядку оподаткування доходів юридичних та фізичних осіб однієї держави із джерелом походження з іншої держави;

6) міжнародні інвестиційні відносини;

7) відносини, пов'язані із врегулюванням проблеми зовнішньої державної заборгованості.

Особливості формування і використання фінансових ресурсів міжнародними суб'єктами пов'язані з функціонуванням таких сфер фінансових відносин міжнародних фінансів:

а) фінанси національно-державних суб'єктів господарювання зовнішньоекономічної діяльності;

б) фінанси міжнародних фінансових інституцій та організацій;

в) фінанси наддержавної економічної діяльності.

Функціонування міжнародних фінансів зумовлене глобалізацією економічних зв'язків, посиленням інтеграційних процесів в економіці, політиці і соціальній сферах. Вони визначають напрями й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарської діяльності, впливають на формування принципів податкової й бюджетної політики та на стратегічні фінансові інтереси всіх країн і певних регіонів.

Сфера фінансового ринку охоплює кругообіг фінансових ресурсів як специфічного товару.

Фінансовий ринок — це механізм перерозподілу фінансових активів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, а також міжнародними фінансовими інститутами. Фінансовий ринок через посередників, фірми та інституції, що надають фінансові послуги, реалізує фінансові рішення домогосподарств, приватних компаній та

урядових організацій¹. Фінансовий ринок як засіб перерозподілу фінансових ресурсів між різними суб'єктами за видами застосування фінансових активів поділяється на валютний ринок, ринок кредитів, цінних паперів і фінансових послуг. Кожен із цих ринків відображає окремий бік перерозподілу фінансових ресурсів на умовах платності.

Фінанси домогосподарств. Вони є засобом створення і використання фінансових ресурсів для задоволення особистих потреб громадян. Джерелом фінансових ресурсів домогосподарств є заробітна плата, доходи від продажу власного капіталу, доходи від реалізації продукції підсобних господарств, доходи від здавання майна в оренду, відсотки на грошовий капітал, доходи на вклади у цінні папери тощо. Витрати фінансових ресурсів домогосподарств зумовлені задоволенням власних потреб та накопиченнями, необхідними для здійснення інших заходів.

Відособленою ланкою фінансової системи є страхування, яке не належить до конкретної сфери. Внутрішню структуру фінансової системи подано на рис. 2.1.

Функціонування підрозділів (сфер і ланок) фінансової системи характеризується такими ознаками:

а) застосування властивих їй методів мобілізації фінансових ресурсів, їх розміщення та використання;

б) відносна самостійність кожної сфери і ланки з окресленим характером функціонування;

в) взаємозумовлений зв'язок усіх сфер і ланок фінансової системи. Кожна сфера і ланка може успішно функціонувати лише за ефективної діяльності системи;

г) визначення і закріплення законодавчого характеру фінансової діяльності кожної сфери та ланки фінансової системи.

Поділ фінансової системи на окремі ланки і сфери зумовлений потребами управління економічним розвитком суспільства. Склад фінансової системи має динамічний характер. У процесі економічного розвитку суспільства одні ланки можуть відмирати, а інші виникати або доповнювати одну одну.

В основі виокремлення органів управління фінансовою системою є її внутрішня структура. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в будь-якій країні здійснюють органи державної влади й управління.

Організаційна будова фінансової системи характеризується сукупністю фінансових органів та інститутів, які відображають систему управління фінансами.

---

¹ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 38.

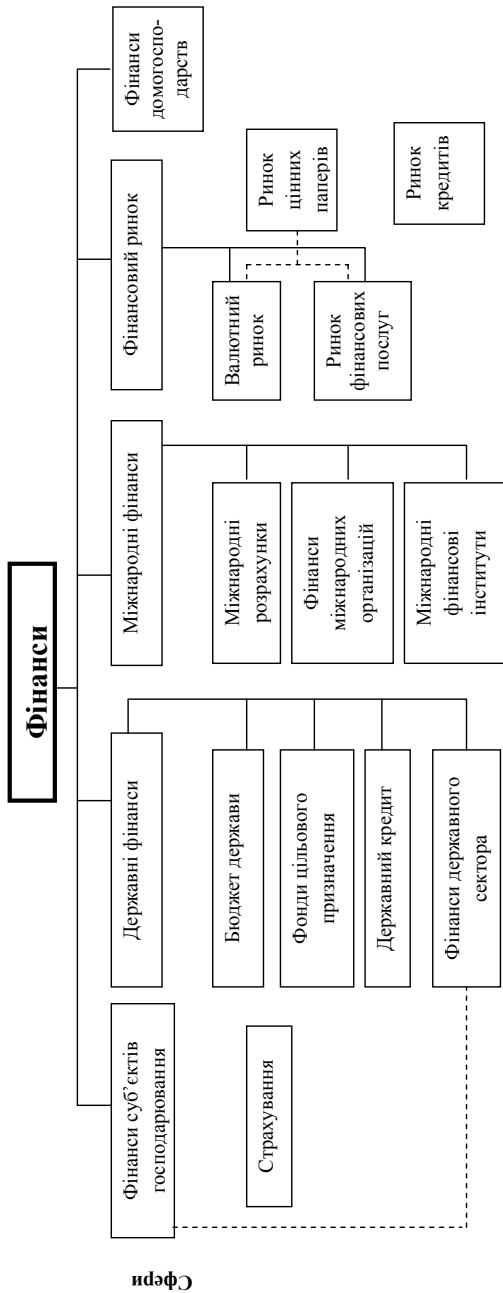

Рис. 2.1. Внутрішня структура фінансової системи

Сфери

Ланки

До органів управління фінансовою діяльністю в Україні належать: Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Рахункова палата, Аудиторська палата, Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування, Українська державна інноваційна компанія та інші.

До фінансових установ (інституцій) належать і Національний банк України, комерційні банки, страхові компанії, небанківські кредитні установи (кредитні спілки, ломбарди тощо), міжбанківська валютна біржа, фондові біржі, інвестиційні установи.

Друга ознака класифікації сфер і ланок фінансової системи пов'язана із рівнем економічної системи, на якому відбувається формування фінансових ресурсів. Вона поєднує централізовані і децентралізовані фінанси. Централізовані фінанси належать до сфери державних фінансів. Їх функціонування спрямовується на задоволення загальнодержавних потреб. Інші ланки фінансової системи спрямовують свою діяльність на отримання оптимальних розмірів фінансових ресурсів. Передбачену чинними законами частину своїх доходів вони спрямовують до Державного бюджету і позабюджетних фондів цільового призначення, а інша частина залишається для забезпечення їх фінансово-господарської діяльності.

Класифікація елементів фінансової системи залежно від сфери формування і використання фінансових ресурсів складається з фінансів матеріального виробництва і фінансів невиробничої сфери. Фінанси матеріального виробництва обслуговують процес взаємодії економічних факторів, спрямованих на створення матеріальних благ, необхідних для існування й розвитку суспільства. Відносини виробництва нерозривно поєднані з відносинами споживання та здійснюються через відносини розподілу та обміну. Залежно від форми власності фінанси виробничої сфери поділяються на державні, акціонерні, індивідуальні, орендні, спільні тощо. А залежно від виду діяльності — фінанси промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту тощо.

Сукупність галузей, що перебувають за межами матеріального виробництва, називають невиробничою сферою. Вони поєднують освіту, охорону здоров'я, культурне і побутове обслуговування, державне управління, оборону країни. Їх називають невиробничою сферою, тому що тут створюються нематеріальні блага і послуги.

Економічні взаємовідносини галузей невиробничої сфери із споживачами, що безпосередньо впливають на організацію фінансів, відрізняються від взаємовідносин виробничої сфери із споживачами матеріальних благ такими особливостями: а) взаємовідносини галузей невиробничої сфери із споживачами є прямими, тобто між ними немає стадії обміну; б) продукція невиробничої сфери не підлягає нагромадженню. Вона реалізується в міру її створення.

Функціонування фінансів невиробничої сфери характеризується особливостями формування і використання фінансових ресурсів. Зокрема, поряд із власними джерелами використовується бюджетне фінансування. Кожна ланка фінансової системи самостійно підтримує економічні зв'язки з іншими ланками і, насамперед, з державними фінансами по лінії платежів і відповідних внесків та по лінії отримання відповідних ресурсів.

У фінансовій науці розрізняють реальну фінансову систему, або реальні чи змішані фінанси, — це така фінансова система, в якій формування чистих фінансів (грошових фондів, що формуються внаслідок певної підприємницької діяльності) доповнюється формуванням квазічистих фінансів (грошових фондів, що формуються в результаті випуску акцій і облігацій) і, так званих, фіскальних (податкових) фінансів (грошових фондів, що формуються на податковій основі). Будь-яка з нинішніх національних фінансових систем за своїм характером є змішаною, чи реальною, фінансовою системою, оскільки вона передбачає як формування чистих, так і квазічистих і фіскальних фінансів.

Відповідно до такого змісту реальної фінансової системи, в її складі розрізняють три сектори.

Сектор 1. Це чистий фінансовий сектор реальної фінансової системи, в якому процес формування грошових фондів здійснюється на еквівалентній основі згідно з дією закону вартості. Чистий фінансовий сектор впливає на переважну частину бізнесу, населення і частково держави.

Сектор 2. Це квазічистий фінансовий сектор, у якому грошові фонди початково формуються не внаслідок здійснення певної підприємницької (комерційної чи виробничої) діяльності, а на позичковій основі в результаті випуску і реалізації цінних паперів (акцій, облігацій і т.ін.). Випускати акції та облігації мають право корпорації і держава (індивідуальні й партнерські підприємства позбавлені такої можливості).

Сектор 3. Це, так званий, фіскальний (чи податковий) сектор реальної фінансової системи, у якому грошові фонди формуються переважно за рахунок податків. Фіскальний сектор охоплює сферою свого впливу державу і її територіальні органи й реалізує себе у формуванні, по-перше, державного, по-друге, регіонального (обласного), по-третє, місцевого (муніципального) бюджетів як певних грошових фондів доходів і видатків відповідних рівнів державної влади.

Співвідношення між секторами (зазначеними вище) реальної фінансової системи неоднакове у всіх економіках у різні історичні епохи їх розвитку і регулюється фінансово-правовими відносинами (фінансовим правом).

За роки свого існування фінансова система України зазнала значних перетворень. Нині в Україні діють чимало фінансових установ та інститутів, поступово розвивається валютний ринок та ринок цінних паперів, що, безперечно, є наслідком певного позитивного економічного зрушення в

економіці держави. Крім того, постійно зростає роль банківських структур у ході підприємницької діяльності, зростає значення страхових послуг як реальної можливості застрахувати себе і свою діяльність від небажаних ризиків.

Незважаючи на усі ці приємні зміни, стан розвитку фінансової системи України продовжує бажати кращого, оскільки, на жаль, вона не відповідає усім вимогам економіки країни. Це проявляється в тому, що існуюча фінансова система не завжди дозволяє ефективно та повною мірою акумулювати фінансові ресурси, а у підсумку — перерозподілити їх між різними її сферами.

2.2. Організаційно-правові основи побудови і функціонування фінансової системи

Ефективність формування та використання грошових коштів, які перерозподіляються через фінансову систему, за необхідністю визначає якість як поточних, так і довгострокових змін в економічній системі суспільства.

Оскільки ринкове господарство ґрунтується на економічній відокремленості, матеріальній зацікавленості у задоволенні виражених через попит суспільних потреб і конкурентному типі взаємовідносин між виробниками, важливого значення на мікрорівні набуває проблема зростання використовуваних коштів, збільшення обсягів прибутку, тобто, вартісний аспект руху ресурсів. Проте внаслідок суспільного характеру виробництва потреби і можливості окремого товаровиробника в процесі загальних обмінно-оціночних процедур тісно пов'язані із аналогічними параметрами інших суб'єктів економічних відносин. Це призводить до того, що досягнення мети максимізації індивідуального доходу перебуває у прямій залежності від міри матеріально-грошової збалансованості не тільки в межах конкретного виробництва, але і в масштабах сполучених галузей, територій і загалом національної економіки. А в сучасних умовах, крім зазначених чинників, вагомої ролі набуває також фактор збалансованості в глобальному масштабі.

Ринок є складовим елементом механізму життєдіяльності суспільства. Забезпечуючи природній спосіб взаємозв'язку між формуванням попиту і реалізацією пропозиції, він дозволяє учасникам економічного життя розв'язувати широке коло господарських проблем. Саморегуляція і подальший розвиток ринкової системи досягається на базі стихійного розв'язання притаманних їй суперечностей: між виробництвом і споживанням, між господарюючими суб'єктами, між конкуренцією та монополією, ринком та плануванням, стихійною та свідомо керованою владними структурами сторонами суспільного розвитку. Останнє проявляється у різнонаправленості інтересів окремого господарюючого суб'єкта, який, з одного

боку, внаслідок прагнення до максимізації власних доходів зацікавлений у збереженні незалежності індивідуального виробництва, а з іншого, внаслідок мінливості ринку та невизначеності можливих результатів діяльності потребує організованого ведення господарства в масштабах країни.

Досвід розвитку країн із ринковою економікою переконливо показав, що ринок із усіма його перевагами не гарантує повного розв'язання притаманних йому суперечностей. Впливаючи, головним чином, на виробництво та обмін товарів, він невзможі самостійно врівноважувати наявну ієрархію особистих, колективних, групових, регіональних та суспільних інтересів і цінностей, не може забезпечити ресурсами виробництво всіх необхідних для функціонування та динамічного розвитку суспільства товарів та послуг.

Безперечний факт наявності в господарському механізмі, крім власне ринкової, ще однієї ланки, яка здійснює функції, що їх ринкова організація або взагалі неспроможна реалізувати, або виконує з меншим для суспільства ефектом, доводить доцільність централізованого втручання у суспільно-економічні процеси та спроможність суспільно-економічної системи допустити організуючий вплив певного господарського центру і сприймати його коригуючий вплив. Можливість здійснення цілеспрямованого макроекономічного регулювання реалізується шляхом функціонування такого спеціального суспільного інституту як держава.

Забезпечуючи реалізацію цих функцій, держава організовує функціонування всієї суспільної системи, впливає на її розвиток, бере участь у формуванні макроекономічних пропорцій. Державне регулювання впорядковує конкурентні відносини між економічними агентами, надає їм соціального характеру, на підставі чого реалізується функція самоорганізації економіки. Власне науково обгрунтована організація державного впливу на відтворювальні параметри є формою реалізації суперечності між стихійними і керованими економічними компонентами. Якщо державне регулювання налагоджує ринкову організацію виробництва, відсутність якого унеможлиблює досягнення макроекономічної раціональності господарювання, то ринок набагато чутливіше і швидше реагує на різноманітні зміни в суспільно-економічному розвитку.

Для виконання покладених на неї функцій держава потребує матеріального забезпечення своєї діяльності. Процес формування і використання державних фондів грошових коштів опосередковується фінансами, в основі яких — фінансові відносини. Вони органічно пов'язані з рухом суспільних товарів та послуг, оскільки причиною їх надання є об'єктивна необхідність виділення у складі економічного базису особливих перерозподільчих відносин, обумовлених фактом існування сукупних суспільних потреб. Первинний розподіл вартості створеного продукту на складові елементи визначається законами, притаманними товарному виробництву, згідно з якими ведення виробництва передбачає створення фонду відшкодування

витрачених у процесі діяльності засобів та предметів праці, створення фонду оплати праці і одержання прибутку. На цій стадії встановлюється частка різних галузей, регіонів, підприємств, угруповань за іншими ознаками та окремих індивідуумів у виробленому ними продукті, а звідси — можливий рівень задоволення відповідних потреб і кількісні параметри подальшого руху вартості. В умовах нормального функціонування товарно-грошових відносин цей процес опосередковується формуванням різноманітних грошових фондів. Наявність останніх створює умови для реалізації частини виробничого та особистого споживання в країні.

Як відомо, економічні відносини в будь-якій сфері, і фінансовій, зокрема, мають суспільну, техніко-технологічну та організаційну форми. Суспільна форма фінансових відносин віддзеркалює ситуацію у сфері відносин власності та форм господарювання, оскільки матеріальною основою фінансових відносин виступають процеси суспільного відтворення. А це, своєю чергою, забезпечує органічну єдність та взаємну зумовленість фінансової та виробничої сфер економіки, пояснюючи напрямки, способи та масштаби перерозподіленого в суспільстві продукту.

Техніко-технологічна сторона економічних відносин у сфері фінансів відображає міру розвитку технології акумуляції доходів та здійснення витрат, впливаючи на переважаючі форми оподаткування та способи розподілу і принципи використання коштів. Попри важливість технічної складової у розвитку фінансової сфери, зазначимо, що сучасна технологія — необхідна, але недостатня умова ефективності функціонування фінансової системи. Фінансові техніка та технологія лише надають для цього можливості та інструменти. Їх подальше використання — предмет суспільного вибору.

Організаційна форма фінансових відносин характеризує спосіб управління потребами у фінансових ресурсах держави та суб'єктів господарювання, визначає органи та установи фінансової сфери, а також принципи їх функціонування. Організаційний підхід до дослідження побудови і функціонування фінансової системи ґрунтується на пріоритеті визначення порядку взаємодії інститутів у фінансовій сфері, розподілу їх владних повноважень і відповідальності щодо забезпечення найвищої результативності фінансової політики. Виходячи з того, що результативність функціонування державного апарату, насамперед, залежить від чіткої регламентації процесу управління, оптимізація організаційно-економічних відносин у фінансовій системі є домінуючим чинником у справі підвищення її ефективності.

Організаційно-правові основи побудови і функціонування фінансової системи на перший план висувають процедурні питання, які домінують над кількісними характеристиками обсягу фінансових ресурсів. В термінології економічної теорії організаційно-правові основи фінансової системи є інституціональним забезпеченням консенсусного процесу формування і використання фінансових ресурсів у державі, а реалізуються через фінансове право та фінансовий механізм.

Відносини у сфері формування і використання фінансових ресурсів у державі можуть розглядатися з трьох сторін: 1) залежно від функцій цієї діяльності (рис. 2.2); 2) залежно від фінансово-правового регулювання за фінансово-правовими інститутами (рис. 2.3); 3) залежно від суб'єктів, між якими виникають ці відносини (рис. 2.4).

За визначенням Л. К. Воронової, фінансове право — це сукупність правових норм, що регулюють відносини в галузі мобілізації, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів коштів із метою забезпечення виконання завдань і функцій держави¹. Правове регулювання фінансової діяльності є провідною формою державного керівництва економікою.

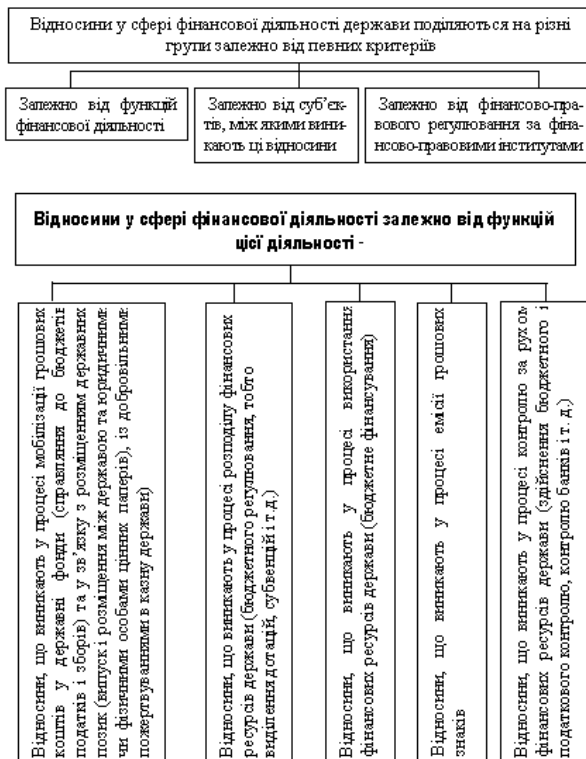

Рис. 2.2. Відносини у сфері фінансової діяльності держави залежно від функцій цієї діяльності

¹ Фінансове право: Навч. посіб. для студ. юрид. вузів та факультетів. — К.: Вентурі, 1998. — С. 21.

Велика кількість фінансово-правових норм, із яких складається фінансове право, утворює складну систему, всередині якої ці норми групуються у різні підрозділи відповідно до сфер і ланок фінансової системи держави. Отже, у фінансовому праві норми інтегруються у самостійні підгрупи — фінансові інститути, що регулюють однорідні фінансові відносини в галузі бюджету, державного кредиту, державних позабюджетних цільових фондів тощо. Правові норми фінансового права входять до актів різних правових форм: закони, укази, інструкції, рішення та ін.

Предметом правового регулювання фінансової системи держави є:

- визначення основних завдань фінансової системи держави;

Рис. 2.3. Відносини у сфері фінансової діяльності держави залежно від фінансово-правового регулювання за фінансово-правовими інститутами

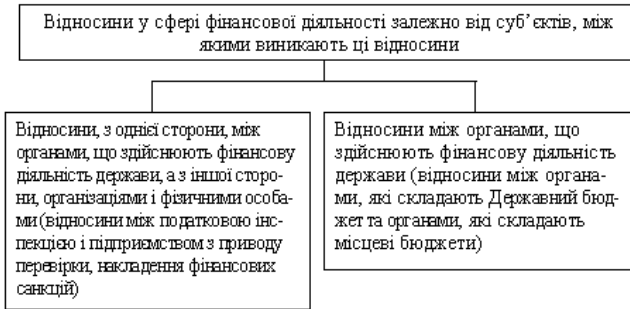

Рис. 2.4. Відносини у сфері фінансової діяльності держави залежно від суб'єктів, між якими виникають ці відносини

- визначення основних засад її організації та функціонування (до яких, зокрема, належать: централізація управління фінансами і економікою, державне регулювання фінансово-економічної діяльності підприємств, установ і організацій);
- концентрація фінансових ресурсів, запровадження їх централізованого розподілу відповідно до визначених пріоритетів і потреб;
- використання фінансових ресурсів міжнародних організацій та країн, що мають спільні з державою стратегічні інтереси та ін.

У спеціальному фінансовому законодавстві держави чітко розмежовується фінансова діяльність, яка здійснюється державою як знаряддя публічної влади, і фінансова діяльність, що здійснюється державою через посередництво органів державного управління підприємствами й організаціями. Розвиток і деталізацію правове регулювання фінансової діяльності одержує у спеціальному фінансовому законодавстві, норми якого регулюють якісно однорідні фінансові відносини відповідно до сфер і ланок фінансової системи держави.

Фінансове право закріплює загальні принципи та форми фінансової діяльності, методи мобілізації та розподілення грошових коштів через централізовані й децентралізовані фонди, див. рис. 2.5.

Фінансова діяльність держави ґрунтується на відповідних принципах: загальноправових, галузевих, міжгалузевих і принципах окремих інститутів фінансового права.

До принципів фінансової діяльності держави належать:

- принцип єдності фінансової діяльності та грошової системи держави;
- принцип міжгалузевого характеру фінансової діяльності держави;
- принцип самостійності в установлених чинним законодавством межах фінансової діяльності органів місцевого самоврядування;

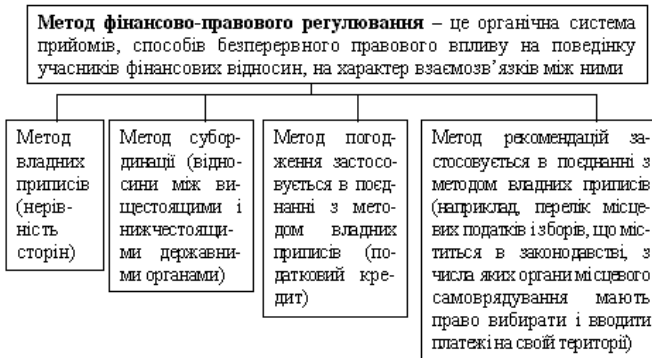

Рис. 2.5. Методи правового регулювання фінансової діяльності держави

- принцип соціальної спрямованості фінансової діяльності держави;
- принцип фінансової безпеки держави тощо.

Зважаючи на ці принципи, держава надає фінансовій діяльності відповідних правових форм і за допомогою них наповнює її правовим змістом.

У сфері загальнодержавних фінансів держава в особі уповноважених фінансових і кредитних установ мобілізує, розподіляє й використовує фонди грошових коштів, фінансуючи народне господарство, соціально-культурну сферу, оборону, управління, створення резервів тощо. Що стосується децентралізованих фондів грошових коштів, то держава уповноважує на їх створення і використання підприємства та міністерства. Такі фонди є фінансами галузей народного господарства.

Перед будь-якою державою в галузі фінансової діяльності стоїть два головних завдання: зібрати передбачені державним бюджетом кошти і розподілити їх відповідно до суспільних потреб. Із розподілом коштів пов'язане ще одне завдання — проконтролювати законність збирання, розподілу та використання державних коштів.

2.3. Інституційно-функціональна структура фінансової системи України

Ефективне функціонування фінансової системи в Україні, здійснення цілеспрямованої фінансової політики за допомогою фінансового механізму залежить від організації фінансових взаємовідносин.

Ці взаємовідносини відбуваються через систему державних органів та інститутів за допомогою форм і методів організації управлінської діяльності.

Така діяльність зумовлена історичними, економічними та політичними умовами розвитку держави і підпорядковується фінансовій політиці. У фінансових взаємовідносинах вирізняють об'єкти і суб'єкти управління (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Система фінансових відносин в Україні

№	Суб'єкти фінансових відносин	Вид фінансових відносин
1	Держава і підприємства	Платежі до державного бюджету Відрахування до різних фондів державного, регіонального та галузевого рівня Бюджетне фінансування
2	Підприємства різних типів і організаційно-правових форм	Платіжні зобов'язання постачальників і покупців Штрафні санкції та неустойки за порушення договірної дисципліни Фінансова винагорода за виконання особливих вимог замовника
3	Підприємство і його структурні підрозділи	Обслуговування господарських зв'язків,
4	Підприємство і його працівники	Матеріальне стимулювання працівників
5	Державні органи різних рівнів управління	Розподіл диференціальної ренти Фінансування природничо-охоронних заходів Фінансування регіонів, територіально-виробничих комплексів
6	Держава і організації та установи	Бюджетне фінансування Система оподаткування
7	Держава і населення	Пенсії, допомоги, стипендії, соціальні виплати, податки, лотереї, вклади на депозити тощо

Об'єктами управління є різні форми та методи фінансових відносин. Суб'єктами — ті організаційні структури, які здійснюють управління (державні фінансові органи, фінансові відділи підприємств та ін.). Сукупність усіх організаційних структур, що виконують управління фінансами, становить фінансовий апарат.

Основним завданням органів управління фінансовою системою в державі є забезпечення злагодженості функціонування окремих сфер і ланок фінансових відносин. Це досягається шляхом чіткого розподілу функцій і повноважень між фінансовими органами й інституціями.

В управлінні фінансами розрізняють декілька функціональних складових: планування, стратегічне й оперативне управління та контроль.

Планування посідає важливе місце в системі управління фінансами. Його об'єктом є фінансова діяльність держави та суб'єктів господарювання, а результатом — складання фінансових планів. У процесі планування держава та суб'єкти господарювання оцінюють стан своїх фінансів, виявляють

можливість збільшення фінансових ресурсів, розробляють напрямки їх ефективного використання.

У системі органів управління фінансами доцільно виокремлювати органи стратегічного й оперативного управління фінансами (рис. 2.6).

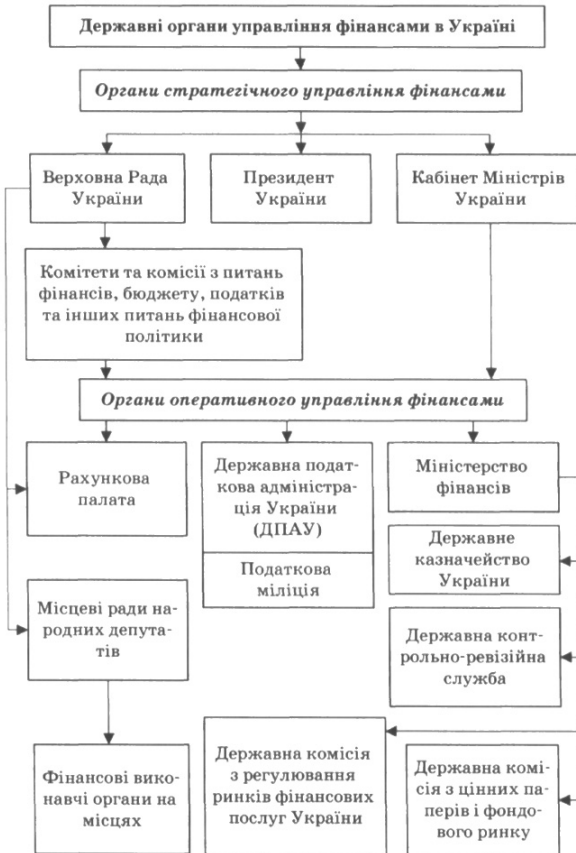

Рис. 2.6. Система управління державними фінансами в Україні

Стратегічне управління — це загальне управління фінансами, що поєднує дії, розраховані на довгострокову перспективу і вирішення глобальних завдань розвитку фінансової системи країни.

Стратегічне управління виявляється у визначенні фінансових ресурсів шляхом прогнозування на майбутнє, встановлення обсягів фінансових ре-

курсів на реалізацію цільових програм тощо; здійснення вищими органами державної влади та управління (Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України), див. рис. 2.7. До сфери безпосереднього державного управління належать лише державні фінанси.

Рис. 2.7. Функції вищих державних органів влади у фінансовій сфері

У сфері управління фінансами до повноважень Верховної Ради України належать: розгляд проекту та затвердження закону про Державний бюджет України, контроль за виконанням Державного бюджету, ухвалення рішення щодо звіту про його виконання, розгляд і затвердження усіх

законодавчих актів, котрі стосуються фінансової системи та фінансової політики в країні, контроль за їх виконанням, використанням позик, одержаних Україною, утвердження усіх рішень, пов'язаних із фінансовою політикою держави.

У сфері управління фінансами головними повноваженнями Кабінету Міністрів України є: розробка та реалізація стратегічних напрямів єдиної державної фінансової політики, проекту закону про Державний бюджет України, забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою Державного бюджету України та подання звіту про його виконання, забезпечення виконання усіх законів, що стосуються фінансової політики держави.

Оперативне управління фінансами — це управління фінансами, що становить сукупність заходів, розроблених на основі оперативного аналізу фінансової ситуації, фінансового планування, контролю та регулювання, складання й виконання фінансових планів. Оперативне управління фінансами — головна функція апарату фінансової системи держави: Міністерства фінансів України, Державного казначейства України, Державної податкової адміністрації України, фінансових управлінь (відділів), міністерств, відомств, місцевих рад, фінансових служб підприємств та організацій.

Фінансовий контроль є завершальною стадією управлінського процесу, що складається з трьох взаємопов'язаних елементів: прогнозування або планування, регулювання та контролю. Оскільки фінансовий контроль — складова фінансових відносин, він відіграє специфічну роль індикатора розподільних відносин, дія якого втілюється в контрольній функції фінансів.

Формально об'єктами фінансового контролю вважають фінансові показники діяльності всіх суб'єктів економічних відносин: дохід, прибуток, собівартість, витрати обігу, рентабельність, податкові платежі. Водночас фактичним об'єктом фінансового контролю є сукупний процес фінансово-господарської діяльності.

Суб'єктами фінансового контролю є, з одного боку, як державні, так і недержавні структури контролю, з іншого боку — підприємства всіх форм власності та фізичні особи.

Фінансовий контроль як економічна категорія поділяється на види за певними критеріями. Залежно від суб'єктів, які виконують фінансовий контроль, вирізняють державний, внутрішньогосподарський, аудиторський (незалежний), громадський, фінансовий контроль (рис. 2.8). Функції фінансового контролю в управлінні державними фінансами розкриті на рис. 2.9.

Від імені держави організаційну роботу з виконання чинного законодавства проводять фінансові органи. Систему фінансових органів очолює Міністерство фінансів. Воно несе відповідальність за фінансове становище держави, розробку та реалізацію фінансової політики. Для оперативного керівництва створюється колегія, яку затверджує Кабінет Міністрів України.

Рис. 2.8. Система фінансового контролю в Україні

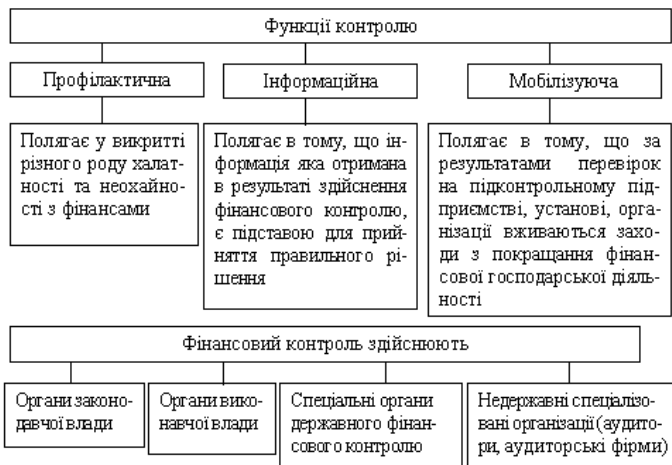

Рис. 2.9. Функції органів фінансового контролю

На колегії розглядаються проекти нового фінансового законодавства, звіти керівних працівників міністерства та підзвітних йому фінансових органів, проекти бюджету і питання контролю за його виконанням. В апараті міністерства створюються управління і відділи. На Міністерство фінансів покладені такі основні функції:

- підготовка проекту державного бюджету України, подання його до Кабінету Міністрів, а після схвалення урядом — до Верховної Ради;
- організація виконання бюджетів, підготовка звіту про його виконання та подання звіту на затвердження до Верховної Ради;
- розробка проектів нового фінансового законодавства та нормативних актів із фінансових питань;
- обґрунтування основних положень фінансової політики держави і подання на розгляд уряду і Верховної Ради України концепції бюджетної та податкової політики;
- розгляд і реалізація управлінських рішень, пов'язаних із використанням фінансових ресурсів;
- здійснення контролю за дотриманням фінансового законодавства всіма органами управління;
- керівництво оперативною роботою фінансових органів різних рівнів;
- контроль, ревізія, перевірка фінансово-господарської діяльності всіх державних організацій, установ і підприємств, див. рис. 2.10.

Фінансові органи державної адміністрації, а також виконкомів місцевих рад базового рівня виконують свої функції відповідно до чинного законодавства.

Управління фінансами підприємств здійснюють їхні фінансові служби. Відповідно функціонують фінансові підрозділи і на рівні міністерств та відомств. Їхні повноваження дещо різняться щодо підприємств різних форм власності, див. рис. 2.11.

До органів, що здійснюють управління окремими ланками фінансової системи України, належать також Контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство, Державна податкова адміністрація, Національний банк України, Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку, Пенсійний фонд, Міжбанківська валютна біржа, Рахункова палата. Їхні права та обов'язки визначаються відповідними законами.

Державна контрольно-ревізійна служба спеціалізується на здійсненні фінансового контролю. Вона здійснює ревізії фінансових органів з питань складання і виконання бюджету, є органом державного контролю за ефективним і цільовим використанням бюджетних асигнувань безпосередньо у розпорядників бюджетних коштів, проводить ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій державного сектора. Контрольно-ревізійна служба має регіональну структуру, ідентичну системі Міністерства фінансів, див. рис. 2.12.

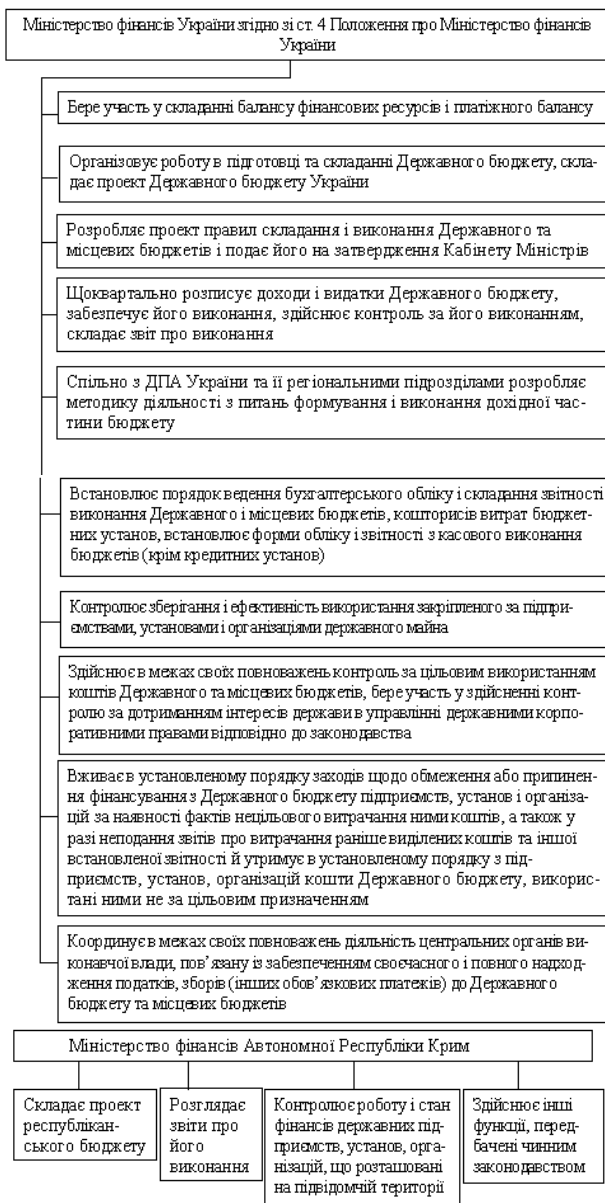

Рис. 2.10. Функції Міністерства фінансів України

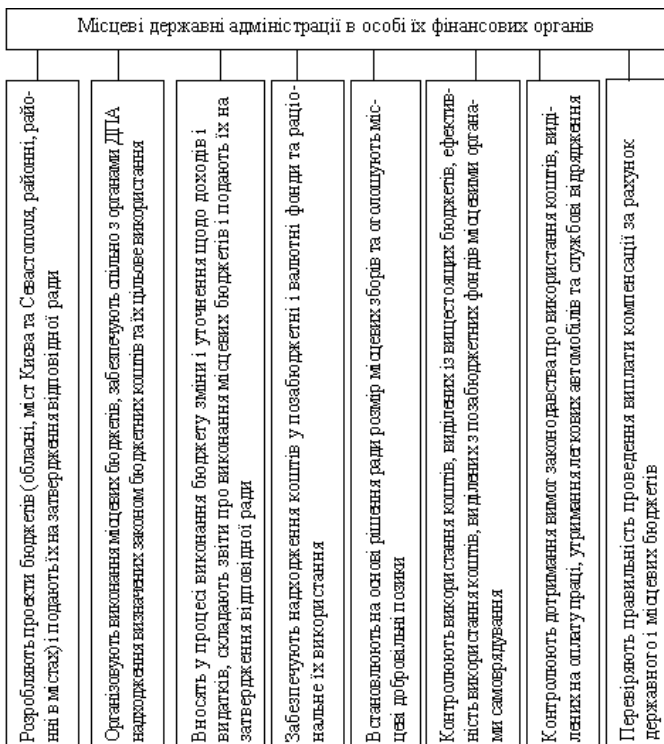

Рис. 2.11. Функції Місцевих державних адміністрацій

Державне казначейство створено з метою забезпечення повного і своєчасного виконання Державного бюджету. Оскільки об'єкти фінансування з центрального бюджету держави розташовані по всій території країни, то здійснювати їх обслуговування з єдиного центру україн складно. Казначейство має таку саму регіональну структуру, як і Міністерство фінансів. Розмежування повноважень між регіональними органами в частині фінансування витратків здійснюється за ознаками важливості того чи іншого об'єкта фінансування і місця його розташування (див. рис. 2.13).

Державна податкова адміністрація організовує справляння податків та контроль за дотриманням податкового законодавства. На неї покладені такі основні функції:

- розроблення проектів податкового законодавства;
- проведення масово-роз'яснювальної роботи серед платників податків;

- облік платників податків та надходжень їх до бюджету;
- контроль за правильністю обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасністю їх сплати;
- накладення штрафних санкцій та адміністративних стягнень на порушників податкового законодавства;
- міжнародне співробітництво у сфері оподаткування (див. рис. 2.14).

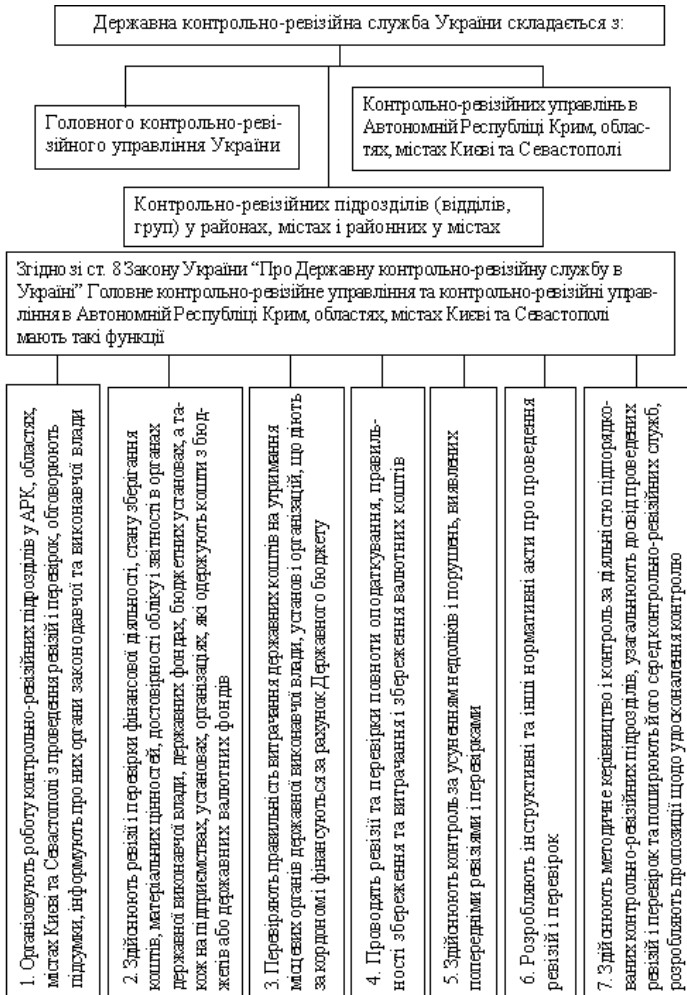

Рис. 2.12. Функції Державної контрольно-ревізійної служби

Регіональна структура податкової адміністрації аналогічна системі Міністерства фінансів. Вищою її ланкою є Головна державна податкова адміністрація. Вона розробляє проекти податкового законодавства і організовує податкову роботу та діяльність податкових органів у країні.

Регіональними органами є податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі та податкові інспекції в районах і містах обласного підпорядкування. Податкові адміністрації в областях і містах з районним поділом виконують організаційні й консультативні функції. Безпосередню податкову роботу ведуть податкові інспекції в районах і містах (без районного поділу). Вони здійснюють облік усіх платників, що перебувають на даній території і контролюють їх розрахунки з бюджетом.

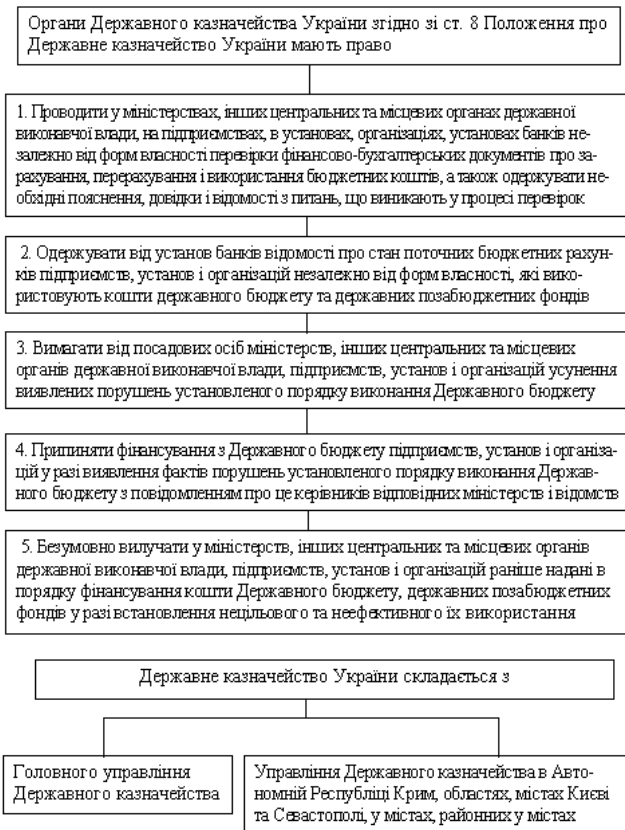

Рис. 2.13. Функції Державного казначейства України

Функції державних податкових адміністрацій в АРК, областях, містах Києві та Севастополі та державних податкових інспекціях у містах з районним поділом

Виконує безпосередньо, а також організовує роботу органів державної податкової служби, пов'язану із здійсненням контролю за дотриманням законодавства про податки, інші платежі, валютні операції порядком розрахунків із споживачами, з використанням за наявності свідоцтв про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності та ліцензій, патентів, інших спеціальних дозволів на здійснення окремих видів підприємницької діяльності; здійсненням контролю за дотриманням виконавчими комітетами сільських і селищних рад порядку прийняття і обліку податків, інших платежів від платників податків, своєчасністю і повнотою перерахування цих сум до бюджету, обліком платників податків, інших платежів; проведенням диференціації платників податків, інших платежів безпечним обліку надходжень податків, інших платежів

Пояснює через засоби масової інформації порядок застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів про податки, інші платежі та організовує виконання цієї роботи органами державної податкової служби

Здійснює заходи щодо добору, розстановки, професійної підготовки та перепідготовки кадрів для органів державної податкової служби

Подає органам державної податкової служби методичну і практичну допомогу в організації роботи, проводить обстеження та перевірки її стану

Організовує роботу при створенні інформаційної системи автоматизованих робочих місць та інших засобів автоматизації та комп'ютеризації робіт органів державної податкової служби

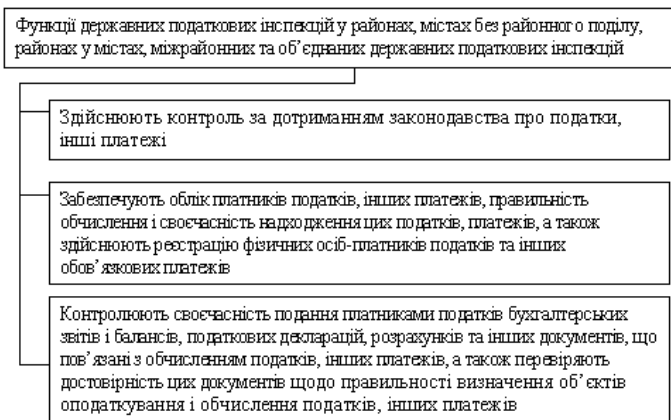
При виявленні фактів, що свідчать про організовану злочинну діяльність, або дій, що створюють умови для такої діяльності, направляє матеріали з цих питань відповідним спеціальним органам з боротьби з організованою злочинністю

Передає відповідним правоохоронним органам матеріали за фактами порушень, за які передбачено кримінальну відповідальність, якщо їх розслідування не належить до компетенції податкової міліції

Прогнозує, аналізує надходження податків, інших платежів, джерела податкових надходжень, вивчає вплив макроекономічних показників і податкового законодавства на надходження податків, інших платежів, розробляє пропозиції щодо збільшення та зменшення витрат бюджету

Забезпечує зберігання, продаж марок акцизного збору та організовує роботу, пов'язану із здійсненням контролю за наявністю цих марок на пляшках (упаковках) алкогольних напоїв і на паках (упаковках) тютюнових виробів під час їх транспортування, зберігання і реалізації

Організовує у межах своїх повноважень роботу щодо забезпечення охорони державної таємниці в органах державної податкової служби

Рис. 2.14. Функції Державних податкових адміністрацій

Рахункова палата України створена з метою здійснення позаповідомчого контролю за складанням і виконанням бюджету держави, аналізу бюджетної політики держави, контролю у сфері державного кредиту. Вона відіграє роль експертного органу, складаючи відповідні висновки і даючи рекомендації з питань фінансової діяльності органів управління. Рахункова палата може проводити також ревізійну роботу в різних ланках фінансової системи. Рахункова палата здійснює контроль з позицій макроекономічного фінансового регулювання і дійовості фінансової політики, див. рис. 2.15.

Аудиторська палата, хоча і не є фінансовим органом, організовує незалежний фінансовий контроль. Вона видає ліцензії юридичним і фізичним особам на право здійснення аудиторської діяльності й контролює дотримання вимог законодавства з аудиторського контролю.

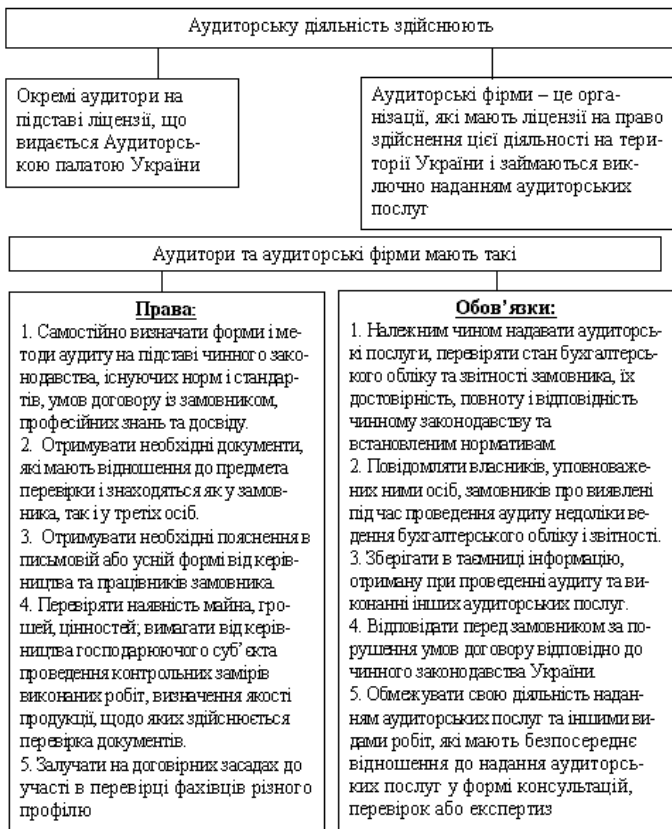
Аудиторські фірми проводять перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання і дають свої висновки стосовно законності й правильності здійснення фінансових операцій, відповідності ведення бухгалтерського обліку встановленим вимогам, достовірності фінансової звітності. Аудиторський контроль має за мету надання консультативної допомоги, за його результатами не приймаються рішення про накладання штрафних санкцій і адміністративних стягнень. Водночас, аудиторські фірми несуть відповідальність за правильність аудиторського висновку, оскільки після їх перевірок податкова і фінансова звітність перевіряється відповідними органами фінансового контролю, див. рис. 2.16.

Рахункова палата України, згідно із Законом України “Про Рахункову палату”, здійснює фінансовий контроль від імені Верховної Ради	
Контролювати діяльність держадміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємства, банки, господарські товариства, спілки, асоціації незалежно від формованості, якщо вони одержують, переказують, використовують кошти Державного бюджету України або мають частку державної власності у їх статутному фонді чи використовують об’єкти державної власності або управляють ними	
Проводити комплексні ревізії і тематичні перевірки, аналізувати та з’ясувати причини порушень бюджетної дисципліни, готувати на ВРУ пропозиції щодо їх усунення та вдосконалення бюджетного законодавства	
Здійснювати експертно-аналитичні, інформаційні та інші види діяльності, що забезпечують контроль за використанням коштів загальнодержавних цільових фондів, коштів позабюджетних фондів, за цільовим використанням фінансово-кредитних і валютних ресурсів під час здійснення загальнодержавних програм	
Отримувати від керівників установ та організацій, що перевіряються, всі необхідні документацію та іншу інформацію про фінансово-господарську діяльність	
Організувати і проводити контроль за використанням коштів Державного бюджету України за звітний період	
Проводити експертизу проектів Державного бюджету України, а також проектів законів та інших нормативних актів, міжнародних договорів України, загальнодержавних програм та інших документів, що стосуються питань Державного бюджету і фінансів України та ін.	

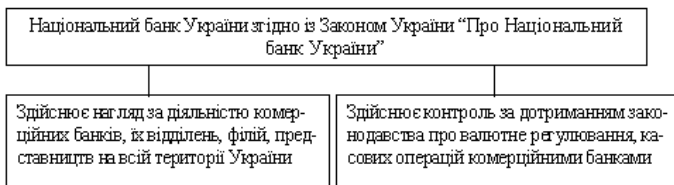
Рис. 2.15. Функції Рахункової палати

Національний банк України (НБУ) здійснює емісію грошей, які є інструментом фінансових відносин, і регулює грошовий обіг у країні. Важливе завдання НБУ — організація ефективного функціонування кредитної системи. Він проводить реєстрацію комерційних банків і видає ліцензії на окремі види банківських операцій (наприклад, валютні операції). НБУ здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків за допомогою встановлення економічних нормативів (мінімального розміру статутного фонду, показників ліквідності й платоспроможності та ін.) і розмірів обов’язкових резервів. Важлива його функція в банківській системі — забезпечення проведення міжбанківських розрахунків та кредитування комерційних банків, тобто він є банком банків.

Національний банк проводить значну роботу з обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, організовує касове виконання бюджету, проводить міжнародні розрахунки держави. Національний банк здійснює валютне регулювання і визначає офіційні курси валют чи валютні коридори, див. рис. 2.17.

Рис. 2.16. Функції аудиторів та аудиторських фірм

Рис. 2.17. Функції Національного банку України

Комерційні банки формують банківську систему і виконують такі основні функції: акумуляція тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб; проведення безготівкових розрахунків; касове обслуговування готівкового обігу; кредитування; агентські та інші послуги клієнтам банку. В умовах ринкової економіки комерційні банки — це серцевина фінансової системи, вони виконують роль кровоносної мережі в економіці. Концентруючи значну масу фінансових ресурсів і спрямовуючи кредитні потоки, вони відіграють провідну роль у розвитку кожної країни. Тому економічна та фінансова потужність країни визначається, насамперед, потенціалом її банківської системи.

Розрізняють два типи комерційних банків: універсальні й спеціалізовані. Універсальні здійснюють усі види банківських операцій. Спеціалізовані банки проводять тільки окремі види операцій або обслуговують певні галузі. Більшість банків в Україні є універсальними. До спеціалізованих банків належать ощадні, інвестиційні, іпотечні та інші види банків.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. Ціни, які формуються на цій біржі, характеризують ринковий курс валют, тобто той, який складається під впливом попиту і пропозиції як на національну, так і на іноземні валюти. Крім того, операції з купівлі-продажу валют здійснюються на міжбанківському валютно-ринку.

Страхові компанії укладають угоди на страхування, приймають страхові платежі й виплачують страхові відшкодування, інвестують тимчасово вільні кошти. Вони розробляють форми, види й умови страхування, установлюють розміри страхових тарифів.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку організовує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів та регулює їх кругообіг. Забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами. Комісія контролює діяльність суб'єктів ринку цінних паперів — емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж — відповідно до чинного у цій сфері законодавства.

Фондова біржа проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення — організація функціонування вторинного ринку. Однак, з одного боку, через неї може здійснюватися і первинне розміщення цінних паперів, а з іншого боку, і вторинний ринок може функціонувати поза біржею. Розрізняють біржовий і позабіржовий обіг цінних паперів.

Виступаючи центром торгівлі цінними паперами, фондова біржа є індикатором ділової активності й проводить котирування акцій. Цим створюється система незалежної і досить об'єктивної оцінки діяльності акціонерних товариств. Тому бюлетені фондових бірж відіграють дуже важливе значення у функціонуванні фінансової системи та економіки країни.

На ринку цінних паперів важливу роль виконують фінансові посередники. За дорученням емітентів вони здійснюють випуск та розміщення цінних паперів на фінансовому ринку, а також проводять операції з купівлі цінних паперів на підставі угод з інвесторами. Діяльність фінансових посередників ґрунтується на їх інформованості та глибоких знаннях ринку цінних паперів.

Пенсійний фонд створений з метою акумуляції і раціонального розміщення коштів, призначених для пенсійного забезпечення. Він виконує функції нарахування пенсій і здійснення їх виплат. Пенсійний фонд як орган управління має відповідні повноваження з контролю за повнотою і своєчасністю сплати внесків підприємств до фонду.

Фонди соціального страхування та Українська державна інноваційна компанія виконують аналогічні функції щодо відповідних цільових фондів.

2.4. Фінансові ресурси держави, джерела і методи їх формування

Фінансові ресурси — сукупність коштів, що перебувають у розпорядженні держави та суб'єктів господарювання. Вони характеризують фінансовий стан економіки і водночас є джерелом її розвитку, формуються за рахунок різних видів грошових доходів, надходжень, відрахувань, а використовуються на розширене відтворення, матеріальне стимулювання, задоволення соціальних та інших потреб суспільства. Структура державних фінансових ресурсів зображена на рис. 2.18.

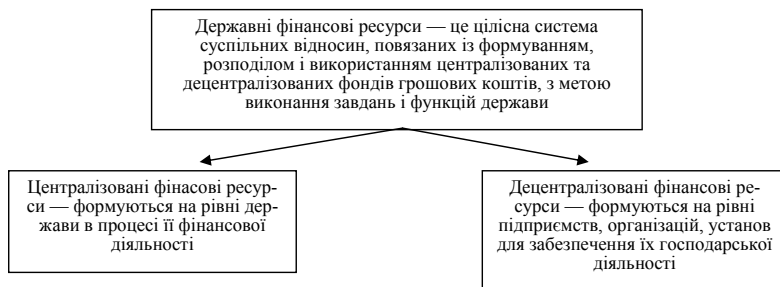

Рис. 2.18. Структура державних фінансових ресурсів

На рис. 2.19 відображені функції фінансової діяльності держави, в процесі виконання яких утворюються централізовані фінансові ресурси.

Методи фінансової діяльності держави, за допомогою яких вона досягає своєї мети, характеризує рис. 2.20.

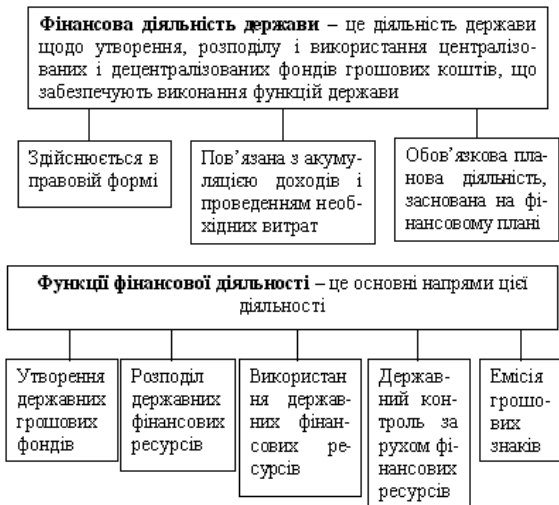

Рис. 2.19. Фінансова діяльність держави та її функції

Слід зазначити, що фінансові ресурси, які існують у державі, накопичуються на трьох рівнях економічної системи. Фонди фінансових ресурсів накопичуються, передусім на мікрорівні, тобто у межах домашніх господарств. У цьому випадку джерелом їх формування можуть бути як ресурси сфери державних фінансів, так і ресурси підприємництва. Тобто фінансові ресурси на мікрорівні накопичуються як в результаті створення ВВП, так і в результаті їх перерозподілу. На цьому рівні фінансові ресурси мають вигляд накопичень, депозитів та вкладів у банківську систему.

На мезорівні фінансові ресурси накопичуються у суб'єктів підприємницької діяльності і є безпосереднім результатом розподілу нового створеного ВВП. Фінансові ресурси підприємств мають форму фондів та капіталу підприємств.

На макрорівні фінансові ресурси держави є наслідком розподілу, перерозподілу та централізації ВВП і мають форму бюджетних та позабюджетних фондів фінансових ресурсів.

Державні фінанси складаються, по-перше, із власне державних фінансів (або федеральних фінансів, як їх часто називають у країнах із федеративним територіальним устроєм), по-друге, регіональних (обласних) фінансів, по-третє, місцевих (муніципальних) фінансів. Основою цих трьох видів державних фінансів є відповідні бюджети: державний, регіональний, місцевий, які є грошовим фондом формування і використання грошових ресурсів відповідних рівнів управління державними структурами.

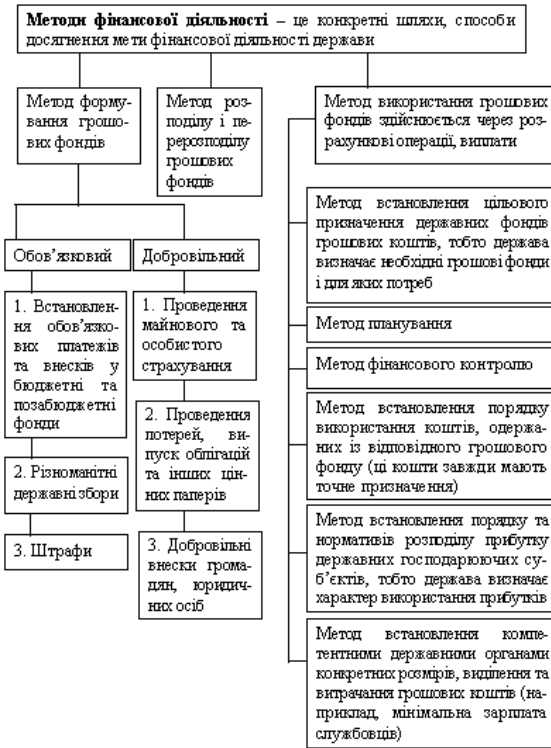

Рис. 2.20. Методи формування централізованих фінансових ресурсів держави

Основними джерелами формування грошових доходів держави є: податки (від доходу, благ і послуг, капіталу, землі, майна чи інших не рухомостей); різного роду збори (збори за візи, збори за різноманітні дозволи та підписи, ліцензійні збори і т. ін.); так звані неподаткові джерела (субсидії, позички шляхом випуску і реалізації облігацій, доходів від лотереї і доходів від державної підприємницької діяльності тощо).

За формами походження фінансові ресурси держави поділяють на ресурси накопичення (прибутки, відрахування на соціальні потреби, амортизаційні відрахування) та ресурси вторинного розподілу та перерозподілу (прямі і непрямі податки, доходи від зовнішньоекономічної діяльності, приріст довгострокових вкладів і т.п.). Між розподілом фінансових ресурсів за джерелами формування є обернена залежність. Чим більша частина ресурсів у державі утворюється як ресурси накопичення, тим менша частина їх утворюється у результаті розподілу та перерозподілу. Проте ця за-

лежність не є прямою. Основним фактором є темпи накопичення амортизаційних відрахувань. Якщо амортизаційні відрахування лише відображують просте відтворення вартості основних фондів, то кількість ресурсів накопичення у державі загалом буде незначною.

Основним джерелом ресурсів розподілу є податки і прибуток. Прибуток прямим чином залежить від кількості амортизаційних відрахувань. Чим меншими є амортизаційні відрахування, тим більшим є прибуток і податок з прибутку.

Забезпечення фінансово-грошовими ресурсами виконання функцій держави здійснюється шляхом використання таких методів:

- 1) методи формування грошових фондів (податки, збори, платежі інше);
- 2) методи розподілу (бюджетне фінансування, субсидії, дотації, субвенції, державний кредит);
- 3) методи їх використання.

Різноманітність методів зумовлена суб'єктами, з якими у держави формуються відносини, а також конкретними умовами утворення й розподілу грошових коштів. Методи фінансової діяльності — це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких уповноважені державою органи від свого імені формують, розпоряджаються та використовують фонди грошових коштів.

Першу групу методів фінансової діяльності становлять методи формування фінансових ресурсів, серед яких вирізняють обов'язкові та добровільні методи мобілізації фінансових ресурсів.

Обов'язковий метод мобілізації є провідним, його сутність полягає у примусовому і безвідплатному вилученні частини грошових коштів у їх власників на користь держави і реалізує безумовні імперативні обов'язки щодо виконання, а також гарантії цього виконання. Найпоширеніший із видів обов'язкових платежів — податок. Окрім податків, до такого методу належать різні державні збори. Разом із обов'язковим методом застосовується й добровільний метод мобілізації фінансових ресурсів, що полягає переважно в диспозитивних способах забезпечення фінансових надходжень і механізмів кредитування. Цей метод передбачає брак імперативу (повеління) з боку держави під час здійснення платежів і реалізується шляхом проведення державних лотерей, випуску державою облігацій, інших цінних паперів, добровільних пожертвувань фізичних та юридичних осіб тощо.

Друга група — методи розподілу грошових ресурсів. У процесі розподілу державних грошових коштів використовуються два головні методи: метод фінансування (безповоротний, безоплатний, цільовий, плановий відпуск грошових коштів із централізованого фонду, що здійснюється на підставі затверджених фінансових планів) і метод кредитування (виділення

коштів на засадах цільового призначення, платності, поворотності через певний термін).

Методи фінансування поділяються на підвиди залежно від певних ознак, наприклад, мети використання коштів, джерел їх утворення, організаційно-правових режимів, об'єкта та суб'єктів тощо.

Так, якщо фінансові ресурси виділяються з Державного бюджету, то це бюджетне фінансування; під час виділення грошових коштів з відомчих фондів, наприклад фондів міністерств, фінансування набуває характеру відомчого; за умов фінансування з цільових фондів матиме місце фінансування з цільових фондів.

Залежно від суб'єкта, що одержує грошові ресурси, й умов отримання вирізняють дотації, субсидії та субвенції.

Третю групу методів фінансової діяльності становлять методи використання фінансових ресурсів. До цієї групи належать метод установалення цільового призначення державних фондів грошових коштів; метод визначення порядку використання коштів; метод установалення компетентними державними органами фінансових нормативів і лімітів використання грошових коштів; метод планування; метод фінансового контролю та ін.

Використання методів фінансової діяльності держави визначається змістом і характером суспільних відносин, що регулюються державою.

Економіка, складовими частинами якої є трудовий, науковий, техніко-виробничий та природно-ресурсний потенціал, формується як єдиний господарський механізм, здебільшого, фінансовою системою.

Без постійного фінансового живлення складових частин економічної системи настає їх неієздатність з відповідними негативними наслідками. Тому фінансова система виступає чинником інтеграції всіх елементів економічної системи, запорукою їх високоефективного функціонування і акумулятором грошових ресурсів для здійснення повторного циклу виробництва на цьому самому або вищому рівні. Для здійснення своїх функцій інтегрування економіки фінансова система повинна задовольняти інтереси всіх суб'єктів виробництва, підтримуючи на належному рівні ієздатності всі свої структурні і динамічні параметри.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте фінансову систему за внутрішньою структурою.
2. У чому полягає сутність організаційної структури фінансової системи?
3. З'ясуйте поняття фінансового ринку, визначте його структуру та роль.
4. Що таке фінансові органи та фінансові інституції?
5. Який склад і функції фінансових органів в Україні?
6. Яким чином організовується система управління державними фінансами в Україні?
7. З'ясуйте сутність стратегічного й оперативного управління фінансами. Які органи державної влади та управління його здійснюють?
8. Які функції виконує Міністерство фінансів України?
9. Які функції покладені на Державне казначейство України?
10. Які функції та повноваження має Державна податкова адміністрація?
11. Які функції та повноваження має Державна контрольно-ревізійна служба України?
12. Які функції та повноваження виконує Рахункова палата України?
12. Які функції покладені на Аудиторську палату й аудиторські фірми?
13. Знайдіть хибні твердження серед запропонованих:
  - 1) Відповідно до концентрації капіталу потреба втручання держави в економіку зменшується.
  - 2) Фінансова політика не впливає на процес реалізації сукупного суспільного продукту.
  - 3) Фінансова політика спрямована на формування максимально можливого обсягу фінансових ресурсів.
  - 4) Держава здійснює безпосереднє управління всіма фінансовими ресурсами країни.
  - 5) Закони у сфері фінансів приймає Міністерство фінансів України.
  - 6) Фінансова стратегія поєднує дії держави щодо стратегічного розвитку її фінансової системи.
  - 7) Державне казначейство належить до системи органів державної законодавчої влади.
  - 8) Рахункова палата України — постійно діючий вищий орган державного фінансово-економічного контролю.
  - 9) Державне казначейство України складає проект Державного бюджету України.

Тести

1. З яких боків розглядається фінансова система України?
  - а) за внутрішньою структурою;
  - б) за зовнішньою структурою;
  - в) за організаційною будовою;
  - г) правильні відповіді б) і в).
2. Які ви знаєте сфери фінансів?
  - а) фінанси суб'єктів господарювання (підприємств);
  - б) державні фінанси;
  - в) міжнародні фінанси;
  - г) всі відповіді правильні;
3. Сфера фінансів підприємств відображає:
  - а) рух грошових потоків.
  - б) фінансову діяльність держави;
  - в) фінанси міжнародних організацій;
  - г) міжнародні фінансові інституції;
  - д) об'єктивну сукупність фінансових відносин на підприємстві.
4. До складу міжнародних фінансів належать:
  - а) фінансова діяльність України;
  - б) міжнародні валютний та фінансовий ринки;
  - в) міжнародні фінансові інституції;
  - г) фінанси державних підприємств.
5. Обрати існуючі види фінансових систем:
  - а) національні;
  - б) регіональні;
  - в) світова;
  - г) всі відповіді правильні.
6. Вибрати складові державних фінансів:
  - а) бюджет держави;
  - б) валютний ринок;
  - в) фонди цільового призначення;
  - г) державний кредит.
7. Фінансовий ринок України складається із:
  - а) валютного ринку;
  - б) ринку грошей;

- в) ринку капіталів.
  - г) всі відповіді правильні.
8. До організаційного складу фінансової системи України входять:
- а) ринок цінних паперів;
  - б) фінанси суб'єктів господарювання;
  - в) органи управління держави;
  - г) фінансовий ринок;
  - д) фінансові інституції.
9. До складу управління фінансовою системою України входять:
- а) Міністерство фінансів;
  - б) Рахункова палата;
  - в) Національний банк;
  - г) Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку;
  - д) всі відповіді правильні.
10. До складу Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку входять:
- а) Українська державна інноваційна компанія;
  - б) інституційні інвестори;
  - в) Міжбанківська валютна біржа;
  - г) аудиторська палата.
11. Фінанси підприємств, установ, організацій та фінанси населення поєднані таким поняттям:
- а) централізовані фінанси;
  - б) децентралізовані фінанси;
  - в) фінансова інфраструктура.
12. До складу державних фінансів не входять:
- а) державний бюджет;
  - б) державний кредит;
  - в) позабюджетні спеціальні фонди;
  - г) фінанси підприємств колективної форми власності.
13. Базовою ланкою фінансової системи країни є фінанси підприємств, оскільки:
- а) для них характерна висока регламентація державних фінансових відносин;
  - б) вони мають власні доходи;

- в) саме тут утворюється переважна частина фінансових ресурсів держави.
14. У чому полягає сутність поняття «державні фінанси»:
- а) системи економічних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом і використанням фондів грошових коштів, з метою виконання завдань і функцій держави;
  - б) сукупності усієї грошової маси в країні;
  - в) обов'язі грошової маси, що використовується для обслуговування товарного обігу?
15. До фінансової інфраструктури належать:
- а) система органів управління фінансами;
  - б) нормативно-законодавча база;
  - в) підготовка фахівців;
  - г) спеціалізоване виробництво;
  - д) всі відповіді правильні.
16. Державний кредит — це:
- а) особлива форма грошових відносин, коли держава є боржником;
  - б) складова загальнодержавних фінансів, що дає змогу утворити централізовані фінансові ресурси для потреб держави;
  - в) грошові відносини, які виникають між державою, юридичними та фізичними особами, вони пов'язані з мобілізацією коштів та їх використанням на фінансування державних потреб.
17. Позабюджетні цільові фонди — це:
- а) специфічна форма перерозподілу та використання фінансових ресурсів країни з метою фінансування конкретних соціальних та економічних потреб загальнодержавного або регіонального значення;
  - б) форма забезпечення додатковими ресурсами пріоритетних сфер економіки та розширення соціальних допомог населенню.
18. Державний бюджет — це:
- а) система економічних відносин, що виникають у суспільстві в процесі формування, розподілу та використання централізованого фонду грошових коштів держави;
  - б) грошові відносини, які виникають між державою та юридичними особами в зв'язку зі створенням централізованих фондів.
19. До складу децентралізованих фінансів не входять:
- а) фінанси підприємницьких структур;

- б) фінанси населення;
в) місцеві бюджети.
20. Що є провідною ланкою загальнодержавних фінансів:
а) державний бюджет;
б) державний кредит;
в) позабюджетні фонди;
г) місцеві бюджети?

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінансова система»

Автор	Визначення
О. Д. Василик	Фінансова система — це сукупність різноманітних видів фондів фінансових ресурсів, сконцентрованих у розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки (господарських суб'єктів), окремих фінансових інститутів і населення (домогосподарств) для виконання покладених на них функцій, а також для задоволення економічних та соціальних потреб ¹ . <i>Фінансова система — це сукупність окремих її ланок, що мають особливості в створенні та використанні фондів фінансових ресурсів, які зосереджені в розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки, певних фінансових інститутів, домогосподарств для фінансового забезпечення економічних і соціальних потреб суспільства загалом, окремих його верств населення, господарських структур, окремих громадян²</i>
Л. О. Дробозіна, Л. П. Окунева, Л. Л. Андросова та ін.	... фінансова система загалом — сукупність різних сфер фінансових відносин, у процесі яких утворюються і використовуються фонди грошових коштів ³
І. О. Петровська, Д. В. Клиновий	Фінансова система держави — сукупність обмежених, але взаємозалежних між собою ланок фінансових відносин, що виникають у різних сферах виробничої і невиробничої діяльності в процесі вартісного розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту і національного доходу з метою формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для задоволення суспільних інтересів і потреб ⁴

¹ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. / О. Д. Василик. — К.: НІОС, 2000. — С. 20.

² Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. / О. Д. Василик. — К.: НІОС, 2000. — С. 22.

³ Фінанси. Грошовий обіг. Кредит: Навч. посіб. / Л.О. Дробозіна, Л.П. Окунева, Л.Л. Андросова та інші / Під редакцією проф. Л.О. Дробозіної. — Видавнича агенція «Вертекс», 2001. — С. 46.

⁴ Петровська І. О. Фінанси (з елементами статистики фінансів): Навч. посіб. / І. О. Петровська, Д. В. Клиновий. — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 8.

С. І. Юрій, Т. О. Кізіма, Н. П. Злепко, М. М. Тріпак	Фінансова система — це сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер фінансових відносин, яким притаманні централізовані або децентралізовані фонди грошових коштів, відповідний апарат управління та правове забезпечення ¹
Ю. Я. Вавилов, И. Н. Егоричева, М. Л. Седова та ін.	Фінансова система — сукупність сфер і ланок фінансових відносин, пов'язаних з ними грошових фондів та органів управління фінансами ²
А. Я. Бистряков., Т. Д. Вікуліна, В. Ф. Воля, Н. М. Гаврилова, В. В. Голосов	Фінансова система — єдиний комплекс управління фінансовими відновинами, у т.ч. механізм формування фондів фінансових ресурсів централізованого і децентралізованого призначення, державні (муниципальні) фінансові органи і фінансові служби підприємств, а також систему взаємозв'язку між ними ³
Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко	Фінансову систему України, зокрема, можливо визначити як взаємопов'язане поєднання процесів об'єктивного розподілу вартості Валуового внутрішнього продукту (ВВП) та суб'єктивного впливу на нього державної політики в існуючому економічно-правовому просторі ⁴
Габбард, Р. Глен.	Фінансова система (Financial system) — сукупність ринків та інституцій для переміщення коштів від осіб чи груп, які їх заощадили, тим особам чи групам, що хочуть узяти позику ⁵
А. І. Деева	Финансовая система — это система форм и методов образования, распределения и использования фондов денежных средств государства и предприятий ⁶
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінансові системи — сукупність економічних відносин, передусім відносин економічної власності, пов'язаних з утворенням, розподілом і використанням фондів грошових засобів (держави, установ і організацій) фінансовими установами відповідно до вимог економічних законів та інтересів, передусім, панівного класу, цілісність якої забезпечується раціональною фінансовою політикою ⁷

¹ Фінанси: вишкіл студії. Навч. посіб. / За ред. д.е.н., проф. С. І. Юрія — Т.: Карт-бланш, 2002. — С. 32.

² Вавилов Ю. Я. Финансы: Учеб. пособ. для студ. вузов и слушателей системы дистанционного обучения / Ю. Я. Вавилов, И. Н. Егоричева, М. Л. Седова, та ін. — М.: Издательский Дом «Социальные отношения», 2003. — С. 13.

³ Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И.Д. Мацкуляк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 29.

⁴ Карпінський Б.А. Фінансова система: Навч. посіб. / Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — С. 8.

⁵ Габбард, Р. Глен. Гроші, фінансова система та економіка: Підручник / Пер. з англ.; Наук. ред. пер. М. Савлук, Д. Олесевич. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 846.

⁶ Деева А. И. Финансы: Учеб. пособ. / А. И. Деева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Экзамен, 2004. — С. 31.

⁷ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 509.

<p>П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.</p>	<p>... фінансова система — це сукупність різноманітних видів фондів фінансових ресурсів, сконцентрованих у розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки, окремих фінансових інститутів і населення для виконання покладених на них функцій, а також для задоволення економічних та соціальних потреб¹</p> <p>... фінансова система — це система форм і методів утворення, розподілу та використання фондів фінансових ресурсів, які знаходяться в розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки, фінансових інститутів, домогосподарств для фінансового забезпечення соціальних та економічних потреб суспільства загалом, господарських структур, окремих громадян²</p>
<p>Н. Кравчук</p>	<p>Фінансова система держави за змістом — це об'єктивне відображення форм і методів використання фінансів у державі і суспільстві, тоді як за формою — це сукупність функціональних елементів, що визначають її внутрішню структуру³</p>
<p>Н. В. Стукало</p>	<p>... фінансова система — це система використання фінансовими інститутами та іншими суб'єктами фінансових відносин, фінансових інструментів на фінансових ринках на рівні домогосподарств, підприємств, держави, міждержавному та глобальному рівнях⁴</p>
<p>Ю. В. Ковбасюк</p>	<p>Фінансова система — сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер фінансових відносин, яким притаманні централізовані або децентралізовані фонди грошових коштів, відповідний апарат управління та правове забезпечення.</p> <p>Фінансова система держави — сукупність обмежених, але взаємозалежних між собою ланок фінансових відносин, що виникають у різних сферах виробничої і невиробничої діяльності в процесі вартісного розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту і національного доходу з метою формування, розподілу і використання фінансових ресурсів для задоволення суспільних інтересів і потреб⁵</p>
<p>Боди Зви, Мертон Роберт К.</p>	<p>Фінансова система — це сукупність ринків та інших інститутів, що використовуються для укладення фінансових договорів, обміні активами та ризиками⁶</p>

¹ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 127.

² Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 127–128.

³ Кравчук Н. Фінансова система держави: теоретична концептуалізація та проблеми структурування / Н. Кравчук // Світ фінансів. — 2006. — Вип. 3 (8). — С. 92.

⁴ Стукало Н. В. Глобалізація та розвиток фінансової системи України: Монографія. / Н. В. Стукало. — Д.: ДНУ, 2006. — С. 43.

⁵ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: Навч. посіб. / Ю. В. Ковбасюк. — К.: КИИ, 2007. — С. 229–230.

⁶ Боди Зви, Мертон Роберт К. Финансы: Учеб. пособие: Пер. с англ. — М.; СПб.; К.: Вильямс, 2007. — С. 38.

С. І. Юрій, В. М. Федосов	За організаційно-інституційною структурою фінансова система — сукупність фінансових органів та інституцій, які здійснюють управління грошовими потоками та фондами грошових коштів. ... За внутрішньою будовою фінансова система — сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер (узгалнена за певною ознакою складова) та ланок (відособлена складова) фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління та нормативно-правове забезпечення ¹
В. П. Кудряшов	Финансовая система — сукупність фінансових операцій, які проводяться суб'єктами фінансової діяльності з використанням певного фінансово-кредитного механізму ²

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінансові ресурси»

Автор	Визначення
К. В. Павлюк	Фінансові ресурси — це грошові нагромадження і доходи, які створюються в процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту й зосереджуються у відповідних фондах для забезпечення безперервності розширеного відтворення й задоволення інших суспільних потреб ³
С. І. Юрій, Т. О. Кізима, Н. П. Злепко, М. М. Тріпак	... фінансові ресурси — це грошові фонди, які створюються в процесі розподілу і використання валового внутрішнього продукту за певний період часу (макрорівень). Поняття фінансові ресурси визначають також як акумульовані підприємством з різних джерел грошові кошти, які надходять в його обіг і призначені для покриття потреб підприємства (мікрорівень) ⁴
Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко	... фінансові ресурси — це доходи та грошові нагромадження, формування яких відбувається у процесі розподілу та перерозподілу ⁵
Ю. Я. Вавілов, І. Н. Єгоричева, М. Л. Седова, О. Н. Семьонова та ін.	Финансовые ресурсы — это часть денежных ресурсов, находящихся в распоряжении государства, органов местного самоуправления и хозяйствующих субъектов и используемых ими на цели расширенного воспроизводства, удовле-

¹ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 30.

² Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посіб. / В. П. Кудряшов. — К.: Знання, 2008. — С. 22.

³ Павлюк К. В. Фінансові ресурси держави: Монографія. / К. В. Павлюк. — К.: НІОС, 1997. — С. 11.

⁴ Фінанси: вишкіль студії: Навч. посіб. / За ред. д.е.н., проф. Юрія С. І. — Т.: Карт-бланш, 2002. — С. 28.

⁵ Карпінський Б. А. Фінансова система: Навч. посіб./ Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — С. 16.

	творения социально-культурных потребностей населения и для выполнения государством его функций ¹
В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик	Фінансові ресурси — це грошові фонди, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу і використання валового внутрішнього продукту за певний період ²
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінансові ресурси — сукупність фондів грошових ресурсів, створених у процесі формування, обміну, розподілу (в т.ч. перерозподілу) і використання ВВП країни різними економічними суб'єктами ³
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Фінансові ресурси — фонди грошових засобів, що формуються суб'єктами господарювання, державою і населенням і використовуються для розширеного виробництва, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб, як витрати на оборону й державне управління тощо ⁴
А. М. Поддєрьогін, М. Д. Білик, Л. Д. Буряк та ін.	Під фінансовими ресурсами слід розуміти грошові кошти, що є в розпорядженні підприємств. Отже, до фінансових ресурсів належать грошові фонди й та частина грошових коштів, яка використовується в нефондовій формі ⁵
В. М. Опарін	Фінансові ресурси — це сума коштів, спрямованих в основні та оборотні засоби підприємства ⁶
Н. М. Дєєва	Фінансові ресурси виступають матеріальним носієм фінансових відносин. Це частина грошових надходжень та доходи, які призначені для виконання фінансових зобов'язань і здійснення витрат для забезпечення потреб відтворення. ⁷
Л. М. Горбач, О. Б. Каун	... сукупності всіх видів грошових коштів, фінансових активів, якими розпоряджається економічний агент ⁸
С. В. Барулін, Е. В. Баруліна	Фінансові ресурси — гроші, задіяні, реально функціонуючі в економіці в якості фінансових засобів обігу, платежу, виміру цін і збереження (накопичення капіталу) ⁹
Л. Є. Клець,	Фінансові ресурси — фонди грошових коштів, що форму-

¹ Вавилов Ю. Я., Егорычева И. Н., Седова М. Л. та ін. Финансы: Учеб. пособ. для студ. вузов и слушателей системы дистанционного обучения. — М.: Издательский Дом «Социальные отношения», 2003. — С. 26.

² Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. Державні фінанси. Навчальний посібник. Вид. 2-ге, доп. і перероб. / За заг. ред. Базилевича В. Д. — К.: Атіка, 2004. — С. 15.

³ Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Усенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 509.

⁴ Леоненко П. М., Юхименко П. І., Ільєнко А. А. та ін. Теорія фінансів: Навч. посіб. / За загальною ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 440.

⁵ Фінанси підприємств: Підручник / А. М. Поддєрьогін, М. Д. Білик, Л. Д. Буряк та ін.; Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін. — 5-те вид., перероб. та допов. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 10.

⁶ Опарін В. М. Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти: Монографія. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 133.

⁷ Дєєва Н. М. Державні фінанси і бюджетний процес: Навч. посіб. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — С. 112.

⁸ Горбач Л. М. Ринок фінансових послуг: Навч. посіб. / Л. М. Горбач, О. Б. Каун. — К.: Кондор, 2006. — С. 20.

⁹ Барулін С. В., Баруліна Е. В. К вопросу о сущности финансов: новый взгляд на дискуссионную проблему // Финансы — 2007. — № 7. — С. 56.

М. Б. Тристан	ються суб'єктами господарювання, державою та населенням і використовуються для розширеного виробництва, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб як витрати на оборону й державне управління тощо ¹
О. А. Кириченко, С. А. Єрохін та ін.	Фінансові ресурси можна визначити як платежі, що виникають у відтворювальному процесі і характеризують кругообіг, трансформацію та поверненість грошових ресурсів ²
В. І. Оспішев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова та ін.	Фінансові ресурси — сукупність коштів, що перебувають у розпорядженні держави та суб'єктів господарювання ³
В. П. Кудряшов	Фінансові ресурси — це сукупність активів, які використовуються для забезпечення діяльності суб'єктів і здійснюють обіг у грошовій формі ⁴

Література

1. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підруч. для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти. / О. Д. Василик. — 4-те вид., доп. — К.: НІОС, 2003. — 411 с.
2. *Вахненко Т.* Взаємодія політики державних запозичень і грошово-кредитної політики у забезпеченні розвитку фінансової системи України / Т. Вахненко // Банківська справа. — 2008. — № 2. — С. 82–94.
3. *Власюк В. Є.* Теоретичні і практичні аспекти функціонування фінансово-кредитної системи. / В. Є. Власюк — Д.: ДДФА, 2005. — 246 с.
4. *Габбард Р. Глен.* Гроші, фінансова система та економіка: Підручник / Пер. з англ. — К.: КНЕУ, 2004. — 889 с.
5. *Карпінський Б. А.* Фінансова система: Навч. посіб. / Б. А. Карпінський — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 272 с.
6. *Кудряшов В. П.* Курс фінансів: Навч. посіб. / В. П. Кудряшов — К.: Знання, 2008. — 431 с.
7. *Леоненко П. М., Юхименко П. І., Ільєнко А. А. та ін.* Теорія фінансів: Навч. посіб. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 480 с.
8. *Лютій І. О.* Вплив фінансового сектору на функціонування економічної системи / І. О. Лютій // Фінанси України. — 2007. — № 3. — С. 14–29.
9. *Опарін В. М.* Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти: Монографія / В. М. Опарін. — К.: КНЕУ, 2005. — 239 с.

¹ Клець Л. С. Місцеві фінанси: Термінол. словник. / Л. С. Клець, М. Б. Тристан. — К.: ДДМА, 2007. — С. 175.

² Фінансово-економічні механізми інноваційно-інвестиційного розвитку України: Колективна наукова монографія / О. А. Кириченко, С. А. Єрохін та ін.; Під наук. ред. д.е.н., проф. О. А. Кириченко. — К.: Національна академія управління, 2008. — С. 202.

³ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — С. 13.

⁴ Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — С. 17.

10. *Полозенко Д. В.* Фінансова система України і бюджетний процес: сутність та шляхи їх удосконалення / Д. В. Полозенко // *Фінанси України*. — 2006 — №11 — С. 18–26.
11. *Рибак С. О.* Таксономія дефініцій фінансової сфери / С. О. Рибак, Л. Л. Лазебник // *Економічна теорія*. — 2007. — № 2. — С. 34–45.
12. *Стукало Н. В.* Глобалізація та розвиток фінансової системи України: Монографія / Н. В. Стукало. — Д. : ДНУ, 2006. — 248 с.
13. *Федосов В.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями / В. Федоров, В. Опарін, С. Львовчкін. — К.: КНЕУ, 2002. — 387 с.
14. *Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб.* / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.
15. *Фінанси: підручник* / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
16. *Фінансово-економічні механізми інноваційно-інвестиційного розвитку України: Колективна наукова монографія* / О. А. Кириченко, С. А. Єрохін та ін.; Під наук. ред. д.е.н., проф. О. А. Кириченко. — К.: Національна академія управління, 2008. — 252 с.
17. *Череп А. В.* Особливості розвитку сучасної фінансової системи в ринкових умовах / А. В. Череп // *Фінансы и инвестиции*. — 2006. — № 17. — С. 6–11.

Тема 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

Основні терміни та поняття

Меркантилізм, фізіократи, маржиналізм, монетаризм, кейнсіанство, неокейнсіанство, посткейнсіанство, «фіскальний дивіденд», суспільне благо, неокласицизм, Ефект Пігу, неолібералізм, інституціоналізм, українська фінансова думка, наукова школа

3.1. Концепції державних фінансів у фундаментальних економічних теоріях

3.1.1. Попередники англійської класичної політекономії

Концепції державних фінансів є невід’ємною частиною будь-якої фундаментальної економічної доктрини, що визначається політичними, економічними і соціальними умовами. Для розуміння фінансової теорії і з’ясування її практичного значення необхідно визначити основні теоретичні положення тієї школи економічної думки, до якої вона належить.

На думку російського економіста Г. Г. Фетісова, центральне економічне питання, яке хвилювало людство впродовж його цивілізованої історії, — це питання про причини «бідності й багатства» народів, про рушійні сили господарського розвитку. Цієї самої точки зору дотримуються американські економісти З. Боді та Р. Мертон, вважаючи, що теорія заснована на доктрині, згідно з якою головна функція фінансової системи полягає в задоволенні потреб людей. Суб’єкти економічної діяльності будь-якого виду (як компанії, так і органи державної влади всіх рівнів) існують для того, щоб сприяти цій основній функції.

Меркантилізм (іт. *mercante* — купець), як економічна теорія розвивається в Західній Європі у XV — на початку XVIII ст. з виникненням і зміцненням історично першої форми капіталу — торговельного. Розвитку теорії меркантилізму сприяла церковна Реформація XVI–XVII ст. Від католицької церкви відокремлюється протестантизм. Його ідеологи — німецький пастор М. Лютер (1483–1546), швейцарський Ж. Кальвін (1509–1564) — обґрунтували протестантську доктрину підприємництва як богоугодну справу (на противагу католицькій, згідно з якою накопичення багатства було гріхом), християнин не повинен прагнути до накопичення грошей і майна. Багатство може бути тільки в руках церкви, монарха або вищої аристократії. Економічні ідеї зростання багатства для накопичення капіталу отримали ідейну підтримку нової церкви.

Основною проблемою меркантилістської теорії було визначення методів збагачення нації з метою економічного розвитку. Меркантилісти ввели в науковий обіг макроекономічну категорію «національне багатство» як загальне благо, необхідне для держави. Предметом теоретичного дослідження стала сфера обігу (передусім зовнішня, а також внутрішня торгівля і грошовий оборот), методами дослідження — описовий, історичний і порівняльний. Ранній меркантилізм в економічній літературі називають також монетаризмом. На думку його представників, джерелом зростання національного багатства було накопичення грошей у вигляді дорогоцінних металів, а самі гроші розглядалися як активний фактор економіки.

У працях раннього меркантиліста Ж. Бодена (1530–1596) обґрунтовується положення про те, що ціна товарів визначається попитом і пропозицією. В економічній літературі його називають автором першої версії кількісної теорії грошей. Пізніше меркантилісти виступили з критикою монетаристської теорії і практики і ввели поняття «капітал». Основою зростання національного багатства вони вважали зовнішню торгівлю із переважанням експорту над імпортом, а для досягнення цієї мети, на їхню думку, необхідно було розвивати експортні галузі економіки.

Представник англійського меркантилізму Томас Мен (1571–1641) стверджував, що багатство Англії — в зовнішній торгівлі, а баланс зовнішньої торгівлі є регулятором багатства. Успіхи накопичення багатства він пов'язував із розвитком промисловості, тобто з економічним розвитком.

Найвідомішим представником меркантилізму у Франції був Антуан Монкретьєн (1575–1621). У 1615 р. вийшов у світ його «Трактат з політичної економії», присвячений царюючим монархам: юному королю Людовіку XIII (1610–1643) і регентші, королеві-матері Марії Медичі (1573–1642). Трактат був написаний у вірнопідданській і шанобливій манері. Автор не міг тоді передбачити, що дав назву новій галузі науки, яка швидко розвивається. На думку А. Монкретьєна, політична економія є мистецтвом керування господарством у своїй державі, забезпечення, насамперед, приватного інтересу перед державним, управління розвитком суспільної допомоги приватній справі як основи ведення ефективної економічної діяльності. А. Монкретьєн поставив питання про справедливість оподаткування. Він вважав дуже важливим показувати свої доходи в декларації, віддаючи їх частину державі в формі податків. Декларації допоможуть ліквідувати хабарництво офіцерів, чиновників і збирачів податків. При цьому, головна мета государя — справедливість. Таким чином, фактично було висунуто вимогу забезпечення прозорості державних податків, їхніх джерел і способів справляння.

Політика меркантилізму зміцнила економіку ряду європейських держав у формі абсолютних монархій. Могутніми державами стали Австрія і Пруссія під час правління Фрідріха Великого (1740–1786). Теоретичні ідеї

меркантилізму широко використовувалися в державній політиці Франції. При Людовіку XIV (1638–1715) політику розвитку промисловості проводив генеральний контролер фінансів Ж.Б. Кольбер (1661–1683), відомий в історії здійсненням широких реформ державних доходів.

По-перше, система оподаткування, яка у Франції характеризувалася безліччю податків і складністю їх справляння, була суттєво спрощена з метою забезпечення контролю над державними доходами. Тягар податків був покладений на селян. Сільське господарство розглядалося як головне джерело поповнення державних доходів, зростання яких привело до його розорення і викликало селянські повстання.

По-друге, внутрішні митні збори, що справлялися з будь-яких товарів, на всіх ринках й істотно утрудняли торгівлю, були скасовані. Це сприяло розвитку внутрішнього торговельного обороту.

По-третє, була введена єдина французька митна система. Для захисту національної промисловості проводилася протекціоністська митна політика.

По-четверте, створювалася інфраструктура, необхідна для розвитку внутрішнього ринку: будувалися дороги, споруджувалися річкові й морські гавані, порти. Особлива увага приділялася розвитку військово-морських сил для здійснення колоніальної політики і захисту торговельних шляхів до заморських територій.

По-п'яте, заохочувалося створення приватної і великої державної мануфактури для виробництва предметів розкоші, що відрізнялися високою якістю, вишуканістю і високим художнім смаком. Франція в цій галузі не мала конкурентів.

Як теорія, так і економічна, фінансова політика меркантилізму була суперечлива. З одного боку, пізній меркантилізм виражав інтереси буржуазії, яка народжувалася (як промислової, так і торговельної). Це характеризувало його як прогресивне економічне вчення, що розкривало реальний стан економіки. Введення категорії «капітал» і обґрунтування необхідності його накопичення відповідало вимогам розвитку промисловості. З іншого боку, в умовах абсолютних монархій державна підтримка розвитку мануфактури була спрямована не стільки на промисловий розвиток, скільки на зміцнення феодально-абсолютистських держав, забезпечення їхніх непродуктивних витрат. У XVII ст. ідеї меркантилізму піддалися критиці економістів нового покоління, які виростили в роки буржуазних революцій, успадкували від неї дух свободи і прогресу.

Школа фізіократів (від давньогрец. *physis* — природа і *kratos* — влада, влада природи) як західноєвропейська течія економічної думки виникла в середині XVIII ст. Найбільш відомими представниками цього напрямку були французькі дослідники та громадські діячі Франсуа Кене (1694–1774) і Анн Робер Жак Тюрго (1727–1781). Фізіократи пішли далі, порівняно з меркантилістами, у визначенні предмету і методу дослідження. Предметом

дослідження у фізіократів було виробництво. Проте воно обмежене земле-робством. Ф. Кене здійснив прорив у методі дослідження. У своїй «Економічній таблиці» він застосував новий, раніше не відомий метод — побудову економіко-математичних моделей.

Фізіократи виступили з критикою теоретичних положень, а також економічної і фінансової політики меркантилізму, що проводилася у Франції і призвела до погіршення стану економіки загалом і розорення сільського господарства. На підставі теорії природного порядку вони стверджували, що багатство створюється тільки в сільському господарстві. Концепція національного багатства, вираженого в грошах, піддалася гострій критиці. На думку фізіократів, багатство є продуктами землі і частково продуктами промисловості, але тією мірою, якою вони вже є результатом переробки того, що дала земля. Так само, як і меркантилісти, фізіократи підтримували протекціонізм для стимулювання розвитку власної промисловості і торгівлі.

Ф. Кене, власне, визнавав три функції грошей: міра вартості, засіб обігу і засіб платежу. Водночас, він стверджував, що бути багатством нації гроші не можуть. У категоріях, які вирізняє для свого економічного аналізу Ф. Кене, на наш погляд, є вихідна категорія — «чистий продукт», під яким він розумів різницю між ціною і витратами, що використовуються на культурний обробіток землі. Чистий продукт привласнюється землевласником у вигляді ренти. На його думку, чистий продукт належить не лише власникові землі, а й державі. З цього положення він робить висновок, що податок повинен справлятися безпосередньо з ренти, яку привласнює власник землі.

Найбільшим економічним винаходом Ф. Кене є його «Економічна таблиця». Відомий російський економіст, академік В. С. Немчинов назвав «Економічну таблицю» Ф. Кене геніальним злетом людської думки, першим дослідом макроекономічного аналізу, в якому центральне місце посідає поняття про національний продукт. «Економічна таблиця» є абстрактною сіткою товарних і грошових потоків, фактично, це перша економічна модель, в якій розвиток виробництва і обміну може відбуватися безперервно лише за умови дотримання певних пропорцій. Пізніше К. Маркс на основі моделі Ф. Кене створив схему розширеного відтворення. Фізіократи висунули ідею економічної рівноваги, яку далі розвивають неокласики в XX ст.

Ф. Кене у своїх працях розглядав проблеми оподаткування, однозначно виступаючи проти податків на землевласників. Найсуттєвіше і найнепорушніше правило, яким повинне керуватися управління економікою, вважав він, полягає в тому, щоб не робити замах за допомогою податків на забезпеченість і успіхи землеробства. Він захищає новий клас, що з'явився у сільському господарстві, — фермерів. На його думку, прибутки фермерів і заробітки людей, які працюють на фермах, слід відрізняти від доходів

землевласників. Фермери поліпшують землю, її обробіток потребує великих витрат і чим вони більші, тим родючішою стає земля і тим більше вони дають заробітків сільськогосподарським робітникам, прибутків — фермерам і доходів — землевласникові. З цього положення він робить висновок, що не можна обкладати прибуток фермерів, оскільки це означало б руйнування джерела щорічного відтворення багатства країни. Він переконаний, що багатство землероба повинне бути під охороною держави, оскільки воно початок усіх багатств. На його думку, найважливішим завданням міністерства фінансів є таке керівництво землеробством, яке забезпечувало б йому стійкий розвиток, створювало основу для економічного зростання. Податки повинні справлятися з ренти землевласників, а також купців і ремісників як «безплідних класів».

Ф. Кене зазначає, що для держави згубні не самі податки, а спосіб їх справляння. Він критикує відкупну систему збору податків: безліч людей зайнятих збором податків — саме по собі означає втрату для держави. Усіх цих людей оплачує нація, однак вони не створюють ніякого багатства. Особливо не бажані, на думку Кене, непрямі податки, які викликають надмірні витрати, пов'язані з їх збором. Непрямі податки, що накладаються на сільськогосподарські продукти, підвищують ціну товарів, утрудняють торгівлю, що завдає прямого збитку споживанню, пригнічує продаж, при цьому збирачі податків наживають собі колосальні статки.

При визначенні методів формування державних доходів він пропонує унікати позик, доводить їх непродуктивний характер, вважаючи, що джерело для задоволення надзвичайних потреб держави слід бачити лише в процвітанні народу, а не в кредиті фінансистів, оскільки грошові накопичення є таємним багатством, що не знає ні государя, ні вітчизни. Позики породжують «всепожираючі борги», а за панування ліквідних паперів, їх дисконт збільшує грошові накопичення фінансистів. Як наслідок відбувається відвернення грошей від землеробства, село позбавляється коштів, які йому необхідні для поліпшення культури земель.

Завершувачем фізіократичної теорії став Анн Р. Ж. Тюрго. Його думки і висновки були більш зрілі, ніж у попередників. Він рішучіше, ніж Ф. Кене, захищав свободу підприємця: не тільки сільськогосподарського фермера, а й промисловця. На його думку, свобода торгівлі і цілковите звільнення від усякого роду мита були б найнадійнішим засобом для того, щоб підняти всі галузі національної промисловості до найбільшої висоти, якої вони тільки здатні досягти. Фізіократи «останньої хвилі» в кінці XVII і на початку XVIII ст. рішуче вимагали обмежити державне втручання, що призводить до скорочення багатства нації. Зміни в технологічному устрої потребували інших підходів до управління економікою і фінансами.

Анн Р. Ж. Тюрго був генеральним контролером у правлінні Людовика XV. Він проводив економічну і фінансову політику, яка сприяла буржуаз-

ному розвитку Франції і, передусім, ринкового господарства. *По-перше*, він відновив раніше знищений ринок зерна для заохочення сільського господарства і розвинених у ньому ринкових відносин. *По-друге*, скасував цехи і гільдії, що перешкоджали вільному розвитку промисловості і торгівлі. *По-третє*, скасував натуральну дорожню повинність. *По-четверте*, обґрунтував у своїх працях неможливість і шкідливість для економічного розвитку збільшення податків і необхідність скорочення державних витрат, особливо на утримання королівського двору. *По-п'яте*, увів грошовий поземельний податок і поширив його на дворянство. Останнє нововведення, що зачіпало інтереси феодальної аристократії, йому не пробачили, і він був змушений подати у відставку.

Відставка А. Тюрго істотно ослабила вплив фізіократів. На цей період припадає розпад школи фізіократів. Вони не виправдали ні сподівань дворянства щодо захисту їхньої власності, ні прагнень буржуазії, що народжувалася, до розвитку внутрішнього ринку. Можна погодитися з точкою зору відомого російського дослідника економічної думки А. В. Анікіна, який вважає, що буржуазна сутність фізіократичної теорії ховалася під феодальною оболонкою. І саме в цьому полягає одна з її специфічних рис. Водночас, варто зазначити, що дослідження внутрішнього ринку у фізіократів підготувало певний ґрунт для появи і розвитку англійської класичної політекономії. А. Сміт був знайомий із Ф. Кене і А. Р. Ж. Тюрго. Перебуваючи в Парижі у 1766 р., він відвідував зібрання економістів (так вони називали себе), що проводилися під керівництвом Ф. Кене. Згодом, А. Сміт написав, що присвятив би свою роботу «Багатство народів» Ф. Кене, якби останній був живий.

Вільям Петті — *предтеча англійської класичної політекономії* пише свої праці в період первісного нагромадження капіталу і формування буржуазного суспільства в Англії. Як і фізіократи, він також критикував меркантилізм і доводив, що джерелом багатства є не торгівля (для Англії — переважно зовнішня), а сфера матеріального виробництва. Багатством є не гроші, а продукти праці. Предметом дослідження у В. Петті є промисловий капітал, необхідність його накопичення і державна політика сприяння його зростанню. У своїй праці «Політична арифметика» він застосовує економіко-статистичний метод дослідження, який дозволив йому дати в кількісній формі оцінку економічного становища Англії в 60–70-х роках XVII ст.

Усі теоретичні дослідження В. Петті були направлені на пошук шляхів для розвитку ринкових відносин. У своїх працях «Трактат про податки і збори» (1662), «*Verbum sapienti*» (Слово мудрим) (1664), «Політична арифметика» (1676) В. Петті викладає широку програму економічної і фінансової політики держави, спрямовану на стимулювання розвитку промисловості. Він називає основну мету — прискорення нагромадження капіталу.

Держава, на його думку, повинна активно сприяти цьому процесу. Він вимагає проведення найсуворішої економії при витрачанні державних коштів, здешевлення державного апарату, скасування дорогих і зайвих державних посад, збільшення кількості зайнятих у сфері матеріального виробництва. Проте запропоновані ним програми розвитку відкидалися, оскільки всі вони були сміливо направлені на розвиток капіталістичного господарства, ринкових відносин на шкоду феодалізму.

У працях В. Петті ми знаходимо теоретичні положення, які згодом розвиває класична політична економія.

По-перше, визначення економічних законів як масових процесів, що повторюються, в економіці.

По-друге, дослідження економічних відносин у процесі виробництва.

По-третє, спроби визначення закону ціноутворення. В економічній літературі висловлюється думка, що Петті, власне, сформулював закон вартості, доводячи при цьому, що він діє у край складно, лише як загальна тенденція. В. Петті робить перші кроки на шляху аналізу праці, що створює вартість.

По-четверте, розглядає ренту як чистий дохід з землі, як загальну форму додаткової вартості, тобто він продовжив розвиток ідей фізіократів.

По-п'яте, розглядав гроші не як багатство нації, а як особливий товар, який протистоїть іншим товарам.

Новаторська суть В. Петті як видатного теоретика виявилася дуже яскраво в дослідженні податків. У літературі його називають першим англійським науковим дослідником податків. У праці «Трактат про податки і збори» В. Петті як ідеолог промислової буржуазії виступає проти податків на капітал та їх перекладення на ренту землевласника. Він зазначає, що оподаткування капіталу скорочує можливості його накопичення і стримує розширення виробництва. На його думку, якщо кошти капіталіста скорочуються і потім «передаються людям, які нічого не роблять, то багатство суспільства зменшується».

Варто зазначити, що при дослідженні впливу податків на виробництво В. Петті не тільки звертає увагу на негативний бік справи, а й виявляє позитивні явища. На його думку, багатство країни зростає тоді, коли податок змушує виробляти товари, що раніше імпортувалися. Крім того, податки сприяють скороченню «надмірного виробництва». До нього належить виробництво товарів для паразитичного споживання духовенства, дворянства. Скорочення такого споживання, вважає В. Петті, дозволить використовувати отримані кошти на поліпшення потрібного виробництва. Як зазначав американський історик економічної думки Дж. Белл, в податках В. Петті бачив засіб збагачення й удосконалення держави: зібрані гроші могли бути спрямовані на стимулювання торгівлі і промисловості, а отже, на економічне зростання країни. В. Петті неодноразово наголошував на

необхідності державної підтримки економіки. У другій половині XVII ст., зазначав він, економічні сили промислової буржуазії ще слабкі. Але до початку XVIII ст. вони настільки зміцніють, що державна підтримка їм лише шкодитиме. Але ці ідеї розвиватиме вже інша школа — англійська класична політекономія.

В. Петті показує вплив податків на грошовий обіг. У своєму аналізі він виходить з кількісної теорії меркантилістів. На його думку, якщо в країні багато грошей, то для неї і для її короля було б вигідно і це не завдало б шкоди приватним особам, якби весь надлишок перебував у королівських скринях. Далі він зазначає, що коли обсяг вилучених коштів буде таким, що грошей стане менше, ніж потрібно для ведення торгівлі, то наслідки цього можуть негативно відбитися на виробництві. Скорочення виробництва може спричинити зменшення кількості жителів, зниження їх стараності і творчості. В. Петті наводить абстрактний підрахунок: 100 ф. ст. проходять через 100 рук у вигляді заробітної плати і дають поштовх до виробництва товарів на 10 тис. ф. ст. Ці самі руки залишаться незайнятими, порожніми, якщо не буде постійного стимулу до їх використання.

На думку В. Петті, в Англії спостерігається нерівномірність у розподілі податків. Цей процес відбивається в тому, що: виплачувані грошима податки становлять незначну частку всього багатства королівства; тягар податків визначається результатами минулого року та ігноруються нинішні результати; будинки, що належать церкві і дворянам, податками не обкладаються; існує удавана (несправжня) турбота про бідних. З цього робиться висновок, що четверта частина всього населення сплачує в 4 рази більше того, що вона повинна була б платити.

В. Петті розглядає можливості введення непрямих податків. Ідея розвитку непрямого оподаткування в Англії виникла у В. Петті не випадково. Новий клас найманих робітників не мав ні землі, ні будинків, його доходи — заробітна плата — були надто низькими для введення будь-якого прямого податку. Проте, з погляду представника буржуазного класу, необхідно було знайти такі податки, які платила б наймана робоча сила. В. Петті звернувся до голландської системи акцизів. Він вважав, що кращий спосіб обкладання податком споживчих продуктів полягає у введенні специфічних акцизів, тобто в оподаткуванні кожного споживчого товару окремо, на відміну від універсального акцизу, яким оподатковують товарообіг у роздрібній або оптовій торгівлі. На його думку, треба обкладати кінцевий продукт, а не сировину: не слід оподатковувати зерно до того, як воно перетвориться на хліб, а вовна — у сукно.

Аналізуючи податкову систему Голландії, країни, яка в ті часи випереджала Англію в промисловому розвитку, В. Петті дійшов висновку, що можна оподатковувати не дохід платника податків, а його споживання. Крім того, непрямі податки мали масовий характер, майже поклалися на

представників усіх верств, але перекладені в товарні ціни вони погіршували матеріальне становище передусім отримувачів низьких доходів. На думку В. Петті, податки повинні покладатися на все населення, кожен повинен брати участь у фінансуванні державних видатків відповідно до того, що він бере собі і насправді споживає. Таким чином, акцизи були саме тими податками, яких так не вистачало в Англії з погляду представника нової промислової буржуазії.

У 1676 р. у книзі «Політична арифметика» В. Петті вводить в економічний аналіз кількісний метод. Як зазначено в «Трактаті про податки і збори», перше, що необхідно зробити — це підрахувати. «Політична арифметика» була деяким прообразом статистики, а її автор поставив питання про необхідність створення державної статистичної служби. В. Петті першим розрахував національне багатство і національний дохід Англії. Таким чином, були визначені потенційні джерела державних доходів.

За підрахунками В. Петті, у 1664 р. національне багатство Англії становило 250 млн ф. ст., із них 144 млн ф. ст. — земля. Національний дохід був оцінений у 40 млн ф. ст. Державні доходи становили 1 млн ф. ст., у тому числі 700 тис. — податки, державні витрати — 1 млн ф. ст., у тому числі 550 тис. — військові. За всієї умовності підрахунку (порівняно з сьогоденнішими статистичними методами) головних економічних показників, можемо визначити частку національного доходу, що використовувалася на державні потреби; у 1664 р. вона дорівнювала 2,5%, при цьому понад половину коштів становили військові витрати. Характерною рисою підрахунку національного багатства було введення до нього не тільки вартості матеріального багатства на суму 250 млн ф. ст, а й грошової оцінки населення: 26 млн людей оцінювалися сумою 417 млн ф. ст.

Для В. Петті такий підхід не був дивним, оскільки населення він вважав багатством: чим більша кількість населення, тим заможніша країна, мала чисельність населення — справжнє джерело бідності. При розрахунку грошової оцінки населення (417 млн ф. ст.) В. Петті враховував трудові навички, досвід, справність, здатність оволодівати новими машинами. Таким чином, ще в XVII ст. він визначив важливість людського фактора в економічному розвитку країни. У своїх працях В. Петті обґрунтовує ідею, яка в XIX і XX ст. розвиватиметься іншими школами: про необхідність підвищення якості людської праці, інвестицій у людину, у людський капітал. Він наголошує на необхідності значного розширення народної освіти, виявлення і навчання за рахунок держави осіб, здібних до науки, яка є найважливішим чинником розвитку виробництва. В. Петті робив спроби розрахунку «балансу кваліфікованих спеціалістів»: зокрема, скільки має бути лікарів і адвокатів, скільки студентів потрібно приймати щороку в університети.

Показово, що В. Петті відзначав деякі вигоди від податків з погляду «політичної арифметики»: митні збори дають можливість вести облік у зов-

нішній торгівлі і складати торговельний баланс країни; простий і загальний подушний податок допомагає вести облік населення; обкладення будинків за кількістю димарів (реальний податок за зовнішніми ознаками) добре відбиває поліпшення і руйнування житлового майна; акцизи показують внутрішні витрати на споживання і дають загальні відомості про надмірності; поземельний податок робить платежі за податками пропорційними всій вартості, а не річній ренті; податки на рухоме майно вносять певну ясність про це майно. Таким чином, у В. Петті викладені всеосяжні проблеми оподаткування в період первісного накопичення капіталу.

3.1.2. Фінансові концепції англійської класичної політекономії.

Адам Сміт і Давід Рікардо

У період первісного нагромадження капіталу в XIV–XVIII ст. відбулися якісні і кількісні зміни в розвитку Англії. Завершився аграрний переворот, унаслідок чого земля опинилася в руках великих землевласників, відбулося масове розорення селянства. Промислова революція призвела до переходу від мануфактури до фабричної промисловості, створила умови для поглиблення поділу праці, формування ринків землі, праці, товарів, послуг, капіталу. Унаслідок цих змін зміцнюються засади ринкової економіки і формується промисловий капіталізм.

На тлі глибоких змін в соціально-економічному і політичному житті суспільства розвивається англійська класична політекономія. Засновниками класичної економічної теорії є А. Сміт (1723–1790) і Д. Рікардо (1772–1823). Відома праця А. Сміта «Багатство народів» була написана в 1776 р. напередодні промислової революції. Д. Рікардо, фактично, став завершувачем англійської класичної політекономії. Свою не менш відому книгу «Начала політичної економії і податкового обкладення» Д. Рікардо закінчив у 1817 р., коли промисловий капіталізм в Англії перетворився на домінуючу економічну силу. Теоретичні положення англійської класичної школи відбивали, з одного боку, збільшений рівень розвитку ринкових відносин, з другого — нову розстановку політичних сил.

Невід’ємною частиною фундаментальної класичної теорії є фінансові концепції. У працях А. Сміта і Д. Рікардо були розвинуті фінансові положення попередників, закладені засади теорії державних фінансів і розкриті причини взаємозв’язку їх розвитку з економічною системою. Фінансові концепції класичної теорії були тією домінантою, на яку спиралося вирішення основних проблем первісного накопичення капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія здійснила переворот в основних концепціях

економічної науки і обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки.

Головною сферою багатства суспільства, його джерелом було проголошено виробництво, а не обмін, як було у їхніх попередників — меркантилістів. Тому предметом дослідження класичної політекономії є сфера виробництва і внутрішні соціально-економічні відносини, що виникають у ній. Д. Рікардо у визначенні предмета йде ще далі. На його думку, продукт землі — все що виходить з її поверхні через поєднане застосування праці, машин і капіталу — ділиться між трьома класами суспільства, а саме: власниками землі, грошей або капіталу, необхідного для її обробки, і робітниками, працею яких вона обробляється. Визначити закони, які управляють цим розподілом, — головне завдання політичної економії.

У класичній політекономії з'являється новий підхід до методу дослідження. А. Сміт використовував у своїх дослідженнях абстрактний, історичний і описовий методи. Д. Рікардо суттєво ускладнює метод. Метод Рікардо, як зазначав К. Маркс, полягає в тому, що Рікардо виходить з визначення розміру вартості товару робочим часом. Потім він досліджує, чи суперечать інші економічні відносини (інші економічні категорії) цьому визначенню вартості, або якою мірою вони модифікують його. Д. Рікардо застосовує свій метод до податків. У класиків через весь аналіз економічного розвитку проходить основна фундаментальна ідея захисту капіталу, створення умов для його накопичення, сприяння індустріальному розвитку, яке необхідне для примноження багатства нації. Назвемо основні напрями в класичній фінансовій теорії.

Державні видатки як непродуктивні витрати суспільства. В основу класичного підходу до вивчення проблем державних видатків покладена концепція про продуктивну і непродуктивну працю. А. Сміт уперше в економічній теорії розробив трудову теорію вартості, згідно з якою праця є єдиним і загальним її мірилом. Він розділив працю на продуктивну, яка обмінюється на капітал, і непродуктивну, яка обмінюється на дохід. На підставі цього поділу класична політекономія розкрила суть державних видатків і державних доходів. Обмін продуктивної праці на капітал, перетворював його на самозростаючу вартість, обмін непродуктивної праці на дохід призводив до розтрати створеного раніше капіталу. Весь або майже весь державний дохід в більшості країн витрачається на утримання непродуктивних елементів, — зазначає А. Сміт. — До останніх належать ті, хто становить численний і блискучий двір, величезну церковну організацію, великі флоти і армії, які в мирний час нічого не виробляють, а під час війни не придбавають нічого, що могло б покрити видатки на їх утримання хоча б під час воєнних дій. Ці елементи, оскільки вони самі нічого не виробляють, утримуються за рахунок продукту праці інших людей.

А. Сміт підтримує гасло промислової буржуазії «Дешевий уряд», тобто необхідність скорочення державних видатків та їх обмеження політичними функціями держави. Проводиться ідея про те, що «держава є лише поліцейським і нічним сторожем». Проте він наголошував на необхідності державних видатків на установи для освіти юнацтва, на будівництво доріг, мостів та інших споруд інфраструктури, тобто була закладена теорія «колективних споживачів», яка згодом розвивалася багатьма школами. У центр економічної «світобудови» була поставлена вільна особистість підприємця, який веде господарство з метою збільшення свого багатства, а всі вільні особистості разом створюють багатство нації. Тому видатки на економічні цілі, державне підприємництво розглядалися як небажані.

Мінімальні податки та їх раціоналізація. На думку А. Сміта, політична економія, що розглядається як галузь знання, необхідна державному діячеві або законодавцеві, ставить перед собою два завдання: *по-перше*, забезпечити народу багатий дохід, тобто необхідні засоби існування, *по-друге*, забезпечити державу доходом, достатнім для суспільних потреб. Він робить висновок, що вона у підсумку ставить собі за мету збагачення як народу, так і государя. Суспільні потреби повинні зводитися до мінімуму, оскільки вони фінансуються через податки, що негативно впливають на розвиток промислового виробництва в Англії.

Основоположники класичної політекономії розрізнили при розподілі національного продукту три класи і відповідні їм доходи: праця винагороджується заробітною платою, капітал — прибутком, власник землі — рентою. Доходи цих трьох класів вони називають первинними доходами — джерелами будь-яких інших доходів, так само як і будь-якої мінові вартості. Проблеми розподілу національного продукту праці розглядаються у А. Сміта і Д. Рікардо в контексті соціально-економічних відносин. Д. Рікардо першим з економістів показав економічні суперечності, що виникають між класами суспільства. Класична політекономія розкрила суть вторинного розподілу національного доходу, що відбувається у сфері державних фінансів. Податки, що стягуються з первинних доходів, перетворюються на вторинні доходи осіб, зайнятих у державному апараті, армії, поліції і т.п., тобто мають фіскальне походження.

Утверджується принцип невтручання держави в розвиток ринкових відносин. В умовах «вільної торгівлі» і «вільної конкуренції» економіку регулює «невидима рука ринку». Класична політекономія підтримала гасло «Laissez faire, laissez passer» (не заважайте, дайте можливість діяти), що виник в епоху фізіократів. Ця фраза, що набула найбільшого поширення в XVII–XVIII ст., приписується французькому купцеві Ф. Лежандру, яку він кинув в 1670 р. на прийомі у міністра фінансів Франції Ж. Кольбера (1619–1683) в епоху Людовика XIV.

Класики англійської політекономії багато уваги приділяли питанням раціоналізації оподаткування. А. Сміт сформулював чотири принципи раціональної організації податків. *По-перше* — всі піддані держави мусять платити податки відповідно до своїх здібностей і сил. *По-друге* — розмір податку і терміни його виплати мають бути заздалегідь і точно визначені. *По-третє* — кожен податок має справлятися у той час або у той спосіб, який зручніший платникові. І, нарешті, *по-четверте*, — організація справляння податків повинна забезпечувати мінімальні витрати на їх збирання.

Принципи організації податків і податкової політики, обґрунтовані А. Смітом, були спрямовані своїм політичним вістрям проти феодалів. Історично вони були пов'язані з тим, що промислова буржуазія вимагала перегляду старої феодальної фіскальної системи, яка відповідала інтересам земельної аристократії. А. Сміт запропонував нові принципи для створення податкової системи, яка відповідала б інтересам буржуазії. Перший принцип був направлений проти податкових привілеїв дворянства і духовенства, другий і третій — проти свавілля в обкладенні, характерного для абсолютних монархій. Своім четвертим принципом А. Сміт зазначає необхідність ощадливості. Він був спрямований проти домінуючої тоді відкупної системи справляння податків. Загалом ці принципи визначалися головними цілями капіталістичного підприємництва того періоду — усунення феодальних принципів організації оподаткування, що забезпечувало б стимулювання накопичення капіталу для прискорення економічного розвитку.

Д. Рікардо у книзі «Начала політичної економії і податкового обкладення» 12 із 32 розділів присвячує аналізу податків: методам їх справляння, впливу на розподіл національного доходу і розвиток промислового виробництва. Як наслідок він доходить таких висновків: *по-перше*, податки завжди, зрештою, виплачуються або з капіталу, або з доходу країни; *по-друге*, всі податки (за винятком ренти) перекладаються на капітал і утруднюють його накопичення, «усякий податок поганий»; *по-третє*, податки скорочують споживання загалом і за окремими товарними групами, що утруднює товарообмін, тобто розвиток ринкових відносин.

Що стосується першого висновку, то капітал може, на думку Д. Рікардо, збільшуватися завдяки зростанню виробництва або внаслідок скорочення непродуктивного державного споживання. Якщо урядове споживання зростає внаслідок введення нових податків і покривається зростанням виробництва або скороченням споживання населення, то, як стверджує Д. Рікардо, національний капітал не скорочується. Але якщо виробництво скорочується або ж невиробничі витрати зростають чи діють обидва чинники одночасно, податки зменшують капітал, оскільки виплачуються із фонду, призначеного для виробничого споживання. Обсягом цього фонду регулюється продуктивна діяльність країни, тому відбувається скорочення накопичення капіталу. Д. Рікардо особливо зазначає, що ко-

ли податки виплачуються з доходів, то вони також зменшують накопичення або ж змушують населення скорочувати споживання.

Д. Рікардо доходить висновку, що таких податків, які не мали б тенденції зменшити силу накопичення, немає. Велике зло податкового обкладення полягає не стільки в тому, що воно падає на ті чи інші об'єкти, скільки в його впливі, узятому загалом. Він аналізує податкову систему Англії, починаючи від податків на хліб до податків на користь бідних. Д. Рікардо виступав проти податків, які впливають на підвищення цін споживчих продовольчих товарів, передусім хліба. Ціна хліба регулюється витратами його виробництва. Збільшення цих витрат спричиняє зростання цін. До них він відносив також виплачувані податки: поземельний, десятину, а також податок на отриманий продукт землі. На його думку, підвищення ціни хліба є для землероба єдиним способом отримати середній прибуток після сплати податків. Фактичним платником податків, як зазначає Д. Рікардо, є споживачі хліба. Оскільки ціна на хліб значною мірою формує «кошик», тобто набір товарів, необхідних для підтримки життя і здатності до праці робітника і його сім'ї, то податки підвищують заробітну плату і в такий спосіб скорочують прибуток, утруднюючи накопичення капіталу.

У працях класиків піддався критиці податок на заробітну плату. А. Сміт вважав його безглуздим і руйнівним. На думку Д. Рікардо, податок на заробітну плату призводить до її підвищення і, отже, знижує норму прибутку на капітал, звідси висновок: податок на заробітну плату — це податок на капітал. Але тут класики суперечать самі собі: адже саме вони довели, що праця є товаром, а заробітна плата є ціною праці, яка визначається попитом на працю, а не податковою політикою. Тому податки на заробітну плату не можуть перекладатися на прибуток.

Класики політекономії були противниками непрямих податків. За часів А. Сміта головними непрямыми податками в Англії були податки на чотири предмети споживання: сіль, шкіру, мило і свічки. Їх оподаткування, на його думку, відповідно підвищувало ціну праці. Тому непрямі податки (як і податки на заробітну плату) розглядалися як одна з причин зростання витрат виробництва. На думку класиків, в результаті цього порушувалося основне правило підприємця — ощадливість, раціональне господарювання, необхідне для зростання норми прибутку і можливості накопичення. Проте не було заперечень проти непрямих податків на предмети розкоші, що відповідало ідеології протестантства. Податок на розкіш, зазначає Д. Рікардо, виплачує лише споживач, він не підвищує заробітну плату і не знижує прибуток.

Д. Рікардо був активним критиком «хлібних законів», які відповідали інтересам лендлордів — власників землі. Згідно з хлібними законами, прийнятими парламентом Англії в 1815 р., ввезення хліба обкладалося високими митними зборами — специфічною формою непрямих податків.

Як наслідок зростала ціна не лише на хліб, а й на інші продовольчі товари. Це було причиною зміни розподілу національного продукту: зростала рента, оскільки власники землі мали можливість реалізовувати свої продукти за вищими цінами. Високе імпортне мито давало можливість піднімати ціни на хліб, що вироблявся в Англії. Тому неминуче знижувалися як заробітна плата, так і прибуток. Як член парламенту Англії, Д. Рікардо активно боровся за відміну хлібних законів, доводячи їх шкоду для розвитку промисловості і торгівлі Англії. Таким чином, на питання «Так хто ж, врешті-решт, повинен платити податки?» англійська класична фінансова наука дала відповідь — землевласник зі своєї ренти. Вилучення частини ренти на покриття державних видатків скоротить особисте споживання власника землі і жодна галузь праці від цього не постраждає. Д. Рікардо зазначає, що податок на ренту впливає лише на ренту; він цілком падає на землевласників і не може бути перекладений на будь-який клас споживачів.

Державний борг у класичній політекономії розглядається як явище, яке «пригнічує і, зрештою, може розорити великі нації Європи»; при цьому наголошується на зростанні боргів. Класики підкреслювали надзвичайний характер державних боргів, пов'язаних з браком звичайних державних доходів, — податків. Наголошувалося також, що випуск позик викликаний необхідністю фінансування військових видатків. Потреба уряду в позиках породжувала бажання громадян дати йому в борг, тобто необхідність державних боргів одночасно створювала державних кредиторів. Купець або грошова людина, підкреслює А. Сміт, наживає гроші, позичаючи уряду; при цьому вони не тільки не зменшують, а, навпаки, збільшують свій торговельний капітал.

Суперечність і діалектика державних позик полягала в тому, що, з одного боку, вони були джерелом первісного нагромадження капіталу, а з іншого — підривали його процес і основи. Капітал, наданий першим кредитором державі, — це певна частина річного продукту, який не відповідає змісту функції капіталу. Перший державний кредитор вкладав свої грошові кошти в державні цінні папери, відволікаючи їх від вкладень у продуктивну працю, отже, допомагав у такий спосіб державі використовувати ці кошти для непродуктивних цілей. В обмін на наданий капітал, зазначав А. Сміт, кредитори отримували щорічну ренту з державних коштів переважно більшої вартості. Ця рента, без сумніву, відшкодувала їхній капітал і дозволяла вести торгівлю і операції в колишніх або в ширших розмірах.

На думку А. Сміта, процент на капітал виплачуваний на вкладення в урядові цінні папери, за своєю суттю є рентою. Гроші платників податків переходили до кредиторів, збільшуючи у такий спосіб його капітал. Державні позики за своєю суттю є *антиципованими податками*. Перший кредитор після відновлення свого власного капіталу діставав можливість по-

зичати капітал у банків або продати ренту, збільшуючи власний капітал. Але цей новий капітал, позичений або куплений у третіх осіб, існував у країні раніше і направлявся на утримання продуктивної праці. Водночас, коли він перейшов в руки першого кредитора, то новим капіталом він був лише для нього, а не для країни. Фактично він був капіталом, відвернутим від одного використання для того, щоб бути оберненим на інше, зазначає А. Сміт. Якби позики уряду не було б, то в країні були б два капітали, замість одного, які були б спрямовані на продуктивне споживання.

Країна, що накопичила величезний борг, перебуває у надзвичайно неприродньому становищі, зазначає і Д. Рікардо. Вона вчинила б розсудливо, якби відкупилася від нього, пожертвувавши часткою майна, необхідного для викупу її боргу. Те, що розумно з боку окремої особи, розумно також і з боку нації. Державні позики підривають процес накопичення промислового капіталу — такий головний висновок класиків. Суми, що надаються в позику уряду, відвернуті від продуктивної праці і витрачаються на утримання непродуктивної праці.

Основний і оборотний капітал. Класики англійської політекономії досліджували не лише макроекономічні відносини. У їхніх працях закладені теоретичні засади дослідження економічних і фінансових відносин на мікрорівні. Розвиток промислового виробництва в Англії того періоду базувався на використанні машин, механізмів. Необхідно було досліджувати проблему структури використованого капіталу. Так з'явилася ідея про розподіл капіталу на оборотний, тобто короткостроковий капітал, вкладений у сировину, матеріали, оборотність якого здійснювалася в межах року, і основний капітал, тобто довгостроковий капітал, вкладений у будівлі, машини, устаткування, з тривалішою оборотністю — до 10–20 і більше років. Вкладення в основний капітал вимагали значно більших сум, ніж в оборотний, а тривалість його обороту поставила питання визначення термінів його окупності й ефективності.

Д. Рікардо першим з економістів розкрив найважливішу теоретичну і практичну особливість вкладень в основний капітал. Машини, устаткування переносять свою вартість на новий продукт поступово. Правильне визначення цієї «поступовості», тобто термінів і сум повного перенесення вартості на продукт, обумовлюють як товарні ціни, так і ефективність капітальних вкладень. На вартість товарів, зазначає Д. Рікардо, впливає не лише праця, застосована безпосередньо до них, а й праця, витрачена на знаряддя, інструменти і будівлі, що сприяють цій праці. Надалі виникли наукові школи, що вивчають довгострокові інвестиції як у реальні, так і фінансові активи.

3.1.3. Фінансові теорії історичної школи Німеччини

Фрідріх Ліст — засновник історичної школи Німеччини. Історична школа Німеччини формувалася у складних економічних і політичних умовах. Тоді, коли Англія перетворювалася на промислову майстерню світу, Німеччина була відсталою аграрною країною із дрібними середніми і ремісничими підприємствами. Перехід до індустріального розвитку починається лише з 1830–1840 рр. Проблеми формування ринкових відносин, розвиток внутрішніх ринків збуту, прориву на зовнішні ринки набували для Німеччини життєво важливого значення. Політично Німеччина тривалий час була роздробленою. Лише у 1871 р. після перемоги у франко-прусській війні уряд Отто фон Бісмарка (1815–1898) об'єднав 25 розрізнених німецьких держав в єдину Німецьку імперію на чолі з королем Вільгельмом I.

Засновником історичної школи Німеччини був Фрідріх Ліст (1789–1846). У 1841 р. він опублікував свою основну працю «Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торговельна політика і німецький митний союз», в якій були викладені основні економічні концепції розвитку Німеччини. Її головна ідея полягала в тому, що нація є особливим суб'єктом економічної діяльності. Як було зазначено вище, А. Сміт у центр «Економічної світобудови» ставив вільну особистість підприємця. Уся система у Ф. Ліста була протиставлена англійській класичній теорії, яка, на його думку, мала суттєві логічні провали і фундаментальні теоретичні недоліки: «химіричний космополітизм», ігнорування специфічних національних інтересів; «мертвий матеріалізм», увага лише до мінових вартостей та ігнорування продуктивних сил; «дезорганізуючий індивідуалізм», здатний стати на заваді індустріальному піднесенню нації.

На думку Ф. Ліста, життя нації безперервне і нескінченне. Через це національне багатство полягає не в кількості «мінових цінностей, а в мірі розвитку продуктивних сил. Тому предметом дослідження у Ф. Ліста є продуктивні сили. Ф. Ліст і всі його послідовники широко використовували історичний метод дослідження економічних явищ і процесів. Слід звернути особливу увагу на зміст предмета дослідження. До продуктивних сил Ф. Ліст одним із перших відносить розумовий капітал «живущого человечества». Попередник англійської класичної політекономії В. Петті визначив вартісну оцінку цього «людства» на прикладі Англії. Фактично обидва мислителі (зауважимо — з протилежних шкіл) передбачили сучасну концепцію інвестицій у людський капітал. Ф. Ліст вважав, що сучасний стан народів є результатом великої кількості всіляких відкриттів, винаходів, поліпшень, удосконалень, що накопичилася, і зусиль усіх поколінь, що жили раніше.

На його думку, збільшення продуктивних сил відбувається через інвестиції, спрямовані на виховання майбутніх поколінь. Ф. Ліст гостро критикував ідею «вільної торгівлі». Англійському фритредерству (*free trade* —

вільна торгівля) він протиставляє протекціонізм, який був життєво необхідний для розвитку національної промисловості Німеччини у тих складних історичних умовах. З його точки зору, політика протекціонізму має не лише економічне, а й суто моральне значення. Вона є засобом виховання нації, пояснюючи її основну мету — створення індустріальної Німеччини. Ф. Ліст обґрунтував необхідність швидкого економічного зростання (недарма Ф. Ліста називають «теоретиком розвитку»), прориву на зовнішні ринки, визначив політику «наздоганяючого розвитку». Він вводить в науковий обіг такі категорії, як незалежність і національна могутність. Ф. Ліст і всі наступні представники історичної школи шукали «особливі шляхи» розвитку, які підходять для німецької нації, відзначаючи її особливий характер, її «духовні засади». Вони стверджували, що розвиток національного господарства в Німеччині проходитиме по особливому шляху.

До 70-х років XIX ст. формується «нова хвиля» історичної школи — так звана нова історична школа. Її найбільшими представниками є Адольф Вагнер (1835–1917), Густав фон Шмоллер (1838–1917), Макс Вебер (1864–1920) та ін. Фінансова концепція цієї школи, підтримуючи ідеї Ф. Ліста, доводила необхідність державного втручання, розвиток й ускладнення економічних функцій держави. Проблема нагромадження капіталу, що визначає економічний розвиток, на думку ідеологів історичної школи, найкраще може вирішити лише держава, зосереджуючи певну частку річного доходу в державному бюджеті й інвестуючи в ті галузі господарства, які визначають економічне зростання країни. Державні субсидії та інша підтримка експорту товарів, послуг і капіталу — необхідний елемент державної фінансової політики. Г. Шмоллер зазначав, що йдеться не про просте виправдання державного втручання, а про те, що воно є єдиною умовою ефективного управління економікою.

Фінансова теорія Адольфа Вагнера. А. Вагнер є видатним представником фінансового напрямку нової історичної школи (одним з ідеологів катедер-соціалізму), яка набула помітного розвитку останньої чверті XIX ст. А. Вагнер залишив велику спадщину у фінансовій теорії, особливо у сфері державних фінансів. На його думку, фінанси як наука досліджують проблеми: організації ефективного і незалежного фінансового контролю; нагляду за принципами економії; встановлення належного балансу між державними потребами і національним продуктом оподаткування тощо. А. Вагнер увів у науковий обіг категорію «фінансова економіка», під якою він розуміє державний бюджет. На його думку, виконавським і адміністративним органом фінансової економіки є уряд, який є самостійною одиницею. А. Вагнер зазначає особливу роль держави для життя нації. Він стверджує, що держава і фінансова (фіскальна) економіка — це єдине економічне ціле, тому можна і треба говорити про перекачування коштів із матеріальної сфери в нематеріальну, остання є необхідною для всього

економічного життя суспільства, для всіх приватних підприємств. На його думку, державу і фінансову економіку в економічному сенсі необхідно розглядати як економіку споживання, що стоїть над виробництвом.

А. Вагнер відомий відкриттям закону «розширення обсягу державної діяльності». Мовою державних фінансів він означає не що інше, як збільшення державних витратів, темпи зростання яких випереджають темпи зростання національного продукту. Зростання виробництва національного доходу на душу населення як результат індустріального розвитку Німеччини означало збільшення державних витратів. На думку А. Вагнера, це збільшення зумовлюють такі чинники: розширення суто адміністративних і превентивних функцій держави у міру розподілу праці, обумовленого індустріалізацією; зростання державних соціальних витратів, передусім на освіту, необхідність яких випливала безпосередньо з розвитку продуктивних сил; зростання державних інвестицій, викликане технологічними змінами в галузях, де приватні інвестиції небажані через низьку ефективність. Для прикладу він найчастіше посилався на залізниці. Усе це підтверджує його основну концепцію, що держава з її системою фінансів, яка швидко розширюється, є найважливішою складовою економічної системи.

Значне місце в дослідженнях А. Вагнера посідають проблеми оподаткування. Згідно з його «принципом державної економіки», податки є динамічною ланкою між державним сектором, індивідуальним платником податків і оподаткуванням в цілому як життєво важливим суспільним інститутом. Він називає цей принцип відтворенням оподаткування. З економічного погляду метою податку є його відтворення і формування такого обсягу надходжень, яке потрібне для життєдіяльності держави. А. Вагнер вводить поняття «податковий потенціал», на підставі якого створюється система взаємовідносин: податок — адміністрація — податковий потенціал. Усі елементи йдуть один за одним і якщо одна зі складових системи зникає, то за нею підуть усі інші й система зруйнується. Так само як і А. Сміт, А. Вагнер визначає свої принципи оподаткування і практичні аксіоми податкової політики. Він розрізнив дев'ять принципів, об'єднаних в чотири групи.

I. Фінансові принципи

1. Відповідність отримуваному доходу.
2. Гнучкість (рухливість) оподаткування.

II. Економічні принципи

3. Вибір правильних джерел оподаткування, зокрема проведення спеціального дослідження стосовно питання: що оподатковувати — особисті доходи чи капітал і чи можна (а відповідно і в який спосіб) врахувати інтереси як особи, так і національної економіки.

4. Вибір виду податків з урахуванням їх ефективності і впливу різних податків на їх платників. Всебічне дослідження проблеми перекладення податку.

III. Принцип справедливості

5. Універсальність.

6. Рівність в оподаткуванні.

IV. Принципи ефективності податкової системи

7. Визначальний чинник податків.

8. Зручність у справлянні податків.

9. Спроба забезпечення найнижчих витрат щодо справляння податків.

У своїх принципах А. Вагнер розрізняє «принцип справедливості», що впливав з соціально-економічної концепції нової історичної школи, яка наголошувала на необхідності проведення соціальних реформ, зростання державних соціальних видатків. На думку А. Вагнера й інших представників нової історичної школи, за допомогою державних фінансів можна досягти певної соціальної справедливості.

А. Вагнер розрізняє дві функції податків: суто фіскальну і соціального добробуту. На його думку, за допомогою першої, забезпечується необхідними коштами фінансування публічних послуг, тому вона вимагає розподілу податків пропорційно доходам платників податків. Друга, є коригуванням першої функції. На думку А. Вагнера, для фінансування особливої групи послуг, а саме соціальних, необхідно вводити прогресивне оподаткування доходів. Оподаткування у такий спосіб стає регулюючим інструментом при розподілі національного доходу і багатства, вагомим важелем самого процесу розподілу відповідно до принципів вільної конкуренції. Необхідно зазначити, що А. Вагнер відкидає всю полеміку з цього питання і заявляє, що друге регулююче призначення податків пов'язано також із використанням особистих доходів і багатства. Таким чином А. Вагнер розмежував фіскальні, економічні, соціальні і політичні принципи оподаткування, трансформовані потім у системі шведського економіста К. Вікселя (1851–1926).

Цей підхід взяли на озброєння теоретики соціал-демократичних партій Європи. А. Вагнер дійшов до важливого теоретичного висновку, що державні фінанси неминуче пов'язані з рухом доходів і добробутом громадян. Формування системи соціального страхування в Німеччині в кінці XIX ст., підвищення ролі держави в її фінансуванні відбувалося за безпосередньої участі А. Вагнера, який був радником канцлера Отто фон Бісмарка. Таким чином, проблеми державних фінансів і особливо оподаткування за А. Вагнером були «вписані» в проблеми соціально-економічного розвитку, а фінансова наука — в політичну економію.

Карл Дітцель про державний борг. Історична школа Німеччини сформувала оригінальну концепцію до теорії державного кредиту. Карл Дітцель (1829–1884) у 1855 р. зазначав у своїй праці «Система державних позик», що народ тим заможніший, а народне господарство тим процвітає і прогресує, чим більшу частку державних витрат поглинають процент-

ні платежі. На його думку, державний кредит: *по-перше*, підносить державу на вищу стадію господарського розвитку; *по-друге*, створює для держави «невичерпний і незмінний фонд», з якого нація щодня і щогодини отримує вигоди; *по-третє*, за рахунок кредиту («невичерпного фонду») нація задовольняє свої потреби; *по-четверте*, державні позики надаються кредиторами з вільних надлишків капіталу, при цьому жодним чином не відволікаються капітальні вкладення в будь-яке підприємництво. Приватний господарський лад не страждає від державного кредиту.

Зазначений підхід до аналізу державного кредиту не був випадковим і визначався такими причинами. *Перша* — полягала в швидкому зростанні державних боргів у країнах Західної Європи. На початку 60-х років XIX ст. щорічні витрати на виплату процентних платежів і управління державним боргом становили до всієї суми урядових видатків у Франції — 27,9%, Британії — 40,0%, Італії — 36,0%, Австрії — 41,7%. Виникла потреба в дослідженні категорії «державний борг» і в певному значенні у виправданні його зростання. *Друга причина* полягала в тому, що на зміну класичній концепції використання державного боргу для переміщення капіталів виникла нова капіталотворча теорія — про створення нового капіталу за допомогою державного кредиту.

Як зазначав ще в XIX ст. український економіст М. Алексєнко (1847–1917), кращі сили економістів відгукнулися на концепцію К. Дітцеля. На думку А. Вагнера, війни, які вели майже всі країни Західної Європи в XIX ст. за свої територіальні надбання, за ринки збуту і джерела сировини, фінансувалися державними позиками, що сприяло перетворенню матеріальних капіталів країни на нематеріальні. Німецький економіст Лоренц фон Штейн (1815-1890) підійшов до проблеми з погляду капіталотворення. Він доводив, що погашення державного боргу (який, за К. Дітцелем, був зайвим), «дорівнює утворенню нового капіталу із зайнятого» (тобто вкладеного). З погляду марксистської теорії державний кредит є однією із форм руху позичкового капіталу, а процент за кредит — частка позичкового капіталу в додатковій вартості.

Одним із представників історичної школи є Г. Ф. Кнапп (1842–1926), відомий теоретик у сфері грошей. Г. Ф. Кнапп у 1895 р. опублікував свою працю «Державна теорія грошей». У ній він намагався довести, що паперові гроші кращі за металеві, оскільки їх цінність визначається такою могутньою політичною силою, як держава. На його думку, держава може проводити грошову політику, виходячи з реальних економічних потреб держави. У Г. Ф. Кнаппа було багато послідовників, але ще більше супротивників, які вважали, що його теорія суперечить об'єктивному характеру економічних законів.

Таким чином, історична школа Німеччини створила досить цілісну теорію державних фінансів відповідно до умов «наздоганяючого розвит-

ку», коли країна проводить політику стимулювання економічного розвитку в умовах слабкості національного капіталу і необхідності за допомогою держави концентрувати фінансові зусилля для руху вперед. Проте є певна небезпека захоплення суто націоналістичною ідеєю економічного розвитку. Один з останніх представників історичної школи Вернер Зомбарт (1863–1941) проявив у своїх працях агресивні, націоналістичні, антисемітські погляди. У своїй останній праці «Німецький соціалізм» він писав, що економічні інститути, кредит, виробничі потужності і транспорт повинні бути поставлені на службу воєнним вимогам. На його думку, німецький націонал-соціалізм має історично-реалістичний характер і відбиває прагнення Німеччини до величчя. Як пише американський дослідник історії економічної думки Б. Селігмен, хоча сам В. Зомбарт міг і не бути членом націонал-соціалістичної партії, він належав до послідовників нацистів. Міфологія, що міститься в останній його книзі, у поєднанні з руйнівною силою «Третього рейху» принесла такі плоди, як крематорії Треблінки і Майданека.

3.1.4. Маржиналізм і його вплив на розвиток фінансової науки

Предмет і сутність маржиналізму. На початку 70-х років XIX ст. на базі суттєвих зрушень і змін, що відбувалися в економіці західних країн, в економічній науці сталася, так звана, «маржиналістська революція». До цього часу ринкова економіка вже перетворилася на домінуючу господарську систему, загострилася конкуренція, відбулися зміни в розвитку ринку. Швидкий розвиток промислового виробництва вніс свої суттєві особливості в характері ринку: він дедалі більше з ринку продавця перетворюється на ринок покупця. Виникла необхідність пояснення економічних процесів з погляду покупця. Попередні школи не могли дати відповіді на більшість питань щодо нових процесів, що відбуваються на ринку товарів, послуг, та щодо їх впливу на виробництво. Формування акціонерних товариств висунуло на перший план проблеми ефективності виробництва на мікрорівні.

«Ударний фронт» маржиналістської революції охопив широку економічну територію, що свідчило про об'єктивну необхідність нового підходу до аналізу економіки. Одночасно в різних країнах з'явилися ґрунтовні праці з нового напрямку. Засновниками нового напрямку досліджень, названого маржиналізмом, або суб'єктивно-психологічною школою, були: Вільям Стенлей Девонс (1835–1882) — Великобританія, який увів в економічний аналіз принципи психології, основоположники австрійської школи Карл Менгер (1840–1921), Євген фон Бем-Баверк (1851–1914), Фрідріх фон Візер (1851–1926). Вони зробили значний внесок у розвиток нової теорії. Праця К. Менгера з'явилася майже одночасно з працею В. С. Девонса в

1871 р. Французький економіст Леон Вальрас (1834–1910) у своїй праці, опублікованій у 1874 р., вводить в економічні дослідження методи математики. У 1889 р. голландський математик Арнольд Джакоб Коен Стюарт (1855–1921) публікує працю, в якій на основі маржиналістської теорії запропонував теорему визначення прогресивних процентних ставок для оподаткування особистих доходів.

Математичний метод полягає в широкому використанні апарату алгебри. У ньому економічні відносини подані як функції, змінні або довільні величини. На думку французького економіста Л. Вальраса (1834–1910), економічний закон не можна точно передати звичайною мовою, тому застосування математики має стати неодмінною умовою економічної науки. До представників маржиналізму можна віднести і Людвіга фон Мізеса (1881–1973) — теоретика економічного лібералізму, і Фрідріха фон Хайека (1889–1992) — витонченого теоретика австрійської школи.

Маржиналізм здійснив переворот в економічній науці:

по-перше, змінений предмет дослідження. У класичній політекономії предметом дослідження була сфера виробництва, а вартість виробничих товарів визначалася працею, маржиналісти предметом дослідження вважали сферу обігу, в якій панує споживач з його перевагами у виборі товарів і поведінкою, що змінюється, гедонізмом*. В основу економічної теорії були покладені суб'єктивні поняття і введені психологічні категорії. Психологічні чинники були виділені як визначальна економічна сила;

по-друге, в економічний аналіз були введені маржиналістські, тобто граничні, величини: гранична продуктивність, гранична одиниця, гранична корисність. Остання передбачає приріст корисності певних товарів у результаті їх збільшення на одну граничну одиницю. Гранична корисність дорівнює вартості (цінності) останнього найменш цінного товару;

по-третє, зазнало змін трактування вартості. Якщо у класиків англійської політекономії вартість визначалася працею, то у маржиналістів вона визначається граничною корисністю. Згідно з Е. фон Бем-Баверком цінність речі вимірюється величиною граничної користі цієї речі;

по-четверте, соціальні суспільні умови, причини їх мінливості і наслідки з економічного аналізу були вилучені;

по-п'яте, у поле зору маржиналізму потрапляє мікрорівень — економічні і фінансові відносини підприємців. Математичні методи аналізу дозволили поставити питання про максимізацію економічної і фінансової діяльності фірми: її прибутку, ціни, витрат виробництва, інвестицій у довгострокові і короткострокові активи;

---

* Гедонізм (гр. *hedone* — насолода) — етичне вчення давньогрецької киренської філософської школи (IV в. до н.е.), згідно з яким мета життя і вище благо — насолода. Принести добро людям — насолода, а вчинення зла тягне за собою страждання. Гедонізм широко використовується в маржиналістській теорії.

по-шосте, маржиналістська школа внесла зміни в методи дослідження. Її представники зробили спробу перетворення економічної науки в одну з точних наук. Більшість представників маржиналістської школи використовували у своїх працях вищу математику. Застосування диференціального обчислення дозволило глибше обґрунтувати низку положень, кількісно визначити категорії багатства, вартості, заощаджень, інвестицій, капіталу, позичкового процента. Маржиналізм також відомий застосуванням економіко-статистичних методів.

Маржиналістські методи аналізу фінансів. У фінансові дослідження проникають маржиналістські поняття. Варто підкреслити, що під впливом маржиналізму розвиваються теорії корпоративних фінансів. Аналіз фінансових відносин на мікрорівні потребував нових підходів. У фінансові дослідження вводяться маржиналістські поняття: гранична ефективність інвестицій, гранична ефективність капіталу, гранична вартість збитків, гранична ставка податку та ін. Отже, формується новий аналітичний апарат, як було зазначено вище, для максимізації фінансових показників. У корпоративному аналізі капітальних вкладень широко застосовується поняття гранична ефективність інвестицій, тобто приріст інвестицій на граничну одиницю (у дол., євро, ...), який визначає межу вкладень.

На підставі цього теоретичного постулату в аналіз був введений новий метод дослідження фінансових процесів — формалізація, тобто використання математичних формул, економіко-математичних методів на основі яких відбувається оцінка економічних явищ. Так, наприклад, при аналізі інвестицій в реальні або фінансові активи використовуються такі методи оцінки, як чиста приведена вартість NPV (Net Present Value), внутрішній коефіцієнт прибутковості IRR (Internal Rate of Return) та інші. Звернемо увагу, що обидва показники визначаються з використанням прийомів теорії дисконтованих (приведених) грошових потоків, яка є вихідною і базовою позицією у фінансовому менеджменті. Її суть в тому, що передбачувані майбутні доходи приведені до сьогоdnішніх шляхом використання коефіцієнта дискотування. Приведення основане на тому, що майбутні гроші містять більше ризику, тобто непевності в одержанні очікуваного доходу, ніж сьогоdnішні. Оцінка інвестиційного проекту проводиться по формулі чистої приведеної вартості. Проект вважається прийнятним, якщо чиста приведена вартість дорівнює 0 або вище 0, тобто сума дисконтованих грошових потоків вища ніж податкові інвестиції. Оцінка інвестиційного проекту також проводиться по формулі IRR — внутрішнього коефіцієнта прибутковості. Показник IRR — внутрішній коефіцієнт прибутковості являє собою таку дисконтну ставку, за якої сьогоdnішня (приведена) вартість грошових потоків за проектом дорівнює сьогоdnішній вартості витрат на цей проект.

Показник гранична ефективність капіталу — річна дохідність вкладення останньої граничної одиниці інвестування — визначається як ставка дисконту, за якої дисконтований очікуваний чистий прибуток від інвестування в капітальні активи дорівнює ціні пропозиції за умови, що ціна залишається стабільною. Загострення екологічної обстановки викликало потребу в нових підходах до визначення збитків, заподіяних природними катастрофами. Введений показник гранична вартість збитку від погіршення навколишнього середовища. Показник визначається як вартість збитку від додаткової одиниці заподіяної шкоди. У літературі наголошується на тому, що забруднення навколишнього середовища розглядається як зовнішній ефект, який важко оцінити у грошовій формі.

У податковій практиці використовується поняття «гранична ставка податку» (*margine rate of return*). За сходиноквого прогресивного обкладення дохід фізичних осіб ділиться на сходинокки, кожна з яких обкладається за своєю ставкою, тобто за підвищеними ставками оподатковується не весь дохід, а тільки одна сходинокка. Ставку, за якою обкладається найвища сходинокка доходу платника податків, тобто ставка податку на додаткову одиницю доходу, називають граничною податковою ставкою.

Методи маржиналізму використовуються також при аналізі макропоказників. Дж. Кейнс увів у науковий обіг категорії: гранична схильність до заощадження, гранична схильність до споживання. Гранична схильність до заощадження показує зміну заощаджень у результаті отримання додаткової одиниці доходу. Гранична схильність до споживання показує зміну споживання в результаті отримання додаткової одиниці доходу. Обидва поняття можуть бути використані як показники схильності заощаджувати (або споживати) щодо обсягу національного доходу. В аналізі державних фінансів на макрорівні використовується поняття гранична схильність до оподаткування як зміни податкових доходів у результаті зміни доходу платників податків на одну додаткову одиницю. Під впливом маржиналізму вивчається проблема товарів і послуг, які не можуть бути вироблені і, відповідно, профінансовані приватними підприємцями. Важливою проблемою стають специфічні послуги і товари, що надаються фізичним і юридичним особам державою. Розглядаються товари, що мають суспільний характер, особливості їх розвитку й оцінювання споживачами, тобто розвивається теорія суспільного товару.

Система прогресивного оподаткування Арнольда Джакоба Коен Стюарта. Голландський економіст-математик А. Дж. Коен Стюарт у 1896 р. запропонував свою систему прогресивного оподаткування доходів фізичних осіб. Виходячи з маржиналістської концепції про те, що гранична корисність доходу знижується у міру його зростання, створюються ідеальні умови для побудови прогресивної школи оподаткування. Про необхідність або про можливість введення прогресії при оподаткуванні доходів

писали багато економістів, починаючи від А. Сміта до К. Маркса (1818–1883), і європейської соціал-демократії. Що стосується А. Дж. Коен Стюарта, то він не тільки підтримав ідею, а й створив сучасну систему з урахуванням персональних пільг. Він запропонував математичну формулу для розрахунку процентної ставки за доходом:

$$p = 100 \left[1 - \left(\frac{M}{X} \right)^{\frac{\alpha}{100}} \right],$$

де p — ставка податку, %;
 α — зайнятість, %;
 M — прожитковий мінімум;
 X — дохід платника податків.

Відповідно до формули:

- чим вищий дохід платника податків, тим меншим стає співвідношення $\frac{M}{X}$;
- тим більша різниця $\left[1 - \left(\frac{M}{X} \right)^{\frac{\alpha}{100}} \right]$;
- тим вища ставка p , тобто ставка податку.

Наведена вище формула показує з усією вірогідністю, що p не може дорівнювати 100. Незалежно від того, як зростає X , вираз залишається позитивним і, таким чином, p завжди в 100 разів менше, ніж ціле. Автор стверджує, що формула проста, зрозуміла і наводить приклад розрахунку процента оподаткування. Все це дає можливість скласти шкалу оподаткування особистих доходів, де M складає 500 грошових одиниць, а α — 2%.

Ставки оподаткування особистих доходів

Дохід (у грошових одиницях)	Податок	
	% до доходу	сума податку в грошових одиницях
500	0,00	0,00
600	0,36	2,16
700	0,67	4,69
800	0,94	7,52
1000	1,38	13,80
1500	2,17	32,55
2000	2,73	54,60
2500	3,17	79,25
3000	3,52	105,60
4000	4,07	162,80

Прогресія при оподаткуванні може бути:

1. *Дегресивна*, коли відсоток приросту у ставці податку і сумі податку знижується у міру зростання оподаткованого доходу на рівну суму.

2. *Одноманітна (uniform)*, коли відсоток приросту однаковий на всіх рівнях приросту доходу.

3. *Прогресивна*, коли відсоток приросту підвищується у міру зростання оподаткованого доходу на рівну суму.

У нашому прикладі має місце дегресивна шкала оподаткування:

Дохід (у грошових одиницях)	Ставка податку, %	Приріст ставки податків
500	0,00	0,00
1000	1,38	1,38
1500	2,17	0,79
2000	2,73	0,56
2500	3,17	0,44
3000	3,52	0,35

У податковій практиці застосовується сходиноква (складна) прогресивність ставок, за якої доходи діляться на частини сходинки, кожна з яких оподатковується за своєю підвищеною ставкою. Отже, підвищені ставки діють не для всього доходу (або майна, за помайнового податку), а для тієї частини доходу, яка є наступною сходинкою, що переважає попередню. Ставку оподаткування для верхньої сходинки називають граничною (маржинальною) податковою ставкою.

Слід зазначити, що праця Коен Стюарта з теорії оподаткування, видана в 1889 р., фактично набагато випередила податкову політику. До 1889 р. прибутковий податок був запроваджений в Англії (1842 р.) і в Італії (1865 р.). В інших країнах Західної Європи він був введений пізніше: у Пруссії — у 1891 р., загальнонімецький на доходи — у 1920 р., у Франції — у 1916 р., тобто пізніше опублікування праці Коена Стюарта.

3.1.5. Кейнсіанство і його значення для розвитку фінансової науки

Фінансова теорія Джона Мейнарда Кейнса. Англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883–1946) посідає особливе місце в історії розвитку економічної думки. Його книга «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», випущена в 1936 р., мала величезний вплив на формування світової економічної думки і розроблення відповідної державної фінансової політики. Як відмічав американський історик економічної думки Б. Селігмен (1912–1970), вплив праці Дж. Кейнса можна порівняти лише із впливом «Капіталу» К. Маркса і «Багатства народів» А. Сміта. Американський економіст Роберт Скидельський (1933 р.), один із біографів і інтерпретаторів

робіт Джона Кейнса, відзначає дві основні наукові позиції, які мають не скороминущу цінність і повинні бути присутніми в будь-яких теоріях, що стосуються шляхів розвитку економіки.

Перша, Дж. Кейнс звернув увагу на невизначеність в економічному русі, яка веде до волатильності, нестійкості в розвитку. На його думку, балансуючим чинником є спекуляція, яка проходить через надзвичайно висока міра волатильності ринків. *Друга*, Д. Кейнс зазначав, що на економічний розвиток спільний вплив доходу, випуску продукції і цін буде більшим, ніж вплив лише одних цін. На думку Р. Скидельського, будь-які зміни у сфері розвитку економіки повинні враховувати ці проблеми. Якщо визнати факти, що економіці властива волатильність, що рецесії досить сильні й автоматично не зникають, то ми підходимо до висновку щодо ролі уряду, підкреслював він. Багато з сучасних економістів вважають, що уряд не відіграє великої ролі, він лише слідує певним правилам. З цього приводу йдуть постійні дискусії. Часи минають, вже багато років немає Дж. М. Кейнса, змінюються уряди, а урядова політика стає вагомішою і роль її постійно зростає.

Теорія Дж. Кейнса формувалася в складних умовах 20–30-х років ХХ ст.: наслідки Першої світової війни, проблеми міжсоюзницьких боргів, економічна криза 1929–1933 рр., що призвела до масового безробіття, падіння промислового виробництва, експорту, крах фінансових ринків. У США валовий національний продукт скоротився зі 103,9 млрд дол. у 1929 р. до 56,0 млрд дол. у 1933 р., а кількість зайнятих відповідно зі 106 млн осіб до 66,3 млн осіб. Скорочення виробництва і торгівлі, кризове падіння цін призвели до великого напруження всієї світової кредитно-грошової і фінансової систем. Криза спричинила різку пасивність платіжних балансів і дефіцитність державних бюджетів, міжнародний валютний хаос, дефолти — відмови від платежів за міжсоюзницькими боргами, що виникли в роки Першої світової війни.

За цих умов потрібен був принципово новий підхід до вирішення проблем, поставлених історією і реаліями економічного розвитку. Насамперед необхідно було визначити фундаментальну причину краху економічної системи і запропонувати шлях до її відродження. Дж. Кейнс дуже сміливо заявив, що найбільшими вадами економічного суспільства є його нездатність забезпечити повну зайнятість і розумний розподіл багатства і доходів. Фактично Дж. Кейнс визнав антагоністичні протиріччя між працею і капіталом, виробництвом і споживанням і запропонував способи їх вирішення за допомогою моделі державного втручання.

Предметом наукового дослідження за Дж. Кейнсом є вся сукупність економічних відносин. Але він підходить до свого предмета не з позицій пропонування ресурсів, як це робили його попередники — класична і неокласична політекономія, а з позицій попиту, що забезпечує реалізацію

ресурсів. З цього Дж. Кейнс робить висновок, що ринкова економіка достатньо мірою саморегулюватися не може, оскільки цьому заважають психологічні схильності, мотивації, спонуки агентів виробництва, тому потрібне втручання держави. Економічні кризи проявляються на поверхні явищ як нестача попиту, тому проблему рівноваги в економіці слід вирішувати з погляду попиту. Для цього Дж. Кейнс вводить категорію «ефективний попит», яка виражає рівновагу між споживанням і виробництвом, доходом і зайнятістю.

Якщо мова йде про «втручання», то це, передусім, означає підвищення ролі і значущості державних фінансів. Варто зазначити, що в знаменитій книзі Дж. Кейнса немає навіть терміна «державні фінанси», лише кілька сторінок відведено податковій політиці, так званім «соціальним інвестиціям» і «видаткам, що фінансуються за допомогою позик». Але головна його ідея про необхідність державного втручання для досягнення «ефективного попиту» прямо стосується державних фінансів і фіскальної політики. Цей напрям дослідження капіталістичної економіки визначив на багато років розвиток всієї світової фінансової науки.

Фінансова концепція Дж. М. Кейнса виходить з основних положень його загальної теорії.

1. Введення в економічний обіг терміна «ефективний попит» дозволило повернутися до аналізу макроекономічних показників (валового внутрішнього продукту і національного доходу), від яких, власне, відмовилися всі післярікардівські школи. Повернення до макроекономічних показників дало можливість з'ясувати, як функціонує економічна система загалом, поставити ряд завдань, пов'язаних із рухом усього потоку вироблюваної, розподілюваної і споживаної вартості, з'ясувати, яку її частину необхідно вилучити фінансовими методами і направити на вирішення основних економічних проблем. Розвиток кейнсіанської макроекономічної теорії сприяв удосконаленню методів аналізу державних фінансів і прийомів фіскальної політики, заснованих на економетриці і математиці.

2. На підставі ідеї про «ефективний попит» була переглянута вся фінансова концепція. Теорія державних фінансів почала розглядатися як складова теорії зайнятості, процента і грошей, а фіскальна політика — як невід'ємна частина економічної політики. На цій основі було визначено місце і роль категорій державних фінансів: державних видатків, податків, позик в економічному розвитку.

3. Головним інструментом регулювання економіки є бюджетна політика. На державний бюджет і фіскальну політику загалом покладалися завдання забезпечення зайнятості робочої сили і ефективного економічного розвитку. Грошово-кредитному регулюванню Дж. Кейнс відводив меншу роль.

4. Державним видаткам, тобто урядовому попиту і державному споживанню, відводилося особливе місце. Дж. Кейнс розглядав державні ви-

датки як основний інструмент урядового втручання і подолання депресії. Їх формування, структуру і зростання він вважав невід’ємним чинником досягнення «ефективного попиту». Урядовий попит, що фінансується податками і позиками, на думку Дж. Кейнса, повинен пожвавити підприємницьку діяльність, що сприятиме зростанню зайнятості і доходів. Необхідно зазначити, що в США політика, так званих, антикризових заходів починається на початку 30-х років. Для порятунку банків і корпорацій створюється система державних інститутів, які здійснювали санування банків і корпорацій, регулювання цін, організували «громадські роботи» для допомоги безробітним. Дж. Кейнс з цього приводу вів листування із президентом США Д. Рузвельтом (1882–1995). У грудні 1933 р. Дж. Кейнс в одному з своїх листів, наголошував, що відкинувши основи і принципи ортодоксальних фінансів, президент вільний у своїх діях і може використовувати фінансові можливості на користь світу і процвітання, водночас, як раніше їх дозволялося використовувати для цілей війни.

5. Новим положенням фінансової теорії є концепція зростання державних капітальних вкладень, які доповнюють урядові заходи щодо стимулювання «схильності до інвестицій». До певної міри ця ідея відповідала теорії історичної школи Німеччини. На думку Дж. Кейнса, регулювання обсягу поточних інвестицій залишати в приватних руках не можна, тільки «широка соціалізація інвестицій виявиться єдиним засобом, щоб забезпечити наближення до повної зайнятості, хоча це не повинно виключати всякого роду компромісів і способів співпраці з приватною ініціативою.

6. Дж. Кейнс «вписує» в рух макропоказників податки, вважаючи, що зміни в податковій політиці можуть впливати на «схильність до споживання». У науковий обіг вводиться поняття «податки — вбудовані стабілізатори», що ґрунтується на функціональній залежності між національним доходом і податками. Це означає, що сума вилучених податків (за інших рівних умов) залежить від обсягу національного доходу. Чим вищий рівень національного доходу, тим більша сума податків надійде до бюджету. І навпаки, коли при кризовому падінні виробництва національний дохід знижується, сума податків скорочується. Такий характер податків, із погляду Дж. Кейнса, забезпечує певну автоматичну гнучкість економічної системи. Це положення він відносить, насамперед, до індивідуального прибуткового податку. Його справляння за прогресивними ставками призводить до більших коливань у рівні податку, ніж доходу. Вони тим більші, чим стрімкіша крива податкових ставок і чим більші коливання обсягу національного доходу. Так визначаються регулюючі можливості прибуткового податку. При кризовому падінні виробництва і зростанні безробіття податки, автоматично скорочуючись, сприяють зростанню доходів, що пробуджує «схильність до споживання» і стимулює попит.

Дж. Кейнс вважав, що люди мають схильність збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, проте більшою мірою зростає «схильність до заощадження». Звідси він робить висновок про необхідність розроблення податкової політики щодо вилучення надмірних заощаджень. З цього погляду надається перевага такій шкалі ставок за особистим прибутковим податком, яка сприяла б перерозподілу доходу від осіб, що мають заощадження, до осіб, які їх інвестують. Надмірні заощадження, вилучені за допомогою податків через державний бюджет, повинні трансформуватись в інвестиції. При цьому він зазначав, що подібні погляди часто розглядаються як зазіхання на капітал, необхідний для розширеного відтворення. Проте, на його думку, йдеться про потребу вилучення частини фінансових фондів, не вкладених в інвестиції. Надмірні заощадження можуть стимулювати економічне зростання тільки в умовах повної зайнятості (під повною зайнятістю західні економісти розуміють її розмір на рівні 97%), у кризові роки вони перешкоджають цьому зростанню.

7. Дж. Кейнс розвиває ідею необхідності зростання державних видатків, що «фінансуються за допомогою позик». Ідея не нова, вона відома з давніх часів. З точки зору Дж. Кейнса, державні інвестиції і поточні державні видатки можна фінансувати у борг. Урядові інвестиції, що фінансуються за допомогою позик, призведуть до розширення «схильності до інвестування», а фінансування поточних державних видатків призведе до збільшення «схильності до споживання». Зростання заборгованості держави і місцевої влади він розглядав як невід'ємну частину державного регулювання «ефективного попиту». З часу Дж. Кейнса обов'язкова відповідність бюджетних видатків і доходів стала вважатися анахронізмом, а боязнь бюджетних дефіцитів і зростання державного боргу — шкідливим забобоном, з концепцією «здорових фінансів» було покинчено. Ринок позичкових капіталів стає найважливішим джерелом досягнення «ефективного попиту», а дефіцит державного бюджету перетворюється на один із способів регулювання економіки. Послідовники Дж. Кейнса розвивають концепцію «дефіцитного фінансування».

Державні фінанси в концепціях ортодоксального кейнсіанства. У 50-х — 60-х рр. ХХ ст. формується дуже впливова як у економічній теорії, так і в фінансовій практиці, школа послідовників Дж. Кейнса. «Хрестоматійний» напрям цієї школи називають ортодоксальним кейнсіанством, або некейнсіанством. Її представники внесли досить істотні зміни й доповнення в теорію Дж. Кейнса. Теорія Дж. Кейнса була спрямована на розкриття причин економічної кризи й є за своєю суттю антикризовою. Фактично вона визначала фінансово-економічну антикризову державну політику. Некейнсіанці запропонували новий підхід — вони створили теорію антициклічного державного втручання. У полі їхнього зору знаходиться не тільки фаза кризи, а й увесь економічний цикл, виходячи з того, що на рух

національного продукту впливають не лише кризи, але й буми, мляві пожателення й тривалі депресії. Тим самим у кейнсіанські ідеї був внесений динамічний елемент, що дало можливість створити теорію економічного зростання. Її вихідною позицією і доміантою є фінансова концепція. Як зазначає англійський економіст, лауреат Нобелівської премії 1972 р. Джон Річард Хікс (1904–1989), кейнсіанство перетворилося на суто фіскальну теорію, як тільки воно визнало нездатність стимулювати інвестиції шляхом зниження норми відсотка.

Протягом 40-х — 60-х років розробкою фінансової концепції займалася ціла плеяда економістів як Старого, так і Нового світу. У США важливий внесок у її розвиток зробили Е. Хансен, якого в економічній літературі називають американським Кейнсом, «практикуючі теоретики» — А. Оукен і У. Хеллер, автори підручників з державних фінансів — У. Шульц і С. Харріс, Р. Ліндхольм, О. Екстайн та ін.; у Великобританії — Р. Харрод, А. Ілерсик, А. Пікок, Дж. Вайсман; у Франції — Ф. Перру; у Німеччині — Ф. Неймарк, В. Віттман, Г. Халлер; у Японії — К. Емі, Х. Іто та інші. У США кейнсіанський напрям у дослідженні державних фінансів формувався, передусім, навколо «мозкового центру» демократичної партії — Брукінзького інституту. З проблем впливу державних фінансів на економічний розвиток опубліковано безліч монографій, статей, проведені сотні конференцій і симпозіумів. Координація дослідницької роботи здійснюється Національним комітетом з державних фінансів. Все це показує, яке велике значення надається розвитку фінансової науки й використанню її результатів у формуванні економічної й фінансової політики та процесі прийняття рішень. Як зазначає американський економіст С. Вайнтрауб, найкраще з того, що можна відшукати в «фіскальному кейнсіанстві», виражено короткою й чіткою характеристикою функціональних фінансів, що належить американському економістові А. Лернеру.

В ортодоксальному кейнсіанстві варто особливо виокремити двох економістів, що поклали початок теоріям макроекономічної динаміки й антициклічних регулювань — англійського економіста Роя Форбса Харрода (1890–1978) і американського — Елвіна Хансена (1887–1975). Сутність цих теорій зводиться до того, що шляхом змін у державних доходах і видатках можна домогтися рівноваги в економічному розвитку. Цей висновок заснований на положенні про те, що державні фінанси є складовою, визначальною й невід’ємною структурною частиною макроекономічної моделі.

Р. Харрод у своїй книзі «До теорії економічної динаміки. — Нові висновки економічної теорії та їхнє застосування в економічній політиці», опублікованій у 1948 р., підтвердив основний висновок Дж. Кейнса про те, що ринкова економіка функціонально нестійка за своїм внутрішнім змістом й потребує доповнення у формі державного втручання. Фактично, повторювалася ідея А. Вагнера про розширення державних функцій і необ-

хідність зростання державних видатків, але в інших історичних, економічних і соціальних умовах.

Р. Харрод увів в економічний аналіз поняття «гарантований (warranted) темп зростання — g_w », який є очікуваним, довгостроковим темпом, навколо якого циклічно формуються фактичні темпи зростання — g . Інакше Р. Харрод пояснював депресію. Із цією метою він увів поняття «природний (natural) темп зростання — g_n », забезпечений трудовими, природними й технічними ресурсами. У випадку, коли гарантований темп зростання перевищує природний, фактичний темп зростання — g , буде затримуватися, гальмуватися обмеженістю ресурсів. Тоді в економічному циклі можуть спостерігатися мляві піднесення й спади, тобто складається така залежність показників: $g_w > g_n > g$, І, навпаки, якщо гарантоване зростання нижче природного, то фактичний темп характеризується тривалими піднесеннями, неглибокими й короткочасними спадками. Відповідно складається зворотня залежність: $g_w < g_n < g$.

Питання руху g_w , g_n і g безпосередньо пов'язані із проблемами капітальних вкладень. Потреба в капіталі, як зазначає Р. Харрод, визначається не тільки темпами приросту випуску, але також деякою мірою загальним рівнем виробництва. На ранньому шаблі кризи вона може скоротитися до нуля, але поступово потреба в капіталі буде збільшуватися. Однією із причин можуть бути урядові фінансові стимулюючі заходи, наприклад, податкові пільги: амортизаційні, інвестиційні та ін. Р. Харрод приходить до висновку про існування проблем як для теоретичного аналізу, так і для політики, а саме: 1) розбіжність між g_w і g_n і 2) тенденція g віддалятися від g_w . Перша пов'язана з проблемами хронічного безробіття, друга — з проблемами промислового циклу.

Р. Харрод запропонував «протициклічну політику». Він зазначає, що коливання процентної ставки не займатимуть вагомого місця в арсеналі наших протициклічних засобів. На його думку, політика в межах відсотка по короткостроковим позичках може зіграти деяку корисну, але вторинну роль, наприклад, як засіб для припинення спекуляції. Водночас, неможливо ефективно вплинути в межах циклу на довгостроковий відсоток. Він стверджує, що така політика одразу зазнає краху, і ставить запитання — хто стане реєструвати котирування цінних паперів за курсом 150, якщо всім відомий намір фінансових органів понизити їхній курс у межах промислового циклу на 100%?

В антициклічній політиці, вважає Р. Харрод, не слід відмовлятися від суспільних робіт. Навпаки, їх слід розширювати, приєднавши до них всі види капітальних вкладень, прямо або опосередковано підпорядкованих впливу центральної влади. Він пропонує такий специфічний «антициклічний захід», як створення буферних запасів для Великобританії. Для того, щоб ці запаси полегшували становище англійської економіки, в асортименті

мент товарів має бути введена, насамперед, продукція обробної промисловості. При цьому особливо наголошується, щоб виробництво таких товарів було розширено й, передусім, у тих галузях, які в кризові роки втрачають зовнішні ринки збуту.

Американський економіст Елвін Хансен розробив теорію циклічного руху економіки й основні елементи антициклічної державної політики. Як зазначається в літературі, Е. Хансен був видатним теоретиком рузвельтівської адміністрації. У післявоєнний період він очолив «битву за повну зайнятість». Акт про зайнятість, прийнятий Конгресом США у 1946 р., що проголосив запобігання безробіттю першочерговим завданням уряду, був складений за особистої участі Е. Хансена. В 1951 р. Е. Хансен опублікував книгу «Економічні цикли й національний дохід», яка складається з 4-х частин та у якій докладно викладено механізм економічного циклу та причини циклічних коливань. Варто звернути увагу на те, що Е. Хансен дає огляд історичного розвитку теорій економічного циклу, наголошуючи, що економічне вчення Кейнса знаменує собою певною мірою революцію в економічній науці, але своїми коріннями воно глибоко пов'язане з розвитком макроекономічної теорії. Е. Хансен завжди наголошував на своїй принциповій спадкоємності з кейнсіанськими ідеями у сфері макроекономічної теорії. Питанням антициклічної політики присвячена четверта частина книги. Слід особливо зазначити, що всі заходи антициклічної політики безпосередньо пов'язані з державними фінансами. Точніше було б сказати, що антициклічна політика є фінансовою антициклічною політикою.

На підставі своїх теоретичних висновків Е. Хансен запропонував ряд фінансових концепцій: вбудованих стабілізаторів (або механізмів гнучкості); автоматичних заходів компенсаційного характеру; програм компенсування циклу.

Вбудовані механізми гнучкості, як зазначає Е. Хансен, є автоматичною системою, яка у змозі глушити економічні коливання, але неспроможна сприяти переходу від рівня депресії до справжнього відновлення. Вона автоматично реагує на зміни економічної ситуації й не потребує планомірного, свідомого керування. Вперше поняття «вбудовані стабілізатори» запровадив Дж. Кейнс стосовно особистого прибуткового податку. На його думку, податки автоматично реагують на циклічні коливання, пом'якшуючи їх, і тим самим забезпечують гнучкість економічної системи. Поняття «вбудований бюджетний стабілізатор» розглядається Е. Хансеном, Р. Харродом, лауреатом Нобелівської премії П. Самуельсоном як основний фактор пом'якшення циклічних коливань. Своєю чергою, зазначається, що державний бюджет поєднує групу стабілізаторів — насамперед, податки й державні видатки, які одночасно в різних напрямках впливають на економічний цикл. В американській фінансовій літературі розроблена концепція «бюджетний стабілізатор».

На думку неокейнсіанців, бюджетні видатки, податки, виплати допомоги з безробіття, по соціальному страхуванню автоматично реагують на будь-яку зміну економічного становища й можуть скоротити амплітуду циклічних коливань, пом'якшуючи падіння і деякою мірою гальмуючи бум. Державний бюджет під час буму чинитиме рестриктивні дії, а під час спаду — екстенсивні. При цьому передбачається автоматичний стабілізуючий вплив як з боку державних доходів, так і видатків. Сталість податкових ставок, вважають прихильники цієї теорії, приводить в періоди піднесення й спаду до автоматичних змін у податкових надходженнях у різних фазах циклу. У роки піднесення — до їхнього зростання, що має стримувати надмірний попит, у періоди спадів і криз — до зменшення, що призводить до створення нового попиту й у підсумку — або до бюджетних надлишків, або до дефіциту бюджету. Державні видатки в період економічного піднесення повинні зменшуватися, створюючи бюджетний резерв, а в періоди спаду — збільшуватися, формуючи додатковий попит, що сприяє розвитку виробництва.

Насправді виявилось, що скорочення податкових надходжень у кризові роки не компенсує зменшення споживчого попиту, а в роки піднесення зростання податків не може запобігти ані збільшенню зайвих інвестицій, ані зайвому попиту. Що стосується державних видатків, то маневрування ними частіше призводить до загострення суперечностей між виробництвом і платоспроможним попитом, аніж до їхнього пом'якшення. Як наслідок прихильники теорії «вбудованого бюджетного стабілізатора» зрештою змушені були визнати її слабку ефективність. З'явилася точка зору, що «вбудовані стабілізатори» не спрацьовують, тому що вони самостійно не в змозі викликати «дійсне піднесення доходу й зайнятості», не можуть підтримати повну стабільність економіки і є «лише першою лінією оборони». Так наприкінці 50-х — початку 60-х років настає другий етап розвитку теорії «вбудованого бюджетного стабілізатора»; а, відповідно до теорії Е. Хансена, дія внутрішніх, автоматично діючих сил має бути доповнена системою свідомо передбачених і розроблених зовнішніх, дискреційних бюджетних заходів.

За Е. Хансеном, система «вбудованих стабілізаторів» повинна бути доповнена «автоматично діючими заходами компенсуючого характеру». Відмінність між двома названими вище заходами полягає в тому, що введення першого заходу пов'язане із прийняттям закону, що затверджується парламентом (зміни податкових ставок, запровадження або збільшення державних видатків та ін.), для другого заходу узгодження з парламентом не потрібно. До автоматичних заходів компенсуючого характеру належать політика зниження (або підвищення) норми відсотка, скуповування державних облігацій на відкритому ринку, скорочення розміру обов'язкових резервів, які комерційні банки повинні тримати у ФРС. Відповідно до третього типу регулювання Е. Хансена, програми компенсування циклу

запроваджуються й функціонують при узгодженні дій парламенту й виконавчої влади. У цьому випадку йдеться про бюджетне регулювання. В американській літературі увесь механізм регулювання був названий «комбінацією вбудованих стабілізаторів і навмисних дій».

Американські економісти У. Шульц і С. Харріс додатково ввели в обіг ще й «формулу гнучкості податкових ставок», за якою їх структура повинна базуватися на зміні цін, зайнятості й виробництва. У літературі на підставі досліджень висловлюються ідеї, що ефект від використання бюджету як вбудованого в економіку стабілізатора може бути досягнутий лише на основі чіткої координації грошової й фіскальної політики. У теорії «вбудованого бюджетного стабілізатора» починає проявлятися тенденція досягнення компромісу між протилежними ідеями, створення «синтетичних» концепцій: з одного боку, ставка на стихійне саморегулювання капіталістичної економіки, а з іншого — на державне втручання.

Ортодоксальне кейнсіанство використовує в економічному аналізі метод «мультиплікатора». Поняття «мультиплікатор» уперше ввів у науковий обіг Р. Ф. Кан, колега Дж. Кейнса по університету в Кембриджі. Він висловив у 1931 р. думку про те, що організація державних суспільних робіт і їхнє фінансування сприятимуть виходу економіки із кризи й знизять безробіття. Державні видатки повинні, на його думку, створити первинну зайнятість, і як наслідок підвищиться купівельна спроможність населення, розшириться збут товарів і будуть вигідні нові інвестиції. Первинний попит і первинна зайнятість створюють вторинну, третинну й т.п. зайнятість і попит. Таким чином, сутність мультиплікатора полягає в тому, що державні заходи щодо стимулювання економіки за рахунок розширення попиту мають множинний ефект.

Дж. Кейнс використовував поняття «мультиплікатор» для аналізу впливу інвестицій на попит. Він вивів закономірність — прирощення сукупного попиту дорівнює збільшенню інвестицій, помноженому на розмір мультиплікатора, що визначає граничну «схильність до споживання». Із цього положення Дж. Кейнс виводить необхідність державних заходів щодо стимулювання попиту для того, щоб як можна менша частка прирощеного доходу направлялася в заощадження. «Схильність до споживання» у міру розширення множувального процесу згасає, починає діяти «схильність до заощадження», що у підсумку забезпечує фінансування капітальних вкладень. При визначенні розміру мультиплікатора послідовники Дж. Кейнса беруть до уваги податки, які його знижують. Під впливом інтернаціоналізації і глобалізації економічного життя в 70–80 роках вони стали враховувати й вплив імпорту. Спектр цих чинників продовжує розширюватися, а моделі вдосконалюватися дотепер.

Розвиток методу мультиплікатора дозволив економістам досліджувати кількісну залежність між зростанням державних видатків, податків і

державного боргу, між рухом фондів нагромадження, споживання й зайнятості, між бюджетом (у т.ч. його складових) і зовнішньою торгівлею, між державними фінансами, макрофінансовою стабілізацією і економічним зростанням. Як зазначає американський економіст У. Хеллер, удосконалення аналізу мультиплікатора дозволило перемістити його із сфери теорії у великі комп'ютерні моделі економіки і фінансів. Податкові реформи в США середини 1960–1990-х рр. були підготовлені на основі таких моделей. Удосконалення методів кількісного аналізу, безумовно, є кроком уперед у вивченні реальних явищ економічного і фінансового життя. Однак варто мати на увазі, що цей метод аналізу, так само як і багато інших методів абстракції, досить уразливий при їхньому прагматичному використанні, тобто при переході від теорії до практики.

Неокейнсіанські концепції бюджетного регулювання. Значна частина сучасних теорій державних фінансів базується на поєднанні вихідних положень фінансової науки XIX — початку XX ст. і кейнсіанської економічної концепції. Класична буржуазна політична економія обстоювала принцип обов'язкової бюджетної рівноваги. Надалі, аргументуючи необхідність зростання державних видатків, економісти дійшли висновку, що при надзвичайних обставинах держава може допускати бюджетний дефіцит, який вони розглядали, як тимчасове явище. В 30-ті роки, коли світова економічна криза поставила фінансову думку перед фактом величезних бюджетних дефіцитів, які набули хронічного характеру, намітилися зміни у поглядах. Виник ряд нових концепцій, в яких підводилася основа під нові умови господарювання. Деякі економісти стали відмовлятися від політики «здорових фінансів», щорічного балансування державних бюджетів. В. Фостер, В. Катчінг, С. Сліхтер та інші стали доводити необхідність «більше витратити», не боятися державного боргу і бюджетного дефіциту. Водночас, над теоріями державних фінансів того періоду ще тяжів тягар «класичних традицій». Більшість з прихильників бюджетних дефіцитів вважали, що після кризи державні фінанси повинні прийти до норми. В цих умовах виникає ідея «циклічного балансування» державного бюджету.

Під впливом розвитку загальної антициклічної теорії з'являються концепції циклічного балансування державного бюджету, репрезентовані представниками Стокгольмської школи (Е. Ліндаль (1891–1960), Г. Мюрдаль (1898–1987), Б. Олін (1899–1979) і ін.). Ідею підтримували також американські економісти (П. Стюарт, Р. Такер та ін.), англійські (В. Беверідж (1879–1963), Х. Дальтон та ін.). Вихідна ідея полягає в тому, що щорічне балансування бюджету не обов'язкове. Державний бюджет повинен бути бездефіцитним загалом в межах циклу за рахунок надлишків фінансових ресурсів, отриманих в роки піднесення й процвітання. Концепція «циклічного балансування» надалі покликала до життя ідею «довгострокового програмування» бюджету. Вона припускає пристосування бюджету до

економічного циклу. Політика державних видатків, як пише американський економіст С. Леланд, за можливості повинна бути синхронізована з економічним ритмом. Державі необхідно відкинути такий «застарілий» принцип, як щорічне балансування бюджету, загальна сума доходів за роки циклу повинна дорівнювати обсягу видатків, дефіцит, що виник у роки кризи й депресії, потрібно покривати бюджетними надлишками, що утворюються в період піднесення.

З подальшим поглибленням й загостренням суперечностей ринкової економіки концепція «циклічного балансування» поступово більше підпорядковується ідеї державного регулювання економічного зростання й набуває нового змісту. Вона одержує значне поширення серед економістів (Р. Масгрейв, Е. Хансен, Р. Харрод, У. Хеллер, Г. Кролл, Ф. Неймарк та ін.). За словами американського конгресмена Т. Кертіса, ця концепція свого часу була визнана респектабельною, такою вона визнається і тепер. Концепція знайшла відбиток у фінансовій політиці держав. У багатьох країнах вона була представлена як офіційна урядова точка зору, зокрема в США в період президентства Дж. Кеннеді (1917–1963). У концепції на перший план висуваються найважливіші положення кейнсіанства про антициклічну політику й вирішення проблеми зайнятості. Як зазначає американський дослідник історії державних фінансів США професор Р. Ліндхольм, класичне правило передбачало обов'язкове балансування бюджету, нове — бюджет повинен балансувати економіку.

Доходи й видатки бюджету повинні бути повністю підпорядковані закономірностям процесу відтворення. З цього питання значно розширилося коло практичних рекомендацій економістів урядовим органам. Так, англійський економіст Р. Харрод вважав за необхідне розробляти не тільки національну, а й міжнародну бюджетну політику. На його думку, варто створити спеціальний міжнародний орган, який би координував наявні бюджетні дефіцити й надлишки в різних капіталістичних країнах для проведення єдиної «антициклічної політики». Велика група економістів Організації економічного співробітництва й розвитку, проаналізувавши бюджетну політику Бельгії, Франції, ФРН, Італії, Швеції, Великобританії й США, рекомендувала урядам повільно програмувати дефіцит бюджету, коли цього вимагає фінансово-економічне становище, або бюджетний надлишок, якщо воно зміниться. Більше того, на їхню думку, виникнення в період кризи й депресії бюджетного дефіциту є в більшості випадків необхідним і добродійним явищем. Але для того, щоб зростаючий дефіцит не призводив зрештою до лавиноподібного зростання державного боргу, він повинен компенсуватися відповідним перевищенням доходів над видатками в період циклічного піднесення.

Уряди деяких країн ринкової економіки створили спеціальні фонди для циклічного балансування кон'юнктури. Так, наприклад, в Німеччині в

середині 60-х рр., відповідно до «Закону про сприяння економічній стабілізації і зростанню економіки» був створений спеціальний фонд «вирівнювання кон'юнктури. Кошти фонду були спрямовані на вирівнювання кон'юнктури, використовувались в період економічних труднощів і поповнювалися в період піднесення економіки. Уряд міг на свій розсуд підвищувати або знижувати ставки корпоративного податку у випадку виникнення небезпеки «перегріву» кон'юнктури або настання економічного спаду. Водночас реальна фінансова практика показувала, що регулювання процесу відтворення за допомогою подібних фондів має обмежений характер. Пом'якшуючи одні суперечності, воно водночас призводить до загострення інших. Практичні спроби урядів перебороти за допомогою бюджету циклічність відтворення в умовах ринкового господарства виявлялися недостатньо ефективними. Не витримало перевірки практикою й найважливіше положення цієї концепції про вирівнювання бюджету в ході циклу, тому що з поглибленням і загостренням суперечностей економічного розвитку підсилюється тенденція до зростання його хронічної дефіцитності, й розміри дефіцитів у більшості країн у багато разів перевищують надлишки.

Усе це в умовах розширення глобалізаційних процесів в сфері економіки і фінансів значно посилює увагу західних економістів до державних фінансів, їх місця і ролі в економіці. Вони розглядаються як один із найбільш вагомих важелів впливу держави на процес розширеного відтворення, а бюджетний дефіцит і державний борг — як досить ефективні інструменти державного регулювання. На цьому фундаменті нового поштовху набуває теорія «дефіцитного фінансування» з її основними напрямками — «бюджетного накачування» і «компенсуючого бюджету». Дефіцитне фінансування стало вагомою складовою частиною економічної політики більшості провідних країн світу. Концепція «бюджетного накачування» ґрунтується на кейнсіанських теоріях фінансування державних видатків у борг. Основна ідея полягає в розширенні методів фінансування бюджетних видатків.

Згідно із принципом президента США в 1801–1809 рр. Томаса Джефферсона (1743–1826), бюджетний дефіцит і борги неприпустимі, а багатство, яким володіє суспільство на сьогодні, належить тому поколінню, яке живе сьогодні. Відповідно до «нових принципів», бюджетний дефіцит і державний борг розглядаються як ефективні інструменти регулювання економіки, розширення сукупного попиту. Сукупний попит можна збільшувати шляхом розширення державних видатків незалежно від методів їх покриття. Зростання державних видатків повинно позитивно вплинути на сукупний попит, що, своєю чергою, сприятиме успішній реалізації національного продукту.

З розвитком теорій економічного зростання й економічної динаміки, пошуками нових, більш ефективних засобів впливу на процеси прискорення нагромадження капіталу з'являється «компенсуюча» бюджетна концеп-

ція, що посіла досить вагоме місце в світовій фінансовій думці й бюджетній політиці. Її, як стверджує Дж. Шлезінгер, визнають всі західні уряди, партії й майже всі політичні діячі. Прихильники «циклічного балансування» у підсумку виступають за збалансований у межах циклу бюджет. Представники «компенсуючого бюджету» вважають, що бюджет може й навіть повинен мати постійний, хронічний дефіцит. Саме в цьому стійкому бюджетному дефіциті, зазначає німецький економіст Ф. Неймарк, основна розбіжність між циклічним і компенсуючим вирівнюванням бюджету.

Ринкова економіка не завжди здатна забезпечити необхідний попит, в цих умовах держава повинна відшкодувати його нестачу дефіцитним бюджетним фінансуванням. Якщо приватні особи скорочують видатки та інвестиції, держава компенсує це скорочення й нестачу ефективного попиту розширенням державних інвестицій, фінансованих головним чином за рахунок позик. При цьому вважається, що державний борг є обов'язковою попередньою умовою й необхідним структурним елементом процесу рівномірного економічного зростання загалом.

У роботах неокейнсіанців розвивається положення про виділення активного й пасивного дефіцитів державного бюджету. Пасивний дефіцит, на думку У. Хеллера, утворюється через негативний вплив падіння виробництва й зайнятості, що призводить до скорочення бюджетних доходів. Другу частину становить, так званий, активний дефіцит державного бюджету, що виникає в ході проведення фінансової політики. Державні фінансові заходи, спрямовані на заохочення схильності до інвестування й споживання, пов'язані, з одного боку, зі зниженням ставок податків і введенням податкових пільг, з другого — зі зростанням видатків держави на втручання в економіку, що збільшує дефіцитність бюджетів. Таким чином, пасивний дефіцит утвориться внаслідок дії автоматичних змін, активний — як результат дискреційних, тобто урядових, заходів.

Американський економіст, професор У. Хеллер увів у вжиток терміни «фіскальне гальмо» і «фіскальний дивіденд» як фактори фінансової політики. На його думку, урядові заходи, спрямовані на підбадьорення економіки в умовах інфляції, що підсилюється, можуть виявитися насправді стримуючим фактором розвитку. Наприклад, надходження від особистого прибуткового податку під час інфляції зростають тому, що доходи за рівнем обкладання пересуваються до вищих ставок, хоча реальні заробітки знижуються. Такого роду автоматичне зростання бюджетних доходів гальмує розвиток приватного купівельного попиту, тобто є «фіскальним гальмом». Податкові ставки, знижені в результаті проведеної фіскальної політики, можуть сприяти розширенню виробництва й зайнятості; тоді приріст ВВП буде розглядатися як «фіскальний дивіденд».

Неокейнсіанці розвивають ідею про дефіцитне фінансування як засіб досягнення ефективного попиту. Так само як і Дж. Кейнс, вони критикують

погляди тих економістів, які обстоюють необхідність щорічного балансування бюджету. Дуже образно цю думку висловив Р. Харрод: він вважає, що витрата коштів за рахунок бюджетного дефіциту — це відвідний кран, який можна швидко відкрити, й найкращий для цього спосіб — зниження податків. Необхідно зазначити, що Р. Харрод у такий спосіб підкреслює, що високі податки пригнічують і споживання, й інвестиції. Як стверджує англійський економіст С. Бриттен, під час депресії дефіцитне фінансування державних видатків сприяє зростанню зайнятості й доходів. Дещо невелика частина збільшеного національного продукту, що буде переказана кредиторам як відсоток, вважає він, — дуже низька ціна за поліпшення стану економіки. На його думку, повна зайнятість, досягнута за рахунок виплати відсотків і навіть інфляції, обійдеться суспільству дешевше, ніж економічна й соціальна вартість безробіття.

Ортодоксальні кейнсіанці стверджують, що зростання державного боргу призводить до утворення додаткових фінансових активів. На їхню думку, наявність фінансових активів у формі державних облігацій впливає на попит, обсяг капіталу зростає. У країнах розвинутої ринкової економіки накопичені величезні суми державного боргу, що становлять в середньому від 50 до 95% обсягу ВВП. Для їхніх власників державні цінні папери є капіталом, оскільки приносять дохід. Однак, за образним висловом К. Маркса, як капітал виступає «негативна величина». Державні облігації дають кредиторам право привласнювати собі частину податків. Зростання виплачених відсотків за боргами є однією із причин дефіцитності бюджетів, що викликає необхідність нових позик.

Фінансові концепції посткейнсіанства. Неокласичний синтез. Посткейнсіанські теоретики виступили з радикальнішою економічною програмою розширення державного втручання. Фінансова концепція цього напрямку заснована на таких положеннях. *По-перше*, ринкова економіка характеризується постійною нерівномірністю розвитку, пов'язаною з недосконалістю інформації. Тому спостерігаються розбіжності в прогнозованих й реальних економічних і фінансових показниках. *По-друге*, основні принципи діючої системи розподілу національного продукту гальмують економічне зростання. Тому необхідно радикально вдосконалювати розподіл національного продукту, зокрема за допомогою політики доходів. Спостерігається активізація ідей сполучення фіскальної ефективності і соціальної справедливості в державних фінансах. Як зазначає французький економіст Ж. Леонард, реалізація принципу ефективності повинна виходити з ідеї справедливості. Саме тому необхідний перерозподіл доходів і добробуту. Все це повинно покласти початок ширшому перетворенню суспільства. Найвпливовішими представниками посткейнсіанства у Великобританії є Дж. Л. Робінсон (1903–1983), Н. Калдор, Ф. Арестис, у США С. Вайнтрауб, Х. Мінський.

Дж. Робінсон у «політиці доходів» виходила з лівореформаторських ідей трактування вдосконалення розподілу національного продукту. У роботі «Економічна теорія недосконалої конкуренції» вона різкій критиці піддає монополії, обвинувачуючи їх в проведенні політики цінової дискримінації, монополістичної експлуатації праці. На думку Дж. Робінсон, у національному доході повинна бути рівність часток прибутку й заробітної плати. Не останню роль у досягненні цієї рівності відіграє фінансова політика. У літературі висловлюється думка, що лівокейнсіанська версія «політики доходів» була втілена в практиці «скандинавського соціалізму». Дж. Робінсон також відома своєю інтерпретацією кейнсіанського «ефективного попиту». За Кейнсом, у «ефективному попиті» основна частина припадає на стимулювання інвестицій, водночас як зростання особистого споживання підпорядковується інвестиційній політиці. Дж. Робінсон ставить знак рівності між двома шляхами досягнення «ефективного попиту», що відповідно повинно відбитися на фінансовій політиці.

Відомий англійський економіст лорд Н. Калдор пропонує запровадити особистий податок на споживання, замінивши ним особистий прибутковий податок. Його метою є захист процесу заощадження. На думку Н. Калдора, прибутковий податок занадто жорсткий до високих доходів і дискримінаційний до заощаджень. У проблемі заощадження й нагромадження капіталу Н. Калдор розрізняє два питання: циклічне і довгострокове. Він пропонує вирішення циклічного питання про вилучення зайвих заощаджень на кейнсіанський манер, тобто за допомогою бюджетної політики. Довгострокове питання про заощадження як фактора економічного розвитку повинно бути вирішено шляхом заохочення їх зростання за допомогою зміни податкової системи. Н. Калдор розвиває думку про запровадження податку на споживання не тільки як урядовий захід для заохочення заощаджень, але і як засіб боротьби з інфляцією. Податок, на його думку, буде скорочувати витрату грошей на купівлю споживчих товарів, що призведе до зниження цін; водночас це не скоротить дохід, що спрямовується в інвестиції.

Н. Калдор вбачає у податку на споживання засіб для вирівнювання доходів населення й поліпшення матеріального становища осіб з низькими доходами. Він вважає, що податок на споживання більш справедливий, ніж будь-які непрямі податки, оскільки його можна стягувати за прогресивними ставками із застосуванням пільг, тоді як непряме оподаткування регресивне. Представники лівого крила кейнсіанства у своїх роботах зазначають, що податок на споживання певною мірою задовольняє принципи фіскальної ефективності й соціальної справедливості в оподаткуванні. Його розмір можна підвести під реальні економічні й фінансові обставини кожного платника, а населення з низькими доходами — значною мірою звільнити від цього податку.

Під впливом зміни умов економічного зростання формується концепція «неокласичного синтезу», що була певним відходом від кейнсіанської ідеї повної зайнятості. Неокласичний синтез — концепція рівноваги в умовах неповної зайнятості, до якої введений грошовий фактор. Ця версія кейнсіанської теорії одержала розвиток у роботах лауреатів Нобелівської премії — англійського економіста Дж. Хікса (1904–1989 рр.) й американського — П. Самуельсона (1915 р.). Під впливом «неокласичного синтезу» відбулися серйозні зміни в теорії фінансової політики. Кейнсіанські ідеї фіскалізму поєдналися з концепцією неокласиків, що передбачає регулювання економіки за допомогою грошово-кредитної політики. П. Самуельсон писав із цього приводу, що за допомогою відповідної кредитно-грошової й фіскальної політики система змішаного підприємництва може не тільки уникнути ексцесів буму й різкого спаду, а й розраховувати на здорове прогресивне зростання. На його думку, регулювання попиту повинно здійснюватися не лише шляхом змін у сфері державних видатків або податків, але й заходами, що передбачають зміну дисконтної ставки, відсотка і проведення відповідних операцій на відкритому ринку.

Дж. Кейнс надавав перевагу в регулюванні економіки фіскальній політиці. Ортодоксальне кейнсіанство, яке розвивалося в рамках неокласичного синтезу П. Самуельсона, вважає за необхідне її узгодження з монетарною і кредитною політикою. Представники посткейнсіанства ставлять питання про «рівність прав» фіскальної і грошово-кредитної політики. Тієї самої думки дотримуються і деякі представники неокласичної школи. Так, наприклад, американський економіст Г. Стайн вважає, що в основу економічної політики США повинні бути покладені принципи бюджетного стимулювання зростання національного продукту і гальмування інфляції.

Концепція П. Самуельсона вплинула на подальший розвиток ортодоксальним кейнсіанством теорії фіскальної політики. Майже всі наступні дослідники розвивали його ідею поєднання фіскальної політики із кредитно-грошовою. Так, наприклад, А. Пікок і Г. Шоу вважають, що в модель фіскальної політики, розроблену на основі теорії Дж. Кейнса, необхідно ввести деякі принципи грошової політики, а також урахувати результати (тобто сальдо) платіжного балансу країни. Поглиблення інфляційних процесів змусило послідовників Дж. Кейнса визнати, що впливати на попит однією тільки фіскальною політикою вже недостатньо, її необхідно поєднати із грошовою політикою.

Теорія Дж. Кейнса й кейнсіанства мала і має величезний вплив як на політичне, так і економічне життя країн світу. Протягом кількох десятиліть його теорія регулювання економіки була офіційно визнана як основа державної антициклічної економічної й фінансової політики в багатьох західних країнах. Вона наближена до практики господарювання, до вироблення

дій держави з удосконалення фінансово-економічних зв'язків. Як зазначає англійський історик економічної думки Э. Ролл, Дж. Кейнс володів «унікальною можливістю, якої не мав жоден із великих економістів до нього, безпосередньо впливати своєю теорією на формування й проведення офіційної державної політики.

Фінансові засади теорії суспільного товару. Як напрямок світової економічної думки вона розвивається на стику маржиналізму й економічної теорії добробуту. Її засновниками є шведські економісти К. Віксель і Е. Ліндаль. Численні послідовники розвивали й удосконалювали цю теорію. З'являються поняття: суспільні потреби, блага, послуги, суспільні товари і суспільний вибір. Один із засновників школи нової політичної економії, лауреат Нобелівської премії (1986 р.) за дослідження засад теорії прийняття економічних і політичних рішень, американський економіст Дж. Бьюкенен (1919 р.) вважає К. Вікселя батьком сучасної теорії фінансів. Він зазначає, що його думка про те, що державні фінанси пов'язані з умовами демократичного процесу, випередила погляди його колег принаймні на півстоліття. К. Віксель розглядає фінансову політику як обмін. Для нього політика — це широке поле складних відносин обміну між окремими індивідами.

К. Віксель, на підставі маржиналістського аналізу, розробляє принципи податкової політики, згідно з якими доводить необхідність зіставлення корисності соціальних послуг з тягарем податків, які вводяться для їх фінансування. На основі цього можна зробити висновок про доцільність тих чи інших податків. К. Віксель піддав критиці всю систему оподаткування, її регресивний характер, непрямі податки. Ще на початку ХХ ст. він дійшов висновку про те, що поліпшення системи оподаткування можливе лише за умов розвитку демократії. Парламенти країн повинні враховувати інтереси різних груп платників податків. К. Віксель обстоює принцип справедливості в розподілі податків. Кінцевою метою розумної податкової політики, вважає він, є рівність перед законом і економічний добробут.

Лауреат Нобелівської премії (1970 р.) за розвиток статичної і динамічної економічної теорії, американський економіст П. Самуельсон (1915 р.) створює «чисту теорію державних видатків», у якій розвиває основні концепції шведської школи. Він вводить в науковий обіг категорію «суспільний товар», під яким розуміє товари і послуги, що надаються державою. Суспільний товар поєднує кілька основних особливостей, що відрізняють його від ринкових товарів: по-перше, неподільність середовища споживачів; по-друге, загальну доступність. Індивідууми або соціальні групи, споживаючи товар, не завдають ніякого збитку решті споживачів; по-третє, суспільний товар надається тільки державою. У західній літературі наводиться класичний приклад такого товару — інформація. З поглибленням суспільного поділу праці, наукового прогресу, прискоренням інноваційного розвитку

суспільні інституції, а також індивідуальні користувачі зацікавлені у своєчасному отриманні наукової, економічної, комерційної, технічної, валютної, кредитної, біржової, фінансової та інших видів інформації. Особи, що одержують інформацію від державної статистичної або іншої служби, не зменшують її запасів.

Із погляду П. Самуельсона, необхідна відповідна політика регулювання пропозиції суспільних товарів, метою якої є досягнення оптимальності в урядових видатках. П. Самуельсон запропонував певні заходи для регулювання пропозиції ресурсів. На його думку, треба знайти оптимальне співвідношення між приватними і суспільними товарами. В реальному житті здійснити таке розмежування досить важко, воно може мати більше умовний характер. Тому він запропонував розглядати суспільні і приватні товари як крайні полюси. Дослідження приватних і суспільних товарів має важливе прагматичне значення, у підсумку воно дає змогу визначити співвідношення між державним і приватним секторами економіки. Оцінка цього співвідношення вимагає історичного підходу, оскільки змінюються економічні, політичні та соціальні умови. Загальною передумовою, до якої постійно прагне сучасна держава в питанні про обсяги урядового сектору, є забезпечення принципу оптимальності державного втручання.

Дж. Бьюкенен розрізняє в теорії суспільного товару нормативний і позитивний напрямки. На його думку, вони взаємно переплітаються, але особливу увагу він звертає на позитивну концепцію. Об'єктом аналізу в нормативній теорії, як стверджує Дж. Бьюкенен, є критерій можливого розподілу фінансових ресурсів, заснований на передбачуваному ухваленні ефективних норм. Значна частина ортодоксальної економічної теорії, фактично, є нормативною. Вона розрахована на те, щоб дати уряду рекомендації з питань вибору оптимальної економічної і фінансової політики для досягнення ефективного розподілу ресурсів.

Об'єктом аналізу позитивної теорії є результати процесу ухвалення рішень, тобто економічної і фінансової політики. Згідно з нею наукові ідеї розробляються для того, щоб попередити, передбачити можливі негативні результати дій уряду. Тому саме їй Дж. Бьюкенен приділяє особливу увагу. Він зазначає, що нормативний теоретик, визначивши необхідні ефективні умови, припускає, що уряд (тобто колектив) прийме його пропозиції або врахує їх при виборі політики. Позитивний теоретик не може прийняти таку ідею, оскільки для нього колектив не існує окремо від індивідуальної особи. Колективні дії, вважає Дж. Бьюкенен, мають бути зрозумілими через аналіз індивідуальної поведінки. Він розрізняє в позитивній теорії державних фінансів дві частини. Перша полягає в логічному розвитку індивідуального вибору суспільних товарів. Друга — пов'язана з аналізом реально існуючого фінансового світу, необхідністю емпіричного доказу ві-

рності початкових положень. Отже, робить висновок Дж. Бьюкенен, політичного аналогу невидимої руки А. Сміта немає.

При вивченні проблеми суспільного вибору Дж. Бьюкенен, розвиваючи ідеї шведської школи, розглядає політику як «обмін», а державу — як «економічного і фінансового агента ринку». Він зазначає, що «політика — це структура, у якій індивіди прагнуть колективно забезпечити свої власні, приватно визначені цілі, які не можна реалізувати за допомогою простого ринкового обміну». І, якщо відсутній індивідуальний інтерес, то взагалі немає ніяких інтересів. Проте особливість державної політики полягає в тому, що в ній є елементи примусу, які не узгоджуються з моделлю добровільного обміну між окремими особами. Бьюкенен ставить питання так: з якою метою відбувається примус? На думку вченого, відповідь полягає в тому, що індивіди примиряться з цим політичним примусом тільки, якщо в підсумку обмін сприятиме їхнім інтересам і відповідатиме нормам і принципам індивідуалізму, на яких ґрунтується ліберальний соціальний порядок.

Дж. Бьюкенен запропонував «Конституцію економічної політики». У ній він зазначає, що будь-які поліпшення в політиці вимірюються з позицій задоволеності окремої, приватної особи, а не з позицій створеного надіндивідуального ідеалу. У цьому він бачить суттєву відмінність обміну суспільних благ від ринкового обміну. Ринки — інститути обміну, чого не можна сказати про державний розподіл благ. Суспільство загалом може оцінити цілі політики позитивно, але не можна ігнорувати індивідуальних оцінок, тобто не можна порушувати індивідуалістичних канонів, свободи автономних індивідів. У цих суперечностях виявляється вона складність проблеми «фіскального обміну», «суспільні блага — податки», «податки — плата за суспільні блага».

І К. Віксель, і Дж. Бьюкенен у своїх працях неодноразово переносять ці питання в конституційне поле. На їхню думку, дослідник повинен вивчати процеси і структури, у яких розробляються політичні рішення для вдосконалення фінансових відносин між державою та індивідуумом. Як зазначає Дж. Бьюкенен, будь-які зміни в нормах і правилах мають пропонуватися тільки на тимчасовій основі і спиратися на відповідальне розуміння політичної реальності. Політичні можливості вибору повинні залишатися у сфері досяжного, а інтереси політичних агентів повинні визнаватися як межа можливого.

Проблема «податки — плата за суспільні послуги» потребує фундаментального підходу. Податки мають примусовий характер. Введення податків було викликано необхідністю покриття державних видатків. Їх сутність як обов'язкових, примусових платежів не змінюється залежно від політичних, економічних і соціальних стандартів. Змінюється не сутність податків, а податкова політика, що відповідає державним принципам. В умовах демократичного суспільства формується широкий спектр

соціальних потреб і позицій їх забезпечення. Розвиваються концепції держави соціальної ринкової економіки, удосконалюються індивідуалістичні канони суспільства, закони, що захищають права платників податків — як дрібних, так і великих. Але за умов масовості платників податків і достатньо широкого спектру самих податків, мабуть, навіть при найдосконаліших конституційних нормах, навряд чи можна досягти розумного співвідношення вигоди—витрати для кожного індивідуума. Тому фінансова наука повинна продовжувати ставити актуальні проблеми вдосконалення відносин «суспільне благо — податок» і активно пропонувати можливі їх демократичні рішення.

3.1.6. Повернення до неокласики. Протистояння кейнсіанству

Неокласицизм кінця XIX ст. Фінансова теорія Артура Сесіля Пігу.

У другій половині XIX ст. в економічній науці розвиваються неокласичні напрями. У Великобританії з'являється, так звана, Кембриджська школа, на чолі якої стає Альфред Маршалл (1842–1924). Слід зазначити, що А. Маршалл поєднав теоретичні положення англійської класичної політекономії А. Смита, Д. Рикардо, Дж. С. Мілля (1806–1873) з ідеями маржиналізму. Як зазначається в літературі, у другій половині XIX ст. спостерігається процес певного «примирення» конфронтуючих теорій. Так само, як і класики англійської політекономії, предметом дослідження А. Маршалл вважав діяльність людей у сфері матеріального виробництва. Фактично він змінив назву науки «політична економія», що поширюється після того як французький меркантиліст А. Монкретьєн у 1615 р. опублікував свій «Трактат з політичної економії». Як стверджує А. Маршалл, політична економія, або економічна наука — *Economic*, займається дослідженням життєдіяльності людського суспільства і вивчає ту сферу індивідуального й суспільного розвитку, яка пов'язана зі створенням і використанням матеріальних благ. Після А. Маршалла до економічної літератури входить нова назва науки — Економікс.

Видатним представником неокласицизму був Артур Сесіль Пігу (1877–1959), учень А. Маршалла, який зробив істотний внесок у розвиток фінансової науки. А. С. Пігу є одним із засновників теорії добробуту. У своїй роботі «Політична економія добробуту» А. Пігу досліджує широке коло економічних і фінансових проблем з метою знаходження шляхів до поліпшення життя людей. Він зазначав, що соціальний ентузіазм, що повстає проти злиденності брудних вулиць і безрадісного існування знедолених людей, є початком економічної науки. У своєму дослідженні А. Пігу розглядає економічну, соціальну й фіскальну політику в аспекті розподілу національного доходу як у короткостроковому, так і в довгостроковому плані.

У іншій своїй роботі, оприлюдненій у 1928 р. — «Дослідженням державних фінансів», А. Пігу приділив значну увагу проблемам оподаткування. Він ввів принципи найменшої сукупної жертви, що полягає в рівності граничних жертв для всіх членів суспільства. На його думку, «жертву» можна виміряти так само, як вимірюється задоволення. В цьому сповна виявляється вплив соціального маржиналізму. «Найменшу жертву» автор розглядає з різних позицій оподаткування: доходу, майна, родинного стану тощо. На його думку, податки загалом негативно впливають як на споживання, так і на заощадження. На його погляд, ідеальним інструментом оподаткування міг би стати податок на видатки, але він непрактичний з точки зору адміністрування. А. Пігу зазначає, що в суспільстві, де затрати всіх членів більш-менш рівні, справедливішим був би подушний податок. Для сучасного суспільства з великою амплітудою коливання доходів різних його верств більш придатним, з точки зору справедливості, є прибутковий податок за прогресивними ставками.

А. Пігу, глибоко проаналізувавши проблеми відповідності державних доходів і видатків, ставить питання про визначення оптимуму державних видатків. Він зазначає, що без цього балансування між платежами «найменшої сукупної жертви» і задоволенням суспільних потреб може бути порушено, а це призводить до необхідності певного державного втручання. А. Пігу одним із перших економістів запропонував ввести податкові пільги персонального характеру. На його думку, первісна пільга (initial exemption) повинна бути оподатковуваним мінімумом доходу для тих, чий дохід не перевищує цю суму. Друга пільга — так звана, зникаюча, що сходиться до нуля (vanishing exemption), повинна застосовуватися до певної суми доходу й поступово знижуватися в міру його зростання. Третя пільга застосовується постійно до будь-якого рівня доходу (continuing exemption). А. Пігу ввів поняття податковий кредит, яке він вивів із третьої пільги. На його думку, накопичені податкові суми по третій пільзі у своїй сутності є податковим кредитом.

А. Пігу відомий також обґрунтуванням ефекту, що має його ім'я — «Ефект Пігу» або «Ефект багатства». Його суть полягає у тому, що у період класичної кризи перевиробництва відбувається падіння цін, тоді як, так звані, зовнішні ліквідні активи збільшуються (інвестиції у цінні папери та інше). Власники таких активів почувають себе більш багатшими, через що збільшують свої витрати. «Ефект Пігу» був підданий критиці Дж. Кейнсом, який доводив, що дефіцит споживацького попиту не може бути подоланий автоматично і ніякого «ефекту» не виникає.

Ренесанс неокласицизму у 70-х рр. ХХ ст. Починаючи з 70-х рр. ХХ ст. у економічній науці відбувається ренесанс теорій ринкової економіки, які, на думку їх прихильників, мають внутрішній потенціал для вирішення проблем досягнення макроекономічної стабілізації. При цьому зазначається,

що «видима рука уряду», яка на відміну від «невидимої руки» А. Сміта, провадитиме добре керовану фіскальну та грошову політику, не порушуючи внутрішнього потенціалу розвитку ринкових агентів. Найвизначнішим представником нової класичної школи є американський економіст Роберт Е. Лукас (1937). В своїх працях він досліджує особливості розвитку нової класичної макроекономіки, зокрема проблеми макрофінансової стабілізації та економічного зростання й пов'язаної з ними економічної політики. В 1995 р. він отримав Нобелівську премію «За розвиток і застосування гіпотези раціональних очікувань», що сприяло удосконаленню макроекономічного аналізу та поглибленню розуміння економічної політики. До неокласичної школи належать також багато інших економістів: Томас Саргент, Роберт Барро, Едвард Прескотт, Нейль Уоллас, Патрик Мінфорд та інші.

Тріумф кейнсіанських ідей і прокейнсіанської політики державного регулювання, що тривав багато десятиліть, закінчився. Критика теоретичних положень Дж. Кейнса та кейнсіанства посилюється під впливом, так званої, «великої інфляції» 70-х рр. ХХ ст., що загострила нестабільність економіки. Особливість «великої інфляції» полягала в тому, що вона вразила економіку в роки уповільнення економічного зростання. Поєднання господарського застою при діаметрально протилежних темпах зростання цін визначили у економічній літературі як «стагфляцію». Пояснити феномен стагфляції з погляду кейнсіанської теорії було неможливо. Згідно з Дж. Кейнсом, економічний застій викликає зниження цін, тому вся система циклічного регулювання економіки виявилася непридатною в нових умовах її функціонування. Першими широкомасштабну атаку на кейнсіанство здійснили монетаристи. Лауреат Нобелівської премії, американський професор М. Фрідмен (1912–2006) зчинив, за словами західних економістів, «монетаристську контрреволюцію» проти кейнсіанської теорії економічного циклу та прокейнсіанської фіскальної та грошової політики. М. Фрідмен створив свою теорію економічного циклу, у якій монетарний фактор є вихідним і основним.

Головний критичний аргумент, направлений проти кейнсіанства, полягає у тому, що не були враховані мотивації економічних агентів при формуванні ними очікувань ендогенного (тобто внутрішнього) походження. У дискусіях із кейнсіанством неокласики доводять, що при дослідженні економічного розвитку треба виявляти не тільки екстенсивні, а й інтенсивні фактори зростання. У кейнсіанських теоріях економічного зростання основна увага зверталася на кількісні фактори розвитку, зокрема на зростання обсягів інвестицій, що заохочувалися державою. У міру інтексифікації процесу виробництва великого значення набувають такі якісні фактори, як розвиток наукових досліджень, запровадження наукової системи управління, підвищення кваліфікації робочої сили. Неокласичні теоретики підкреслювали вплив технічного прогресу на економічне зростання.

У 70-х р. XX ст. формується напрям неокласичної теорії, названий у економічній літературі неоконсерватизмом. Його представники у своїх роботах широко використовують аналітичні методи досліджень маржиналізму, математичний аналіз. Дослідження з застосуванням математичного апарату підвищили ефективність економічної науки. Математизація фінансової науки дала можливість ввести державні фінанси до економічних моделей прогнозування. Основні положення неоконсерватизму базуються на таких концепціях.

По-перше, головним нововведенням є концепція «економіки пропозиції». Її сутність полягає у тому, що економічне зростання визначається достатністю запропонованих заощаджень. Причинно-наслідкові зв'язки економічного зростання в теорії «економіки пропозиції» вибудовуються таким чином: заощадження — нагромадження — інвестиції — продукт, що виробляється та створює сам для себе ринок збуту. Гіпотеза агрегованої пропозиції вперше була запропонована в 1969 р. американськими економістами Р. Лукасом і К. Раппінгом та надалі розвинута у 1970-і рр. Р. Лукасом;

По-друге, у центр дослідження поставлений суб'єктивний фактор — «економічна людина», його поведінка, спонукальні мотиви за певних економічних і соціальних обставин. Мотивація «економічної людини» та її переваги ґрунтуються на аналізі мікроекономічних показників — ціни, капіталу, прибутку, ренти, заробітної плати тощо;

По-третьє, на основі ідеї вільного підприємництва розвивається концепція «саморегулювання» економіки та обмеженого державного втручання;

По-четверте, — розвивається теорія факторів виробництва, згідно з якою вартість продукту створюється трьома основними виробничими факторами — капіталом, працею і землею. Обсяг продукції та темпи її зростання визначаються різноманітними співвідношеннями виробничих факторів. Національний дохід розподіляється пропорційно граничній продуктивності кожного фактора. За відсутності втручання держави заробітна плата, прибуток і рента відповідатимуть граничній продуктивності праці, капіталу та землі. Кожен фактор отримує «справедливу» і природну частку доходу. Прагматичне значення цієї ідеї полягає у тому, що вона надає можливість аналізувати техніко-економічні зв'язки, співвідношення та пропорції, що складаються між затратами і випуском продукції.

По-п'яте, політика макрофінансової та макроекономічної стабілізації, що впливає на поведінку економічних агентів, була переглянута та скорочені обсяги державного втручання. Однак нові підходи до макроекономіки підсилюють можливості застосування політики «aggregate supply policies» для стимулювання випуску продукції та зростання зайнятості;

По-шосте, сформувався новий напрямок досліджень, що отримав назву «теорія реального економічного циклу», якою були виявлені причини,

які порушують умови пропозиції, — так звані, шоки. Американські економісти Ф. Рідленд і Е. Прескотт побудували модель реального економічного циклу, використовуючи метод «комп'ютерної імітації».

Фінансові теорії неокласиків. Розробляючи фінансову концепцію, представники неоконсервативного напрямку виходили зі загальної неокласичної теорії.

По-перше, на підставі концепції «економіки пропозиції» формується основна мета економічної та фінансової політики. Держава провадить фінансову політику на пом'якшення податкового тягаря, що покладається на підприємців із метою формування заощаджень. У такий спосіб формуються внутрішні джерела для забезпечення інвестицій у приватному секторі;

По-друге, новим положенням, введеним у науковий обіг і фінансову практику, є підсилення ролі держави у забезпеченні довгострокових умов економічного зростання. З цією метою на державу та її фінансову систему покладається здійснення низки завдань зі структурної перебудови господарства, стимулювання науково-технічного прогресу, заохочення інновацій. Поряд із короткостроковою фінансовою політикою держава повинна формувати фінансову стратегію з метою довгострокового стимулювання економічного зростання. Пріоритет у методах державного регулювання неоконсерватори надають кредитно-грошовому маневруванню. На перший план висувається монетарна (грошова) політика з її основним завданням регулювання темпів зростання грошової маси в обігу, тобто пропозиції грошей. Фінансовій політиці неоконсерватори відводять другорядну роль;

По-третє, головним питанням є точне й чітке розмежування діяльності держави та приватного сектору. Діяльність держави, на думку неокласиків, має бути обмежена розробкою фінансової політики, пов'язаної з формуванням економічних і соціальних програм розвитку, а їх виконання мають здійснювати приватні підприємці. Основним завданням фінансової політики є підтримання розвитку конкурентних сил приватного сектору, що сприяють зростанню виробництва та зайнятості. Американський економіст М. Уейденбаум (у свою бутність головою Ради економічних консультантів при адміністрації президента Р. Рейгана) зазначав, що розвиток економіки в США вже неможливо уявити без втручання урядових установ і організацій. Однак, на його думку, державні видатки є своєрідними «накладними витратами», що збільшують виробничі витрати підприємців. За його підрахунками, державне регулювання, програмування, нагляд та інші заходи накладають додаткові витрати на приватний сектор, а кожен долар державних видатків породжує, як мінімум, 20 доларів додаткових витрат приватного сектору;

По-четверте, категорія державних видатків розглядається з точки зору співвідношення факторів виробництва. За допомогою держави можливо, зазначають неокласики, досягти раціонального співвідношення між фа-

кторами виробництва. Вони передбачають скоротити загальний обсяг державних видатків і змінити їхню структуру: збільшити питому вагу видатків, пов'язаних із заохоченням науково-технічного прогресу, розвитком освіти, науки. Особлива увага приділяється питанням оновлення такого фактора виробництва, як праця. Технічне оновлення речових елементів виробництва об'єктивно потребує підвищення кваліфікації праці. В 1979 р. американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1979 р.) Т. Шульц висунув концепцію, згідно з якою необхідно враховувати якості «людського фактора» як дефіцитного ресурсу тривалого користування. На його думку, цей ресурс має економічну вартість, і його надбання пов'язане з певними затратами, тому суттєво важливо враховувати співвідношення між прибутком, одержуваним завдяки новій якості, і затратами, пов'язаними з його надбанням.

Ідея про збільшення «затрат у людину» з'явилася ще у ХУП ст. Її висували класики англійської політичної економії. Найвидатніший представник неокласичної теорії А. Маршалл (1842–1924) наприкінці ХІХ ст. розглядав державні витрати на освіту як національні інвестиції. Він зазначав, що ніщо так не сприятиме швидкому зростанню матеріального блага, як вдосконалення шкільної освіти. На його думку, економічна вигода від використання одного великого промислового відкриття буде достатньою для покриття витрат на освіту для цілого міста. Всі кошти, що протягом багатьох років витрачаються на забезпечення масам доступу до більш високих сходинок освіти, писав він, сповна окупляться, якщо вони призведуть до появи ще одного Ньютона або Дарвіна, Шекспіра або Бетховена.

По-н'яте, особливе місце у теоріях неоконсервативної школи посідають податкові проблеми. Згідно з кейнсіанською моделлю державного регулювання, головною сферою впливу на ефективний попит, розподіл і реалізацію національного продукту, є державні видатки. У неоконсервативній теорії державних фінансів пріоритет віддано податкам як засобу дії на формування заощаджень, які визначають розмір інвестицій у довгострокові та короткострокові пропозиції ресурсів.

Принцип неокласиків «залиште гроші у кишенях платників податків, вони ними розпорядяться краще, ніж держава» збігається з рикардівським «податки — неминуче зло». Фактично, відбулося повернення до оцінки податків, що була дана англійською класичною політекономією: «будь-який податок — поганий». Основна думка зводиться до того, що податки, які стягуються державою, призводять до непродуктивної витрати частини національного доходу. Податки, що стягуються з прибутку, знижують «схильність до інвестування», податки на заробітну плату — «схильність до споживання». Вимоги неокласичної школи про скорочення податків принципово відрізняються від кейнсіанських. Згідно з кейнсіанською моделлю регулювання економіки, податки є важелем економічної і фінансової

стабілізації. Зміни у податках розглядалися як засіб проведення антициклічної політики та кон'юнктурного регулювання. Неоконсервативний напрям виходить з необхідності значного зниження загального рівня податків для підтримання високої норми заощаджень та інвестицій, активізації ринкового механізму.

Із критикою високого загального рівня податків, а також податку на прибуток виступали ще у 40-і — 50-і рр. економісти США, Великобританії, ФРН та інших країн. Так, у США У.Андерсон стверджував, що податкова політика має бути направлена на заохочення заощаджень і пропозиції фінансових ресурсів, які забезпечують економічне зростання. На думку західнонімецького професора Е. Шмаленбаха, податковий тягар мають нести ті групи населення, які не створюють капіталу, а споживають його. Ті, хто накопичує капітал, мають бути максимально звільнені від податків. Вкрай негативну оцінку загальному рівню податків давали англійські економісти Л. Емері, Д. Мідделтон. Л. Емері зазначав, що однією з головних причин повільного оновлення основного капіталу в Англії та більш низької продуктивності праці, порівнянно з США, є високі податки. На його думку, вилучення податками 40% національного продукту було цілком достатньо, щоби відбити бажання заощаджувати та інвестувати.

Зростання заощаджень, як результат зниження оподаткування, на думку неокласиків, сприяє розширенню інвестиційної діяльності. Інвестиції у довгострокові активи будуть збільшуватися навіть при скороченні споживання. Як зазначає американський економіст У. Андерсон, для підприємця бажана така податкова політика, яка не так сильно скорочувала б можливості заощаджень, а звідси і схильність до інвестування. Особливо велика увага приділяється податковим пільгам. Інвестиційні та амортизаційні податкові пільги розглядаються неокласиками не лише як засоби фінансової політики збільшення внутрішніх джерел фінансування, а й як економічна політика покращення структури промислового виробництва та економічного зростання. Пільги, що надаються корпораціям на розвиток НДДКР, сприяють підвищенню конкурентоспроможності на зовнішніх ринках.

Прискорена амортизація, як зазначає американський економіст М. Росс, фактично є безпроцентною позикою, наданою урядом приватному підприємцю. Американський економіст Д. Сміт вважає, що прискорена амортизація та інвестиційний кредит є необхідними заходами для збільшення норми прибутку на вкладений капітал. За підрахунками американських економістів, в 60–70-і рр. XX ст. сплачуваний податок із корпорацій шляхом застосування тільки однієї амортизаційної пільги скоротив податок на 5,6%, що дозволило збільшити інвестиції у довгострокові активи на 1,3 млрд доларів.

Як вважають неокласики, стимулювання економічного зростання у довгостроковому плані вимагає змін у структурі податкової системи. Зок-

рема, бажано замінити прогресивну шкалу ставок з прибуткового податку на пропорційну та розширити інвестиційні пільги. Основну увагу у податкових теоріях приділено оподаткуванню прибутку. Відомий німецький економіст Г. Шмольдерс вважав, що прибуток оподатковується прогресивним грошовим штрафом, а оподаткування підприємців вийшло за всі розумні межі. Інший німецький економіст Г. Рольтен також зазначав, що оподаткування «власності» не відповідає ідеї податкової справедливості, податки на прибуток мають бути зменшені.

Концепція реального економічного циклу. Фінансовий аспект. У сучасній неокласичній школі економічної думки розвивається концепція «реального економічного циклу». Її джерела спостерігалися в економічній літературі ще на початку ХХ ст., певні погляди з цієї проблеми висловлювали визначні вчені — Й. Шумпетер (1883–1950), К. Віксель. Починаючи з 60-х рр. ідея економічного циклу загалом й конкретно «реального» розвивається в роботах американських економістів Хаберлера, Д. Робертсона, в 80-х рр. — Нельсона, Плоссера, в 90-х Гудхарта, Преслі, Т. Пакорейля й багатьох інших. Значний внесок у розвиток теорії реального економічного циклу зробили Р. Лукас, Т. Саргент, Р. Кідленд і Е. Прескотт.

Основні риси нового напрямку неокласичної теорії рівноваги — концепції «реального економічного циклу» — були викладені в середині 1990-х рр. американським економістом Г. У. Стадлером. Концепція реального економічного циклу заснована на вивченні майна агентів — домашніх господарств і фірм. Їх діяльність спрямована на максималізацію належних їм майна й прибутку як чинників, які пом'якшують або загострюють напруженість у ресурсах. Економічні агенти формують раціональні очікування, тому вони не потерпають від інформаційної асиметрії. Якщо очікувані ціни дорівнюють дійсним, то агенти можуть зіштовхнутися із проблемою — буде певний виробничий шок тимчасовим чи постійним. Коливання цін гарантує тривалий ринковий кліринг таким чином, що рівновага завжди превалює, оскільки немає трансакційних витрат і розбіжностей. Коливання в сукупному випуску продукції й безробітті викликаються великими випадковими змінами у виробничій технології. У теорії реального економічного циклу екзогенні шоки в технології діють як імпульсний механізм. Розмаїття розподільних механізмів штовхає вперед вплив первісного імпульсу. Це включає ефект споживчого згладжування й лагів в інвестиційному процесі й міжчасових взаємозаміщень у робочій силі. Коливання у безробітті відображають добровільні зміни в кількості робочих годин, яким надає перевагу найманий. Передбачається, що робота й дозвілля є надзвичайно взаємозамінними в часі. Грошова політика не береться до уваги, оскільки вона не впливає на реальні змінні, тобто гроші — нейтральні (зазначимо, що в монетаризмі М. Фридмена (money matter) — грошовий фактор має значення).

Розбіжності короткострокових і довгострокових економічних коливань і трендів в аналізі не враховуються.

На цих теоретичних основах американські економісти Д. Кідленд і Е. Прескотт створили експериментальну модель реального економічного циклу з метою перевірки економічної гіпотези. В 2004 році «За внесок у розвиток динамічної макроекономіки: часова погодженість економічної політики й рушійних сил економічних циклів» Д. Кідленду й Е. Прескоттові була присуджена Нобелівська премія з економіки. Виконана ними експериментальна робота полягала в тому, що була побудована й перевірена модель реального економічного циклу шляхом імітації на комп'ютері. Такий складний експериментальний метод вивчення економіки застосовується в тих випадках, коли модель занадто складна, щоб використовувати аналітичні методи дослідження. Особливу увагу варто звернути на вдосконалення методів економічних досліджень. На думку Е. Прескотта, концепцію реального економічного циклу варто було б розглядати більшою мірою як методологію. Моделювання прикладної динамічної загальної рівноваги зробило великий крок уперед.

Автори моделі використовували метод «комп'ютерної імітації», що дозволило створити більш складну й аналітично більш розгорнуту модель. Імітація на комп'ютері — експериментальний метод вивчення економіки. У комп'ютер уводиться необхідна інформація й ведеться постійне спостереження за тим, як змінюються певні економічні показники в часі. Імітаційний метод дозволив розширити економічний аналіз. Д. Кідленд і Е. Прескотт ввели інформацію, що впливала на поведінку мікроекономічних агентів і, відповідно, на економічну динаміку: зміна цілей економічної й фінансової політики держави, зміна цін на енергоносії — як найважливіших шоків, політична (наприклад, передвиборча) дестабілізація, страйки та інші події, що відбуваються в економіці й політиці.

У модель реального економічного циклу були закладені основні фінансово-економічні показники виробництва, інвестицій, споживання й зайнятості з використанням мікроекономічних моделей максималізації корисності й наслідків очікувань. У цю економічну картину вводилися шоки на боці пропозиції (*supple — side*), які викликають зміну цін, що вносило зміни в поведінку агентів. У результаті цього відбуваються коливання навколо довгострокових трендів економічного розвитку. Також у цій моделі був використаний «метод калібрування», основний принцип якого полягає в такому. *По-перше*, визначається масштаб концентрації аналізу економічного процесу. Це означає, що вибирається шляхом підбору одиниця його формального дослідження. *По-друге*, вводиться калібрована функція, що пов'язує змінні (тобто змінні, приведені до одиниці дослідження). *По-третьє*, функція реального економічного процесу накладається на калібровану функцію й у такий спосіб здійснюється калібрування.

Родзинкою калібрувального методу є те, що він дозволяє враховувати при побудові математичної моделі реального процесу особливості виміру й збору експериментальних статистичних даних. Калібрувальний метод застосовується у квантовій фізиці, космології, теорії елементарних часток та інших точних науках.

Як зазначає Е. Прескотт, будь-яка модель складається дослідником для виміру певного об'єкта. Модель необхідна для відстеження реальних даних певного розміру. Е. Прескотт образно наголошує, що в цьому випадку дослідник робить так само, як його колеги в інших галузях. У сьогоденному світі, пише він, економісти не розглядають певні дані як Євангеліє, вони звертають увагу на те, як вони були зібрані. Це положення змушує їх знати більше про урядову економічну діяльність і статистику. Проведене Ф. Кідлендом і Е. Прескоттом дослідження підтвердило, що шоки викликають зміну цін і в такий спосіб впливають на поведінку економічних агентів ринкової економіки. Це положення, своєю чергою, породжує коливання навколо довгострокового тренда економічного зростання. Показники експерименту були дуже близькі до фактичної циклічності США за досліджуваний період, що підтвердило: *по-перше*, реальність теорії; *по-друге*, значення нового методологічного підходу до дослідження економічних циклів.

Слід особливо зазначити, що цінність дослідження Ф. Кідленда й Е. Прескотта полягає не тільки в теоретичному доказі причин економічної динаміки, а й обґрунтуванні необхідності зміни фінансової політики регулювання економіки. Дослідники дійшли таких важливих висновків, які стосуються визначення основних напрямів і принципів проведення фінансової політики.

По-перше, короткострокові циклічні коливання, породжувані в сфері виробництва зовнішніми шоками, визначають політику економічних агентів ринкового господарства на мікрорівні. Агенти ринкової економіки: споживачі, інвестори, виробники активно пристосовуються до змін, викликаних шоками, прагнуть оптимізувати прийняття рішень. Тому короткострокова державна фінансова політика, спрямована на макроекономічну стабілізацію, завдає шкоди. Так зване, кейнсіанське «точне настроювання» щодо згладжування відхилень, «випрямлення лінії» змушують агентів ринку скасовувати прийняті оптимальні рішення, погіршуючи своє власне становище та економічне зростання загалом. Тому Ф. Кідленд і Е. Прескотт наголошують на необхідності прийняття спеціальних законів щодо обмеження дискреційних рішень уряду, які приймаються «залежно від обставин», тобто короткострокові фінансові заходи щодо регулювання спадів. До того ж їх прийняття й введення в дію можуть не відповідати конкретній фазі циклу.

По-друге, парадоксально, але факт: нова концепція ще раз підтвердила тезу головного «ідейного противника» неокласиків — Дж. Кейнса, про те,

що бюджетна політика є дуже важливим інструментом державного регулювання економічного циклу. На думку представників концепції реального економічного циклу, короткострокові антициклічні фінансові інтервенції повинні бути замінені на довгострокову політику державних видатків і податків, спрямовану на максимізацію довгострокових темпів економічного зростання. Проблема такого способу полягає тільки у визначенні часу, місця й обсягів державного втручання. Камінь, закладений Дж. Кейнсом в економічну теорію про об'єктивну необхідність державного регулювання ринкової економіки, виявився дуже міцним.

По-третє, особлива увага звернена на розширення фінансування програм освіти, науково-дослідних робіт, інновацій та визнання того положення, що держава є економічним агентом, зацікавленим у підготовці працівників нового покоління з достатнім культурним, освітнім і професійним рівнем.

Кейнсіанці концепцію реального економічного циклу оцінюють негативно. Американський економіст Джеймс Тобін (1918–2002), лауреат Нобелівської премії з економіки 1981 р. «За внесок в аналіз фінансових ринків і їх взаємозв'язок з рішеннями у сфері державних видатків, зайнятості, виробництва й цін» прямо зауважив, що вона є реальним ворогом регулювання макроекономіки. *По-перше*, концепція реального економічного циклу припускає, що суспільство в русі до рівноваги постійно реагує на технологічні й виробничі шоки. Кейнсіанці ці процеси також досліджують, але ці реакції, що викликають коливання в економіці, вони називають економічним циклом із відповідним державним інструментарієм його регулювання. Також кейнсіанці не приймають нові ідеї щодо проблем безробіття. Відповідно до концепції реального економічного циклу, сучасна проблема безробіття полягає у міжчасовій взаємозамінності безробіття сьогодні на майбутнє безробіття. На думку Д. Тобіна, важко пояснити, коли в США безробіття зросло з 5,7% до ВВП у 1978 р. до 11% у 1982 р. Все це свідчить, з одного боку, про ускладнення форм, методів і прийомів аналізу сучасної економіки, а з іншого — про чіткий перехід економікс до розряду точних наук.

3.1.7. Монетаризм і пріоритет грошової політики

Теорія монетаризму М. Фрідмена. Починаючи з кінця 60-х — початку 70-х рр. у країнах з ринковою економікою виникають серйозні проблеми в грошовому обігу. Інфляція, що швидко розвивалася, загострила питання формування капіталу, його нагромадження й можливості економічного зростання. Крім того, інфляція загострила соціальні суперечності. В економічній літературі з'являються фундаментальні роботи з до-

слідження грошей. Найвпливовішим представником теоретичного напрямку, названого монетаризмом, є американський економіст Мілтон Фрідмен (Нобелівська премія 1976 р. за внесок у розвиток теорії й історії грошей, розкриття сутності стабілізаційної політики).

М. Фрідмен — прихильник кількісної теорії грошей, відповідно до якої рівень товарних цін і вартість грошей пояснюються кількістю платіжних засобів у обігу. М. Фрідмен ввів у дослідження свою формулу:

$$MV = Py,$$

де M — грошова маса в обігу;

V — швидкість обертання доходу;

P — рівень цін;

y — норма або потік реального доходу.

Предметом дослідження М. Фрідмена є гроші, грошова й фінансова політика з використанням методу позитивної економічної теорії. В 1963 р. М. Фрідмен (у співавторстві з Е. Шварц) опублікував свою основну наукову працю «Грошова історія Сполучених Штатів 1867–1960 рр.», у якій викладені теоретичні концепції місця, ролі і значення грошей в економічному розвитку. Не менш відоме й важливе дослідження, здійснене М. Фрідменом щодо грошової політики. В 1960 р. була опублікована його робота «Програма грошової стабілізації», у якій подається історичний, критичний аналіз грошової політики, що проводиться в США в умовах короткострокових і довгострокових економічних спадів, рецесій, похвалень, піднесення і т.п. Кожна з робіт має велике самостійне значення, але є загальною рисою, що їх об'єднує. Автор характеризує в них неефективну, шкідливу для розвитку економіки фінансову й грошову політику, що проводиться у США. На його думку, економічна криза 1929–1933 рр. показала, що ринковій економіці властива нестабільність, яка викликає лихо й безладдя як у приватному, так і у державному господарстві.

М. Фрідмен зазначає, що в науковій літературі і засобах масової інформації існує точка зору, що тільки пильна держава, яка постійно компенсує мінливості приватної ринкової економіки, може відвернути періоди нестабільності. «Маю протилежну точку зору», — наголошує він. Майже в кожному окремому випадку основна нестабільність у Сполучених Штатах була викликана, або, щонайменше, значно посилена, грошовою нестабільністю. М. Фрідмен доходить висновку, що порушення були викликані урядовими діями, пов'язаними з фінансуванням державних видатків, що в підсумку викликали інфляцію. У тому самому негативному напрямку діяв і контроль над пропозицією грошей з боку Федеральної резервної системи (ФРС).

У науковій літературі висловлюється думка, що фундаментальна розбіжність між монетаристами й кейнсіанцями полягає не стільки в тому, як розглядають вони вплив пропозиції грошей (money supply) на економічний

розвиток, скільки в різниці поглядів на врівноважуючі сили ринкового механізму. Монетаристи висловлюють упевненість у можливостях ринкового механізму, кейнсіанці, навпаки, стверджують, що значна ринкова нездатність до урівноваження вимагає певного активного державного втручання на макрорівні. М. Фрідмен зазначає, що і в середовищі монетаристів відсутня єдина думка з приводу врівноважуючих сил ринкового механізму. Крім того, як монетаристи, так і кейнсіанці, визнають, що врівноважуючі сили ринку часто не в змозі упоратися з виникаючими катастрофами. На думку М. Фрідмена, хоча немає альтернативи для ринкової економіки, проте для забезпечення рівноваги необхідна, так звана, «керована економіка».

Він вважає, що проблема полягає в знаходженні правильних пропорцій, у зведенні елементів «керованої економіки» до мінімуму, а там, де вона є, зробити все можливе, щоб втручання здійснювалося з меншими жертвами. Водночас, М. Фрідмен наголошує, що мова повинна йти не про визнання можливого ринкового краху, а про те, як різні наукові школи оцінюють урядові можливості використання різних засобів та інструментів для відновлення ринкової рівноваги. При цьому зазначає, що він більш «лояльний до врівноважуючих тенденцій ринкових сил» і слабо вірить в здатність уряду відшкодувати ринкову неспроможність без погіршення загального становища в економіці.

В основу концепції сучасного монетаризму й заснованої на ній політиці регулювання економіки покладені такі теоретичні положення М. Фрідмена: гроші є головною центральною сферою економічної системи, що визначає її стан і розвиток. М. Фрідмен відбив це положення короткою фразою — «Money matter» («Гроші (грошовий фактор) мають значення»), попит на гроші має постійну тенденцію до зростання, тому що визначається схильністю індивідуальних осіб до заощаджень. Для досягнення стійкого економічного зростання необхідно забезпечити постійне збільшення грошей в обігу; пропозиція грошей характеризується нестабільністю, насамперед, через помилкову політику кредитно-грошових інститутів. Як результат, виникає розрив між грошовим попитом та пропозицією, що викликає циклічні коливання у відтворювальному процесі, який носить короткочасний характер; приватне підприємництво має внутрішню властивість відновлювати економічну рівновагу за відносно короткий проміжок часу. В умовах економічної кризи приватне господарство «саморегулюється» і повертається до піднесення й повної зайнятості.

Виходячи з цих положень, М. Фрідмен стверджує, що фіскальна політика, проведена урядом на підставі кейнсіанської теорії, погіршила стан економіки й особливо грошового обігу. На його думку, в інфляції винні кейнсіанці з їхньою експансіоністською фінансовою й грошовою політикою. Він вважає, що випуск додаткових грошей для фінансування державних видатків, що зросли, рівнозначний податку на готівку. Зростання гро-

шей в обігу в США, наголошує М. Фрідмен, відбулося: по-перше, через швидке зростання урядових видатків; по-друге, проведення політики повної зайнятості; по-третє, помилкової політики ФРС. У поглибленні інфляції він обвинувачує урядові органи США, які проводили кейнсіанську політику заохочення попиту.

На думку М. Фрідмена, уряд має пряму зацікавленість в інфляції, тому що використовує її для збільшення державних доходів. *По-перше*, інфляція збільшує оподатковуваний дохід і, таким чином, підвищує податкові доходи держави без будь-якого квотування в парламенті зміни податкових ставок. А, *по-друге*, якщо уряд має можливість емітувати цінні папери по процентній ставці, нижчій від ставки інфляції, то він може продати ці папери, одержавши певний дохід. Він висловлює впевненість, що відчуження (реалізація) частини боргу плюс автоматичне зростання податків були головними джерелами державних доходів у США під час інфляційних 70-х рр. Таким чином, автоматична індексація податкових ставок, а також часткова реалізація державного боргу сприяли зростанню державних доходів. Парадоксально, але факт: інфляція сприяла зниженню дефіцитності федерального бюджету.

М. Фрідмен багато уваги у своїх роботах приділяє проблемі співвідношення грошової й фінансової політики. При цьому наголошується, що пріоритет має бути за грошовою політикою. Він наводить історичні приклади того, що події, які розвиваються в економіці і фінансах, в підсумку підтверджують неминучість пріоритету грошової політики. На його думку, таке домінуюче значення грошової політики пояснюється двома причинами. *Перша* — твердження Дж. Кейнса про стимулюючий ефект урядового дефіциту є помилковим. Дефіцит бюджету не може стимулювати економічний розвиток, оскільки він повинен бути якимось чином профінансований, а методи фінансування є контрпродуктивними, вони зрештою загострюють проблему видатків. *Друга причина* полягає в тому, що фіскальну політику набагато важче пристосувати до чутливої короткострокової ситуації в ринковій економіці, аніж грошову. З його точки зору, фіскальна політика не може відігравати будь-яку роль у короткостроковому варіанті. Що стосується довгострокової економічної політики, пов'язаної з розподілом ресурсів на різні цілі, то в цій сфері фінансова політика має величезне значення й безумовно є домінуючою і пріоритетною.

Монетаристські концепції регулювання економіки. Виходячи з теоретичних передумов, М. Фрідмен визначає грошову політику регулювання економіки. На його думку, грошова політика повинна бути спрямована на досягнення відповідності між попитом на гроші і їх пропозицією. З цієї метою він пропонує встановити певний відсоток приросту грошей в обігу, що повинен відповідати середньому зростанню національного доходу, зайнятості, цін і сальдо платіжного балансу. М. Фрідмен визначив правило

(Friedman's 4% rule) щорічного x -процентного приросту грошей в обігу. За його оцінкою середній щорічний приріст ВВП у США за столітній період склав 4%, тому щорічний приріст грошової маси в обігу повинен становити також 4%, що приведе до стабільності цін і зведе інфляцію до мінімуму. Оскільки в сучасній фінансовій практиці промислово розвинених країн випуск грошей в обіг прямо пов'язаний із державним боргом, то монетаристи пропонують скоротити дефіцитність державного бюджету, державний борг і активно регулювати кредитну емісію. М. Фрідмен вважає, що головною причиною інфляції була фіскальна політика держави, спрямована на зростання державних видатків, що покриваються випуском позик.

Необхідно зазначити, що М. Фрідмен вважає за можливе встановлювати відсоток зростання грошей в обігу тільки в довгостроковому плані. На його думку, ні фіскальна, ні грошова політика не можуть регулювати короточасні спади ділової активності. Він критикує кейнсіанську короткострокову фінансову політику «точного настроювання», яка залежить від кон'юнктурних обставин і змінюється в кожній фазі циклу. На практиці урядові заходи завжди запізнюються через тимчасові розриви (*gaps*) між датами їхнього прийняття й початок введення в дію. Тому, розраховані на кризову фазу, вони часто приводяться в життя у фазі піднесення або навпаки. Все це підсилює негативні соціально-економічні наслідки криз, збільшує коливання в обсязі національного доходу й зайнятості, утруднює можливість економіки «саморегулюватися», «самонастроюватися». М. Фрідмен вважає, що помірні спади ділової активності мають користь, бо призводять до ліквідації низькорентабельних, неконкурентоспроможних господарств, до того ж безробіття до певної міри стримує боротьбу за підвищення оплати праці.

М. Фрідмен вважає, що державні органи повинні уникати дуже різких стрибків у проведенні грошової політики, даючи можливість економіці пристосуватися до урядових заходів. Так, наприклад, суспільство повинно звикнути до постійного темпу зростання певного грошового агрегату. Він рекомендує «такий темп зростання грошей в обігу, який забезпечував би приблизну сталість цін кінцевих продуктів. При цьому він згодний із тим, що ці фіксовані темпи приросту грошової маси можуть викликати або помірну інфляцію, або дефляцію. Однак він вважає, що буде кращий вихід, аніж піддавати економіку непередбаченим і великомасштабним спадам або підйомам.

На думку М. Фрідмена, те, що можна жадати від монетарної політики при сучасному рівні наших знань для підтримки стабільності економічної системи — це постійне зростання грошової маси в певному відсотку для забезпечення сприятливої ситуації для прояву таких факторів, як «заповзятливість, винахідливість, завзятість, пошук, ощадливість, які є пружиною економічного розвитку». Він вважає, що на монетарну політику необхідно

накласти дві заборони. *Перша* — грошова політика не може підтримувати на фіксованому рівні дисконтні ставки на тривалому відрізку часу. Можлива їхня підтримка тільки в обмежений час. *Друга* — грошова політика не може підтримувати на фіксованому рівні безробіття на тривалі строки. Можливі підтримки тільки на короткий час.

М. Фрідмен негативно ставиться до зростання соціальних видатків держави, незважаючи на те, що він наголошує на необхідності свободи особи. Загальний рівень соціальних видатків, у т.ч. видатки на освіту, на створення суспільного житлового фонду, медичного обслуговування, треба знизити, вважає він. На його думку, такі видатки послаблюють стимули до праці, розвивають лінощі, є причиною добровільного безробіття й знижують можливості нагромадження капіталу. Зокрема зростання видатків на освіту призводить до неефективності витрат бюджетних коштів і зниження якості навчання.

3.1.8. Неолібералізм. Фінансові пріоритети

Неолібералізм як напрям світової економічної думки відображає спадкоємність економічних концепцій і має своїм корінням ліберальні ідеї класиків англійської політичної економії А. Сміта і Д. Рікардо, теоретиків історичної школи Німеччини Ф. Ліста, М. Вебера (1864–1920) та представників соціальної школи Р. Штольцмана (1852–1930), Р. Штамлера (1856–1938) і К. Діля (1861–1943). Так, ліберальні ідеї з'являються у класиків англійської політекономії, з їх критичним ставленням до економічних функцій держави і необхідністю обмеження та раціоналізації податків. Певною мірою ідеї ліберальної спрямованості можна знайти в роботах теоретиків історичної школи Німеччини (наприклад, концепція розвитку), представників історичної школи («економічна соціологія»). В кінці XIX на початку XX століття в Німеччині та Австро-Угорщині розвивається так звана, «соціальна школа». Вона проіснувала всього півстоліття, але здійснила великий вплив на розвиток неолібералізму. Її представники стверджували, що право і господарство тісно взаємопов'язані, що право складає основу для регулювання господарського життя.

Неолібералізм помітно відрізняється від кейнсіанства і неокласицизму. На відміну від старого лібералізму, неолібералізм не відмовляється повністю від впливу держави на економіку. Він визнає її важливе місце і роль в економічному житті, але за умови, що це не порушує, а охороняє основи ринкового господарства. Таким чином, з одного боку, неоліберали визнають розладнання механізму саморегулювання, можливість (а в деяких випадках і необхідність) державного втручання, передусім, за допомогою основних інструментів і важелів державних фінансів. З другого — вони вважають, що

останнє повинно бути обмеженим як за масштабами, так і за своєю формою. Залежно від змісту і спрямованості основної економічної доктрини, економіко-політичної ситуації роль того чи іншого напрямку економічної думки може посилюватися або послаблюватися. В умовах кон'юнктурного піднесення, коли виникає мотивація для пом'якшення державної опіки, посилюються позиції неолібералізму, в скрутних обставинах фінансово-економічного спаду і кризи — кейнсіанства і неокласицизму.

Прихильники неоліберального напрямку є в Німеччині, США, Франції, Англії та інших країнах Заходу. Водночас найбільшого поширення він набув в Німеччині у вигляді концепції соціального ринкового господарства. Її вихідним пунктом є теза про те, що слід відмовитися від таких понять як капіталізм і соціалізм, бо вони мають лише ідеологічне навантаження. Замість цього слід говорити про централізоване або про вільне ринкове господарство, яке функціонує в цій країні. Вони вважають, що в Німеччині існує економічна система в формі «соціального ринкового господарства», яке створює рівні можливості для різних верств населення в умовах вільного підприємництва і відповідає їхнім інтересам. Фінансовий фундамент цієї системи складають державні фінанси. Вони є домінуючою інституційною складовою економічної інфраструктури соціального ринкового господарства.

Держава за допомогою бюджету, податків, системи державних видатків і державного кредиту повинна забезпечити як добробут суспільства загалом, так і кожного його громадянина, і цим самим — узгодженість і збалансованість інтересів у суспільстві. Саме тому значно підвищується роль державної фіскальної політики, яка повинна бути націлена на вирішення конкретних тактичних завдань функціонування соціального ринкового господарства і досягнення його стратегічних цілей. Вона повинна бути безпосередньо пов'язана з реалізацією координуючої і спрямовуючої ролі держави в соціально-економічному розвитку країни. При цьому слід особливо зазначити тезу про зростаючу якісну роль держави. Мова йде не про «важку руку» адміністративної державної опіки, жорстке державне регламентування фінансових відносин, надмірне обмеження прав підприємців і окремих громадян, а про розумну фіскальну політику шляхом застосування ефективних фінансових інструментів та важелів впливу, які не підривають мотивацію і стимули до продуктивної діяльності. В системі державного регулювання соціального ринкового господарства вони займають домінуючі позиції. Фіскальна політика повинна бути ефективною і розумною, забезпечуючи збалансування інтересів кожного громадянина, підприємницьких структур і держави з урахуванням загальнонаціональних інтересів і пріоритетів. Їй відводиться ключова роль в фінансовому забезпеченні постійного стабільного зростання національного продукту і економічного зростання загалом.

Фіскальна політика соціально орієнтованої економіки у формі соціального ринкового господарства базується на певній економічній і фінансовій доктрині держави, основу якої складають засади неоліберального напрямку західної фінансової думки. Вона реалізована на практиці в багатьох країнах Західної Європи. У цьому контексті особливий інтерес становить Німеччина, її модель суспільно-економічного устрою і розвитку — соціальне ринкове господарство. Його ідеї та засади започаткували ще до Другої світової війни представники Фрайбурзької школи економічної думки — ордоліберали (від назви щорічника «ORDO», що видавався ними) Вальтер Ойкен (1891–1950), Франц Бем (1895–1977) та ін. Їхні теоретичні розробки отримали свій подальший розвиток у працях неолібералів гуманістичної традиції — Вільгельма Репке (1899–1966) і Олександра Рюстова (1885–1963), соціал-лібералів — Альфреда Мюллера-Армака (1907–1978) та ін., ідеї яких були тісно пов'язані з соціальним католицьким ученням і успішно втілені на практиці в Німеччині міністром економіки, а потім канцлером Л. Ерхардом (1897–1977). Його фундаментальні праці — «Добробут для всіх» і «Німецька економічна політика. Шляхи до соціального ринкового господарства», — видані багатьма мовами і в багатьох країнах світу, стали без перебільшення прагматичною енциклопедією соціального ринкового господарства. До речі, поняття «соціальна ринкова економіка» було запропоновано вперше ще у 1946 р. професором А. Мюллером-Армаком.

Головні принципи економічної філософії Л. Ерхарда склали основу політики та ідеології соціального ринкового господарства в Німеччині. Поворот в економічній політиці, який був здійснений від примусово керованого господарства до ринкового, — пише він у книзі «Добробут для всіх», — означав набагато більше, ніж тільки економічний захід у вузькому значенні цього слова, суспільно-економічне і соціальне життя було поставлене на новий фундамент і йому вказали новий шлях вперед.

Теоретичними основами концепції соціального ринкового господарства є положення про вплив інституцій і правил на поведінку суб'єктів господарювання та про органічне поєднання економічної конкуренції і свободи ринку з соціальними гарантіями та компенсаціями. Фактично йдеться про захист конкуренції і свободи в економіці, про поєднання на цій основі вільної ініціативи з гарантованим завдяки економічному зростанню соціальним поступом. Так виникла ідея політики фінансово-економічного і соціального порядку, тобто активної і розумної фінансово-економічної політики, спрямованої на досягнення соціальних завдань вільного суспільства.

Політика фінансово-економічного і соціального порядку повинна формувати і зміцнювати довгострокові рамкові умови діяльності економічних суб'єктів. У цьому питанні важлива роль належить державі, її фінансовому механізму. На неї покладається особлива відповідальність за створення і

підтримання цього порядку. І, якщо А. Сміт говорить про державу як про «нічного сторожа», то Л. Ерхард домінуючим і найважливішим її завданням вважає створення «крамок економічного і соціального порядку», в межах яких не повинно існувати ніяких перешкод як з боку держави, так і суспільства. Звідси вихідне положення — ефективність ролі і дій держави повинна вимірюватися й оцінюватися не масштабами її активності і втручання, а кінцевими фінансово-економічними і соціальними результатами. Пріоритетними завданнями політики соціально-економічного і фінансового порядку є захист прав власності, підтримання ефективної конкуренції і стабільності грошової одиниці, дерегуляція, скорочення бюджетних дотацій, антимонопольні дії і контроль за об'єднанням (злиттям), свобода зовнішньоекономічної діяльності, нагляд за недопущенням зловживань тощо. На практиці вона є політикою макрофінансової стабілізації та економічного зростання, її важливі складові — фіскальна, валютна та грошово-кредитна політика.

Політика економічного, фінансового і соціального порядку враховує етичні принципи і вимоги, широкі можливості соціального партнерства, базуючись на суспільних і людських цінностях. У моделі соціального ринкового господарства ринкова економіка постає як самостійна соціальна цінність, як домінанта і фундамент суспільного устрою, основою якого є свобода, право вибору і творча ініціатива. Звідси соціальна політика розглядається і проводиться як органічна і невід'ємна складова фінансово-економічної політики, політики економічного і соціального порядку. Соціальний сегмент є невід'ємною складовою ринкової економіки, і між ними існують тісні прямі та зворотні взаємозв'язки. З цього випливає, що ефективна фінансова і економічна політика створюють потенційні можливості для успішної соціальної політики, а стабільне економічне зростання — для задоволення як суспільних, так і індивідуальних потреб. Важливою складовою політики соціального порядку є політика доходів, насамперед, у сфері заробітної плати.

У центрі соціальної ринкової економіки взагалі і політики соціального порядку зокрема знаходиться людина (як особистість) з її світоглядом, інтересами і переконаннями. Звідси держава повинна створити такий економічний, фінансовий і соціальний порядок, який би забезпечував свободу і право на індивідуальний розвиток та індивідуальну відповідальність. Принцип індивідуальності в соціальному ринковому господарстві поєднується з принципами солідарності і субсидіарності. Принцип солідарності означає, що всі люди як суб'єкти суспільного життя перебувають у прямих і зворотних взаємозв'язках і у взаємній відповідальності між собою та з суспільством загалом. Це передбачає необхідність спільного й мирного вирішення загальносуспільних проблем і конфліктів інтересів. Принцип субсидіарності, а за його допомогою значною мірою реалізуються два

попередніх принципи, передбачає, з одного боку, надання кожному громадянину прав і можливостей на самореалізацію в усіх сферах життя, а з іншого — визнає необхідність і важливість різноманітних посередницьких груп та інституцій. Його реалізація на практиці сприяє формуванню і функціонуванню в суспільстві численних громадських інституцій — груп, об'єднань, клубів, де люди об'єднуються за соціально-економічними, політичними і культурними інтересами.

Одним із базових і вихідних положень соціальної ринкової економіки є державна соціальна допомога, яка повинна надаватися тільки тим, хто її потребує. Чим більш масштабна («на всі випадки життя») система державної соціальної «благодійності», тим нижча її ефективність. Отже, соціальні проблеми повинні вирішуватись, насамперед, не за рахунок держави (бюджетних коштів), а через підвищення ефективності економіки на основі конкурентного ринку. Завдання держави — створити для цього належні умови, належний економічний, фінансовий і соціальний правопорядок. Повинна діяти ефективна система соціального захисту від загальних життєвих ризиків, на випадок хвороби, безробіття і непрацевдатності, яка належить до сфери суспільної солідарності. Таким чином, соціальна ринкова економіка — це особлива демократична форма суспільного устрою, досить ефективного господарювання, соціально справедливого розподілу його результатів. Це уклад життя, де діють рівні можливості для всіх і пріоритет права, поважаються свободи людини, а індивідуальна свобода набуває найбільшої цінності.

Досить часто розуміння соціально орієнтованої економіки обмежується широкою системою соціальних гарантій та виплат громадянам. Але, незважаючи на всю їх важливість, однак не вони є визначальними. Соціально орієнтована економіка передбачає, насамперед, високий рівень зайнятості. Вона ґрунтується на високій ефективності економіки, що заснована на приватній ініціативі та підприємстві. Головною передумовою соціально орієнтованої економіки є високий рівень ВВП на душу населення, що забезпечує як достатні індивідуальні доходи громадян, так і повноцінне фінансове наповнення державних соціальних гарантій. За низького рівня ВВП на душу населення усі розмови про соціально-орієнтовану економіку не мають належного фінансового підґрунтя. Тому необхідно зрозуміти, що соціально орієнтована економіка — це не тільки розвинена система соціальних гарантій і видатків держави, а й, передусім, високий життєвий рівень народу, який забезпечується за рахунок високих індивідуальних доходів. Система соціальних гарантій є важливим їх доповненням, але саме доповненням, а не основою життєзабезпечення громадян. При цьому держава надає соціальну допомогу тільки тим, хто її конче потребує.

І тут принципово важливо, що побудова соціально орієнтованої ринкової економіки — це не просто комплекс економічних і фінансових

заходів, формування нових фінансових інституцій та зміна засад функціонування окремих сфер і ланок фінансової системи. Насамперед, це шлях суспільного розвитку, заснований на засадах громадянського суспільства — демократії, на повазі до людини як найвищої цінності, до її свобод, це філософія суспільного буття, образ мислення і новий світогляд.

3.1.9. Фінансові концепції в парадигмі «асиметричної інформації»

Сутність нової парадигми. У 2001 р. Нобелівська премія з економіки була присуджена американським вченим Джорджу А. Акерлофу, Майклу Спенсу й Джозефу Е. Стігліцу за аналіз ринків та управління фінансами корпорації в умовах асиметричної інформації.

Теорія інформаційної асиметрії стає одним з основних напрямків в аналізі економіки та фінансів. На думку Дж. Стігліца, її призначення та формалізація породжують нову парадигму в економічній науці. В парадигмі розвивається новий напрям інформаційної економіки — теорія асиметричної інформації, який заперечує основні принципи неокласичної теорії функціонування ринкової економіки. По-перше, неокласична теорія доводить, що ринок працює в умовах досконалої інформації, за якої всі учасники ринку отримують повну й достовірну інформацію. По-друге, інформація відображається у єдиній рівноважній ціні товару. По-третє, ринковий механізм регулювання забезпечує загальну рівновагу в економіці.

Основні теоретичні висновки нової парадигми полягають в такому: *по-перше*, ринкова економіка функціонує в умовах асиметричної інформації. У реальній економіці інформація, на основі якої економічні агенти ринкових відносин приймають рішення, складна й багатогранна, доступність до інформації різна, що призводить до послаблення мотивів підприємців до максимізації прибутку; *по-друге*, на ринку немає єдиної рівноважної ціни, в якій міститься уся інформація. Насправді на кожному конкретному ринку формуються свої ціни; *по-третє*, ринковий механізм не забезпечує загальної рівноваги в економіці. В кожній із галузей формується своя специфічна рівновага; *по-четверте*, в умовах асиметричної інформації підвищується регулююча роль держави; *по-п'яте*, нова парадигма є універсальною — її методи аналізу економіки та фінансів можна застосовувати як на макро-, так і на макрорівні.

Концепції парадигми на фінансовому мікрорівні. Як зазначає Дж. Стігліц, макроекономічний аналіз базується на принципах здорової мікроекономіки, а вона є фундаментальною основою для макроекономіки. Необхідно мати інтегрований погляд на об'єкт загалом. Серцевиною макроекономічних моделей він називає теорію фірми, засновану на теорії асиметричної інформації. Слід звернути увагу, що теорія фірми складається з

трьох напрямків: фінансування корпорації, корпоративного управління та організаційних схем.

У теорії неокласиків, що заснована на принципах досконалої інформації, зокрема, її представників М. Міллера та Ф. Модільяні, стверджується, що фірмі, при вирішенні питань фінансування, однаково, чи залучати позиковий капітал, чи збільшувати власний капітал шляхом випуску нових акцій (за відсутності фактору податків). Практично фірма намагається обмежувати такий метод фінансування як новий випуск акцій. Відповідно до теорії досконалої інформації, фірма під час нової емісії подає сигнал новим власникам, що ринок переоцінює її акції, фінансовий ринок реагує на це зниженням їх курсу. Тому, такий спосіб фінансування пов'язаний із додатковим ризиком здорожчення капіталу, що залучається.

Нова парадигма пояснює домінанту для фірми позикових кошів недосконалістю інформації, яку отримують гіпотетичні інвестори. До них доходить викривлена інформація про розподіл прибутку для акціонерів, у них немає впевненості, що прибуток розподіляється пропорційно до пакету акцій. Фірма використовує різні способи переказу чистого прибутку головним, мажоритарним крупним акціонерам та менеджерам, що може суттєво знизити суму прибутку, який розподіляється серед інших акціонерів. Там, де дотримуються законодавчих норм та правил бухгалтерського обліку, з'являються розвинені ринки акцій і, відповідно, може змінитися політика фірми щодо структури капіталу.

Класична теорія виходила з принципів транспарентності (тобто прозорості) розподілу прибутку на нерозподілений та розподілений. В теорії недосконалої інформації доводиться, що інформація деформована: менеджери корпорації більш інформовані, ніж гіпотетичні інвестори. При цьому зазначається, що вони можуть свідомо, на користь фірми, приховувати певну інформацію.

Важливою проблемою в теорії фірми є питання корпоративного управління. В теорії досконалої інформації проблемам управління економікою та фінансів приділяється недостатньо уваги. Головна мета фірми визначається як максимізація дисконтованого очікуваного прибутку (що дорівнює ринковій вартості). Однак як досягти цієї мети, які рішення слід прийняти, аргументується недостатньо. Однак в прагматичному плані корпоративне управління відіграє важливу роль. Наскільки ефективно працюють менеджери корпорації, чи є відмінності в їх поглядах та судженнях з питань визначення цілей корпоративної політики залежить її конкурентоспроможність і в підсумку в певній мірі і її вартість.

Вагомою позицією є визначення повноважень менеджера. Розподіл права власності та права на управління цією власністю зобов'язує менеджера приймати рішення в інтересах власників, тобто акціонерів. Але на

практиці з'являються проблеми у відносинах «власники-менеджери» (принципали), які виникають внаслідок асиметрії інформації. Менеджери можуть діяти у власних інтересах, маніпулюючи звітністю, завищуючи розміри прибутку, застосовуючи інші протиправні засоби.

Організаційна схема як концепція розвитку фірми, на думку Дж. Стигліца, є центральною проблемою бізнесу. Інформаційна асиметрія обмежує можливості децентралізації. Тому в практичному плані запропоновані нові побудови організаційних схем. Зокрема, створення програм розгляду організаційних помилок, що були допущені, та прийняття нових рішень. Дж. Стигліц висунув гіпотезу, що за цілого ряду обставин, особливо за умови дефіциту перспективних проектів, децентралізована, поліцентрична структура має явні переваги.

Банки як головні фінансові інститути. В новій парадигмі особливо зазначається важливість банків — головних інститутів сучасної економіки. Дж. Стигліц зазначає, що нездатність зрозуміти ключові аспекти фінансових інститутів та їх нової ролі є головною причиною багатьох останніх невдач макроекономічної політики, у т.ч. рецесію 1991 року в США та жорсткі кризи у Східній Азії. До цих слів слід додати і жорстку світову фінансову кризу, що розпочалася у 2008 р. Під час розробки монетарної політики пропонуються першочергові заходи з підтримки банків як головних інститутів, що забезпечують пропозицію кредитів. З цією метою усі заходи регулювання повинні бути скоординовані, в іншому випадку вони можуть суперечити один одному і навіть паралізувати дію інших економічних та фінансових заходів.

Заходи регулювання повинні також відповідати мотивації банків. В деяких випадках пропозиції щодо забезпечення стандартного рівня достатності капіталу можуть завадити банкові, оскільки змушують його брати на себе підвищені зобов'язання за ризиками. Тому пропонується більш прийнятний метод. Так, зокрема, на основі теорії портфеля активів можна передбачити цілий ряд регулятивних заходів, що впливають як на стимули, так і на можливість надання кредитів. Особливо небезпечним є банкрутство банків. Це означає не просто витіснення з ринку кредитів неефективної фірми, але й втрату інформаційного та організаційного капіталу, що негативно впливають у подальшому на всю економіку.

Особливості відсоткових ставок. Відсоткова політика. Важливою проблемою, що розглядається в новій парадигмі, є рівень процентної ставки за користування кредитом. Відповідно до неокласичного підходу, процентна ставка встановлюється на рівні рівноваги попиту і пропозиції грошей та показує витрати невикористаних можливостей застосування грошей, що забезпечують розрахунки за транзакціями. Нова теорія звертає увагу на особливість банківської відсоткової ставки, яка відображає попит та пропозицію фондів, але ще враховує й ризики.

Відсоткові ставки за банківським кредитом змінюються під впливом циклічного розвитку. В роки рецесії та кризи відбувається зростання витрат зі страхування ризиків, в результаті чого ставки можуть значно збільшуватися. Банк може також відмовити у видачі кредиту тим агентам ринкових відносин, у яких низький кредитний рейтинг. Державне регулювання відсоткових ставок, на думку авторів нового монетаризму, повинно передбачати його важливі негативні наслідки. Так, значне підвищення відсоткових ставок може викликати масове банкрутство фірм, відплив капіталу з країни та знизити валютний курс. Регулювання відсоткових ставок має бути диференційованим.

Агенти ринкових відносин, чиє фінансове становище значно погіршується внаслідок жорсткості кредитної політики, мають бути забезпечені кредитною пропозицією на розумно обґрунтованих умовах. У випадку подальшого зниження відсоткових ставок збанкрутілі фірми будуть не в змозі відновити свою діяльність та кредитоспроможність. Тому слід зазначити гостру критику Дж. Стігліцем фінансової політики МВФ, що проводилася в країнах з ринковою економікою, які тільки формувалася. Керівництво МВФ, на думку Дж. Стігліца, нездатне було визнати, що кредитні інститути та кредит, який вони надають, відіграють центральну роль в економіці, а жорстка монетарна політика щодо відсоткових ставок в умовах фінансової кризи викликає масовані банкрутства та послаблює економіку. В країнах Південно-Східної Азії відсотки швидко зростали, в Індонезії, наприклад, номінальні відсотки перевищували 80%, в Південній Кореї — 25%, в результаті тисячі фірм збанкрутували. Зниження відсоткових ставок в подальшому не відновило діяльність фірм, а у тих, які витримали «удари монетарної політики» не відновилися вартість чистих активів. Дж. Стігліц зазначає, що в результаті високі відсоткові ставки не підтримали валютного курсу, посилюючи негативний вплив на економіку та фінанси країн міжнародного капіталу, який і роздув «мильну бульбашку», що лопнула в 1997 р. Висновок теоретиків «нової парадигми» полягає в тому, що дії міжнародних фінансових організацій були вкрай непрофесійними, а МВФ відіграв досить непристойну роль. Тому реформа існуючих міжнародних фінансових інститутів розглядається як гостра необхідність.

Податкові принципи Джозефа Стігліца. В новій парадигмі зазначається, що у сферу асиметричної інформації потрапляють всі учасники економічних відносин. При цьому Дж. Стігліц говорить про складність контролю громадянами дій власного уряду. Податкові органи також не отримують всієї інформації від платників податків, а практика уникнення від оподаткування широко використовується корпораціями. З часів класиків політекономії А. Сміта і Д. Рікардо, всі наступні школи приділяли значну увагу податкам і розробляли податкові принципи, які б відповідали рівню розвитку економіки. Дж. Стігліц як представник нової парадигми

розрізняв п'ять, як він зазначив, бажаних принципів організації розумної податкової системи: економічна ефективність, за якої податкова система не повинна заперечувати ефективний розподіл ресурсів; адміністративна простота, податкова система повинна бути простою та відносно недорогою; гнучкість — швидка реакція (в деяких випадках автоматична) на зміну параметрів економічного розвитку; політична відповідальність — податкова система повинна бути побудована таким чином, щоб переконати людей в тому, що вони платять податки для більш повного і точного відображення політичною системою їх побажань; справедливість — податкова система повинна бути справедливою у відповідних підходах до різних індивідумів — платників податків.

Ці принципи відображають широту впливу податків на розвиток ринкових відносин в сучасній економіці. Оподаткування впливає на загальну рівновагу, на розподіл доходів, формування заощаджень та інвестицій, міру розробки природних ресурсів та охорону навколишнього середовища. Навряд чи існує якась важлива галузь розподілу ресурсів в економіці, підкреслював Дж. Стігліц, яка б так чи інакше не залежала від оподаткування.

Принцип простоти та дешевизни оподаткування практично повторюється у представників усіх шкіл. Дж. Стігліц зазначає, що офіційні адміністративні витрати доповнюються непрямими витратами, які перекладаються на платників (витрати на ведення податкового обліку, плата за консультації і т.п.). В світі, що швидко змінюється, особливою значення набуває гнучкість оподаткування. Щодо принципу політичної відповідальності, необхідно зазначити його дещо пропагандистський характер, а «гарні наміри» політичної системи щодо відображення уподобань платників податків навряд чи досяжні. Принцип справедливості оподаткування відомий із часів меркантилізму. В демократичному суспільстві в умовах соціальної держави він набуває більш широкого змісту. Дж. Стігліц розглядає його з точки зору оптимуму В. Парето. Вільфредо Парето (1848–1923) — італійський економіст та соціолог запропонував свій підхід до визначення принципу загального добробуту. На його думку, головною умовою зростання суспільного добробуту є стан, за якого зростання добробуту одного індивідуума повинно відбуватися без одночасного його погіршення у іншого індивідуума.

Як зазначає Дж. Стігліц, «кожній інформаційній структурі відповідає ефективна структура оподаткування в контексті Парето», коли жоден із платників податків (або жодна з груп платників) не може покращити свого становища, не погіршивши при цьому становище іншого. Вибір структури оподаткування залежить від функції суспільного добробуту (переконань щодо нерівності).

Надалі він уточнює, що ефективність податкової системи за Парето означає, що максимізація добробуту однієї людини (групи людей) підкоря-

ється надходженню таких доходів до бюджету, які б забезпечували раніше обумовлену корисність для інших, тобто нікому не повинно бути краще за рахунок інших. Водночас Дж. Стігліц зазначає, що в умовах асиметрії інформації ринки можуть ніколи не досягнути ефективності в контексті Парето.

3.1.10. Інституціоналізм і його вплив на фінансову думку

Американський інституціоналізм XIX ст. Неінституціоналізм кінця XX ст. — початку XXI ст. В кінці XIX століття в США з'явився новий напрямок в економічних дослідженнях — інституціоналізм, основоположником якого був Торстен Веблен (1857–1929). Він ввів в науковий обіг поняття інституту як особливої форми суспільного життя і людських відносин, розкрив його еволюційний характер. Новий напрямок активно розвивається в XX столітті. В 30-ті роки XX ст. Джон Коммонс (1862–1945) розвиває концепцію соціального інституціоналізму, засновану на переважаючому значенні права над економікою. З цією самою ідеєю та її практичним втіленням в життя виступив Уелсі Мітчелл (1874–1948), який запропонував створити систему ефективного державного соціального страхування на випадок безробіття та індикативне планування. Основні реформи, які були проведені в епоху «Нового курсу Ф.Рузвельта», були розроблені та втілені представниками інституціоналізму, наукові концепції яких з ряду питань антикризової політики певною мірою збігались з кейнсіанськими. Після закінчення другої світової війни географія ідей інституціоналізму розширилася, відповідні напрямки з'являються в багатьох країнах Західної Європи. З 60–70-х років інституціоналізм стає одним із головних напрямків економічної думки, поруч із кейнсіанством та неокласицизмом. Слід зазначити, що основні його позиції є вихідною фундаментальною домінантою сучасної фінансової думки.

Прорив у розвитку теорії був зроблений в кінці XX століття американськими економістами. Рональд Коуз, англійський економіст, який переїхав із Великобританії до США в 1937, отримав в 1991 році Нобелівську премію за дослідження трансакційних витрат і прав власності, їх місця і значення у формуванні інституціональної структури економіки. В 1999 році Нобелівська премія була присуджена американським економістам Роберту Фогелю та Дугласу Норту за вагомий внесок у дослідження економічної історії із застосуванням методологічних прийомів економічної теорії та кількісних методів аналізу для пояснення інституційних змін в економіці. Дуглас Норт дав чітке та зрозуміле визначення інститутів. Згідно з його концепцією, інститути є «правилами гри» в суспільстві, або створені державою обмежувальними рамками, які формують взаємовідносини між людьми. Д. Норт виділяє формальні обмеження — закони, принципи, правила і неформальні обмеження — договори, угоди та норми поведінки.

Учасниками цієї «гри» Д. Норт називає «організації», які створюються в різних напрямках розвитку. Він називає: політичні органи та установи, найважливішу позицію серед яких займає держава з її політичними, економічними та соціальними функціями, політичні партії, законодавчі та виконавчі органи; економічні структури: підприємства, асоціації по визначених галузях, сімейні фірми. До економічної структури належать також профсоюзи; громадські утворення: церкви, клуби, спортивні організації, творчі союзи; навчальні заклади: школи, професійні училища, університети. В класифікації необхідно назвати також фінансові структури та установи: державний бюджет, місцеві бюджети, фонди соціального страхування, банки, кредитні спілки та союзи, страхові та інвестиційні компанії, фондові біржі та інші організації торгівлі цінними паперами. Вони складають інституціональні засади фінансової інфраструктури ринкової економіки. Всі ці системи та структури між собою взаємодіють і визначають еволюцію інституціональної економічної і фінансової системи. Саме тому кожній технологічній структурі (тобто певному рівню розвитку продуктивних сил) та політичному ладу суспільства властива відповідна інституціональна структура. В тому випадку, коли в дію вводяться інститути, які не відповідають реальному стану економіки, то функціонування навіть досконалої структури, може справляти негативний вплив.

В західній літературі в кінці ХХ століття широко обговорювалися причини провалу реформ, що відбувалися в Росії та Україні. Як зазначає Д. Норт, економіка і фінанси країн, які прийняли формальні правила та норми гри, що були розроблені в умовах інших економічних і фінансових систем, вже з початку були приречені на провал. Більше того, так звана «шокова терапія» і поспішна, непродумана приватизація, не тільки зруйнували стару (планову) економічну систему, але й основні мотиваційні стимули розвитку, призвели до безпрецедентної корупції у всіх ешелонах влади та криміналізації суспільства. Найбільш гострі протиріччя проявились в інститутах фінансово — кредитної сфери, що викликало високі темпи інфляції і галопуюче обезцінення національних валют, розбалансованість державних бюджетів та платіжних балансів і супроводжувалось крахом інвестиційних програм і високим рівнем безробіття.

Не менш важливе наукове відкриття було зроблено Р. Коузом, який ввів в економічний аналіз поняття трансакційних витрат. На основі ґрунтовного аналізу Р. Коузу вдалося розкрити глибинні взаємозв'язки між інститутами, трансакційними витратами та вихідними позиціями неокласичної теорії. Варто зауважити, що свою концепцію він розробив ще в 1932 році. Під час нагородження Нобелівською премією, Р. Коуз сказав, що дивно бути нагородженим цією премією у вісімдесят років за те, що ти зробив, коли тобі було трохи за двадцять.

Суть концепції Р. Коуза полягає в такому. Функціонування економіки визначається не тільки цінами товарів та послуг, як це стверджувала класична, а потім і неокласична теорія. Агенти виробництва — фірми несуть значні витрати, пов'язані з самим процесом обміну. Перш ніж здійснити угоду купівлі–продажу, обидва контрагенти повинні здійснити найрізноманітніші трансакції (операції). Вони пов'язані з пошуком та вибором покупця (продавця), серйозною перевіркою його платоспроможності, фінансової стійкості і ліквідності, процесами страхування, кредитування, емісії цінних паперів та їх розміщенням, а також арбітражними, судовими та іншими витратами. До них належать також витрати, пов'язані з перерозподілом прав власності. Всі перераховані вище витрати отримали назву витрати трансакцій (трансакційні витрати). Подібного роду витрати виникають і на макроекономічному рівні, особливо в зв'язку з функціонуванням специфічної і своєрідної сфери державних фінансів. Вони мають назву державних трансакційних витрат.

Концепція трансакційних витрат справила велике значення на розвиток теорій макроекономічної рівноваги та макрофінансової стабілізації і економічного зростання. Р. Коуз критикує одне з вихідних положень класичної теорії, згідно з яким в ринковій ціні міститься вся необхідна інформація, доступна учасникам ринку, а ціна є однаковою для всіх і відомою всім. За цих умов учасники ринку дійсно мають можливість приймати рішення про здійснення угод про купівлю–продаж товарів і послуг. Однак, фактично, в сьогоденні функціонування ринкової економіки, ціна не може відображати всю інформацію, оскільки учасники ринку сплачують також досить значні трансакційні витрати, які із поглибленням поділу праці та ускладненням господарських зв'язків постійно зростають. Звідси з'являється необхідність в отриманні інформації про трансакції та витрати на них, а також включення їх в ціну послуг фінансового характеру при прийнятті рішення про купівлю–продаж. Оскільки трансакції індивідуальні, то не може бути і мови про єдину ціну. Слід зазначити, що проблема трансакційних витрат вивчалась в Росії в 70–80 роках ХХ століття. Російські економісти Б. Єфімов та А. Шаповалов ввели своє поняття витрат на проведення трансакцій, назвавши його — «податок на обмін».

Фінансова концепція в неoinституціоналізмі Рональда Коуза. Концепція Р. Коуза внесла відчутні зміни до теорії державних і корпоративних фінансів. *По-перше*, вона показала принципову важливість права і правової системи як для макрофінансового (державні фінанси), так і мікрофінансового рівня (корпоративні фінанси). Трансакційні витрати, пов'язані з обміном товарів та послуг, чітко визначають: що реалізується, терміни реалізації, місце поставки, валюту угоди та інші показники на основі інституціональних угод, підписаних двома сторонами (можуть бути і багатосторонні відносини). Договори мають силу закону (в Римському праві

записано, що «договори повинні виконуватися»). Таким чином обидві сторони захищені правом. У випадку порушення умов договору однією зі сторін справа передається до суду і вирішується в судовому порядку. Р. Коуз зазначає, що правова система повинна справляти значний вплив на функціонування економічної та фінансової систем і у деякому сенсі їх контролювати.

По-друге, фінансова практика отримала право вносити до витрат трансакційні витрати, які зростають в міру поглиблення поділу праці. За підрахунками Д. Норта та Дж. Уолліса, в 1970 році в США на трансакційні витрати припадало близько 45 % національного продукту. В цьому контексті варто наголосити, що $\frac{1}{4}$ цієї суми склали державні трансакційні витрати. Зараз ці цифри більші. До того ж темпи зростання державних трансакційних витрат значно вищі від загальних по країні. Не слід забувати при цьому, що зростання трансакційних витрат призводить до зменшення оподаткованого прибутку.

По-третє, зростає роль інформації і відповідно витрати на її купівлю. Для визначення трансакційних витрат (а це дуже складна справа, яка вимагає відповідної інформатики і аналітики) потрібні спеціальні установи і великі інститути з їх обширним інформаційним полем (особливо на державному рівні) для складання відповідних угод, договорів і прийняття управлінських рішень, моніторингу, аналізу і фінансовому контролінгу сфери державних і корпоративних фінансів.

Фінансова концепція Р. Коуза сприяла глибшому розумінню фінансового ринку і ринку фінансових послуг, передусім, як вагомих складових макроекономічного (макрофінансового) рівня. Крім того (і це дуже важливо), вона дала можливості більш чіткого розмежування між ними: роль і завдання, специфічні функції, поле функціонування тощо. На фінансовому ринку предметом купівлі–продажу є позичковий капітал як специфічний товар, що втілений у цінних паперах. На ринку фінансових послуг предметом купівлі–продажу є послуги, пов’язані з емісією та розміщенням цінних паперів, що є специфічними трансакціями. Інвестиційні компанії та банки надають емітенту — акціонерному товариству різноманітні фінансові послуги при розміщенні їх цінних паперів. Вони є консультантами корпорацій у всіх фінансових питаннях, що стосуються випуску цінних паперів та їх розміщення: вибір часу для випуску, визначення прогнозованої ціни продажу та багато іншого. Ці інституції за свої послуги отримують від корпорацій відповідну плату у вигляді проценту. Для інвестиційних компаній і банків отриманий процент є доходом, для акціонерних товариств — трансакційними витратами. Всі умови надання фінансових послуг визначаються в договорі.

Відомі два методи первинного розміщення цінних паперів акціонерних товариств: публічне, або відкрите, та приватне. При публічному розміщенні широкому загалу пропонується купити цінні папери. Особливість

цього методу полягає в тому, що цінні папери продаються необмеженій кількості учасників ринку. На відміну від публічного, приватний метод полягає у тому, що випуск передається в «одні руки» великому посереднику — інвестиційному банку, який викуповує весь його обсяг. Інвестиційний банк є андеррайтером, фактично гарантом розміщення, що бере на себе ризик ситуації, коли емітовані акціонерним товариством цінні папери не знайдуть свого покупця (інвестора) повністю або частково, або їх ціна в період розміщення знизиться.

Андеррайтер як основний організатор та гарант створює синдикат, до якого входять інші інвестиційні банки, формується група фінансових інститутів для розміщення цінних паперів, визначаються брокери, які будуть їх продавати. Своєю чергою, брокери, купивши акції у членів синдикату, виходять з ними на відкритий фінансовий ринок, на якому під дією ринкового попиту та пропозиції формуються поточні ціни на цінні папери. Таким чином, ринок фінансових послуг закінчується на купівлі брокером акцій у членів синдикату, далі починається фінансовий ринок як ринок торгівлі цінними паперами.

Неоінституціональна теорія впливає на розвиток теорії державних фінансів. Концепція трансакційних послуг і пов'язаних із ними витрат за своєю сутністю є макроекономічною, вона показує, що грошові кошти від цих послуг є сьогодні важливою позицією ресурсів фінансово-економічного розвитку. У своїх дослідженнях американські економісти Д. Уолліс та Д. Норт виявили віковий тренд співвідношення приватних і державних трансакційних послуг. В 1870 році приватні трансакції становили 86,5%, а державні — 13,5% від усіх трансакцій, в 1970 році частка приватних трансакцій знизилась до 74,7%, а державних — зросла до 25,3%. Слід зазначити особливу важливість державних трансакційних витрат в регулюванні ринкової економіки, підвищенні ефективності господарювання. Державні інститути надають фірмам консультативні послуги правового характеру, беруть участь у розробці законодавства, законів по захисту прав власності, сприяють прозорості договорів економічного та фінансового характеру і вдосконаленню економічної і фінансової інфраструктури.

Тому, варто зазначити дослідження американського економіста Олівера Ітона Уільямсона (1932). На основі теорії Р. Коуза, він створює трансакційну концепцію економічної організації або вертикальної інтеграції, яка дає пояснення і обґрунтовує необхідність розширення державних трансакцій із метою захисту контрагентів, забезпечення прозорості контрактів і, таким чином, підвищення ефективності господарювання.

Необхідно зазначити, що у всіх сучасних фінансових теоріях будь-якого напрямку проявляються дві тенденції. *Перша* пов'язана з підвищенням місця, ролі і значення права з метою досягнення ефективного економічного і фінансового розвитку. При цьому наголошується, що правові норми,

навіть найсучасніші, можуть бути безсилами, якщо соціум — суспільство — втрачає загальносуспільні моральні норми. Американські дослідники зазначають, що корупція на рівні державних інститутів, створення лобіюючих груп, є результатом кланових інтересів. Через засоби масової інформації в суспільство вносяться ідеї необхідності державної підтримки певних фірм або конкретних програм із використанням асиметрії в інформації для досягнення наміченої цілі. В такому випадку закони захищають не суспільні, а конкретні інтереси окремих корумпованих груп. Тільки суспільство з високими моральними нормами здатне, на думку прибічників неоінституціоналізму Дж. Бьюкенена, М. Олсона, О. Уільямсона, протидіяти корумпованим кланам і тим самим захистити себе і державу.

Друга — з процесами конвергенції в фінансовій науці, тобто зближенням концепцій на мікро- та макрофінансовому рівні. В своїй «Теорії економічного аналізу» австрійський економіст Йозеф Шумпетер (1883–1950) акцентує увагу на безпідставному поділі в економічній науці на *economics* і теорію фірми (*business economics*). На його думку, предметом економічної науки є «всі факти та інструменти аналізу, що належать як до поведінки уряду, так і до поведінки окремих фірм». В теоріях асиметричної інформації і неоінституціоналізму доводиться тісний взаємозв'язок між мікро- і макроекономічним рівнем як двома складовими цілого — економіки. Згідно зі Д. Стігліцем, домінантою макроекономічної моделі є фірма. Він наголошує на інтегрованому погляді на розвиток економіки та фінансів загалом. Державні фінанси як сфера макрорівня, тісно пов'язана прямими і зворотними зв'язками з фінансами на мікрорівні — корпоративними фінансами. Отже, неоінституційна теорія трансакційних витрат за своєю суттю є цілісною та інтеграційною.

3.2. З історії української фінансової думки

Фінансові відносини і фінансова думка виникають із зародженням держави. Перша держава українського народу — Київська Русь, стольним градом якої був Київ – «матір городів руських», — виникла більше тисячі років тому.

Протягом багатьох століть становлення та розвиток української фінансової думки здійснювалися у загальноцивілізаційному річищі світової та західноєвропейської економічної думки. Певний виняток становив радянський період 30–80-х рр. ХХ ст., коли розвиток економічної та фінансової науки в Україні насильно стримувався жорсткими політичними, ідеологічними та іншими засобами. Проте і на цьому етапі розвиток фінансової думки відбувався, по-перше, у специфічних формах, які вміщувалися у межі логіки та суті загальних моделей розвитку економічної нау-

ки, по-друге, фінансову думку достойно представляли учені української діаспори¹.

Як справедливо стверджує відомий український вчений, зарубіжний член НАН України професор І.-С. Коропецький навіть в несприятливих для розвитку економічної науки умовах українські економісти спромоглися певною мірою зберегти своє національне обличчя. Крім праць з економічної теорії, вони писали також на прикладні теми, аналізуючи економічні, соціальні, фінансові відносини в Україні. Водночас українські економісти майже не торкалися питання про майбутнє общини — цієї типово російської сільськогосподарської інституції, тобто питання, яке поклало уми російських економістів на ранній стадії індустріалізації².

У XIX–XX ст. яскравими представниками фінансової науки як самостійної галузі економічного знання та фінансової практики були видатні українські вчені М. М. Алексеєнко, А. Я. Антонович, О. М. Анциферов, М. А. Балудянський, М. Х. Бунге, К. Г. Воблий, Є. О. Гловінський, С. І. Іловайський, П. Л. Кованько, О. М. Миклашевський, П. П. Мігулін, І. І. Патлаєвський, Г. Д. Сидоренко, М. М. Соболев, І. Т. Тарасов, Г. І. Тіктін, М. І. Туган-Барановський, М. М. Цитович, І. І. Янжул, М. П. Яснопольський і Л. М. Яснопольський та ін.

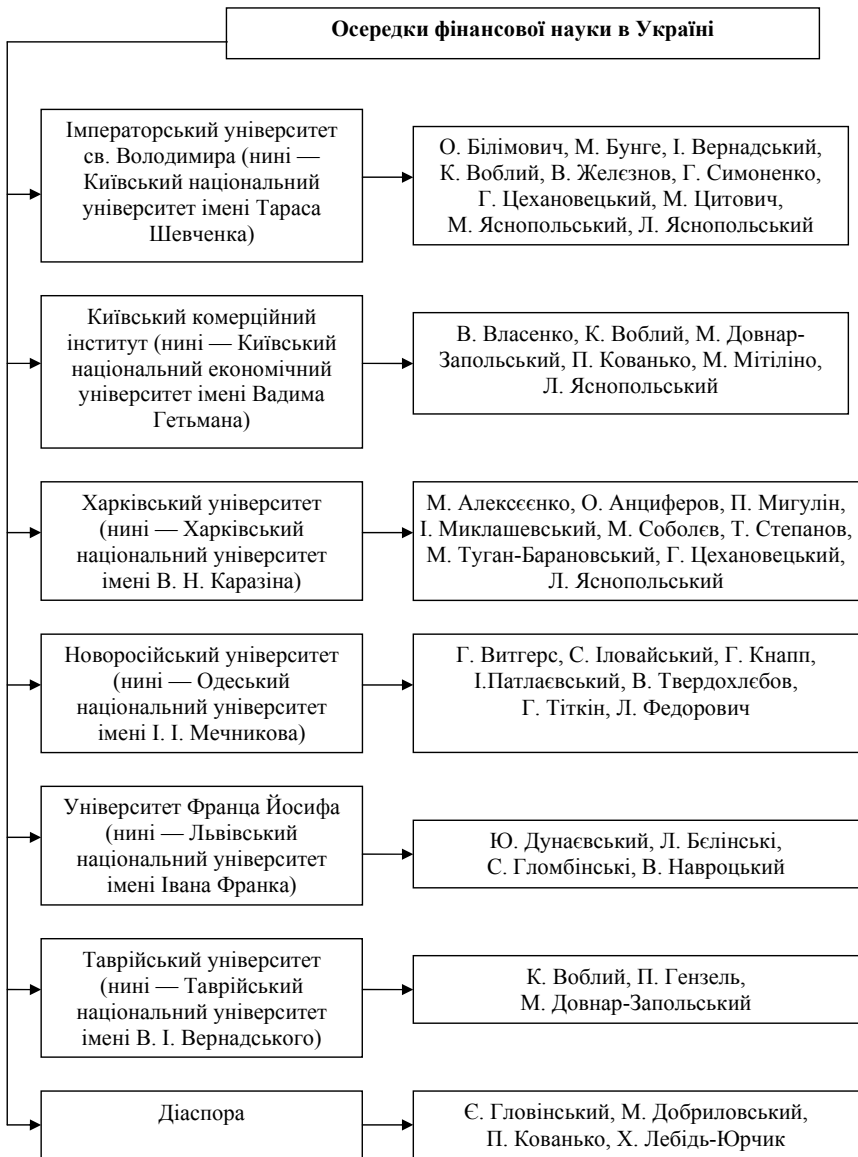
Розвиток фінансової науки в Україні, починаючи з другої половини XIX ст. зосереджувався, як вже зазначалося, переважно в університетах, які створили необхідні умови для формування наукової спільноти і організованої системи досліджень. Групування українських вчених-фінансистів кінця XIX — першої половини XX ст. за провідними навчальними закладами наведений на рис. 3.1.

Розвиток фінансової науки в Імператорському університеті св. Володимира (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) бере свій початок від заснування кафедри політичної економії та статистики (1842 р.). Кафедра фінансів, грошового обігу та кредиту була заснована лише у 1992 р. Першим завідувачем кафедри був доктор екон. наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України А. С. Гальчинський, а з 1993 року по вересень 2003 року кафедру очолював доктор екон. наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України О. Д. Василик. З жовтня 2003 року кафедру фінансів, грошового обігу та кредиту очолює доктор екон. наук, професор І. Лютий.

---

¹ Горкіна Л. П., Чумаченко М. Г. У світовому науковому просторі: економічний доробок учених української діаспори (20–80-ті роки XX ст.) // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 5. Петровська Н. А. Кредитно-фінансові проблеми та банківська справа у дослідженнях українських економістів зарубіжжя (20–50-ті роки XX ст.) // Банківська справа. — 1996. — № 2.

² Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука / І.-С. Коропецький. — К., 1993. — С. 20.

Рис. 3.1. Осередки фінансової науки в Україні
(кінець XIX — перша половина XX ст.)

У різні часи в Київському університеті працювали такі вчені-фінансисти, як О. Білімович, С. Боринець, М. Бунге, З. Васильченко, І. Вернадський, К. Воблий, В. Железнов, М. Малік, Г. Сидоренко, Г. Цехановецький, М. Цитович, В. Шелудько, М. Яснопольський, Л. Яснопольський та інші.

Помітним кроком у розвитку фінансової науки України стало заснування у 1906 р. Київських вищих комерційних приватних курсів (у 1908 р. — Київський комерційний інститут, нині — Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). Представниками фінансової науки з початку заснування університету були В. Власенко, К. Воблий, М. Довнар-Запольський, П. Кованько, М. Мітіліно, Л. Яснопольський та інші.

У 50–60-ті роки минулого століття сформувалася потужна фінансово-кредитна наукова школа, засновниками якої є такі відомі вчені: В. Власенко, П. Рубановський, С. Огородник, М. Берков, С. Горохов, В. Суторміна, В. Федоренко та І. Галь.

Друга половина 1980-х років позначена досить позитивним явищем у розвитку фінансової науки у Київському національному економічному університеті: з фінансово-кредитної наукової школи під впливом поглиблення наукової спеціалізації виокремилися дві дещо самостійні наукові школи. Першу — з фінансів — очолює В. Федосов, і до неї, поряд із уже зазначеними С. Огородником і В. Суторміною, входять С. Осадець, М. Білик, О. Терещенко, а також професори А. Поддєрьогін, В. Опарін, О. Романенко. Основними напрямками наукових досліджень цієї наукової школи є: стан і розвиток бюджетної політики України; податкова політика і податкова система України; формування фінансового ринку в Україні; фінанси підприємств і економічний розвиток; розвиток фінансового менеджменту в трансформаційній економіці; формування страхового ринку в Україні. Друга наукова школа має назву грошово-кредитної. Її очолюють відомі вчені М. Савлук і А. Мороз, а входять до неї доктори наук А. Пересада, А. Герасимович, М. Алексієнко, Л. Примостка, професори М. Пуховкіна, І. Шамова, І. Лазепко та М. Мирун. Основними напрямками досліджень цієї наукової школи є: стан і розвиток банківської системи України; грошово-кредитне регулювання економічного розвитку; банківські інвестиції та економічний розвиток; формування ринку іпотечного кредитування; шляхи стабілізації національної валюти; антиінфляційна політика в Україні.

Осередком фінансової науки на Лівобережній Україні довгий час залишався Харківський університет (нині — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). До когорти вчених, що розвивали фінансову науку належать М. Алексєєнко, О. Анциферов, П. Мигулін, І. Миклашевський, М. Соболев, Т. Степанов, М. Туган-Барановський, Г. Цехановецький, Л. Яснопольський та інші вчені. В 1893 році він був заснований з ініціативи Харківського купецького товариства як Харківське комерційне

училище Імператора Олександра III (нині — Харківський національний економічний університет). В навчальному закладі викладали О. Анцифєров, І. Трахтенберг, М. Соболев, П. Фомін та ін.

Отже, осередками розвитку фінансової науки в Україні як на початку XX ст., так і на початку XXI ст. були вищі навчальні заклади, які динамічно розвиваються і сьогодні.

Структурування праць українських вчених-фінансистів кінця XIX — першої половини XX ст. вважаємо за доцільне провести у розрізі таких складових: історія фінансів, теорія фінансів, державні фінанси, гроші та кредит (рис. 3.2).

Слід визначити, що найбільша частина праць українських вчених-фінансистів була присвячена історії та теорії фінансів, питанням грошей та грошового обігу, а також державним фінансам. Менше досліджували міжнародні фінанси, банківську діяльність. Питанням страхування присвячена лише одна фундаментальна праця — «Основи економії страхування» (К. Воблій, 1915 р.).

Теорія фінансів переважно розвивалася у працях з фінансового права. Досліджували сутність фінансової науки, розвиток та зв'язок з іншими науками:

- 1) І. Патлаєвський («Курс фінансового права», Вступ, 1885 р.);
- 2) Г. Сидоренко («Фінансове право. Ч. 1. Теорія фінансів. Конспект лекцій», 1888 р.);
- 3) С. Ловайський («Підручник фінансового права», Гл. II, 1904 р.),
- 4) К. Воблій («Початковий курс політичної економії: історія, теорія і фінанси», Короткий нарис науки про фінанси, 1915 р.);
- 5) М. Соболев («Нариси фінансової науки», 1925 р.);
- 6) М. Мітіліно («Елементи фінансової науки», 1926 р.);
- 7) Г. Титкін («Нариси по загальній теорії публічних фінансів. Досвід побудови теоретичної фінансової науки на публічно-економічній основі», 1926 р.);
- 8) М. Мітіліно («Основи фінансової науки», 1929 р.);
- 9) М. Добриловський («Основи фінансової науки. Курс лекцій», 1934 р.).

Українські вчені присвятили ряд праць вивченню історичних аспектів розвитку фінансових відносин як в Україні, так і в інших державах у різні часи:

- 1) В. Незабитовський («Про податкову систему в Російській державі з часів встановлення ...», 1852 р.);
- 2) Г. Сидоренко («Епізод з фінансової історії Австрії», 1859 р.);
- 3) М. Бунге («Паперові гроші та банківська система Північно-Американських штатів», 1867 р.);
- 4) І. Патлаєвський («Курс фінансового права», Вступ, 1885 р.);

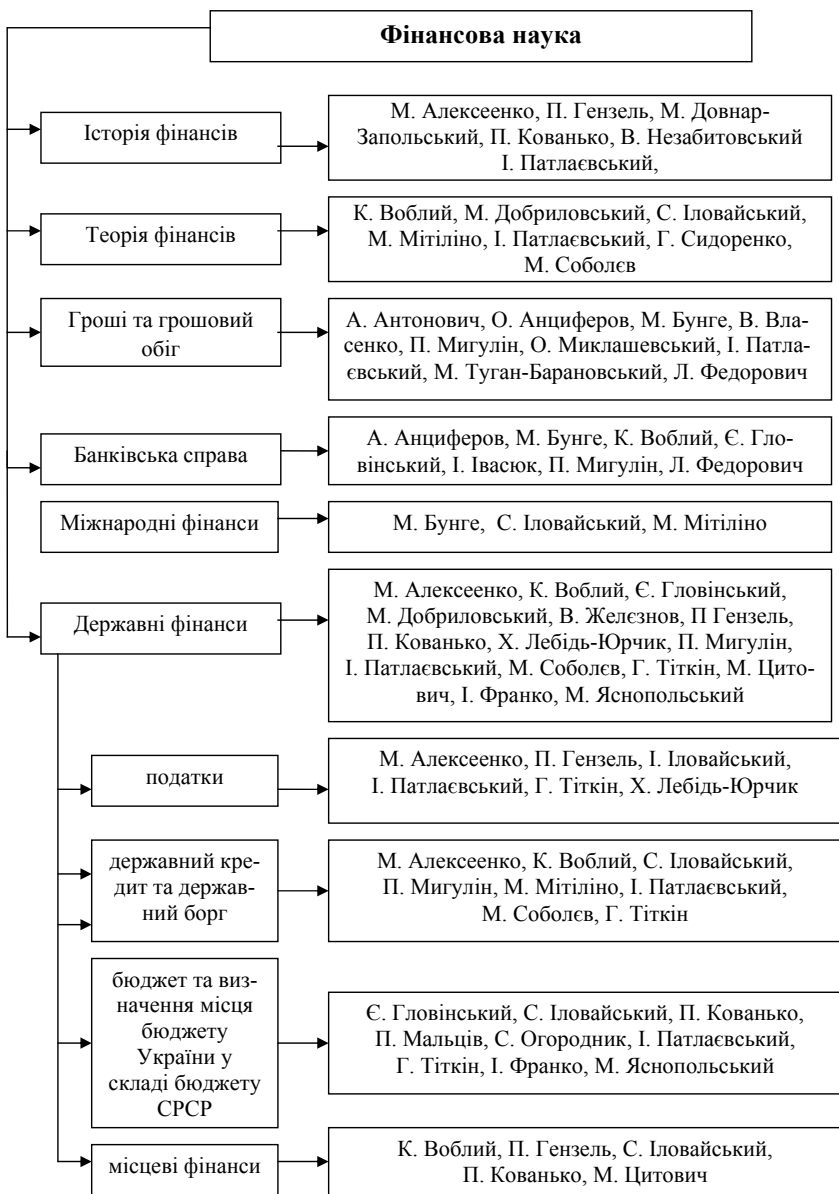

Рис. 3.2. Основні представники фінансової науки України та їх наукові інтереси (кінець XIX-перша половина XX ст.)

- 5) С. Ловайський («Непряме оподаткування в теорії та практиці», Гл. V, 1892 р.);
- 6) М. Довнар-Запольський («Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах», 1902 р.);
- 7) Л. Яснопольський («Нариси російського бюджетного права, 1912 р.);
- 8) М. Мітіліно («Основні риси сучасної японської податкової системи», 1929 р.).

Проблеми грошей та грошового обігу знайшли своє відображення в таких працях:

- 1) І. Патлаєвський («Грошовий ринок від 1700–1762 рр.», 1868 р.; «Теорія грошового обігу Рікардо и його досліджень», 1871 р.);
- 2) М. Бунге («Про відновлення постійної грошової одиниці в Росії», 1878 р.);
- 3) Л. Федорович («Теорія грошового і кредитного обігу», 1888 р.);
- 4) О. Миклашевський («Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання», 1895 р.);
- 5) Д. Піхно («До реформи грошового обігу», 1896 р.);
- 6) М. Бунге («Про спрощення курсу паперових грошей», 1897 р.);
- 7) П. Мигулін («Реформа грошового обігу в Росії та промислова криза (1893–1902), 1902 р.);
- 8) К. Воблій («Початковий курс політичної економії: історія, теорія і фінанси», Гроші, Паперові гроші, 1915 р.);
- 9) А. Антонович («Теорія паперово-грошового обігу і державні кредитні білети», 1883 р.);
- 10) І. Франко («Розмова про гроші і скарби»);
- 11) Є. Гловінський («Гроші та кредит в СРСР за часів першої п'ятирічки», 1934 р.);
- 12) В. Власенко («Теорія грошей в Росії. Кінець XIX — дожовтневий період XX століття», 1963 р.).

Розвиток кредитних відносин та банківської справи зумовив увагу вчених до таких питань:

- 1) М. Бунге («Теорія кредиту», 1852 р.);
- 2) Д. Піхно («Комерційні операції Державного банку. Вип. 1», 1876 р.);
- 3) Л. Федорович («Теорія грошового і кредитного обігу», 1888 р.);
- 4) П. Мигулін («Наша банківська політика (1729–1903)», 1904 р.);
- 5) А. Анциферов («Дрібний кредит, його організація та значення в Росії», 1903 р.);
- 6) Л. Яснопольський («Комерційні банки та їх роль в сучасному економічному ладі», 1914 р.);

- 7) К. Воблий («Початковий курс політичної економії: історія, теорія і фінанси», Кредит, 1915 р.);
- 8) М. Соболев («Кредит та його роль в народному господарстві», 1917 р.);
- 9) А. Анциферов («Центральні банки кооперативного кредиту», 1918 р.);
- 10) І. Івасюк («Банківська справа», 1925 р.);
- 11) Є. Гловінський («Гроші та кредит в СРСР за часів першої п'ятирічки», 1934 р.).

Державні фінанси розвиваються в межах загальної теорії фінансів. Українські вчені найбільшу увагу приділяли оподаткуванню, державному кредиту та державному боргу, бюджетній політиці та місцевим фінансам.

Важливий внесок зробили українські вчені у розробленні питань бюджету, бюджетної політики та визначення місця бюджету України у складі бюджету СРСР:

- 1) І. Франко («Податкова сила Галичина», 1883 р.);
- 2) І. Патлаєвський («Курс фінансового права», Частина третя, 1885 р.);
- 3) М. Яснопольський («Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії», 1890 р.);
- 4) С. Іловайський («Підручник фінансового права», Гл. VIII, 1904 р.);
- 5) П. Мальців («Україна в державному бюджеті Росії», 1917 р.);
- 6) П. Кованько («Місцевий бюджет України в 1912 році», 1923 р.; «Місцевий бюджет України в 1912 році в сучасних територіальних межах та адміністративно-територіальному поділі», 1925 р.);
- 7) М. Добриловський («Короткий курс фінансової науки», Частина II, розділ VI, 1924 р.);
- 8) М. Мітіліно («Елементи фінансової науки», Частина II–III, VI, 1926 р.);
- 9) Є. Гловінський («Фінанси УРСР», 1939 р., «Фінанси Української РСР у системі фінансів СРСР», 1955 р.);
- 10) С. Огородник («Роль державного бюджету Української РСР у розвитку економіки і культури республіки», 1955 р.).

Привертала увагу і проблеми фінансового забезпечення органів місцевого самоврядування та функціонування місцевих фінансів, що знайшли своє відображення у таких працях:

- 1) М. Цитович («Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат», 1898 р.);
- 2) П. Гензель («Новий вид місцевих податків. Спеціальне обкладання в Англії, Америці, Німеччині та інших державах», 1901 р.);
- 3) С. Іловайський («Підручник фінансового права», Гл. XLII–XLIII, 1904 р.);
- 4) К. Воблий («Початковий курс політичної економії: історія, теорія і фінанси», Короткий нарис науки про фінанси, 1915 р.);

- 5) П. Кованько («Місцевий бюджет Київської губернії», 1925 р.; «Фінансові проблеми землеволодіння російських міст», 1919 р.).

Проблеми державного кредиту та державного боргу досліджено у працях таких вчених, як:

- 1) М. Алексеєнко («Державний кредит. Нариси збільшення державного боргу в Англії і Франції», 1872 р.);
- 2) І. Патлаєвський («Курс фінансового права», Частина третя, 1885 р.);
- 3) С. Іловайський («Підручник фінансового права», Гл. ХІ, 1904 р.);
- 4) П. Мигулін («Російський державний кредит (1769–1899)»);
- 5) К. Воблій («Початковий курс політичної економії: історія, теорія і фінанси», Короткий нарис науки про фінанси, 1915 р.);
- 6) М. Соболев («Нариси фінансової науки», Гл. ХVІІ, 1925 р.);
- 7) М. Мітіліно («Елементи фінансової науки», Частина ІV, 1926 р.);
- 8) Г. Тіткін («Нариси по загальній теорії державних фінансів», 1926 р.);
- 9) М. Мітіліно («Основи фінансової науки», Частина восьма, 1929 р.).

Сто років тому академік І. І. Янжул (1846–1914) писав, оцінюючи стан фінансової науки в Російській імперії: «Майже до останнього часу вона показувала малу кількість оригінальних праць, особливо з теорії, і в більшості творів повторяла лише іноземні зразки у формі перекладів чи компіляцій. Винятки досить рідкі». І далі: «Нечисленні російські праці фінансового змісту, що вийшли в світ за першу половину ХІХ ст. і скільки-небудь заслуговують на увагу, або трактують переважно практичні питання..., або спрямовані на теми історичного змісту. Взагалі, історія фінансів у нас розроблена набагато повніше і краще, ніж теорія». Як доказ І. І. Янжул наводив оригінальні праці десяти вітчизняних авторів у галузі історії фінансів.

У перші роки радянської влади професор Київського комерційного інституту М. І. Мітіліно наголошував на особливому значенні історико-фінансових досліджень: «Щоб розуміти сучасне, треба знати минуле. Щоб розуміти сучасну організацію господарства публічних об'єднань, треба знати той шлях історичного розвитку, що пройшли вони. Через те їй повинна бути особлива галузь фінансової науки — історія фінансового господарства».

Звичайно, йдеться не про те, що в минулому, як у розкритій книзі, можна відшукати прямі відповіді на сьогоднішні питання. У минулому створюються передумови майбутнього, закладаються його генетичні основи та з'являються проблеми, які не тільки дають про себе знати в сучасності, а й можуть дещо пояснити в ній. Для прикладу наведемо оцінку фінансової політики одного з міністрів фінансів царської Росії 80-х років ХІХ ст. І. А. Вишнеградського з книги відомого історика російських фінансів, автора першого університетського курсу з цієї проблеми В. Т. Судейкіна: «Збільшення виробничої та купівельної сили народу в розрахунок не було прийняте. Між тим, фінансова наука, а також уся історія економічного життя Росії доводять, що у відсутності споживача лежить вузол питання».

Актуальність цього положення для сучасності не погребує доказів, хоч воно було висловлене понад сто років тому.

Одне з важливих і складних питань дослідження будь-якої економічної науки — періодизація історії її розвитку. Зрозуміло, що існує множинність можливих різних підходів до вирішення цього питання. Один із них обґрунтований основоположниками марксизму.

Критеріями періодизації світової історії економічної думки тут є зміна суспільно-економічних формацій, поява нових класових напрямів думки, а всередині них — зміна теорій та шкіл. При такому підході абсолютизується класова боротьба в суспільстві, залежно від якої виокремлюються ті чи інші етапи в розвитку фінансової думки, аналізується її зміст.

Така однобічність потребує розробки інших підходів. З точки зору автора статті, плідною є ідея «вписати» розвиток фінансової думки в Україні в три геополітично-цивілізовані цикли, запропоновані професором Львівського університету С. М. Злупком. Перший цикл охоплює період від найдавніших часів до зруйнування давньоукраїнської держави — Київської Русі татарами-монголами. Другий можна датувати серединою XIV–XVII ст., третій — це час із середини XVII ст. до 1991 р. З проголошенням України незалежною державою започатковано четвертий геополітично-цивілізований цикл розвитку її економіки, що має ґрунтуватися на досвіді трьох попередніх. Оскільки всі цикли досить тривалі за часом, то в межах кожного з них необхідно додатково виокремити певні етапи розвитку, що дасть можливість глибше розкрити історію фінансової думки.

У літературі давно існує теза про тісний зв'язок фінансової науки та політичної економії (економічної теорії). «Взагалі фінансова наука складалася під сильним впливом напрямів, які мали місце в політичній економії, — писав І. Х. Озеров. — Щодо методу фінансової науки, то до неї застосовані і дедукція, і індукція. На її методологію чинять вплив течії політичної економії: так, дедуктивний метод, застосований Д. Рікардо до останньої, був перенесений ним і в фінансову науку, а історична школа, що виступила з індукцією, намагалась розповсюдити її й на вивчення фінансів».

На основі різних спрямувань виникали самостійні фінансові школи, представниками яких були провідні прихильники того чи іншого напрямку в політичній економії. Звідси впливає наукова традиція розглядати історичний розвиток фінансової науки в нерозривному зв'язку з основними спрямуваннями економічної теорії. Зрозуміло, що такий принцип підходу до висвітлення історії фінансової науки взагалі належить і до аналізу української фінансової думки. Проблема полягає у тому, щоб виявити школи та течії економічної теорії, їх специфіку щодо України, а потім зіставити їх з відповідними школами фінансової науки.

На початку XX ст. відомий український історик-економіст, професор Харківського університету В. Ф. Левитський (1854–1939) розрізнув п'ять

основних економічних шкіл: 1) класичну; 2) історичну; 3) наукового соціалізму; 4) соціальних політиків; 5) економістів-методологів. «Вивчення історії політичної економії показує нам, — вважав учений, — що все надбання сучасної політичної економії складається з елементів знань, внесених у науку окремими економічними школами».

На відміну від провідних країн Заходу, для України, як і для Росії, ще в останній третині XIX ст. головною була проблема капіталістичного розвитку в умовах напівкріпацької самодержавної імперії. Це значною мірою пояснює той факт, що економічна (а також і фінансова) думка в Україні продовжувала розвиватися переважно на базі класичної школи та її пізніших відгалужень. Вона була представлена великим загоном учених, насамперед — викладачами Київського, Харківського, Новоросійського університетів та інших вищих навчальних закладів (М. Х. Бунге, М. І. Зібер, А. Я. Антонович, Г. М. Цехановецький, К. К. Гаттенбергер, М. Коссовський, М. М. Вольський та багато ін.). Вони продовжували традиції, закладені в середині XIX ст. Д. П. Журавським, Т. Ф. Степановим, І. В. Вернадським та іншими українськими представниками класичної політичної економії. Як і на Заході, в Україні фінансова думка була теоретизована саме класичною економічною теорією.

Історико-фінансова наука має три етапи: зародження, становлення і подальшого розвитку, який супроводжується змінами поглядів, концепцій, теорій. Переважну частину проблем перших двох етапів можна успішно вирішити за аналогією з подібними проблемами розвитку інших економічних наук.

Вирішального значення набуває факт дещо пізнього усамостійнення фінансів і їх історії як науки та взаємозв'язок із суміжними дисциплінами, що формувалися майже одночасно. Наприкінці XIX ст. І. І. Янжул писав: «Фінансова наука до цього часу в багатьох країнах ще не виділена на ступінь самостійної галузі знань і трактується як частина науки про народне господарство або політичної економії».

Зародження перших теоретичних розробок у Західній Європі в XV–XVI ст. започаткувало фінансову науку як самостійну галузь науки взагалі. Та історія фінансової думки сягає сивої давнини, коли ця категорія протягом багатьох століть ще не набула самостійної форми. Тому перед дослідниками перших двох етапів розвитку фінансової думки постає завдання виділити у спільних для всіх наук джерелах матеріали та аспекти, що стосуються саме фінансових питань. Різноманітні пам'ятки першого геополітично-цивілізованого періоду розвитку України стосуються не лише історії, філософії, управління тощо, а й першого та другого етапів розвитку української фінансової думки.

У цьому періоді вона має яскраво виражений прикладний, практичний характер. У середньовіччі вона існує на рівні мистецтва (тобто сформульо-

ваних правил, настанов, порад тощо, з господарювання), загальних положень про фінансову мораль. Яскраве уявлення про неї дає визначна пам'ятка української думки XI–XIII ст. «Руська Правда».

Формування фінансової науки та її подальший розвиток в Україні припадають на другий геополітично-цивілізований цикл. У цей період виникає вища школа (заснування Києво-Могилянської академії, Львівського університету, Острозької академії, братських шкіл), де розвивалася фінансова думка. За своїм змістом вона найтісніше пов'язана з меркантилізмом як теоретичним уявленням і економічною політикою епохи первісного нагромадження капіталу.

Історія фінансів та фінансової думки як особливої сфери дослідження виникла набагато пізніше, порівнянно з фінансовою теорією. Вона припадає на першу половину XIX ст., хоча певні екскурси в історію фінансів інколи трапляються й раніше. У другій половині XIX ст. і особливо на початку XX ст. відбувався досить інтенсивний розвиток історико-фінансової науки як особливої галузі суспільного знання. В Україні він проходив одночасно з подібним процесом у країнах Західної Європи. При цьому українська фінансова думка, формально не відокремившись від російської, перебувала під значним впливом західноєвропейської.

У Російській імперії перші твори в галузі історії політичної економії та фінансів належать нашому видатному співвітчизникові професору Михайлові Андрійовичу Балудянському (1769–1847). Уродженець Закарпаття, перший ректор Петербурзького університету (1819–1821) М. А. Балудянський протягом тривалого часу вдало поєднував академічну та державну діяльність. У 1806–1808 рр. вчений опублікував у «Статистическом журнале», що його видавав академік К. Герман, нариси історії економічних вчень (меркантилістів, фізіократів, А. Сміта), які високо оцінені і тодішніми, і сучасними науковцями. Серед інших численних творів Балудянського — як невеликі спеціальні доповіді та записки, так і солідні багатотомні праці, що подавалися до офіційних установ із метою консультації. Однак усе це здобутки творчості вченого, а не канцеляриста, як було зазвичай. Тому, за словами професора Харківського університету А. М. Фатєєва, «Балудянський відкриває шлях запрошення теоретиків-спеціалістів до управління та законодавства».

Архівні матеріали та дослідження XIX–XX ст. свідчать про вирішальну роль М. А. Балудянського в розробці планів реформування фінансів 1810 р. (відомий як «План фінансів на 1810 рік» М. М. Сперанського), організації фінансів (1812–1816), реформи державних селян П. Д. Кисельова (1838–1841), грошової реформи Є. Канкріна (1839–1843). Зокрема, професор А. М. Фатєєв, розкриваючи історію розробки плану реформи російських фінансів 1810 р., пише: «Після перегляду записки Балудянського послужила реформатору (М. М. Сперанському — Авт.) теоретичною, вченою

канвою, по якій ним був вишитий візерунок докорінного перетворювального плану російських фінансів».

В економічній літературі давно визнано, що деякі твори М. А. Балудянського мають значну історико-теоретичну цінність. Так, у процесі підготовки записки про реформу фінансів Російської імперії учений написав великий твір, присвячений історії фінансів держави за 1700–1812 рр., з додатком таблиць доходів і видатків. М. А. Балудянський так писав міністру фінансів Гур'єву про свою діяльність: «Можу позитивно сказати, що протягом трьох років день і ніч весь час мій був присвячений виконанню такої роботи. Здобутком зазначених праць моїх була, по-перше, записка, піднесена Вами імператору в 1814 році, з викладом нового фінансового плану, який цілком удостоївся найвищого схвалення. Після того я подав Вам проекти утворення кредитних установ, банків... Не говорячи вже про згадані глибокі та досить складні праці, які я виконав за бажанням Вашим і за довірою Вашою до мене, підготував чимало різних проектів з предмета обігу паперових грошей в прикордонних місцях імперії, з податків, позик і взагалі питань, які зобов'язували уряд до їх вирішення».

У нарисі історії економічних вчень, вміщеному в першому томі підручника з політичної економії (1844), професор Харківського університету Т. Ф. Степанов (1795–1847) дуже високо оцінив праці М. І. Тургенева «Опыт теории налогов» та М. Ф. Орлова «Государственный кредит». Правильність цієї оцінки згодом (друга половина XIX ст.) була підтверджена зарубіжними авторами історіографічних нарисів світової фінансової науки (Л. Косса, Д. Інгрем та ін.).

У 1852 р. вийшла праця «Теория кредита» видатного українського вченого та державного діяча, професора Київського університету Миколи Христіановича Бунге (1823–1895). У ній поряд з оригінальною розробкою теорії кредиту поданий всебічний аналіз історії та окремих видів кредитних відносин, запровадження яких мало важливе значення для розвитку ринкової економіки в країні. М. І. Туган-Барановський вважав: «Головна заслуга Бунге як ученого — розробка теорії кредиту та грошового обігу».

Наприкінці XIX — початку XX ст. з'явилися праці, присвячені реформаторській діяльності М. Х. Бунге в царині фінансів. Серед них — монографії В. Т. Судейкіна, П. Л. Кованька, М. І. Туган-Барановського, статті в «Энциклопедическом словаре» Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона. До речі, працю П. Л. Кованька юридичний факультет Київського університету нагородив золотою медаллю та премією імені М. Х. Бунге. У подальшому предметом спеціального дослідження стала реформаторська діяльність С. Ю. Вітте (праці П. П. Мігуліна та ін.).

У цих дослідженнях, зокрема, виявлений корінний перелом у поглядах вітчизняних учених і діячів на митну політику та роль держави в економічному житті. З другої половини 60-х років XIX ст. пануючі раніше ідеї

вільної торгівлі та вільного підприємництва, в яких вбачали запоруку суспільного добробуту й економічного зростання, поступилися місцем ідеям захисту протекціоністської політики та необхідності активної ролі держави в економіці.

Загальна оцінка реформаторської діяльності трьох названих міністрів фінансів царської Росії зводилася до констатації її спадкоємності та до того, що фінансова система Росії була приведена у відповідність до нової реальності, яку започаткувала ліквідація кріпацтва та інші реформи після 1861 р.

У роки останньої третини ХІХ та в першому двадцятиріччі ХХ ст. зроблені серйозні спроби проаналізувати в історичному аспекті митну та податкову політику російського уряду (К. Ладиженський, П. І. Фомін, М. М. Соколов та ін.), формування фінансово-кредитної системи, розвитку сільськогосподарського кредиту тощо. Цінними є історичні огляди розвитку різних галузей народного господарства країни, в яких учені (В. М. Ландо, М. Ю. Цехановський, С. Франкфурт та ін.) розглядали місце, роль, проблеми тієї чи іншої галузі в економічному та фінансовому житті України.

У виданні товариства ім. О. Чупрова «Вопросы финансовой реформы России» (1915) комісія українських учених з реформи фінансової системи (В. Я. Железнов, М. М. Соколов, С. Б. Веселовський, І. Поплавський) обґрунтовує необхідність перебудови російської фінансової системи, спираючись не лише на теоретичний, а й на історичний аналіз, узагальнення досвіду Російської імперії та деяких зарубіжних країн. Комісія дійшла висновку про необхідність реформування російських фінансів відповідно до загальних тенденцій еволюції фінансів тогочасних зарубіжних держав в умовах їх поступової демократизації.

Неважко помітити хронологічну та тематичну «розкиданість» наукових досліджень учених, яка зумовлена, насамперед, їх власними науковими інтересами і запитам практиці. Принципово важливим є те, що ці дослідження сформувавши кістяк історико-фінансової науки в Україні.

Таким чином, в умовах третього геополітично-цивілізованого циклу в Україні тривав розвиток теорії та історії фінансів, хоча протягом тривалого часу країна була позбавлена державності. Осередками наукових досліджень у галузі фінансів стали, насамперед, університети (Львівський, Харківський, Київський, Одеський, Чернівецький). Академік І. І. Янжул зазначав, що в роки останньої третини ХІХ ст. в основу багатьох праць вітчизняних учених з історії російських фінансів, на відміну від попередніх періодів, покладені першоджерела й архівні матеріали. Він також звернув увагу на оригінальні праці багатьох вітчизняних економістів з теорії фінансів: «Праці В. П. Безобразова про актові податки та класифікацію державних доходів, І. І. Кауфмана про кредит і банки, М. Х. Бунге з питань про кредит, професорів М. М. Цитовича і В. О. Лебедєва про місцеві витрати та податки, М. М. Алексєнка й А. О. Ісаєва про кредит і податки,

І. Х. Озерова про подорожні податки та деякі інші є більш-менш цінними внесками до загальної теорії фінансової науки». Янжул зазначив, що наприкінці XIX ст. була нарешті заповнена значна прогалина у вітчизняній фінансовій літературі — з'явилися підручники з цієї науки. Серед них належне місце зайняв і «Курс фінансового права» (Одеса, 1885) професора І. І. Патлаєвського з біографічним нарисом автора, написаним його учнем В. Н. Палаузовим.

В інших джерелах поряд із названими російськими та українськими вченими слід назвати також праці професорів-фінансистів Харківського університету П. П. Мігуліна, О. М. Анциферова, М. М. Соболева, Київського університету — батька та сина М. П. і Л. М. Яснопольських, Київського комерційного інституту — М. І. Мітіліно, П. Л. Кованька, Новоросійського університету — І. І. Патлаєвського та ін. Зокрема, П. П. Мігулін є автором ґрунтовних історико-критичних досліджень з питань державного та іпотечного кредиту, банкової політики, розвитку фінансів царської Росії протягом трьохсот років. Історико-фінансові дослідження українських учених свідчать про їхній значний внесок у розвиток фінансової науки кінця XIX — початку XX ст.

3.3. Новітні уявлення вітчизняних учених про розвиток фінансової науки

Протягом 90-х років XX ст. на постсоціалістичних теренах відбулися докорінні зміни у дослідженні та викладанні фінансової науки. Вони об'єктивно обумовлені зміною суспільно-економічного ладу, переходом від системи централізованого директивного планування і управління народним господарством до ринкової економіки. З нею (зміною) пов'язані зникнення попереднього об'єкта дослідження економічних наук в умовах державного соціалізму і виникнення нового — функціонуючої ринкової економіки. Ці процеси супроводжуються формуванням громадянського суспільства, створенням правової держави, розвитком демократії.

У нових соціально-економічних умовах доводиться шукати нові підходи до вирішення гострих економічних і соціальних проблем. Перед економічними науками, у тому числі фінансовою, постають важливі питання про напрямки і засоби зміцнення фінансової системи, наповнення державного бюджету, зміцнення національної валюти та ін.

Зміна об'єкта дослідження неминуче потягла за собою і зміну попередніх уявлень про становлення та розвиток радянської фінансової науки, призвела до вироблення нових поглядів вітчизняних науковців у галузі фінансів.

Насамперед, йдеться про критичний перегляд основних положень радянської фінансової науки. «У вітчизняній фінансовій науці радянського

періоду, — зазначає В. Л. Андрущенко, — дві ідеї посідали центральне місце в фінансовій теорії: ідея відносин та ідея додаткової (фінансової) експлуатації, хоч на самому Заході вони залишалися на узбіччі основних течій фінансової думки». У марксистських визначеннях фінансів як відносин допускалися лише варіації: відносини економічні, грошові, суспільні, специфічні, виробничі. Критику таких визначень фінансів В. Андрущенко буде на тому, що свого часу концепція відносин стала bastionом затратної економіки в державних фінансах. На думку вченого, поняття відносин не піддається рахунку, не передбачає критеріїв виміру ефективності, а тому перетворюються на теоретичне запрошення до марнотратства. Трактуювання державних фінансів як імперсональних відносин не відображає фундаментальних економічних характеристик фінансових явищ: кількісної вимірності, обмеженості ресурсів, порівняності якісного стану державних фінансів, ризику й невизначеності.

Альтернатива марксистським поглядам у формі немарксистських визначень сутності фінансів передбачає обов'язкове врахування зазначених вище характеристик.

Відповідно до них В. Л. Андрущенко визначив державні фінанси як сукупність завжди лімітованих грошових коштів у розпорядженні державних властей та супутньої їм інституційно-організаційної діяльності.

Важливим моментом у новітніх уявленнях вітчизняних учених про розвиток фінансової науки стало введення у її визначення поняття «парадигма», яка для дослідників виконує роль «незримого коледжа». На думку В. Л. Андрущенка, сучасна парадигма західної фінансової науки характеризується такими рисами:

- за способом дослідження — методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ крізь призму поглядів, поведінки, інтересів індивідуумів;
- за розумінням природи фінансів — інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоєдиної в своїй схожості й відмінності щодо інших грошових форм;
- за соціальною спрямованістю — відмовою від старомодних уявлень про фіскальну експлуатацію народних мас державою;
- за етикою наукової полеміки — визнанням суперечливості й багатоваріантності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних точок зору.

Запропоноване також нове розуміння функцій державних фінансів у новій термінологічній версії: розподільчо-аллокаційна; дистрибутивно-трансфертна; стабілізаційно-регламентуюча.

Типове радянське трактування суті фінансів як безсуб'єктних відносин піддав критиці професор О. Д. Василик. У зв'язку з цим переосмислюються зміст та завдання фінансової науки. Відомі українські науковці

О. Д. Василик та С. В. Мочерний суть фінансової науки визначають таким чином: це наука, яка вивчає діяльність держави, підприємницьких структур, організацій і окремих громадян, пов'язану зі створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у конкретних історичних умовах, а також закони і закономірності цих фінансових явищ і процесів у їхній взаємодії. Вивчення зазначених проблем пов'язується з обмеженістю розмірів фінансових ресурсів в економіці, а звідси — з їх ефективним використанням для повнішого задоволення потреб суспільства на основі застосування досконалих методів мобілізації фінансових ресурсів. На думку вчених, фінансова наука має дати відповідь на важливе питання: як і в яких формах слід створювати й використовувати фонди фінансових ресурсів для загальнолюдських потреб. Однак шляхи його вирішення залежать від умов, що склалися в країні, рівня економічного розвитку суспільства, форми власності, структури економіки, соціального складу населення, рівня інтеграції у світову економіку та ін. Загальна мета фінансової науки — пізнання дії об'єктивних законів і закономірностей у сфері фінансів, передавання результатів наукових досліджень для практичного використання. Фінансова наука, фінансове право і фінансова політика розглядаються як напрямки дослідження фінансових проблем для всебічного вивчення фінансів.

Щодо змісту фінансової науки, то науковці вважають, що вона складається з таких розділів: наука про державний бюджет; наука про державні доходи і видатки; наука про фінанси підприємницьких структур; наука про державний кредит; наука про місцеві фінанси, страхування та ін.

Водночас у літературі зазначається, що традиційних поглядів на фінанси та фінансову науку ще й нині дотримується деяка частина вітчизняних учених.

Наукові інтереси сучасних вітчизняних вчених наведені у розрізі таких складових: історія фінансів та фінансової думки, фінансовий ринок, фінанси суб'єктів господарювання, страхування, міжнародні та державні фінанси.

У галузі історико-фінансових досліджень постсоціалістичного періоду назовемо навчальні посібники К. С. Бельського «Финансовое право: наука, история, библиография» (1995), В. М. Пушкарьової «История мировой и русской финансовой науки и политики» (1997, 2005), розділи В. М. Соколинського та В. Є. Маневича про розвиток фінансової науки відповідно у п'ятому і шостому томах «Всемирной истории экономической мысли» (1994, 1997), монографію В. Л. Андрушенка «Фінансова думка Заходу в ХХ столітті» (2000). У цих працях вперше з нових теоретичних позицій піднімаються питання про глибинні відмінності між світовою і радянською фінансовою наукою, здійснюється критичне переосмислення розвитку фінансової науки в умовах державного соціалізму. Водночас констатується

факт втрати актуальності і плідності ведення дискусій за старої проблематики, відсутність глибоких теоретичних праць вітчизняних вчених у галузі фінансів у сучасний перехідний період до ринкової економіки.

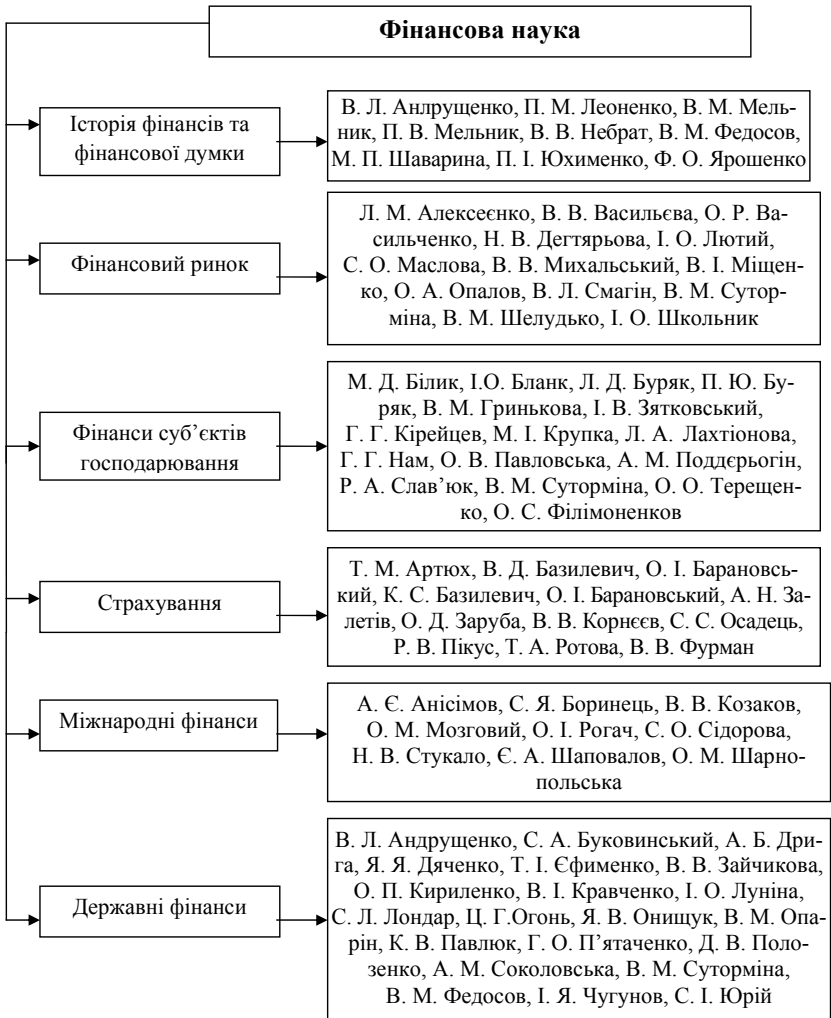

Рис. 3.3. Основні представники фінансової науки України та їхні наукові інтереси (початок ХХІ ст.)

На завершення вважаємо за доцільне навести хронологію фінансової думки України на етапах її становлення та розвитку:

Хронологія фінансової думки України

1849

Виходить праця М. Бунге «Мова про кредит»

1852

Публікація праці «Теорія кредиту» М. Бунге;
В. Незабитовський захистив магістерську дисертацію «Про податкову систему в Російській державі з часів встановлення»

1859

Виходить праця професора Г. Сидоренко «Епізод з фінансової історії Австрії»

1865

М. Бунге переклав працю Карла фон Гока «Податки та державні борги»

1867

Публікація М. Бунге «Паперові гроші та банківська система Північно-Американських штатів»

1868

І. Патлаєвський захистив дисертацію «Грошовий ринок від 1700–1762 рр.»;
Виходить праця М. Бунге «Про спрощення курсу паперових грошей»

1870

Виходять друком 2 праці М. Алексєнка: «Погляд на вчення про податок у А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Рікардо, Сімонді і Д.-С. Міля» та «Загальна теорія перекладання податків»

1871

І. Патлаєвський захистив докторську дисертацію «Теорія грошового обігу Рікардо и його досліджень» у Одесі;
Переклад і доповнення М. Бунге праці А. Вагнера «Російські паперові гроші. Дослідження народно-економічне і фінансове з пропозицією проекту відновлення металевого обігу»

1872

Виходять друком праця М. Алексєнка «Державний кредит. Нариси збільшення державного боргу в Англії і Франції»

1873

Виходить «Податкова сила Галичини» І. Франка

1875

Виходять друком праця І. Патлаєвського «Курс фінансового права»

1876

Публікація праці Д. Піхно «Комерційні операції Державного банку. Вип. 1»

1878

Виходять друком праця М. Бунге «Про відновлення постійної грошової одиниці в Росії»

1879

Виходять друком праця М. Алексєєнка «Діюче законодавство про прями податки»

1880

Публікація М. Бунге праці «Записка про сучасний стан нашої грошової системи і засобах її покращення»;

Виходить праця «Записки по фінансовому праві» Г. Сидоренка

1883

А. Антонович захистив докторську дисертацію «Теорія паперово-грошового обігу і державні кредитні білети»;

У Ярославлі виходить «Нарис науки фінансового права» І. Тарасова

1884

У Львові виходить праця В. Навроцького «Твори»

1885

В. Палаузов опублікував працю І. І. Патлаєвського «Курс фінансового права» з біографічним нарисом про автора

Виходять друком праця М. Алексєєнка «Прибутковий податок і умови його застосування»

1887

У Одесі публікують працю С. Ловайського «Визначення, зміст та значення науки фінансового права»;

У Житомирі публікують працю Г. Сидоренка «Фінансове право»

1888

Л. Федорович захистив докторську дисертацію «Теорія грошового і кредитного обігу» у Одесі;

У Житомирі публікують працю «Фінансове право. Ч. 1. Теорія фінансів. Конспект лекцій»

1889

Виходить праця М. Цитовича «Огляд вчень про підприємницький прибуток»

1890

У Санкт-Петербурзі виходить друком праця М. Бунге «Державне рахівництво та фінансова стійкість в Англії»;

Виходить праця «Основні початки фінансової науки» (І. Янжул);

Публікація праці М. Яснопольського «Про географічний розподіл державних доходів і видатків Росії. Досвід фінансово-статистичного дослідження», частина перша

1892

У Одесі публікують працю С. Гловайського «Непряме оподаткування в теорії та практиці»

1894

Виходять друком праця М. Алексєєнка «Фінансове право»

1895

У Москві виходить друком праця О. М. Миклашевського «Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання»

1896

У Санкт-Петербурзі виходить друком праця О. М. Миклашевського «Грошове питання в літературі і в явищах справжнього життя»;
Виходить праця Д. Піхна «До реформи грошового обігу»

1897

Публікація праці М. Яснопольського «Про географічний розподіл державних доходів і видатків Росії. Досвід фінансово-статистичного дослідження», частина друга

1898

М. Цитович захистив докторську дисертацію «Місцеві витрати Пруссії у зв'язку з теорією місцевих витрат»

1899

Публікація першого тому праці П. Мигуліна «Російський державний кредит (1769–1899)»

1901

У Києві виходить друком праця П. Кованька «Головні реформи, проведені М. Х. Бунге в фінансовій системі Росії. Досвід критичної оцінки діяльності М. Х. Бунге як міністра фінансів (1881–1887 рр.)»;

М. Довнар-Запольський захистив магістерську дисертацію «Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах»

1902

У Харківі виходить друком праця П. Мигуліна «Реформа грошового обігу в Росії та промислова криза (1893–1902)»

1903

Публікація праці А. Білімовича «Міністерство фінансів: Історичний нарис»;
Виходить «Дрібний кредит, його організація та значення в Росії» (А. Анциферов)

1904

У Одесі публікують книгу «Підручник фінансового права» С. Гловайського;
У Харківі — «Наша банківська політика (1729–1903)» П. Мигуліна

1905

Виходить друком праця П. Кованька «Реформа 19 лютого 1861 р. та її наслідки з фінансової точки зору (Викупна операція 1861–1907 рр)» у Києві

1906

У Одесі публікують книгу В. Твердохлебова «Обкладання міських нерухомості на Заході. Ч. 1: Державне обкладання»;

Виходить друком праця П. Мигуліна «Російський автономний центральний емісійний банк: Проект»

1907

Публікація третього тому праці П. Мигуліна «Російський державний кредит (1769–1899)» та «Сучасне та майбутнє російських фінансів»

1908

Виходить друком праця «Як англійці критикують свої державні видатки» (І. Янжул) у Санкт-Петербурзі

1909

У Одесі публікують книгу В. Твердохлебова «Обкладання міських нерухомості на Заході. Ч. 2: Місьцеве обкладання»

1910

Виходить друком праця П. Кованька «Зміст і сутність бюджетного права» у Києві

1911

Виходить друком праця П. Кованька «Державні видатки Росії за призначенням за 1903–1911 рр. Фінансово-статистичний нарис з 15 діаграмами» у Києві

1912

Виходять друком стаття «Україна у державному бюджеті Росії» (М. Гордієнко) надрукована у журналі «Літературно-науковий вісник»;

У Одесі публікують книгу С. І. Іловайського «Підручник фінансового права» / За ред. М. Яснопольського;

У Москві виходить книга Л. Яснопольського «Нариси російського бюджетного права»

1913

Доцент кафедри фінансового права юридичного факультету Новоросійського університету Г. Ф. Кнапп опублікував працю «Нариси державної теорії грошей»

1914

Доцент кафедри фінансового права юридичного факультету Новоросійського університету Г. Витгерс опублікував працю «Грошовий ринок»;

Виходить друком праця П. Кованька «Реформа 1861 року та її наслідки з фінансової точки зору (викупна операція 1861–1907 рр.)»

1915

Виходять друком 2 праці К. Волого: «Початковий курс політичної економії: історія, теорія і фінанси» та «Основи економії страхування»

1917

Публікують книги «Кредит та його роль в народному господарстві» (М. Соболев), «Україна в державному бюджеті Росії» (П. Мальців), «Паперові гроші та метал» (М. Туган-Барановський)

1918

Виходять друком праця А. Анциферова «Центральні банки кооперативного кредиту»

1919

У Києві публікують книги «Фінансові проблеми землеволодіння російських міст» (П. Кованько) та «Фінансова політика України (7 листопада 1917 — 4 грудня 1919)» (Л. Неманов)

1923

Публікація праці М. Яснопольського «Державні видатки та доходи»

1924

У Подєбрадах виходить книга М. Добриловського «Короткий курс фінансової науки» перший та другий том

1925

Виходить підручник «Банківська справа» І. Івасюка;
У Харкові виходить книга М. Соболева «Нариси фінансової науки»

1926

У Києві публікують книгу професора М. Мітіліно «Елементи фінансової науки»;
Виходить книга Г. Тіткіна «Нариси по загальній теорії публічних фінансів. Досвід побудови теоретичної фінансової науки на публічно-економічній основі»

1927

У Львові виходить книга Х. Лебідь-Юрчика «Бюджетне право»

1929

У Києві публікують 2 книги М. Мітіліно: «Основи фінансової науки» та «Основні риси сучасної японської податкової системи»

1934

У Варшаві виходить книга Є. Гловінського «Гроші та кредит в СРСР за часів першої п'ятирічки»;
У Подєбрадах виходить книга М. Добриловського «Основи фінансової науки. Курс лекцій»

1939

У Варшаві виходить книга Є. Гловінського «Фінанси УРСР»

1949

У Києві публікують книги В. Власенка «Грошова реформа в Росії 1895–1898 рр.»

Питання для самоперевірки

1. Які причини не диференційованості економічної науки у XIX — початку XXст.? Поясніть.
2. У чому особливості класифікації економічних наук Й. Зоннефельсом?
3. Охарактеризуйте особливості класифікації економічних наук А. Сміта.
4. Як був сприйнятий вченими економістами смітганський поділ політичної економії на дві частини (фінансова наука і наука управління)?
5. Дайте оцінку внеску А. Сміта у науку про фінанси.
6. Охарактеризуйте особливості класифікації економічних наук німецькими вченими.
7. У чому зміст критики класифікації німецьких учених?
8. Які тенденції виокремились щодо класифікації економічних наук у XIX- початку XX ст.? Охарактеризуйте.
9. Проаналізуйте парадокси класифікації в XIX — початку XX ст.
10. Розкрийте загальне та специфічне у розвитку фінансової науки в Україні.

Тести

1. Диференціація та інтеграція економічних наук відбувалися в міру розвитку і пізнання об'єкта:
  - а) реальної економіки;
  - б) явищ економічного життя суспільства;
  - в) філософського осмислення розвитку суспільства;
  - г) розвитку політичної думки;
  - д) розвитку філософської думки.
2. Хто із представників дотеоретичної економічної системи вперше виокремив з економічних наук фінанси:
  - а) Ф. Кене;
  - б) Аристотель;
  - в) Й. Зоннефельс;
  - г) У. Петті;
  - д) П. Буагільберг.
3. Кому із названих авторів належить праця «Дослідження про природу і причини багатства народу», у якій здійснений поділ економічної теорії на позитивну і нормативну?
  - а) Д. Рікардо;
  - б) А. Сміту;

- г) Дж. С. Міллю;
- д) К. Марксу;
- ж) Г. Шмоллеру.

4. Третій підхід до класифікації політичної економії склався:

- а) у XVII ст.;
- б) XVIII ст.;
- в) XIX ст.;
- г) XXст.;
- д) XXI ст.

5. На ґрунті теорії граничної корисності в фінансовій науці виникла самостійна школа, основними представниками якої стали:

- а) А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальту, Ж.-Б. Сей;
- б) У. Петті, Ф. Кене, П. Буагільберг, Ф. Мольберт;
- в) Е. Сакс, Л. Вальрас, У. Джевонс, Е. Селігмен, А. Граціані;
- г) К. Маркс, В. Ленін, Прудон, Сен-Сімон, Фур'є.

6. Хто із українських вчених економістів є автором «Теорії кредитів» (1852)?

- а) М. Бунге;
- б) І. Янжул;
- в) Л. Яснопольський;
- г) П. Мігулін;
- д) В. Лебедєв.

7. Хто із українських вчених економістів очолив Комісію з вивчення фінансів, заснованої у березні 1926 р. у складі соціально-економічного відділу Української академії наук?

- а) М. Бунге;
- б) Л. Яснопольський;
- в) В. Масленников;
- г) Т. Тіткін;
- д) В. Карпенко.

8. Які основні питання дослідження були в роботі працівників Комісії з вивчення фінансів?

- а) питання місцевих фінансів і місцевого господарства;
- б) дослідження докорінних змін суспільних умов формування фінансів;
- в) питання державного регулювання цін;
- г) особливості державної господарчої діяльності в нових умовах;
- д) методологічні питання розвитку фінансової науки.

9. Чим були обумовлені загальні тенденції розвитку фінансової науки в Україні?

- а) розвитком філософської наукової думки;
- б) становленням і розвитком капіталістичної ринкової економіки;
- в) прогресом світової фінансової науки;
- г) формуванням і розвитком світового господарства;
- д) зміцненням національних елементів у провідних галузях економіки;

10. Чому українська фінансова наука довгий період сприймалась як несамотійна, несамобутня, «розчинена» в економічній думці метрополії?

- а) тому що протягом кількох століть була відсутня її державність;
- б) тому що Україна не мала своєї економічної школи;
- в) тому що дослідження фінансів в Україні тісно пов'язувалися з проблемами національного самовизначення;
- г) тому що основна частина національної думки і видавнича справа були зосереджені за межами України;
- д) немає правильних відповідей.

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінансова наука»

Автор	Визначення
Д. Боголепов	Фінансова наука ... вивчає господарську діяльність держави, що полягає в формуванні засобів, необхідних для загальних потреб капіталістичного суспільства загалом ¹
И. И. Янжул	Фінансова наука є вченням про суспільне господарство, що має своїм завданням викладення тих правил, які повинні дотримуватися під час добування матеріальних ресурсів, необхідних для виконання суспільних цілей ²
О. Д. Василик	Фінансова наука вивчає явища та процеси, які здійснюються у державі при створенні й використанні фондів фінансових ресурсів на цілі її економічного та соціального розвитку ³
В. Л. Андрущенко	Фінансова наука — впорядкований процес одержання знань, їх організації та систематизації в світлі певної парадигми, а також сума об'єктивізованих знань про явища державних фінансів і достовірно установлені закономірності їх функціонування ⁴

¹ Боголепов Д. Краткий курс финансовой науки / Д. Боголепов — Х.: Пролетарий, 1925. — С. 30.

² Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / А. Н. Козырин (науч. ред., вступ. ст.), А. А. Ялбулганов (сост.). — М.: Статут, 2002. — С. 46.

³ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник / О. Д. Василик. — К.: НІОС — 2000. — С. 43.

⁴ Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. фінансів / В. Л. Андрущенко. — Л.: Каменяр, 2000. — С. 12.

Г. Адамс	Наука фінансів має справу з державними видатками і доходами, досліджує ті різноманітні зв'язки, що за необхідності супроводять ці видатки і доходи, аналізує потреби держави та способи їх забезпечення ¹
Ф. Нітті	Наука про фінанси досліджує, в які способи держава і місцеві органи самоуправління здобувають необхідні для їх існування й діяльності матеріальні засоби та як вони їх витрачають, тобто вивчає економічну діяльність самої держави, а також нижчих і проміжних колективних органів, наприклад, общин, областей, департаментів, графств і т.п. ²
И. И. Янжул	Финансовая наука — есть учение об общественном хозяйстве, имеющее своей задачей изложение тех правил, которые должны быть соблюдаемы при добывании материальных средств, потребных для выполнения общественных целей ³
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінансова наука — наука, яка на підставі діалектичного методу дослідження вивчає закони, закономірності та їх форми вияву у процесі діяльності різних економічних суб'єктів з приводу формування, обміну, розподілу і використання фінансових ресурсів і грошових коштів, а також шляхи ефективного використання таких ресурсів ⁴
С. І. Юрій, В. М. Федосов	Фінансова наука — система знань про фінансові явища і процеси, з виявленими достовірними передумовами виникнення, механізмами та принципами функціонування, доказовими, обґрунтованими положеннями та висновками про їх вплив на людину, господарство, суспільство, цивілізацію, оцінкою здобутків, вигод, втрат ⁵
	Фінансова наука — суспільно-економічна наука, що вивчає сукупність фінансових явищ, пов'язаних із розподілом і перерозподілом ВВП ⁶
	Фінансова наука — спеціалізована галузь наукових знань, наукова діяльність, спрямована на вивчення фінансів у теоретичному і практичному аспектах, а також форм організації і функціонування їхніх окремих інститутів ⁷

¹ Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. фінансів / В. Л. Андрущенко. — Л.: Каменяр, 2000. — С. 80.

² Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. фінансів / В. Л. Андрущенко. — Л.: Каменяр, 2000. — С. 80.

³ Янжул И. И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / А. Н. Козырин (науч. ред., вступ. ст.), А. А. Ялбулганов (сост.). — М.: Статут, 2002. — С. 46.

⁴ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерний. — Л.: Світ, 2005. Т. 2: О — Я. — С. 505.

⁵ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 18.

⁶ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 59.

⁷ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 60.

Література

1. *Андрущенко В. Л.* Фінансова думка Заходу в XX столітті: Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів: Монографія. / В. Л. Андрущенко — Л. : Каменяр, 2000. — 304 с.
2. *Злупко С. М.* Фінанси, банківництво і фіскальна політика у працях Івана Франка / С. М. Злупко // Фінанси України. — 2006. — № 3. — С. 141–152.
3. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підруч. для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти. — 4-ге вид., доп. — К.: НІОС, 2003. — 411 с.
4. *Вірменко В.* Еволюція економічних поглядів на роль фінансових інститутів і їх місце в економічній системі / В. Вірменко // Банківська справа. — 2007. — № 3. — С. 77–84.
5. *Горкіна Л. П.* У світовому науковому просторі: економічний доробок учених української діаспори (20–80-і роки XX ст.) / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — №5. — С. 3–21.
6. *Злупко С.* Персоналії і теорії української економічної думки. / С. Злупко — Л.: Євросвіт, 2002. — 528 с.
7. *Коропецький І. С.* Українські економісти XIX століття та західна наука: Наук. вид-я. — К.: Либідь, 1993. — 192 с.
8. *Леоненко П. М.* Структура фінансової науки у світлі її історії / П. М. Леоненко // Фінанси України. — 2005. — № 11. — С. 21–25.
9. *Леоненко П. М.* Теорія фінансів: Навчальний посібник / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За загальною ред. О. Д. Василика. — Київ: Центр навчальної літератури, 2005. — 480 с.
10. *Лортикян Э. Л.* Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. / Э. Л. Лортикян — Х., 1995. — 192 с.
11. *Небрат В. В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть: Монографія. / В. В. Небрат — К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. — 224 с.
12. *Огородник С. Я.* 100 років на ниві фінансової науки / С. Я. Огородник // Фінанси України. — 2007. — № 1. — С. 144–152.
13. *Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб.* / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.
14. *Пушкарева В. М.* История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособ. для студ. екон. спец. вузов / В. М. Пушкарева — М.: Финансы и статистика, 2003. — 256 с.
15. *Фінанси: Підручник* / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.

Тема 4

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

Основні терміни та поняття

Фінансова політика держави; фінансова політика суб'єктів господарювання; фінансова стратегія; фінансова тактика; політика жорсткої регламентації; політика помірної регламентації; політика мінімальних обмежень; політика стабілізації; політика економічного зростання; політика обмеження ділової активності; дискреційна політика; недискреційна політика; бюджетна політика; податкова політика; грошово-кредитна політика; митна політика; боргова політика; механізм реалізації фінансової політики; фінансові методи; фінансові важелі; фінансові інструменти.

4.1. Сутність, типи та напрямки фінансової політики

Фінансова політика відображає суб'єктивну сторону функціонування фінансів. Власне фінанси і фінансова система є об'єктивними явищами. Вони існують незалежно від волі окремих суб'єктів фінансових відносин і загалом відображають об'єктивні закономірності розвитку. Але механізм функціонування фінансів, організація фінансових відносин і рух грошових потоків, хоч і підпорядковані цим об'єктивним закономірностям, не спрацьовують самі по собі, їх організують конкретні суб'єкти, які керуються багатьма чинниками політичного, економічного і гуманітарного характеру, поєднуючи при цьому як загальні суспільні, так і власні інтереси. Тому фінансова політика завжди є переплетенням різноманітних інтересів окремих політичних партій і владних структур, центральних і місцевих органів влади і управління, різних верств населення, підприємців, споживачів, інвесторів і тому подібного.

Із цієї точки зору, **фінансова політика** — це цілеспрямована діяльність держави та інших суб'єктів господарювання у сфері формування, розподілу та використання фінансових ресурсів задля досягнення поставленої мети.

Залежно від рівня реалізації розрізняють:

- *Фінансову політику держави (макрорівень).*
- *Фінансову політику суб'єктів господарювання (мікрорівень).*
- *Фінансову політику міжнародних організацій та фінансових інституцій (міжнародний рівень).*

Основна мета фінансової політики — створення раціональної системи управління фінансовими ресурсами, спрямованої на забезпечення стратегічних і тактичних завдань діяльності.

Зміст фінансової політики багатогранний і може бути представлений як єдність трьох складових частин:

- вироблення науково обґрунтованих концепцій розвитку фінансів;
- визначення основних напрямків використання фінансів на перспективу і поточний період;
- здійснення практичних дій, направлених на досягнення поставленої мети.

Пріоритетне значення має розробка і реалізація фінансової політики держави.

Державна фінансова політика — це сукупність заходів держави з організації та використання фінансів для забезпечення економічного й соціального розвитку країни.

Фінансова політика є складовим елементом економічної політики держави, в якій визначаються:

- основні напрями розвитку народного господарства країни;
- загальний обсяг фінансових ресурсів держави;
- джерела утворення фінансових ресурсів і напрямки їх використання;
- створення ефективної системи управління фінансами;
- опрацювання досконалого механізму регулювання та стимулювання економічно-соціальних процесів у державі за допомогою фінансових інструментів.

Головна мета фінансової політики держави полягає у підвищенні рівня суспільного добробуту шляхом оптимального розподілу ВВП між галузями національної економіки, соціальними групами населення та окремими територіями.

Сутність фінансової політики держави виявляється у поєднанні конкретних цілей та відповідних засобів, за допомогою яких вирішуються поставлені завдання. Цілі фінансової політики зумовлені потребами економічного розвитку і досягненням високого рівня індивідуального й суспільного добробуту. Основний вектор фінансової політики — забезпечення економічного зростання в країні через механізми фінансового впливу на попит і пропозицію, споживання, заощадження та інвестиції. Фінансова політика неодмінно має конкретне спрямування, а її реалізація завжди пов'язана зі знаходженням компромісу, між певними потребами і реальними можливостями.

Значення фінансової політики виявляється в тому, що правильно обрана фінансова політика:

- стимулює зростання виробництва, раціональне розміщення продуктивних сил по території країни;
- підвищує зацікавленість регіонів в розвитку господарства, використанні місцевих ресурсів;

- сприяє зміцненню і розвитку економічних зв'язків зі всіма країнами світу;
- призводить до підвищення матеріального і культурного рівня населення.

Для держав із ринковою економікою діють **загальні принципи фінансової політики**, на основі яких вона ґрунтується. До них належать:

1. Постійне сприяння розвитку виробництва, підтримання підприємницької активності й підвищення рівня зайнятості населення. Цього можна досягти за рахунок залучення вітчизняних та іноземних інвестицій в економіку, надання пільгового оподаткування підприємствам, удосконаленням податкової політики держави.

2. Мобілізація й використання фінансових ресурсів на забезпечення соціальних гарантій населення, розмір яких визначає розміри перерозподілу валового внутрішнього продукту через державний бюджет.

3. Вплив за допомогою фінансового механізму на раціональне використання природних ресурсів і заборону технологій, що загрожують здоров'ю людини. За допомогою таких фінансових інструментів, як податки, штрафні санкції, дотації держава вимагає від виробничих структур відшкодування витрат на відновлення природного середовища.

Залежно від тривалості періоду і характеру вирішуваних завдань, фінансова політика поділяється на *фінансову стратегію* і *фінансову тактику*.

Фінансова стратегія — довготривалий курс фінансової політики, що розрахований на перспективу і передбачає рішення великомасштабних завдань, визначених економічною і соціальною стратегією, і стосується важливих великих змін фінансового механізму, пропорцій розподілу фінансових ресурсів. Спрямованість фінансовій стратегії визначається конкретними завданнями розвитку суспільства на певному історичному етапі розвитку. В умовах економічної кризи головним завданням є фінансове забезпечення макроекономічної стабілізації, в умовах економічного розвитку — досягнення оптимальних темпів зростання ВВП. Водночас, за будь-яких умов основою фінансової стратегії є надійне забезпечення потреб економіки фінансовими ресурсами і створення достатніх стимулів для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Фінансова стратегія зорієнтована на певну модель фінансових відносин у суспільстві.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства шляхом зміни способів організації фінансових відносин, перегрупування фінансових ресурсів. Фінансова тактика передбачає вирішення завдань поточного періоду (в межах року і менше), відрізняється гнучкістю, рухливістю. Типовий приклад вирішення тактичних завдань — бюджет країни, що приймається на черговий рік.

Фінансова тактика здійснюється через переорієнтацію фінансових ресурсів і змін в організації фінансової діяльності. Фінансова тактика мобі-

льніша, оскільки полягає в своєчасному реагуванні на економічні проблеми і диспропорції, її головне завдання — досягнення стратегічних цілей розвитку.

Фінансова стратегія і фінансова тактика тісно взаємозв'язані. Стратегія визначає суть і напрями тактики. Своєю чергою, тактичні можливості обмежують вибір стратегії, адже безглуздо визначати стратегічні цілі і завдання, для вирішення яких недостатньо належних тактичних засобів. Водночас, слід зазначити те, що тільки фінансова політика, яка ґрунтується на поєднанні і взаємоузгодженості стратегії і тактики, їх єдності і підпорядкованості, може бути успішною. Фінансова політика, яка не має стратегічних орієнтирів, а полягає лише у вирішенні тактичних завдань, має обмежений характер і, зазвичай, малоефективна.

Фінансова політика реалізується за двома напрямками: регламентація фінансових відносин у суспільстві і здійснення поточної фінансової діяльності. Регламентація фінансових відносин характеризує стратегію фінансової політики, а поточна фінансова діяльність — її тактику. Базовим елементом є регламентація фінансових відносин, яка може здійснюватися державою в законодавчій і адміністративній формах.

Законодавча регламентація полягає в ухваленні відповідних законодавчих актів, які встановлюють суб'єктів фінансових відносин, їх права і зобов'язання, порядок і методи здійснення фінансової діяльності, і тому подібне. Адміністративна регламентація передбачає надання прав регуляції фінансових відносин органам державного управління. Головною формою вироблення фінансової політики є законодавча регламентація фінансових відносин, оскільки воно ставить фінансову діяльність на стабільну правову основу, яка робить стійкою і фінансову політику.

Залежно від міри законодавчої або адміністративної регламентації фінансових відносин, яка характеризується тією частиною доходу, який розподіляється і споживається відповідно до чинного законодавства або адміністративних рішень, розрізняють **три типи фінансової політики**:

- політика жорсткої регламентації;
- політика помірної регламентації;
- політика мінімальних обмежень.

Жорстка регламентація полягає в тому, що переважна частина фінансових відносин регулюється державою. Права підприємств і громадян у здійсненні фінансових операцій визначаються не стільки їх інтересами, скільки правилами, встановленими законами або адміністративними рішеннями. Така політика проводиться в умовах або адміністративної економіки і відповідні їй фінансові моделі, або в умовах обмеженості фінансових ресурсів. Подібна фінансова політика малоефективна, оскільки знижує стимули до продуктивної діяльності, адже фінансовим продуктом діяльності — доходом — більше розпоряджається держава, ніж його власники —

юридичні і фізичні особи. Така політика, зазвичай, передбачає достатньо високий рівень бюджетної централізації ВВП.

Помірна регламентація здійснюється в законодавчій формі і охоплює обмежену частину фінансових відносин — взаємини з державою, окремі елементи взаємин на кредитному, фондовому, валютному і страховому ринках. Помірна регламентація повинна зрівноважити інтереси держави і суспільства в цілому і інтереси окремих юридичних і фізичних осіб. Вона забезпечує юридичним і фізичним особам достатні стимули для продуктивної діяльності і в той же час дає можливість державі впливати на соціально-економічний розвиток суспільства.

Політика мінімальних обмежень спрямована на формування максимальної зацікавленості суб'єктів підприємницької діяльності і громадян в ефективному господарюванні. В такому випадку переважно регламентуються тільки взаємини з державою, які до того ж зводяться до мінімуму. Переважна частина фінансових відносин за таких умов регламентується на договірних принципах між окремими суб'єктами.

Поточна фінансова діяльність держави відображає тактику реалізації фінансової політики. Її основним знаряддям є бюджет. Його структуризація за джерелами формування доходів і напрямками фінансування витрат, за рівнями адміністративно-територіального поділу характеризує ту або іншу фінансову політику.

Залежно від завдань, на рішення яких спрямована фінансова політика, вона поділяється на такі види:

- політика стабілізації;
- політика економічного зростання;
- політика обмеження ділової активності.

Політика стабілізації направлена на підтримку макроекономічної рівноваги на основі постійних обсягів виробництва при стабільності цін. Її реалізація ґрунтується на забезпеченні стабільних об'ємів фінансових ресурсів при постійних пропорціях розподілу і перерозподілу отриманих доходів.

Існують два різновиди цієї політики, які достатньо істотно відрізняються один від одного. Перший — це політика стабілізації після економічного спаду, яка має стимулюючий характер. Другий — політика стабілізації в період економічного піднесення, яка має обмежувальний напрямок.

Політика економічного зростання направлена на досягнення необхідного для країни рівня щорічного збільшення об'ємів ВВП з урахуванням її потенціалу. Вона націлена на розширення обсягу фінансових ресурсів і забезпечення їх доступності як за цінами, так і за умовами залучення. Реалізація фінансової політики економічного зростання може здійснюватися у три основні способи — через зростання державних витрат, зниження рівня оподаткування і проведення політики «дешевих грошей».

Політика обмеження ділової активності використовується для регуляції економічного циклу з метою запобігання кризі перевиробництва або недопущення виснаження економіки в результаті надмірних темпів економічного зростання. Вона здійснюється в такі самі способи, як і при політиці економічного зростання, тільки у зворотному напрямку — скорочення державних витрат, підвищення рівня оподаткування, встановлення високих процентних ставок за кредитами.

За характером реалізації фінансова політика поділяється на дискреційну і недискреційну.

Дискреційна політика передбачає здійснення державою певних заходів, направлених на реалізацію фінансової стратегії і тактики. Конкретні заходи, стимулюючі або стримуючі, застосовуються відповідно до ситуації, яка складається на певний час в економіці і фінансах.

Недискреційна політика полягає у використанні певних фінансових інструментів — «вмонтованих стабілізаторів», які автоматично регулюють ситуацію в економіці.

Функції «вмонтованих стабілізаторів» виконують, насамперед, податки, а також соціальні державні виплати, різні субсидії. Водночас, повної збалансованості за допомогою вмонтованих стабілізаторів досягти важко. Тому у фінансовій практиці використовуються одночасно і «вмонтовані стабілізатори», і засоби дискреційної політики.

4.2. Складові фінансової політики держави

Основні складові фінансової політики держави такі:

1. *Бюджетна політика* — діяльність державних органів влади і управління стосовно формування, виконання та регулювання державного бюджету країни з метою забезпечення соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави. Бюджетна політика виражається у формах і методах мобілізації бюджетних ресурсів та використанні їх на різні потреби держави (включно з податками і податковими пільгами, санкціями, бюджетними стимулами у вигляді дотацій та субвенцій), визначенні джерел фінансування бюджетного дефіциту, принципів взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи тощо.

2. *Податкова політика* характеризує діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави. Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення частки податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення сприяє зростанню або спаду

господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики.

3. *Грошово-кредитна політика* — комплекс дій і заходів держави у сфері грошового та кредитного ринків, наприклад, регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці, забезпечення своєчасних розрахунків шляхом регламентації функціонування банківської системи та стабільності грошового обігу через управління емісією, розширення безготівкових форм розрахунків банківських установ із фізичними особами у різних сферах їх обслуговування тощо. Основні складові грошово-кредитної політики: емісійна, цінова, валютна та безпосередньо кредитна політики. Грошово-кредитна політика забезпечує економіку повноцінною та стабільною національною валютою, регулює грошовий обіг відповідно до потреб економіки з метою стимулювання економічного зростання за низького рівня інфляції і безробіття та сприяє залученню кредитних інституцій до фінансування інвестиційних проектів.

4. Завдяки *митній політиці* держава захищає свої інтереси у сфері розширення чи скорочення експорту або імпорту, застосовуючи систему митних платежів або певний митний режим. Митна політика може реалізовуватися у формі протекціонізму (політики, спрямованої на захист та стимулювання розвитку вітчизняної економіки) і вільної торгівлі (політики, спрямованої на скасування обмежень у сфері зовнішньоекономічної діяльності) з використанням тарифних інструментів регулювання.

5. *Боргова політика* передбачає систему дій та заходів щодо уникнення і врегулювання боргових проблем держави, забезпечення чи відновлення її платоспроможності та отримання максимального ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів. Боргова політика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, кредиторами, а також порядок і механізм погашення боргу.

6. Головне завдання *інвестиційної політики* полягає у створенні привабливого інвестиційного середовища для поживлення інвестиційної діяльності та нарощування обсягів інвестицій у національну економіку. У випадку активної інвестиційної політики держава широко застосовує усі можливі прямі методи регулювання, і доволі часто сама стає безпосереднім інвестором. За реалізації пасивної інвестиційної політики максимальна свобода і самостійність суб'єктів господарювання під час формування власної інвестиційної політики лімітується державою через податкову, амортизаційну, грошово-кредитну політику, систему пільг та санкцій, які мають бути адекватними інвестиційній політиці.

Крім перерахованих вище самостійних складових, фінансова політика поєднує певні напрями державної діяльності у галузі страхування, соціальної сфері, сфері фінансового ринку та ін.

Фінансова політика у сфері фінансового ринку відображається у прийнятті законодавчих та нормативно-правових актів щодо фінансових питань діяльності учасників ринку, регулюванні випуску та обігу фінансових активів, створенні системи захисту прав інвесторів і здійсненні фінансового контролю за дотриманням цих прав емітентами фінансових активів і особами, які здійснюють професійну діяльність на фінансовому ринку.

Фінансова політика держави в галузі страхування полягає у законодавчому та нормативно-правовому регулюванні страхової діяльності, залученні страхового ринку до вирішення важливих фінансових питань соціального страхування, створенні цільових резервів для компенсації неспроможності окремих страхових компаній виконати зобов'язання за договорами страхування життя, здійсненні державного нагляду за фінансовою діяльністю страховиків.

Фінансова політика у соціальній сфері визначається державним нормативно-правовим регулюванням соціального страхування, встановленням та затвердженням розмірів страхових внесків, видів та розмірів соціальних виплат, обов'язкових вимог щодо створення страхових резервів, здійсненням фінансового контролю за дотриманням законодавства та нагляду за діяльністю державних цільових фондів.

4.3. Забезпечення реалізації фінансової політики

Процес формування і реалізації фінансової політики охоплює декілька етапів:

1. Вироблення цілей, постановка завдань.
2. Вибір типу фінансової політики.
3. Вибір напрямків реалізації (монетарна чи фіскальна) та розмежування завдань між ними.
4. Вибір інструментів реалізації.
5. Координація дії окремих інструментів.
6. Здійснення конкретних заходів.
7. Контроль за ходом реалізації.

Дієздатність фінансової політики залежить від ефективності діяльності держави на кожному етапі і правильності ухвалених рішень. Її формування починається з чіткого визначення цілей і постановки обґрунтованих завдань. Виходячи з цього здійснюється вибір типу фінансової політики — жорстка або помірна регламентація, або політика мінімальних обмежень; дискреційна або вбудованих стабілізаторів. На цій основі обираються напрями реалізації (вирішується, які завдання забезпечуються засобами монетарної, а які — фіскальної політики) і інструменти реалізації та способи забезпечення скоординованості їх дії.

На основі сформованої політики здійснюються конкретні заходи у сфері фінансів. При цьому дуже важливо забезпечити дієвість фінансових інструментів, адже результативність фінансової політики залежить як від її обґрунтованості, так і від того, як реалізуються механізми її здійснення. Тому украй важливим є контроль за ходом реалізації виробленої фінансової політики. Фінансові відносини і фінансова діяльність настільки складні і багатогранні, що будь-які зміни в економічному середовищі можуть або змінити дію фінансових інструментів, або спрямувати її в інший бік. Це, своєю чергою, може призвести до зовсім інших результатів, порівнянно з тими, які очікувалися від цієї фінансової політики.

Свою фінансову політику держава реалізує за допомогою фінансового механізму, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями окремої країни, зміст якого висвітлений в т. 1.

Для нормального функціонування фінансового механізму необхідним є його відповідне *нормативно-правове забезпечення*, представлене, передусім, Конституцією України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу стосовно інших нормативних актів. Велике значення в регламентації фінансових відносин в Україні відіграють такі закони: «Про власність», «Про систему оподаткування», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про цінні папери і фондовий ринок», Господарський кодекс України, Бюджетний кодекс України тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі чинних законів. До таких документів належать: укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, укладені і ратифіковані Верховною Радою України тощо.

Ефективність функціонування фінансового механізму залежить також від якості його *інформаційного забезпечення*. Вичерпна, достовірна, своєчасна і зрозуміла інформація є запорукою прийняття оптимальних фінансових рішень, спрямованих на забезпечення економічного розвитку і соціальних потреб громадян. Інформаційне забезпечення складається з різних видів економічної, фінансової та іншої інформації.

До джерел фінансової інформації належать показники, що характеризують макроекономічний розвиток країни, окремих галузей, кон'юнктуру фондового і грошового ринків, повідомлення про фінансову діяльність контрагентів і конкурентів, фінансова звітність суб'єктів господарювання тощо.

Організаційне забезпечення реалізації фінансової політики через фінансовий механізм полягає у створенні відповідної системи фінансових

органів та інституцій, визначенні їх функцій і повноважень з метою забезпечення повноти здійснення фінансової політики та досягнення координації дій усіх суб'єктів. Кожен із фінансових органів та інституцій має власну сферу діяльності і несе відповідальність за реалізацію фінансової політики в певному напрямку, наділений функціями і повноваженнями, які необхідні для реалізації тієї або іншої політики

Сукупність фінансових органів та інституцій, з виділенням їх повноважень і функцій, які здійснюють управління фінансами, висвітлена в т. 2. Стратегічне управління в Україні (управління фінансами на тривалу перспективу) здійснюють найвищі органи державної влади і управління: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, апарат Президента.

Оперативне управління фінансами здійснює безпосередньо фінансовий апарат, який складається з фінансових органів управління (Рахункової палати Верховної Ради України, Міністерства фінансів, Державного казначейства, Державної контрольно-ревізійної служби, Державної податкової служби, Пенсійного фонду; Фондів соціального страхування тощо) і фінансових інститутів (Національний банк України, банки і небанківські кредитні установи, страхові компанії, фондові біржі, інститути спільного інвестування тощо).

Координуючими центрами в цій системі є міністерство фінансів і центральний банк. Міністерство фінансів розробляє принципи фінансової політики країни загалом і реалізує та координує фіскальну політику. Воно складає проект Державного бюджету і забезпечує його виконання. Склад і структура витрат бюджету відображають зміст і напрями фінансової політики на поточний рік. Водночас бюджет як фінансовий план складається на основі бюджетної резолюції, яка розробляється найвищим органом законодавчої влади, який і затверджує бюджет. Тому фіскальна політика держави є відображенням загальних дій законодавчої і виконавчої гілок влади. Законодавча влада визначає принципи цієї політики, а виконавча, передусім, в особі Міністерства фінансів забезпечує її реалізацію.

Центральний банк розробляє принципи монетарної політики і забезпечує її втілення. На відміну від Міністерства фінансів, яке входить до складу уряду, Центральний банк в більшості країн світу діє як самостійна і незалежна фінансова інституція. Особливості статусів двох провідних фінансових структур — Міністерства фінансів і Центрального банку — безпосередньо відображаються в реалізації фінансової політики і забезпеченні взаємозв'язку її фіскальної та монетарної складових. З одного боку, відсутність єдиного підпорядкування і чітко визначеного співвідношення функцій може обумовлювати різновекторність монетарної і фіскальної політики. Але, з іншого боку, в цьому полягає властива демократичному суспільству система противаг, яка сприяє збалансованості фінансової політики загалом. Водночас, це вимагає обов'язкової координації дій Міністерства фінансів і

Центрального банку. І фінансова, і монетарна політика повинні бути спрямовані на вирішення основних завдань соціально-економічного розвитку.

Нині фінансово-економічна ситуація в Україні є складною, неоднозначною й суперечливою. Об'єктивні економічні реалії сьогодення висунули в центр фінансової політики питання про вихід із системної фінансово-економічної кризи і поступовий перехід до розширеного відтворення, тобто про економічне зростання, яке можливе лише за наявності економічної, грошової й соціальної стабілізації.

Для виходу з фінансової кризи **держава повинна** запроваджувати фінансову політику, спрямовану на:

- створення сприятливих умов для залучення іноземного капіталу в національну економіку;
- забезпечення прискореного розвитку пріоритетних галузей економіки шляхом субсидування та зниження податкового тиску;
- активізацію роботи з подолання кризи неплатежів;
- сприяння підвищенню кредитної спроможності та стійкості банків;
- легалізацію тіньових капіталів і повернення іноземних кредитів.

4.4. Фінансова політика суб'єктів господарювання

Крім держави, будь-який інший суб'єкт господарювання (підприємство, установа, організація) також розробляє і здійснює свою фінансову політику, дотримуючись вимог чинного законодавства.

Фінансова політика підприємства є цілеспрямованим використанням фінансів для досягнення довгострокових і короткострокових завдань, визначених засновницькими документами (статутом) підприємства.

Фінансову політику підприємства визначають засновники, власники, проводить фінансове керівництво, виконують фінансові служби, виробничі структури, підрозділи і окремі працівники. Фінансова політика знаходить своє відображення в балансі підприємства.

Реалізація фінансової політики поєднує стратегічні і тактичні фінансові рішення, які можна розділити на дві групи:

- 1) інвестиційні рішення;
- 2) рішення фінансування.

Інвестиційні рішення пов'язані з освітою і використанням активів (майна) організації і дають відповідь на питання: «Куди вкласти?».

Рішення фінансування пов'язані з освітою і використанням пасивів і дають відповідь на питання: «Де узяти кошти?».

Два типи фінансових рішень взаємозв'язані і взаємопереплетені. Для організації пріоритетними є рішення інвестування, оскільки їх мета — отримання доходу від ефективного вкладення капіталу.

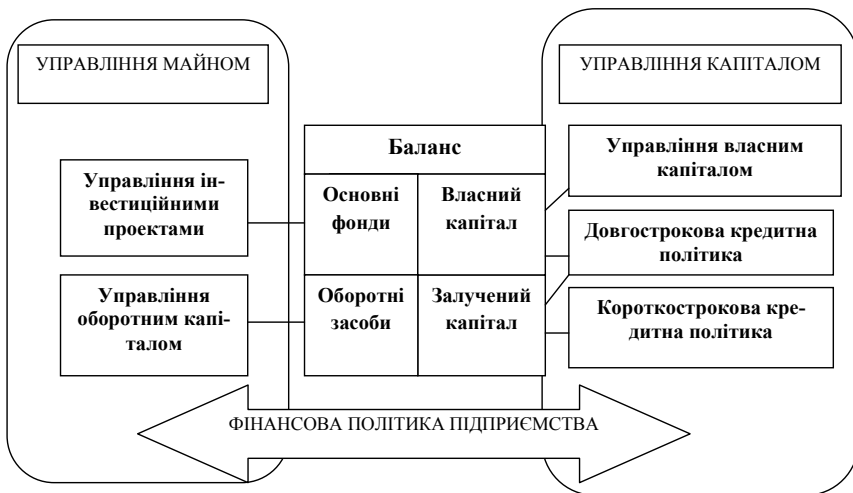

Рис. 4.2. Структура фінансової політики підприємства

Стрижневою метою розробки фінансової політики організації є створення раціональної системи управління фінансовими ресурсами, спрямованої на забезпечення стратегічних і тактичних завдань її діяльності. Ці завдання індивідуальні для кожного суб'єкта господарювання (наприклад, досягнення оптимальної фінансової стійкості і платоспроможності, рентабельності активів і власного капіталу та ін). Ці аспекти діяльності піддаються управлінню за допомогою фінансового, податкового і управлінського обліку і аналізу.

У сучасних умовах для багатьох організацій характерна оперативна форма управління фінансами, тобто управлінські рішення є реакцією на поточні проблеми. Така форма управління фінансами часто викликає суперечності між інтересами організації та її партнерів. Тому актуальна проблема переходу до управління фінансами на основі аналізу фінансового стану, постановки стратегічних цілей діяльності організації, адекватних ринковим умовам, і пошуку шляхів їх досягнення в межах прийнятої фінансової політики.

Фінансова політика є цілеспрямованим використанням фінансів для досягнення довгострокових і короткострокових завдань, визначених установчими документами (статутом) організації. Наприклад, посилення позицій на ринку товарів (послуг), досягнення прийнятної обсягу продажу, прибутку, прибутковості (рентабельності) активів і власного капіталу, збереження платоспроможності і ліквідності балансу.

Більшість організацій, що довгий час працювали в умовах нестабільного економічного середовища, високої інфляції, непередбачуваної

податкової і грошово-кредитної політики держави, як і раніше вирішують поточні фінансові проблеми, реагуючи на макроекономічні установки державних владних структур. Така політика в управлінні фінансами породжує ряд суперечностей між інтересами господарюючих суб'єктів і фіскальними інтересами держави, ціною зовнішніх запозичень і рентабельністю виробництва, прибутковістю власного капіталу і фондового ринку, інтересами виробництва і фінансової служби.

Зміст фінансової політики багатогранний і складається з таких ланок.

1. Розробки оптимальної концепції управління фінансовими ресурсами організації, що забезпечує поєднання високої прибутковості і захисту від підприємницького ризику.

2. Визначення основних напрямків використання фінансових ресурсів на поточний період (місяць, квартал) і на перспективу (рік і триваліший період). При цьому враховують перспективи розвитку виробничої і комерційної діяльності, стан макроекономічної кон'юнктури (оподаткування, облікова ставка банківського відсотка, тарифи внесків до державних позабюджетних фондів, норми амортизаційних відрахувань по основних засобах і нематеріальних активах та ін.).

3. Здійснення практичних дій, направлених на досягнення поставленої мети (фінансовий аналіз і контроль, вибір способів фінансування підприємства, оцінка реальних інвестиційних проектів і т.п.).

Єдність трьох стрижневих ланок визначає зміст фінансової політики, стратегічними завданнями якої є:

- максимізація прибутку;
- оптимізація структури капіталу і забезпечення фінансової стійкості організації;
- досягнення фінансової прозорості організації для власників (акціонерів, засновників), інвесторів і кредиторів;
- використання ринкових механізмів залучення капіталу за допомогою емісії корпоративних цінних паперів;
- розробка ефективного механізму управління фінансами (фінансового менеджменту) на основі діагностики фінансового стану, бюджетування і прогнозування руху капіталу, доходів і витрат з урахуванням постановки стратегічних цілей і пошуку шляхів їх досягнення.

При розробці ефективної системи управління фінансами постійно виникають проблеми гармонізації різних інтересів організації (власників і управлінського персоналу), наявність достатнього обсягу грошових ресурсів для розширення виробництва і збереження високої платоспроможності.

Метою фінансової політики є оптимізація рішень фінансування і інвестування.

Основними завданнями конструктивної фінансової політики є:

- 1) забезпечення джерел фінансування виробництва;
- 2) недопущення збитків і збільшення маси прибутку;
- 3) вибір напрямків і оптимізація структури виробництва з метою підвищення її ефективності;
- 4) мінімізація фінансових ризиків.

Пріоритетним завданням оперативного управління фінансами організації є забезпечення її ліквідності і фінансової стійкості.

Фінансова політика організації — складова частина її економічної політики. Вона відображає сукупність заходів щодо організації і використання фінансів для здійснення своїх функцій і завдань, якісно певного напрямку розвитку, що стосується сфер, засобів і форм її діяльності, системи взаємин усередині організації, а також позицій організації в зовнішньому середовищі.

Об'єкт фінансової політики — господарська система і її діяльність у взаємозв'язку з фінансовим станом і фінансовими результатами, грошовий обіг господарюючого суб'єкта, що є потоком грошових надходжень і виплат. Кожному напрямку витрачання грошових фондів повинні відповідати певні джерела: на підприємстві до джерел належать власний капітал і пасиви, які інвестуються у виробництво і набувають форми активів.

У діючій організації неможливо визначити початкову і кінцеву точки грошового обороту. Обсяг грошових коштів, яким розпоряджається організація, змінюється в часі і залежить від характеру виробничого процесу, обсягу продажу, погашення дебіторської заборгованості та ін. Розмір запасів сировини, незавершеного виробництва, готової продукції на складі, дебіторській заборгованості і належній оплаті комерційний кредит також коливаються залежно від реалізації, виробничого процесу і фінансової політики організації щодо кредиторської і дебіторської заборгованості, формування запасів.

Предмет фінансової політики — внутрішньофірмові і міжгосподарські фінансові процеси, відносини і операції, у т.ч. виробничі процеси, створюючі фінансові потоки і такі що визначають фінансовий стан і фінансові результати, розрахункові відносини, інвестиції, питання придбання і випуску цінних паперів і т.п.

Суб'єкти фінансової політики — засновники організації і керівництво (працівники), фінансові служби, які розробляють і реалізують стратегію і тактику фінансового менеджменту в цілях підвищення ліквідності і платоспроможності підприємства за допомогою отримання і ефективного використання прибутку.

Фінансова політика полягає в постановці цілей і завдань фінансового управління, а також у визначенні і використанні методів і засобів їх реалізації, в постійному контролі, аналізі і оцінці відповідності процесів, що відбуваються, наміченим цілям.

Фінансова політика виявляється в системі форм і методів мобілізації і оптимального розподілу фінансових ресурсів, визначає вибір і розробку фінансових механізмів, способи і критерії оцінки ефективності і доцільності формування, напрямку і використання фінансових ресурсів в управлінні.

Організація фінансової політики будується на певних **принципах**:

1. Принцип самоокупності і самофінансування. Самоокупність припускає, що засоби, що забезпечують функціонування організації, повинні окупитися, тобто принести дохід, який відповідає мінімально можливому рівню рентабельності. Самофінансування означає повну окупність витрат на виробництво і реалізацію продукції, інвестування в розвиток виробництва за рахунок власних грошових коштів і, за необхідності, за рахунок банківських і комерційних кредитів.

2. Принцип самоврядування або господарської самостійності полягає в:

- самостійному визначенні перспектив розвитку організації (передусім, на основі попиту на вироблювану продукцію, виконувани роботи або послуги, що надаються);
- самостійному плануванні своєї діяльності;
- забезпеченні виробничого і соціального розвитку фірми.

3. Принцип матеріальної відповідальності означає наявність певної системи відповідальності організації за ведення і результати господарської діяльності. Фінансові методи реалізації цього принципу різні для окремих організацій, їх керівників і працівників залежно від організаційно-правової форми.

4. Принцип зацікавленості в результатах діяльності. Об'єктивна необхідність цього принципу визначається основною метою підприємницької діяльності — систематичним отриманням прибутку.

5. Принцип здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства. Як відомо, фінанси підприємства виконують контрольну функцію, оскільки вона об'єктивна, то на ній ґрунтується суб'єктивна діяльність — фінансовий контроль.

Розрізняють декілька видів контролю залежно від суб'єктів, що здійснюють його:

- загальнодержавний (позавідомчий) контроль здійснюють органи державної влади і управління;
- відомчий контроль здійснюють контрольно-ревізійні відділи міністерств, відомств;
- незалежний фінансовий контроль здійснюють аудиторські фірми.

6. Принцип формування фінансових резервів, пов'язаний з необхідністю забезпечення безперервності підприємницької діяльності з врахуванням високого рівня ризику внаслідок коливань ринкової кон'юнктури.

За напрямками здійснення фінансова політика організації поділяється на внутрішню і зовнішню.

Внутрішня фінансова політика спрямована на фінансові відносини, процеси і явища, що відбуваються всередині організації.

Зовнішня фінансова політика спрямована на діяльність організації в зовнішньому середовищі: на фінансових ринках, у кредитних відносинах і т.п.

Виходячи з тривалості періоду і характеру вирішуваних завдань, фінансову політику поділяють на фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія — довготривалий курс фінансової політики, що розрахований на перспективу і припускає рішення великомасштабних завдань розвитку організації. Фінансові рішення і заходи, розраховані на період більше 12 місяців або на період, що перевищує операційний цикл, належать до довгострокової фінансової політики.

До найважливіших елементів фінансової стратегії належать:

- вироблення кредитної стратегії;
- управління основним капіталом, у т.ч. і амортизаційна політика;
- цінова стратегія;
- вибір дивідендної та інвестиційної стратегії.

Фінансова тактика спрямована на вирішення локальних завдань конкретного етапу розвитку організації шляхом своєчасної зміни фінансових зв'язків, перерозподілу грошових ресурсів між видами витрат і структурними підрозділами (філіалами).

Фінансові рішення і заходи, розраховані на період менший 12 місяців або на період тривалості операційного циклу, якщо він перевищує 12 місяців, належать до короткострокової фінансової політики.

Тактичними завданнями, досягнення яких повинне забезпечувати управління фінансами, є:

- 1) розробка цінової політики;
- 2) управління поточними витратами;
- 3) управління оборотними активами і кредиторською заборгованістю;
- 4) управління фінансуванням поточної діяльності;
- 5) організація поточного фінансового планування.

Метою вибору фінансової тактики є визначення оптимального розміру оборотних активів і джерел їх фінансування, як власних, так і залучених.

Якщо фінансова політика націлена на розвиток, вдосконалення фінансових відносин або на позитивний результат для відповідного об'єкта фінансових відносин, її слід вважати конструктивною. У випадку, якщо особисті, групові і інші інтереси за певних умов приносять збиток, перешкоджають розвитку об'єкта, то така фінансова політика вважається деструктивною.

Фінансова політика може бути протизаконною (кримінальною), якщо в ній допускаються відхилення від чинного законодавства. Не кожна деструктивна фінансова політика є протизаконною, оскільки суб'єкти не тільки конструктивної, але і деструктивної політики прагнуть діяти в межах закону.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення фінансової політики.
2. Що означають поняття «Фінансова стратегія» і «фінансова тактика»?
3. Розкрийте основні напрямки розробки фінансової політики.
4. Перерахуйте основні тактичні завдання, що вирішуються в ході реалізації фінансової політики.
5. Які стратегічні цілі ставлять за допомогою фінансової політики підприємства?
6. Хто визначає основні напрямки розробки фінансової політики підприємства?
7. Перерахуйте основні етапи фінансової політики підприємства.
8. Що є суб'єктом, об'єктом і предметом фінансової політики підприємства?

Тести

1. Верховна Рада України у сфері формування фінансової політики має такі повноваження:
  - а) приймає закони з фінансових питань;
  - б) складає проект Державного бюджету України;
  - в) затверджує Державний бюджет України;
  - г) складає проекти місцевих бюджетів;
  - д) затверджує місцеві бюджети;
  - е) визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики.
2. Повноваження Президента України у сфері фінансової політики:
  - а) має право встановлювати місцеві податки;
  - б) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
  - в) розробляє пропозиції щодо вдосконалення податкової політики;
  - г) складає проект Державного бюджету України;
  - д) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів.
3. Функції Кабінету Міністрів України у сфері фінансової політики:
  - а) організація розробки проекту Державного бюджету України;
  - б) забезпечення виконання Державного бюджету України;
  - в) забезпечення проведення економічної політики держави.
4. Міністерство фінансів України виконує такі функції:
  - а) складає проект Державного бюджету України;
  - б) затверджує Державний бюджет України;
  - в) здійснює контроль за випуском і обігом цінних паперів;
  - г) здійснює управління державним зовнішнім і внутрішнім боргом;

- д) вивчає валютно-фінансові проблеми в галузі міжнародного економічного співробітництва.
5. Основними завданнями Державної контрольно-ревізійної служби є:
- управління державним боргом;
  - складання звіту про виконання Державного бюджету України;
  - контроль за витрачанням коштів бюджетними установами;
  - контроль за витрачанням коштів і матеріальних цінностей в установах, організаціях і підприємствах, які отримують кошти з бюджетів усіх рівнів.
6. Що таке фінансовий механізм підприємства?
- система розподілу прибутку підприємства;
  - система податкових розрахунків підприємства з бюджетом та позабюджетними фондами;
  - система по формуванню, розподілу та використанню грошових доходів підприємства;
  - правильна відповідь відсутня.

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінансова політика»

Автор	Визначення
О. Д. Василик	Фінансова політика держави — це досить складна сфера діяльності законодавчої і виконавчої влади, яка поєднує заходи, методи і форми організації та використання фінансів для забезпечення її економічного і соціального розвитку ¹
Л. О. Дробозіна, Л. П. Окунева, Л. Л. Андросова та ін.	Сукупність державних заходів щодо використання фінансових відносин для виконання державою своїх функцій є фінансовою політикою ²
С. О. Мисак	Фінансова політика (державна) — це складова частина економічної політики, яка є системою заходів державної влади щодо мобілізації та використання фінансів для досягнення визначених цілей та завдань ³
С. І. Юрій, Т. О. Кізіма, Н. П. Злепко, М. М. Трипак	Фінансова політика ... є сукупністю фінансових (розподільчих і перерозподільчих) заходів, які держава здійснює через фінансову систему ⁴

¹ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. / О. Д. Василик — К.: НІОС, 2000. — С. 57.

² Фінанси. Грошовий обіг. Кредит: Навч. посіб. / Л. О. Дробозіна, Л. П. Окунева, Л. Л. Андросова та інші; Під редакцією проф. Л. О. Дробозіної. Видавнича агенція «Вертекс», 2001. — С. 53.

³ Мисак С. О. Фінансова політика. / С. О. Мисак — К., 2002. — С. 5.

⁴ Фінанси: вишкіл студії. Навч. посіб. / За ред. С. І. Юрія — Т.: Карт-бланш, 2002. — С. 37.

В. Федосов, В. Опарін, С. Львовчкін	Фінансова політика, що є комплексом дій і заходів держави в межах наданих їй функцій та повноважень у сфері фінансів, завжди має бути адекватною відповідній економічній та політичній ситуації, що складається в певний історичний момент у конкретній країні ¹
І. О. Петровська, Д. В. Клиновий	Фінансова політика — спосіб впливу фінансових відносин на економічний і соціальний розвиток суспільства; знаходиться в безпосередній залежності від характеру виробництва і сутності виробничих відносин; проявляється в системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу ²
Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко	... фінансова політика є складовою частиною економічної політики держави, головним завданням якої є забезпечення фінансовими ресурсами економічної та соціальної державних програм ³
І. Н. Мисляєва	Фінансова політика — це заснована на фінансовому законодавстві цілеспрямована діяльність держави, пов'язана з мобілізацією фінансових ресурсів, їх розподілом і використанням для виконання державою своїх функцій ⁴
М. В. Романовський, Г. М. Белоглазова	Фінансова політика — це сукупність методологічних принципів, форм організації і методів використання функцій ⁵
Бистряков А. Я., Т. Д. Вікуліна, В. Ф. Воля, Н. М. Гаврилова, В. В. Голосов	Фінансова політика держави — система використання державою фінансових відносин і функцій фінансів для досягнення поставлених соціально-економічних цілей ⁶
Ю. Я. Вавілов, І. Н. Єгоричева, М. Л. Сєдова, О. Н. Сємьонова та ін.	Фінансова політика ... є сукупністю заходів держави в галузі фінансів ⁷
С. О. Маслова, О. А. Опалов	Фінансова політика — це комплекс державних заходів, що забезпечують ефективне функціонування фінансів і фінансової системи ¹

¹ Федосов В. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями / В. Федоров, В. Опарін, С. Львовчкін. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 30.

² Петровська І. О. Фінанси (з елементами статистики фінансів). Навч. посіб. / І. О. Петровська, Д. В. Клиновий. — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 8.

³ Карпінський Б. А. Фінансова система: Навч. посібн. / Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — С. 16.

⁴ Мисляєва І. Н. Государственные и муниципальные финансы: Учеб. для студ. вузов по спец. 061000 «Государственное и муниципальное управление». — М.: ИНФРА-М, 2003. — С. 14.

⁵ Финансы и кредит: Учеб. для студ. вузов, обуч. по экон. спец. / За ред. М. В. Романовский, Г. Н. Белоглазова. — М.: Юрайт, 2003. — С. 42.

⁶ Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И. Д. Мацуляк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 29.

⁷ Вавілов Ю. Я. Финансы: Учеб. пособ. для студ. вузов и слушателей системы дистанционного обучения / Ю. Я. Вавілов, И. Н. Егоричева, М. Л. Сєдова и др. — М.: Издательский Дом «Социальные отношения», 2003. — С. 36.

<p>П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.</p>	<p>... сукупність державних заходів із мобілізації та розподілу фінансових ресурсів з метою досягнення зростання внутрішнього валового продукту й розв'язання економічних проблем держави²</p> <p>Фінансова політика — це сукупність заходів держави з організації та використання фінансів для забезпечення економічного й соціального розвитку країни³</p>
<p>П. І. Юхименко</p>	<p>Фінансова політика держави — частина (підсистема) її економічної політики, яка є сукупністю законодавчих і нормативних актів, бюджетно-податкових, інших фінансових інструментів, інститутів та заходів державної влади, котрі згідно із законодавством мають повноваження щодо формування та використання фінансових ресурсів держави та регулюють фінансово-кредитні потоки у секторах економіки відповідно до стратегічних і тактичних цілей державної економічної політики⁴</p>
<p>С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій</p>	<p>Фінансова політика — комплекс цілей, методів і форм їх реалізації, а отже, організації та використання фінансових ресурсів з метою забезпечення соціально-економічного розвитку країни та підвищення життєвого рівня населення⁵</p>
<p>Ю. В. Ковбасюк</p>	<p>Фінансова політика — спосіб впливу фінансових відносин на економічний і соціальний розвиток суспільства; перебуває в безпосередній залежності від характеру виробництва і сутності виробничих відносин; проявляється в системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу.</p> <p>Фінансова політика — комплекс державних заходів із мобілізації фінансових ресурсів, їх розподілу й використання з метою досягнення певних соціально-економічних цілей, підпорядкованих реалізації інтересів суспільства⁶</p>
<p>С. І. Юрій, В. М. Федосов</p>	<p>... фінансова політика — сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює через фінансову систему, щодо організації та використання фінансових відносин із метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту країни і підвищення добробуту всіх членів суспільства⁷</p>

¹ Маслова С. О., Опалов О. А. Фінансовий ринок: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. / С. О. Маслова, О. А. Опалов — 2 вид., випр. — К.: Каравела, 2003. — С. 26.

² Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За загальною ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 112.

³ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За загальною ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 113.

⁴ Юхименко П. І. Сучасні тенденції та стратегія фінансової політики України / П. І. Юхименко // Фінанси України. — 2005. — № 10. — С. 101.

⁵ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 506.

⁶ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: навч. посіб. / Ю. В. Ковбасюк — К.: КИИ, 2007. — С. 229.

⁷ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 80.

М. Р.Заріпов	Сукупність державних заходів по оптимізації і розвитку економічних і соціальних умов з використанням централізованих грошових ресурсів формує фінансову політику держави. ... під фінансовою політикою розуміють відповідне регулювання економіки за допомогою доходів і видатків (фіскальна політика) та бюджету (бюджетна політика) ¹
В. І. Оспішев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська та ін.	Система державних заходів у сфері фінансової діяльності, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання, з метою виконання державою її функцій, — фінансова політика держави ²
В. П. Кудряшов	Фінансова політика — це управління формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів з метою вирішення поставлених завдань ³

Література

1. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підруч. для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти / О. Д. Василик — 4-ге вид., доп. — К.: НІОС, 2003. — 411 с.
2. *Васильева М. В.* Финансовая политика: Учеб. пособие для студ., обучающихся по спец. «Финансы и кредит». / М. В. Васильева, Н. А. Малий, Л. В. Перекрестова — Р. н/Д.: Феникс, 2008. — 220 с.
3. *Деева Н. М.* Державні фінанси і бюджетний процес: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Національна академія держ. управління при Президентові України. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — 260 с.
4. *Кудряшов В. П.* Курс фінансів: Навч. посіб. / В. П. Кудряшов — К.: Знання, 2008. — 431 с.
5. *Лазебник Л. Л.* Сутність та компоненти фінансової політики / Л. Л. Лазебник // Фінанси України. — 2006. — № 1. — С. 66–73.
6. *Лазебник Л. Л.* Щодо теорії фінансової політики: дослідження в координатах організаційно-економічних відносин / Л. Л. Лазебник // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 9. — С. 51–64.
7. *Луїніна І. О.* Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / НАН України; Інститут економічного прогнозування. — К.: Наукова думка, 2006. — 432 с.
8. *Мисак С. О.* Фінансова політика. / С. О. Мисак. — К., 2002. — 139 с.
9. *Опарін В. М.* Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти: Монографія / В. М. Опарін — К.: КНЕУ, 2005. — 239 с.
10. *Отрошко О. В.* Фіскальна політика як засіб стабілізації економіки / О. В. Отрошко // Фінанси України. — 2005. — № 6. — С. 69–76.

¹ Заріпов М. Р. Преобразование организационно-экономических отношений в системе государственных финансов / М. Р. Заріпов // Экономическая теория. — 2008. — №5 (42). — С. 148.

² Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — С. 94.

³ Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посіб. / В. П. Кудряшов — К.: Знання, 2008. — С. 26.

11. *Радіонова І. Ф.* Фінансова політика як феномен інституціональної економіки / І. Ф. Радіонова // *Фінанси України*. — 2007. — № 11. — С. 53–64.
12. *Рибак С.* Фінансові аспекти економічного зростання в Україні / С. Рибак, Л. Лазебник // *Економіка України*. — 2008. — № 3. — С. 22–32.
13. *Федосов В.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями / В. Федоров, В. Опарін, С. Львовчкін. — К.: КНЕУ, 2002. — 387 с.
14. *Фінанси: Підручник* / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
15. *Юхименко П. І.* Сучасні тенденції та стратегія фінансової політики України / П. І. Юхименко // *Фінанси України*. — 2005. — № 10. — С. 101–111.

Тема 5 ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

Основні терміни та поняття

Бюджет, бюджетний дефіцит, бюджетна класифікація, бюджетний процес, бюджетна система, видатки бюджету, дотації, доходи бюджету, дефіцит бюджету, доходи від операцій із капіталом, зведений бюджет, неподаткові надходження, офіційні трансферти, принципи бюджетної системи, податкові надходження, субвенція, субсидія, цільові фонди.

5.1. Зміст і склад державних фінансів. Державні доходи і державні видатки

Державні фінанси є найважливішим елементом фінансової системи держави. Через них держава впливає на економічний і соціальний розвиток країни загалом та окремих її регіонів і соціальних груп населення.

До складу державних фінансів входять:

- державний бюджет;
- фонди цільового призначення;
- державний кредит;
- фінанси державного сектора.

Державний бюджет — це основний фінансовий план держави, що має силу закону. За допомогою державного бюджету держава мобілізує кошти, необхідні для забезпечення розвитку країни та витрачає їх з метою виконання своїх функцій.

Фонди цільового призначення — це централізовані фонди грошових коштів, що утворюються поза державним бюджетом для реалізації прав громадян на пенсійне і соціальне забезпечення та соціальне страхування.

Державний кредит передбачає залучення коштів державою на позиковій основі. Залучені таким чином кошти спрямовуються в бюджет для використання через видатки на конкретні проекти.

Фінанси державного сектора об'єднують фінанси державних підприємств і муніципального господарства.

Система державних фінансів зображена на рис. 5.1.

Функціонування державних фінансів характеризується *державними доходами та державними видатками*.

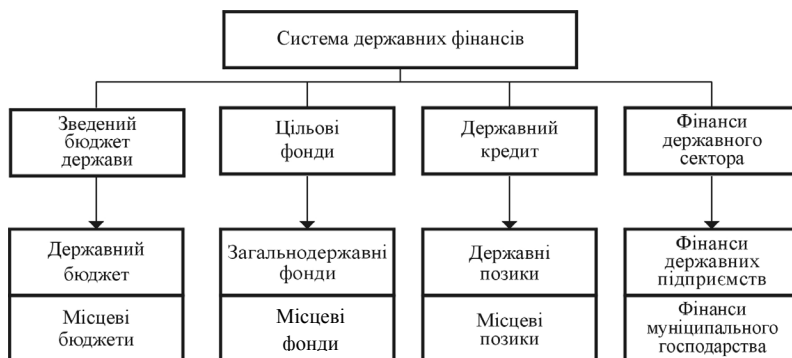

Рис. 5. 1. Система державних фінансів

Державні доходи — це усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, залучення яких передбачено законодавством України. Державні доходи виражають економічні відносини, що виникають у процесі формування загальнодержавних фондів грошових ресурсів. Об'єктом цих відносин є валовий внутрішній продукт, а суб'єктами — держава, з одного боку, та підприємства й організації, населення — з другого. Основним джерелом формування доходів є валовий внутрішній продукт. Також джерелом формування доходів держави інколи є національне багатство, а саме: доходи від приватизації державної й муніципальної власності, від продажу золотовалютного запасу, природних ресурсів та інших національних цінностей. Іншими способами поповнення доходів держави бюджету можуть бути внутрішні й зовнішні займи та емісія грошей. Тимчасово вільні грошові кошти юридичних осіб, заощадження населення, іноземний капітал відображають кредитний метод формування державних доходів, який передбачає повернення позик та платність за їх використання. Тому засоби, що мобілізуються на основі державних позик, необхідно розглядати не як джерело формування доходної частини бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетного фонду. Аналогічно слід характеризувати й грошову емісію, яку держава застосовує в термінових випадках, коли вона не має змоги отримати відповідні доходи та позики, а фінансування державних витрат є невідкладними.

Основною ланкою державних фінансів є державний бюджет.

Доходи Державного бюджету України класифікуються за методами залучення коштів:

- 1) податкові надходження;
- 2) неподаткові надходження;

- 3) доходи від операцій із капіталом;
- 4) офіційні трансферти;
- 5) цільові фонди.

Податкові надходження формують основну частину доходів бюджету України (65–70%). **Згідно з бюджетною класифікацією**, до них належать:

- податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості;
- збори за спеціальне використання природних ресурсів;
- внутрішні податки на товари й послуги;
- податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції;
- інші податки.

Неподаткові надходження складаються з:

- доходів від власності та підприємницької діяльності;
- адміністративних зборів та платежів, доходів від некомерційного й побічного продажу;
- надходжень від штрафів та інших фінансових санкцій;
- інших неподаткових надходжень.

До надходжень від власності та підприємницької діяльності належать: рентна плата за нафту і газ власного видобутку, плата за транзит нафти і газу територією України, дивіденди на акції господарських товариств, які є у державній власності.

Адміністративні збори та платежі включають плату за оренду державного майна, державне мито та митні збори.

Надходження від фінансових санкцій формують адміністративні штрафи та санкції за порушення правил пожежної безпеки, а також суми, стягнені з винних осіб за шкоду, заподіяну державі або підприємству.

До інших неподаткових надходжень належать додаткові збори на виплату пенсій, збори з операцій купівлі–продажу валюти, кошти від реалізації надлишкового озброєння, військової та спеціальної техніки тощо. Неподаткові надходження у структурі державного бюджету становлять близько 25% доходів.

Доходи від операцій із капіталом утворюють третю групу надходжень до державного бюджету і поєднують:

- надходження від продажу основного капіталу;
- надходження від реалізації державних запасів товарів;
- надходження від продажу землі та нематеріальних активів.

Офіційні трансферти — це кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі. До них належать дотації, субвенції та субсидії.

Дотація — трансферт, який передається з одного рівня бюджету іншому на безповоротній і безоплатній основі і який не має цільового призначення.

начення. Субвенція — це міжбюджетний трансферт, що має цільовий характер і призначається на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції. Субсидія — трансферт, який передається з одного рівня бюджету іншому на безповоротній і безоплатній основі, який має цільове призначення і в повному обсязі відшкодовує передбачені бюджетні призначення.

Державні цільові фонди — це сукупність грошових фондів, що формуються з цільових джерел і використовуються на фінансування відповідних державних видатків. Вони перебувають в розпорядженні держави та місцевих органів влади. **До державних цільових фондів належать:**

- Пенсійний фонд;
- Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;
- Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття;
- Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;
- Фонд соціального захисту інвалідів;
- Державний дорожній фонд України;
- Державний фонд охорони навколишнього природного середовища та інші.

До доходів державного бюджету можуть зараховуватися гранти і дарунки у вартісному виразі.

Слід зазначити, що доходи бюджету класифікують не лише за методами залучення, а й за іншими ознаками, наприклад, **залежно від державного устрою:**

- 1) *в унітарних державах* — доходи державного бюджету і доходи місцевих бюджетів;
- 2) *у федеративних державах* — доходи федерального бюджету, доходи бюджетів членів федерації і місцевих бюджетів.

За джерелами формування:

- 1) доходи, отримані від розподілу ВВП;
- 2) доходи від реалізації національного багатства.

Залежно від розподілу доходів між ланками бюджетної системи:

1) *закріплені доходи* — доходи, які належать до бюджетів певного рівня на невизначений строк відповідно до заздалегідь встановлених, незмінних нормативів;

2) *регулюючі доходи* — доходи, що закріплені за бюджетами вищого рівня, що передаються до бюджетів нижчого рівня за диференційованими й щорічно змінюваними нормативами відрахувань із метою збалансування бюджетів нижчого рівня.

Державні видатки є сукупністю фінансових відносин із приводу використання державних фондів грошових ресурсів із метою фінансування соціально-економічного розвитку держави.

Функціонування державних видатків — це безперервний процес перерозподілу грошових фондів і створення нових фондів із вужчим цільовим призначенням. Таким чином, об'єктом державних видатків є грошові фонди, що формуються у процесі розподілу та перерозподілу частини валового внутрішнього продукту й направляються на потреби суспільного розвитку.

У Бюджетному Кодексі України розмежовуються поняття видатки бюджету та витрати бюджету.

Видатки бюджету — це кошти, що спрямовуються на здійснення програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком коштів на погашення основної суми боргу та повернення надлишку сплачених до бюджету сум.

Витрати бюджету — це видатки бюджету та кошти на погашення основної суми боргу.

Державні видатки залежать від ряду факторів: функцій держави, рівня соціально-економічного розвитку, адміністративно-територіального устрою її тощо.

Згідно з бюджетною класифікацією **видатки бюджету поділяють** за:

- 1) функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація видатків);
- 2) економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (економічна класифікація видатків);
- 3) ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків);
- 4) за бюджетними програмами (програмна класифікація видатків).

До функціональної структури належать видатки, що здійснюються на економічну діяльність, державне управління, науку, соціальний захист населення, соціально-культурну сферу, національну оборону, правоохоронну діяльність і гарантування безпеки держави, житлово-комунальне господарство, охорону навколишнього природного середовища, видатки цільових фондів, видатки на обслуговування державного боргу та інші видатки.

За економічним змістом видатки бюджету поєднують: поточні видатки, капітальні видатки (видатки розвитку) та кредитування за вирахуванням погашення. Їх склад визначається Міністром фінансів України.

Поточні видатки — це видатки на утримання підприємств, установ, організацій виробничої та соціальної інфраструктури.

Капітальні видатки — це видатки бюджету на створення нових і на розширення діяльності діючих підприємств, установ та організацій.

Згідно із бюджетною класифікацією, **до поточних видатків належать**:

1. *Видатки на товари та послуги*, в тому числі:
  - оплата праці працівникам бюджетних установ;
  - нарахування на заробітну плату;

- придбання предметів постачання і матеріалів;
- видатки на відрядження;
- оплата послуг з утримання бюджетних установ;
- оплата комунальних послуг та енергоносіїв;
- дослідження і розробки, державні програми.

2. *Видатки на сплату процентів*, в тому числі:

- банківським установам;
- за внутрішніми позиками;
- за зовнішнім державним боргом.

3. *Трансферти*.

До капітальних видатків належать:

1. *Видатки на придбання основного капіталу*, в тому числі:

- придбання обладнання і предметів довгострокового користування;
- капітальне будівництво;
- капітальний ремонт.

2. *Створення державних запасів і резервів*.

3. *Капітальні трансферти*.

4. *Нерозподілені витрати*.

5. *Кредитування за вирахуванням погашення*.

Відомча класифікація видатків бюджету визначає перелік головних розпорядників бюджетних коштів. На її основі Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр усіх розпорядників бюджетних коштів.

Програмна класифікація видатків бюджету застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом. Виділення коштів на окремі цільові програми дозволяє концентрувати бюджетні ресурси на пріоритетних напрямках державної політики. Таке групування бюджетних видатків чітко відображає роль держави у вирішенні найбільш важливих суспільних проблем.

З урахуванням адміністративно-територіального поділу країни видатки бюджету в унітарних державах поділяються на видатки державного бюджету і видатки місцевих бюджетів, а у федеративних державах — на видатки федерального бюджету, видатки бюджетів суб'єктів федерації і видатки місцевих бюджетів. Безпосередньому використанню бюджетних коштів передують етапи виділення відповідних ресурсів конкретним одержувачам. Цей процес називають бюджетним фінансуванням, тобто надання грошових засобів юридичним і фізичним особам на здійснення заходів, що передбачені бюджетом.

За формами бюджетного фінансування існують такі **види видатків**:

- *проектне фінансування* — фінансування з бюджету інвестиційних проектів;

- *бюджетні кредити* — надання фінансової допомоги з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на поворотній основі;
- *кошторисне фінансування* — виділення бюджетних фінансувань на підставі кошторису;
- *державні трансферти* — державні субсидії, субвенції та дотації.

5.2. Державний бюджет: суть та призначення

Державний бюджет — це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, протягом бюджетного періоду.

Як економічна категорія **бюджет відображає** фінансові відносини щодо формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів держави. За його допомогою створюються умови для реалізації соціальних програм, програм з охорони навколишнього середовища, стимулювання науково-технічного прогресу, вирішення структурних проблем, забезпечення оборонної та інших функцій. Відповідно, і нормальне функціонування господарського механізму неможливе без удосконалення бюджетних відносин, без послідовного проведення науково-обґрунтованої фінансової політики, без наявності ефективної системи управління бюджетним процесом.

Бюджетні відносини виникають між державою й суб'єктами господарювання (юридичними та фізичними особами) в процесі мобілізації та використання грошових ресурсів, які необхідні для виконання функцій держави — економічної, соціальної, управлінської та оборонної.

Сукупність грошових відносин держави з підприємствами, організаціями, населенням, а також між органами державної влади щодо створення та використання на суспільні потреби основного централізованого фонду формує економічний зміст бюджетних відносин. Суть бюджету, як і будь-якої економічної категорії, проявляється в його функціях. **Суспільне призначення бюджетних відносин** полягає в:

- *формуванні* головного загальнодержавного фонду грошових ресурсів (у процесі реалізації цієї функції забезпечується концентрація фінансових ресурсів у бюджетній системі держави);
- *використанні* засобів загальнодержавного грошового фонду (ця функція реалізується в процесі цільового використання бюджетних засобів);
- *здійсненні* контролю за рухом бюджетних ресурсів.

Централізація засобів має важливе економічне й політичне значення, оскільки мобілізовані доходи є одним із основних знарядь втілення в життя державних програм. Це дає змогу маневрувати ресурсами, концентрувати

їх на вирішальних ділянках економічного й соціального розвитку, здійснювати єдину економічну і фінансову політику на території країни.

При переході до ринкових відносин державний бюджет зберігає свою важливу роль. Але методи його впливу на суспільне виробництво і сферу соціальних відносин змінюються. Кошти державного бюджету передусім повинні направлятися на фінансування структурної перебудови економіки, комплексних цільових програм, збільшення науково-технічного потенціалу, прискорення соціального розвитку і соціальний захист населення.

Важлива роль державного бюджету не обмежується фінансуванням матеріальної сфери виробництва. Бюджетні ресурси направляються також і на невиробничу сферу (освіту, охорону здоров'я, культуру та ін.). За рахунок бюджетних та позабюджетних фондів фінансуються підприємства та організації соціально-культурного призначення. Ці видатки мають велике значення, оскільки дають змогу державі розвивати освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальний захист населення.

Видатки бюджету на соціально-культурні заходи мають не тільки соціальне, а й економічне значення, оскільки вони є найважливішою частиною затрат на відтворення робочої сили і підвищують матеріальний та культурний рівень життя населення.

Державний бюджет є головним фінансовим планом держави на поточний рік. З цієї точки зору, він є розписом доходів та видатків держави, який затверджується у вигляді закону Верховною Радою України.

Залежно від співвідношення доходів і видатків державний **бюджет може бути:**

- *збалансованим* — видатки дорівнюють доходам;
- *дефіцитним* — доходів не вистачає для фінансування видатків;
- *профіцитним* — сума доходів переважає над видатками.

Основна причина дефіциту бюджету полягає у відставанні темпів росту доходів бюджету, порівнянно зі збільшенням видатків бюджету. Конкретні причини такого відставання можуть бути різними:

- кризові явища в економіці;
- неконтрольованість фінансової ситуації в країні;
- значне збільшення соціальних видатків, порівнянно з ростом валового внутрішнього продукту;
- мілітаризація економіки в мирний час;
- надзвичайні ситуації (війни, стихійні лиха та ін.).

За формою прояву бюджетний дефіцит буває **відкритий і прихований**.

Відкритий — це офіційно визнаний дефіцит у законі про Державний бюджет України на відповідний рік.

Прихований бюджетний дефіцит — офіційно не визнається і проявляється у формі завищення обсягів планових доходів і введення до складу доходів джерел покриття бюджетного дефіциту.

Виходячи з причин виникнення, бюджетний дефіцит поділяється на вимушений і свідомий.

Причиною виникнення вимушеного бюджетного дефіциту є зниження зростання валового внутрішнього продукту і недостатність фінансових ресурсів у країні.

Основна причина виникнення свідомого дефіциту в тому, що держава знижує податкові ставки для стимулювання економіки в період її спаду. Недостатні фінансові ресурси вона компенсує позиками за мінімальних процентних ставок, що забезпечує високу надійність державних цінних паперів.

За напрямком дефіцитного фінансування розрізняють **активний і пасивний** бюджетні дефіцити.

Активний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням бюджетних коштів на інвестиції в економіку для сприяння росту валового внутрішнього продукту.

Під пасивним бюджетним дефіцитом розуміють спрямування коштів на фінансування поточних витрат.

Із точки зору тривалості, існують хронічний дефіцит та незбалансованість бюджету.

Хронічний дефіцит або довгострокова незбалансованість виникає внаслідок розриву між доходами й видатками бюджету протягом декількох років. Незбалансованість має короткостроковий характер, тобто невідповідність між видатками та доходами має місце в межах одного року.

Щодо впливу дефіциту на економіку існують деякі протиріччя. Ряд економістів, які є прихильниками дефіцитного фінансування, вважають, що дефіцит бюджету не є небезпечним для національної економіки, оскільки всі видатки здійснюються на території певної держави і сприяють зростанню рівня життя населення, що стимулює ріст купівельної спроможності, продуктивності праці й національного виробництва.

Противники цієї концепції висловлюють думку, що дефіцит бюджету — це небезпечно й негативне явище в економіці. Вони вважають, що наслідком дефіциту буде підвищення податкових ставок у майбутньому, тобто перенесення економічного тягаря на майбутні покоління. Іншим наслідком є те, що для покриття дефіциту здійснюватиметься грошова емісія та запозичення грошових ресурсів. А це, безумовно, призведе до девальвації національної грошової одиниці, збільшення внутрішнього й зовнішнього боргів держави та зниження ефективного функціонування грошово-кредитної системи. Бюджетний дефіцит неминуче призведе до підвищення процентних ставок по державних цінних паперах, що автоматично погіршить інвестиційний клімат у країні.

Дефіцит бюджету не повинен перевищувати видатків розвитку. За наявності дефіциту бюджету, насамперед, фінансуються поточні видатки. Теоретична формула уникнення дефіциту досить проста — потрібно ско-

ротити видатки або збільшити податки. Проте на практиці зробити це досить важко або й навіть неможливо, тому що необхідне чітке поєднання заходів щодо підвищення дохідної частини державного бюджету і скорочення видатків бюджету. Держава повинна використовувати як джерела покриття дефіциту або позики, або грошову емісію.

В Україні джерелами покриття бюджетного дефіциту, за Бюджетним кодексом України (стаття 15), є внутрішні та зовнішні запозичення. Проте вони не використовуються на фінансування поточних видатків, за винятком випадків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги. Цією ж статтею забороняється використання емісійних коштів Національного банку України як джерела фінансування дефіциту Державного бюджету України.

У статті 72 Бюджетного кодексу України зазначається, що дефіцит бюджету Автономної Республіки Крим і міських бюджетів покривається за рахунок запозичень.

Головне призначення бюджету — регулювати розподіл і перерозподіл вального внутрішнього продукту між галузями, регіонами, соціальними верствами населення.

Бюджет складають та виконують згідно з бюджетною класифікацією. **Бюджетна класифікація** — єдине систематизоване групування доходів, видатків та фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою й іншими ознаками відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів.

Вітчизняна бюджетна класифікація застосовується для здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших розпорядників бюджетних коштів, а також для проведення необхідного аналізу доходів та організаційних, функціональних і економічних категорій видатків, забезпечення загальнодержавної й міжнародної порівнянності бюджетних показників.

5.3. Бюджетна система та державний устрій держави

Основою побудови бюджетної системи є державний устрій. Структура бюджетної системи залежить від адміністративно-територіального поділу країни. Сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, які формуються з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв та регулюються нормами права, є бюджетною системою.

Бюджетний устрій — це організація і принципи побудови бюджетної системи, взаємозв'язок між її ланками. Бюджетний устрій визначається державним устроєм.

В унітарних державах бюджетна система складається з двох рівнів: державного та місцевих бюджетів.

У федеративних державах бюджетна система складається з трьох рівнів: федерального бюджету, бюджетів членів федерації та місцевих бюджетів.

На сьогодні, відповідно до Бюджетного кодексу України, бюджетна система України складається з державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах і бюджети місцевого самоврядування.

Бюджетами місцевого самоврядування визнаються бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Зведений бюджет є сукупністю показників бюджетів, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

Бюджетну систему України можна відобразити у вигляді рис. 5.2.

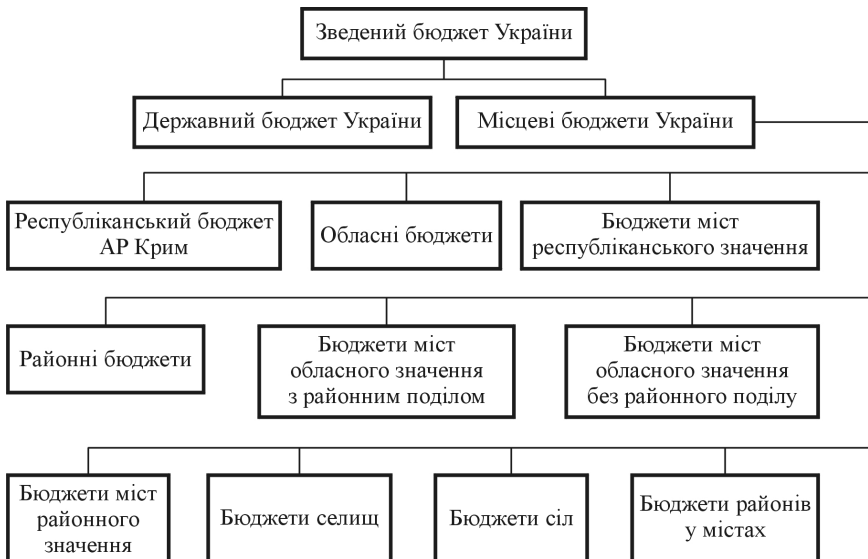

Рис. 5.2. Бюджетна система України

Зведений бюджет України поєднує показники державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей та міст Києва і Севастополя.

Зведений бюджет Автономної Республіки Крим поєднує показники бюджету Автономної Республіки Крим, зведених бюджетів її районів і бюджетів міст республіканського значення.

Зведений бюджет області поєднує показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області.

Зведений бюджет району поєднує показники районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних і сільських бюджетів цього району.

Зведений бюджет міста з районним поділом поєднує показники міського бюджету та бюджетів районів, що входять до його складу. Якщо місту або району у місті адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, зведений бюджет міста або району в місті поєднує показники бюджетів цих міст, селищ і сіл.

За Бюджетним кодексом України, **бюджетна система ґрунтується на таких основних принципах:**

1. *Принцип єдності бюджетної системи України* — єдність бюджетної системи забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів і ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2. *Принцип збалансованості* — повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;

3. *Принцип самостійності* — Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Коштами державного бюджету Держава не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямків використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;

4. *Принцип повноти* — до складу бюджетів входять всі надходження до бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормати-

вно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5. *Принцип обґрунтованості* — бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного й соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету й витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил;

6. *Принцип ефективності* — при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають на меті досягнення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7. *Принцип субсидіарності* — розподіл видів видатків між державним бюджетом і місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;

8. *Принцип цільового використання бюджетних коштів* — бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

9. *Принцип справедливості та неупередженості* — бюджетна система України будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та територіальними громадами;

10. *Принцип публічності та прозорості* — Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами;

11. *Принцип відповідальності учасників бюджетного процесу* — кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

5.4. Бюджетний процес

Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за цим процесом, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетним кодексом передбачено такі **стадії бюджетного процесу**:

1. Складання проектів бюджетів.
2. Розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві фінанси.
3. Виконання бюджету, в тому числі за необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети.

4. Підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Складання проекту Державного бюджету України.

Кабінет Міністрів України розробляє проект закону про Державний бюджет України. Міністр фінансів України відповідає за складання проекту закону про Державний бюджет України, визначає основні організаційно-методичні засади бюджетного планування, які використовуються для підготовки бюджетних запитів і розроблення пропозицій проекту Державного бюджету України. Також Міністр фінансів України на підставі основних макропоказників економічного та соціального розвитку України на наступний бюджетний період й аналізу виконання бюджету у поточному бюджетному періоді визначає загальний рівень доходів і видатків бюджету та дає оцінку обсягу фінансування бюджету для складання пропозицій проекту Державного бюджету України.

Не пізніше 1 червня у Верховній Раді України відбуваються парламентські слухання з питань бюджетної політики на наступний бюджетний період. З доповіддю про Основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період виступає Прем'єр-міністр України або за його дорученням Міністр фінансів України. Проект Основних напрямів бюджетної політики подається Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України не пізніше ніж за чотири робочих дні до початку проведення парламентських слухань з питань бюджетної політики на наступний бюджетний період. Цей **проект містить пропозиції** Кабінету Міністрів України щодо:

1. Граничного розміру дефіциту (профіциту) Державного бюджету України у відсотках до прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту.
2. Частки прогнозного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через Зведений бюджет України.
3. Граничного обсягу державного боргу та його структури.
4. Частки міжбюджетних трансфертів у видатках Державного бюджету України і коефіцієнта вирівнювання для місцевих бюджетів.
5. Частки капітальних вкладень у видатках Державного бюджету України та пріоритетних напрямів їх використання.
6. Взаємовідносин Державного бюджету України з місцевими бюджетами.
7. Змін до законодавства, прийняття яких є необхідним для реалізації бюджетної політики держави.
8. Переліку головних розпорядників коштів Державного бюджету України.
9. Захищених статей видатків бюджету.

10. Обґрунтування необхідності поділу бюджету на загальний та спеціальний фонди.

Національний банк України до 1 квітня подає до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України проект основних засад грошово-кредитної політики і проект кошторису доходів та видатків Національного банку України на наступний бюджетний період.

За результатами парламентських слухань Верховна Рада України приймає постанову про схвалення або взяття до відома Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

Для підготовки пропозицій проекту Державного бюджету України Міністерство фінансів розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції щодо підготовки бюджетних запитів. Ці інструкції можуть запроваджувати організаційні, фінансові й інші обмеження, яких зобов'язані дотримуватися усі розпорядники бюджетних коштів у процесі підготовки бюджетних запитів.

Міністерство фінансів України на будь-якому етапі складання й розгляду проекту державного бюджету проводить аналіз бюджетного запиту, поданого головним розпорядником бюджетних коштів, з точки зору його відповідності меті, пріоритетності, а також ефективності використання бюджетних коштів.

На основі аналізу бюджетних запитів Міністерство фінансів України готує проект закону про Державний бюджет України. Потім подає проект закону для розгляду Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України приймає постанову щодо схвалення проекту закону про Державний бюджет України та подає його разом із відповідними матеріалами Верховній Раді України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

Розгляд та прийняття Державного бюджету України.

Не пізніше ніж через п'ять днів після подання Кабінетом Міністрів проекту закону про Державний бюджет України до Верховної Ради Міністр фінансів України представляє його на пленарному засіданні Верховної Ради України. За результатами обговорення проекту закону Верховна Рада може відхилити його за невідповідності Бюджетному кодексу та Основним напрямам бюджетної політики на наступний бюджетний період.

За відхилення проекту закону про Державний бюджет України Кабінет Міністрів зобов'язаний у тижневий термін подати проект закону на повторне слухання з обґрунтуванням внесених змін. Міністр фінансів України повторно представляє проект цього закону не пізніше трьох днів після його повторного подання.

Проект закону про Державний бюджет України може пройти три читання.

Після прийняття до розгляду представленого проекту закону про Державний бюджет України не пізніше 1 жовтня (6 жовтня, якщо проект був

прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України), він розглядається народними депутатами України, а також у комітетах, депутатських фракціях і групах Верховної Ради України. Комітети Верховної Ради України формують свої пропозиції до проекту закону про Державний бюджет і передають їх до Комітету Верховної Ради України з питань бюджету та призначають представників для участі у роботі цього бюджету. Після 1 жовтня (6 жовтня) прийняття пропозицій Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету припиняється.

Не пізніше 15 жовтня (20 жовтня, якщо проект був прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України) Комітет Верховної Ради України з питань бюджету спільно з уповноваженими представниками Кабінету Міністрів України розглядає пропозиції до проекту закону про державний бюджет і готує висновки та пропозиції до нього, а також таблиці пропозицій. Вони розповсюджуються серед народних депутатів України не пізніше ніж за два дні до розгляду проекту закону про Державний бюджет України у першому читанні.

Верховна Рада України приймає проект закону про державний бюджет у першому читанні не пізніше 20 жовтня (25 жовтня, якщо проект був прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України) року, що передує плановому.

Після прийняття проекту закону про Державний бюджет України у першому читанні Кабінет Міністрів у двотижневий термін готує і подає не пізніше 3 листопада (8 листопада, якщо проект був прийнятий до розгляду після повторного подання Кабінетом Міністрів України) доопрацьований, відповідно до Бюджетних висновків Верховної Ради, проект бюджету України і порівняльну таблицю щодо їх урахування з вмотивованими поясненнями неврахованих пропозицій.

Комітет Верховної Ради України з питань бюджету протягом трьох днів після внесення проекту закону про Державний бюджет, підготовленого Кабінетом Міністрів до другого читання, готує висновки щодо розгляду цього проекту в другому читанні.

При розгляді проекту закону про Державний бюджет у другому читанні пропозиції народних депутатів України, комітетів Верховної Ради, депутатських груп і фракцій щодо його змін не розглядаються, крім висновків Комітету Верховної Ради України з питань бюджету щодо розгляду проекту закону про державний бюджет у другому читанні, в тому числі щодо врахування Кабінетом Міністрів України Бюджетних висновків Верховної Ради при підготовці проекту закону про Державний бюджет України до другого читання.

Друге читання проекту закону про Державний бюджет України передбачає, передусім, затвердження загального обсягу дефіциту (профіциту), доходів і видатків Державного бюджету з подальшим постатейним

голосуванням проекту закону про Державний бюджет України, що був поданий Кабінетом Міністрів на друге читання.

Друге читання проекту закону про Державний бюджет України завершується не пізніше 20 листопада року, що передує плановому. При цьому загальний обсяг дефіциту (профіциту), доходів і видатків державного бюджету України на наступний бюджетний період, обсяг міжбюджетних трансфертів та інші положення, необхідні для формування місцевих бюджетів, повинні бути прийняті у другому читанні в обов'язковому порядку і не підлягають розгляду в третьому читанні.

Статті проекту закону про Державний бюджет України, не прийняті у другому читанні, переносяться на розгляд у третьому читанні не пізніше 25 листопада року, що передує плановому. У третьому читанні Верховна Рада України проводить голосування по пропозиціях Комітету Верховної Ради України з питань бюджету щодо статей проекту закону про Державний бюджет України, що не були прийняті у другому читанні, та по проекту закону загалом.

Закон про Державний бюджет України приймається Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому.

Якщо до початку нового бюджетного періоду закон про Державний бюджет України не набрав чинності, *Кабінет Міністрів України має право здійснювати витрати державного бюджету з такими обмеженнями:*

1. Витрати державного бюджету можуть здійснюватися лише на цілі, які визначені у законі про Державний бюджет України на попередній бюджетний період і одночасно передбачені у проекті закону про Державний бюджет на наступний бюджетний період.

2. Щомісячні видатки Державного бюджету України не можуть перевищувати 1/12 обсягу видатків попереднього державного бюджету.

3. До прийняття закону про Державний бюджет на поточний бюджетний період провадити капітальні видатки забороняється, крім випадків, пов'язаних з уведенням воєнного чи надзвичайного стану, оголошенням окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

До прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період запозичення можуть здійснюватися лише з метою погашення основної суми державного боргу. Також до прийняття цього закону на поточний бюджетний період податки, збори (обов'язкові платежі) та інші надходження справляються відповідно до закону про Державний бюджет України на попередній бюджетний період та інших нормативно-правових актів.

5.5. Державний кредит і державний борг

Із появою державних інститутів та розвитком правових відносин кредитні відносини отримали суттєво новий рівень розвитку. Об'єктивна необхідність формування кредитних відносин за участю держави виникла за умови перевищення державних видатків над доходами. Мали місце запозичення державою коштів у монастирів, феодалів та ін. Тому державний кредит виокремлюється як специфічна ланка державних фінансів, яка впливає із існування невідповідності між розміром витрат і можливістю держави фінансувати їх за рахунок надходжень до бюджету.

Потреба в кредитних ресурсах з боку держави може виникати як при дефіцитному фінансуванні економіки, так і при капітальному розвитку, що у майбутньому сприятиме економічному зростанню.

В умовах економічної кризи залучення державних позик стимулює внутрішній попит за рахунок урядових видатків, а тому здійснює позитивний вплив на зростання рівня зайнятості та рівня споживання. Державний кредит має також негативні наслідки для стану державних фінансів, такі як перенесення боргового тягара на майбутні покоління без створення умов для відшкодування витрат та стримування процесу економічного розвитку в державі; збільшення обсягів ВВП, що перерозподіляються на користь кредиторів; залежність соціально-економічної стабільності в державі від отримання нових кредитних ресурсів тощо.

Державний кредит є сукупністю економічних відносин, що виникають, з одного боку, між державою, а з іншого — фізичними або юридичними особами з приводу мобілізації додаткових фінансових ресурсів на кредитній основі, тобто на умовах поверненості, строковості та платності. В таких економічних відносинах держава може виступати як позичальник, кредитор або гарант.

Держава у кредитних відносинах переважно виступає як позичальник, при цьому суб'єктами кредитних відносин, згідно чинного законодавства, можуть бути:

- Кабінет Міністрів України;
- Рада міністрів Автономної Республіки Крим;
- міські ради;
- Міністерство фінансів України;
- Державне казначейство України;
- Національний банк України.

Кредиторами можуть виступати громадяни, банки, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, підприємства, уряди іноземних держав, міжнародні фінансово-кредитні організації тощо.

У ст. 17 Бюджетного кодексу України визначені правові основи діяльності держави як гаранта у кредитних відносинах: «Кабінет Міністрів України в особі Міністра фінансів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим в особі Міністра фінансів Автономної Республіки Крим та міські ради в особі керівників їх виконавчих органів можуть надавати гарантії щодо виконання боргових зобов'язань суб'єктам виключно у межах повноважень, встановлених відповідно законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет. Гарантії надаються лише на умовах платності, строковості, майнового забезпечення та зустрічних гарантій, отриманих від інших суб'єктів».

При проведенні економічної діяльності для усіх суб'єктів господарювання може бути економічно обґрунтованим залучення додаткових ресурсів у формі кредитів. Порівняння державного та банківського кредиту дозволяє вирізнити спільні та відмінні риси. До спільних рис належить формування як державного, так і банківського кредитів на умовах строковості, платності та поверненості. Відмінність між державним та банківським кредитами полягає у такому:

по-перше, забезпеченням банківського кредиту виступають конкретні цінності, що перебувають у власності позичальника. Щодо державного кредиту, то у ст. 1 Закону України «Про державний внутрішній борг» зазначено про його гарантування «всім майном, що перебуває у загальнодержавній власності»;

по-друге, банківський кредит має чітку цільову спрямованість. Щодо державного кредиту, то він залучається на рівні уряду та не має конкретного цільового характеру.

Залучення кредитних коштів з боку держави також має свої особливості, якщо порівнювати їх з формуванням бюджетних коштів на податковій основі: акумулювання коштів на основі кредитних відносин має добровільний характер, тоді як сплата податків — обов'язковий.

У сучасних умовах державний кредит виконує такі основні функції:

- фінансову;
- регулюючу;
- розподільну;
- контрольну.

Фінансова функція державного кредиту полягає у залученні державою коштів у розмірах, необхідних для фінансування бюджетних видатків.

Регулююча функція державного кредиту пов'язана із регулюванням грошового обігу, рівня відсоткових ставок та ліквідності банківської системи. Регулювання грошового обігу здійснюється за допомогою операцій купівлі-продажу державних цінних паперів Національним банком України. Операції з цінними паперами на фондовому ринку призводять до зміни ма-

си грошей, що впливає на пропозицію грошей та рівень процента за користування ними.

Розподільна функція державного кредиту полягає у пролонгації погашення кредитів у часі. Відповідно, тягар погашення державного кредиту стосується майбутніх поколінь, адже кредитні платежі можуть розподілятися на десятки років. Контрольна функція полягає у постійному контролі за своєчасністю та повнотою погашення державних кредитів, а також ефективністю їх використання.

Наявність державного кредиту призводить до появи державного боргу. Відповідно до ст. 2 Бюджетного кодексу України: «державний борг (борг Автономної Республіки Крим чи борг місцевого самоврядування) — загальна сума заборгованості держави (Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування), яка складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави (Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування), у т.ч. боргові зобов'язання держави (Автономної Республіки Крим чи міських рад), що вступають у дію в результаті виданих гарантій за кредитами, або зобов'язань, що виникають на підставі законодавства або договору».

Чуба Н. В. зауважує, що між розмірами бюджетного дефіциту і державного боргу простежується пряма залежність, що без виваженої економічної політики уряду формуватиме замкнене коло постійного збільшення дефіциту бюджету та державного боргу, яке набиратиме оберти, доки уряд не застосує певний набір методів управління боргами. Виявлене явище отримало назву «боргової спіралі» (рис. 5.3).

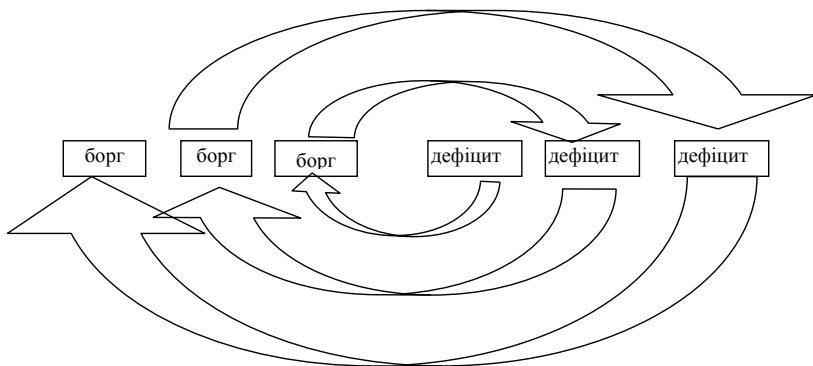

Рис. 5.3. Боргова спіраль¹

¹ Чуба Н. В. Макроекономічний аналіз державного боргу в перехідній економіці України: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2006. — С. 10.

Класифікацію державного боргу здійснюють за більш ніж 17 класифікаційними ознаками, основними серед яких є: період сплати; визнання державою; забезпеченість фінансовими чи фізичними активами; сфера розміщення позик; наявність гарантій уряду; емітент державних боргових зобов'язань; термін сплати; форма державного боргу; види кредитів; умови кредитування; джерела кредитування; форма оплати державного боргу; ринок розміщення державних цінних паперів; категорії державних цінних паперів; реалізація залежно від характеру суб'єктів — власників цінних паперів; мета залучення грошових ресурсів емітентом державних боргових зобов'язань; джерела погашення державного боргу та ін.

За ознакою періоду сплати розрізняють капітальний та поточний державний борги. Капітальний борг — загальна сума заборгованості минулих років і відсотків, що мають сплачуватися за позиками. Поточний борг — видатки держави, пов'язані з погашенням у поточному році боргових зобов'язань і належних до сплати в цей період процентів з усіх випущених на цей момент позик.

За ознакою визнання державою розрізняють офіційно визнаний державний борг та заборгованість, що в складі державного боргу не враховується, проте є державним боргом за економічним змістом. До останньої відносять заборгованість держави перед населенням за соціальними виплатами, передбаченими законодавством та заборгованість перед підприємствами, установами та організаціями, що пов'язана з державними замовленнями.

За сферою розміщення позик державний борг поділяється на внутрішній і зовнішній. Внутрішній державний борг складається із заборгованості держави перед громадянами та підприємствами своєї країни, які є її кредиторами. Зовнішній державний борг складається із заборгованості держави перед іноземними кредиторами, тобто громадянами, організаціями та урядами інших країн.

Станом на початок 2009 року внутрішній борг України був сформований з 3-місячних, 3-річних, 4-річних, 5-річних облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) та заборгованості перед Національним банком України. До 2005 р. Україна емітувала також казначейські зобов'язання, проте випуск їх припинився через низьку активність населення щодо їх купівлі.

Облігації внутрішніх державних позик України, відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», — державні цінні папери, що розміщуються виключно на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування пред'явникам цих облігацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій.

Умови розміщення та погашення облігацій внутрішніх державних позик України і цільових облігацій внутрішніх державних позик України, не

визначені умовами розміщення, встановлюються Міністерством фінансів України відповідно до законодавства.

Національний банк України виконує операції з обслуговування державного боргу, пов'язані з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик та цільових облігацій внутрішніх державних позик України, їх погашенням і виплатою доходів за ними, а також провадить депозитарну діяльність щодо цих цінних паперів. Порядок проведення операцій, пов'язаних із розміщенням цих облігацій, встановлюється Національним банком України за погодженням з Міністерством фінансів України. Особливості провадження депозитарної діяльності з державними облігаціями України визначаються Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку разом із Національним банком України.

Одним із видів державних облігацій є цільові облігації внутрішніх державних позик України.

Цільові облігації внутрішніх державних позик України, відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», — облігації внутрішніх державних позик, емісія яких є джерелом фінансування дефіциту державного бюджету в обсягах, передбачених на цю мету законом про Державний бюджет України на відповідний рік, та в межах граничного розміру державного боргу. Основним реквізитом цільових облігацій внутрішніх державних позик України є зазначення передбаченого законом про Державний бюджет України на відповідний рік напряму використання залучених від розміщення таких облігацій коштів.

Кошти, залучені до Державного бюджету України від розміщення цільових облігацій внутрішніх державних позик України, використовуються виключно для фінансування державних або регіональних програм і проектів на умовах їх повернення в обсягах, передбачених на цю мету законом про Державний бюджет України на відповідний рік. Фінансування здійснюється відповідно до кредитних договорів, що укладаються між державою в особі Міністерства фінансів України та отримувачем коштів. Умови кредитних договорів повинні відповідати умовам випуску цільових облігацій внутрішніх державних позик України з обов'язковим установленням дати обслуговування та погашення кредиту за п'ять днів до дати обслуговування та погашення цільових облігацій внутрішніх державних позик України. Продаж облігацій внутрішніх державних позик здійснюється в національній валюті.

Казначейське зобов'язання України, відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», — державний цінний папір, що розміщується виключно на добровільних засадах серед фізичних осіб, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України. Погашення та сплата доходу за казначейськими

зобов'язаннями України гарантується доходами Державного бюджету України. Емітентом казначейських зобов'язань України виступає держава в особі Міністерства фінансів України за дорученням Кабінету Міністрів України.

Станом на початок 2009 року зовнішній борг України був сформований з таких складових:

1) заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку (Європейське Співтовариство, Європейський банк реконструкції та розвитку, Світовий Банк);

2) заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління (Італія, Німеччина, Росія, США, Франція, Японія);

3) заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками;

4) заборгованість, не віднесена до інших категорій (облігації зовнішньої державної позики (ОЗДП) 2003 р., ОЗДП 2004 р., ОЗДП 2005 р., ОЗДП 2006 р., ОЗДП 2007 р.).

Основним джерелом формування зовнішнього державного боргу є облігації зовнішньої державної позики. Облігації зовнішніх державних позик України, відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», — державні боргові цінні папери, що розміщуються на міжнародних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати пред'явникам цих облігацій їх номінальну вартість з виплатою доходу відповідно до умов випуску облігацій.

Розміщення, обслуговування та погашення облігацій зовнішніх державних позик України здійснює Міністерство фінансів України, яке може залучати для цього банки, інвестиційні компанії тощо. Відносини між Міністерством фінансів України і цими організаціями регулюються відповідними договорами. Продаж облігацій зовнішніх державних позик України здійснюється у валюті запозичення.

За забезпеченістю фінансовими чи фізичними активами державний борг поділяється на чистий та ліквідний. За ознакою наявності гарантій уряду — на прямий та гарантований. Тобто, у першому випадку держава виступає як позичальник, а в другому — кредитор.

Залежно від емітента державних боргових зобов'язань державний борг може бути загальнодержавним та муніципальним. Згідно з чинним законодавством місцеві органи влади мають право емісії облігацій місцевих позик. Причому облігації місцевих позик можуть бути у формі внутрішніх та зовнішніх місцевих позик. Рішення про розміщення облігацій місцевих позик приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим або міська рада відповідно до вимог, установлених бюджетним законодавством. Особливості погашення та реалізації прав за облігаціями місцевих позик визначаються умовами їх розміщення.

Досвід проведення місцевими органами самоуправління емісії облігацій місцевих позик характеризується в табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Емісія облігацій місцевих позик в Україні у 2003–2008 рр.

Позичальники	Вид запозичень	Дата надання висновку Мінфіном	Сума запозичень, щодо якої був складений висновок
Київська міська рада	облігації зовнішньої позики	25.06.2003	150 млн дол. США
Київська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	25.06.2003	100 000,0 тис. грн.
Київська міська рада	облігації зовнішньої позики	07.04.2004	200,0 млн дол. США
Запорізька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	19.04.2004	25,0 млн грн.
Донецька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	13.07.2004	20,0 млн грн.
Донецька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	10.05.2005	45,0 млн грн.
Київська міська рада	облігації зовнішньої позики	16.03.2005	250,0 млн дол. США
Харківська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	22.04.2005	100 млн грн.
Запорізька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	11.05.2005	75 млн грн.
Одеська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	21.10.2005	150 млн грн.
Черкаська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	14.12.2005	5 млн грн.
Івано-Франківська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	26.12.2005	5,5 млн грн.
Донецька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	06.07.2006	50 млн грн.
Вінницька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	06.05.2006	20 млн грн.
Комсомольська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	06.07.2006	8 млн грн.
Бердянська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	11.05.2007	10 млн грн.
Луцька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	11.05.2007	10 млн грн.
Вінницька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	17.05.2007	15 млн грн.
Львівська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	31.05.2007	92 млн грн. I серія (А) — 50 млн грн — під ставку 12,0% на 5 років; II серія (В) — 42 млн грн — під ставку 12,0% на 5 років;

Луганська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	26.07.2007	29 300 000 грн.
Северодонецька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	28.12.2007	20 млн грн.
Бориспільська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	13.03.2008	9 млн грн.
Львівська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	15.04.2008	200 млн грн.
Вінницька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	17.04.2008	10 млн грн.
Луцька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	07.05.2008	30 млн грн.
Луганська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	20.05.2008	50 млн грн.
Миколаївська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	05.06.2008	50 млн грн.
Запорізька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	05.06.2008	60 млн грн.
Харківська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	09.06.2008	505 млн грн.
Донецька міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	01.07.2008	80 млн грн.
Краматорська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	10.07.2008	15 млн грн.
Київська міська рада	облігації внутрішньої місцевої позики	10.09.2008	1 000 000,0 тис. грн.

Джерело: складено за даними офіційного сайту Міністерства фінансів України (http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=153933)

За даними Міністерства фінансів можна зробити висновок про активну емісійну діяльність Київської міської ради (5 емісій за 2003–2008 рр.), Донецької міської ради (4 емісії за 2003–2008 рр.), Запорізької міської ради (3 емісії за 2003–2008 рр.), Харківської міської ради (2 емісії за 2003–2008 рр.).

За терміном сплати державний борг поділяється на короткостроковий (до 1 року), середньостроковий (від 1 до 5 років) і довгостроковий (понад 5 років).

За формою державний борг поділяється на облігаційний та необлігаційний борги. Облігаційний державний борг представлений облігаціями внутрішньої та зовнішньої державних позик, облігаціями місцевих позик. Необлігаційний державний борг формується на основі позик Національного банку, позик, наданими міжнародними фінансово-кредитними установами, іноземними банками та урядами іноземних держав.

За умовами кредитування державний борг може бути з ринковими та пільговими відсотковими ставками. Джерела кредитування поділяються на державні, приватні (фізичних та юридичних осіб) та міжнародних організацій.

За формою оплати державний борг поділяється на такий, що повертається у грошовій або товарній (товари і послуги) формах.

За ознакою розміщення державних цінних паперів державний борг поділяється та такий, що перебуває на первинному ринку цінних паперів та такий, що перебуває на вторинному ринку цінних паперів.

Державний борг поділяється залежно від суб'єктів-власників цінних паперів на такі групи: тільки серед фізичних осіб, тільки серед юридичних осіб, серед юридичних і фізичних осіб.

Формування державного боргу впливає на фінансову безпеку держави та визначає її боргову безпеку. Боргова безпека, як зазначено у Наказі Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України», — це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

Оцінку стану боргової безпеки, за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України, необхідно здійснювати за 9 індикаторами (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової безпеки України

1	Співвідношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55
2	Співвідношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25
3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	не більше 200
4	Співвідношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 70
5	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 12
6	Співвідношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходу державного бюджету, %	не більше 20
7	Співвідношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30
8	Співвідношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 25
9	Співвідношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	не більше 30

Джерело: Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України. Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 N 60

Для оцінки боргової безпеки світова практика використовує близько двох десятків показників-індикаторів і ще більшу кількість їх граничних (порогових) значень. Така широка гама індикаторів та їх граничних значень зумовлена різноманітністю методик, що застосовуються для їх розра-

хунку, а також специфікою розрахунку та застосуванням певних макроекономічних показників кожною окремою державою.

Для аналізу боргової безпеки держави Світовий банк пропонує використовувати Мінімальну стандартну модель для оцінки боргової безпеки держави, де визначені основні боргові індикатори (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Мінімальна стандартна модель Світового банку для оцінки боргової безпеки держави

Назва	Формула	Економічний зміст
Співвідношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT/XGS(%)	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Співвідношення валового зовнішнього боргу до ВВП	EDT/GNP(%)	Показує загальний рівень боргової складової економіки
Співвідношення загальних платежів щодо обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS / XGS (%)	Коефіцієнт обслуговування боргу, який показує, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Співвідношення відсоткових платежів до ВВП	INT/GNP(%)	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Співвідношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	INT/XGS(%)	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Співвідношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES / EDT (%)	Показує, чи може країна використовувати свої резерви (і яку їх частину) для погашення зовнішнього боргу
Співвідношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES / MGS (%)	Відображає запас фінансової міцності держави
Співвідношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	Short-term / EDT(%)	Показує, яку частку становить короткотерміновий борг у загальній сумі зовнішнього боргу;
Співвідношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	Multi-lateral / EDT (%)	Відображає питому частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу, або, свого роду, залежність держави від фінансування цими організаціями

Джерело: Кравчук Н. Колізії боргової безпеки держави: України в системі світових індикаторів безпеки глобального економічного простору / Н. Кравчук // Наука молода. — 2005. — № 3. — С. 5.

У ст. 18 Бюджетного кодексу України містяться положення щодо встановлення граничного обсягу державного боргу: «Граничний обсяг внутрішнього та зовнішнього державного боргу, боргу Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування, граничний обсяг надання гарантій

встановлюється на кожний бюджетний період відповідно законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет.

Розмір основної суми державного боргу не повинен перевищувати 60% фактичного річного обсягу валового внутрішнього продукту України.

За перевищення граничного розміру державного боргу, визначеного на рівні 60% від валового внутрішнього продукту, Кабінет Міністрів України зобов'язаний вжити заходів для приведення цього розміру відповідно до положень Бюджетного Кодексу України.

Управління державним боргом, згідно з Наказом Міністерством фінансів України «Про порядок ведення Міністерством фінансів України обліку державного боргу та операцій, пов'язаних з ним», — це виконання заходів по досягненню економії коштів державного бюджету з погашення та обслуговування державного боргу України та поліпшення його структури (у т.ч. дострокове погашення боргових зобов'язань держави, зменшення ризиків, пов'язаних із борговим навантаженням тощо); проведення заходів по інформаційній та рейтинговій підтримці залучення коштів на ринках капіталу; оплата дорадчих послуг із питань управління державним боргом, в тому числі, управління ризиками, випуску та обігу похідних інструментів, впровадження сучасних засобів обробки інформації та зв'язку, створення інформаційно-аналітичної системи управління державним боргом.

Під управлінням державним боргом слід розуміти комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення місць і умов розміщення і погашення державних позик, а також забезпечення гармонізації інтересів позичальників і кредиторів.

Управління державним боргом складається з таких стадій:

- 1) залучення державних запозичень;
- 2) використання коштів;
- 3) погашення та обслуговування боргу.

У процесі управління державним боргом необхідно вирішувати такі завдання:

- 1) пошук ефективних умов запозичення коштів у контексті мінімізації вартості боргу;
- 2) недопущення неефективного та нецільового використання запозичених коштів;
- 3) забезпечення своєчасної та повної сплати суми основного боргу та нарахованих відсотків;
- 4) визначення оптимального співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями за умови забезпечення фінансової безпеки в країні.

У процесі управління державним боргом необхідно враховувати такі фактори, як економічна та політична ситуація в країні; рівень інфляції; ділову активність суб'єктів підприємницької діяльності та інші, що пов'язані з платоспроможність держави.

Методами управління державним боргом є: конверсія, консолідація, уніфікація, обмін за регресивним співвідношенням, відстрочка погашення, анулювання боргу, викуп боргу.

Конверсія — це зміна дохідності позики. Держава найчастіше знижує розмір виплачуваних відсотків за позикою, однак можливе і підвищення дохідності позики.

Консолідація — це зміна умов позики, пов'язана з їх строками. Зміна строків може відбуватися як у бік збільшення, так і в бік зменшення строку уже випущених позик. У деяких випадках можливе поєднання консолідації з конверсією.

Уніфікація позики — це об'єднання кількох позик в одну. Уніфікація може проводитися одночасно з консолідацією, але може бути проведена і поза нею.

Обмін за регресивним співвідношенням державних цінних паперів попередніх позик на нові проводиться з метою скорочення державного боргу. Це небажаний метод управління державним боргом, оскільки означає часткову відмову держави від своїх зобов'язань.

Відстрочка погашення — це перенесення строків виплати боргу. Вона відрізняється від консолідації тим, що під час відстрочки не лише переносяться строки погашення, а й припиняється виплата відсоткових доходів.

Реструктуризація — це використання у комплексі повністю чи частково згаданих вище методів.

Анулювання державного боргу — це заходи, внаслідок яких держава повністю відмовляється від своїх боргових зобов'язань. Це може призвести до дефолту, тобто неможливості держави виконувати свої зовнішні зобов'язання. У такому випадку всі держави-кредитори можуть застосувати до країни-боржника досить жорсткі санкції, тому дефолт є дуже нечастим явищем.

Одним із сучасних методів управління державним боргом є викуп боргу, тобто надання державі-боржникові можливості викупити свої боргові зобов'язання на вторинному ринку цінних паперів, з дисконтом за іноземну валюту.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть складові елементи державних фінансів.
2. Дайте визначення поняття «державний бюджет».
3. Як класифікують доходи Державного бюджету України за методами залучення коштів?
  4. Перелічіть види бюджетних трансфертів та охарактеризуйте їх.
  5. За якими ознаками класифікують видатки Державного бюджету.
  6. Перелічіть види бюджетного дефіциту та назвіть основну причину його виникнення.
  7. Що лежить в основі побудови бюджетної системи України та від чого залежить її структура?
  8. Назвіть та охарактеризуйте принципи бюджетної системи України.
  9. Перелічіть етапи бюджетного процесу та дайте їм коротку характеристику.
  10. Проаналізуйте розвиток бюджетних відносин в Україні та порівняйте з аналогами зарубіжних країн.

Тести

1. Державні доходи бюджету поділяють на:
  - а) податкові і неподаткові надходження;
  - б) податкові надходження та доходи від операцій із капіталом;
  - в) податкові та неподаткові надходження, доходи від операцій із капіталом, офіційні трансферти, цільові фонди;
  - г) усі відповіді правильні.
2. Державні видатки класифікують за:
  - а) роллю у відтворенні виробництва та економічною характеристикою операцій;
  - б) функціями, економічною характеристикою операцій, ознакою головного розпорядника бюджетних коштів;
  - в) функціями, економічною характеристикою операцій, ознакою головного розпорядника бюджетних коштів, бюджетними програмами;
  - г) усі відповіді правильні.
3. В яких аспектах виступає державний бюджет?
  - а) план доходів та видатків держави;
  - б) правовий акт;
  - в) економічна категорія;
  - г) усі відповіді правильні.

4. За формою прояву бюджетний дефіцит може бути:
  - а) відкритий і прихований;
  - б) вимушений і свідомий;
  - в) активний і пасивний;
  - г) усі відповіді правильні.

5. Бюджетний устрій — це:
  - а) сукупність бюджетів усіх рівнів;
  - б) організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура, взаємозв'язок між ланками бюджетної системи;
  - в) взаємозв'язок між Державним та місцевими бюджетами;
  - г) усі відповіді правильні.

6. Бюджетна система України має:
  - а) трирівневу структуру;
  - б) дворівневу структуру;
  - в) багаторівневу структуру;
  - г) усі відповіді правильні.

7. Бюджетна система України складається з:
  - а) державного бюджету, місцевих бюджетів і бюджетів місцевого самоврядування;
  - б) державного та регіональних бюджетів;
  - в) державного та місцевих бюджетів;
  - г) усі відповіді правильні.

8. Бюджет на відповідний рік приймає:
  - а) Кабінет Міністрів України;
  - б) Верховна Рада України;
  - в) Міністерство Фінансів України;
  - г) усі відповіді правильні.

9. Які існують внутрішні джерела формування доходів бюджету?
  - а) податкові і неподаткові надходження;
  - б) валовий внутрішній продукт і національне багатство;
  - в) державний кредит та емісійний дохід;
  - г) усі відповіді правильні.

10. Яким чином поділяють неподаткові надходження бюджету?
  - а) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного й побічного продажу; доходи від власності та підприємницької діяльності; надходження від штрафів та інших фінансових санкцій; інші неподаткові надходження;

- б) доходи від власності та підприємницької діяльності; адміністративні штрафи та санкції; плата за навчання іноземних громадян у навчальних закладах; інші надходження;
- в) надходження від штрафів і фінансових санкцій; доходи від власності та підприємницької діяльності; інші неподаткові надходження;
- г) усі відповіді правильні.
11. Офіційними трансфертами визнаються:
- а) субсидії та дотації;
- б) дотації, субсидії, субвенції та гранти і дарунки у вартісному виразі;
- в) дотації, субсидії, субвенції;
- г) усі відповіді правильні.
12. Бюджетний період в Україні встановлений на строк:
- а) з 1 вересня по 31 серпня;
- б) з 1 січня по 31 грудня;
- в) з 1 квітня по 31 березня;
- г) немає правильної відповіді.

Узагальнення підходів до трактування категорії «державні фінанси»

Автор	Визначення
Д. Хайман	Державні фінанси — сфера економічного знання, що вивчає державну діяльність та альтернативні способи фінансування державних видатків ¹
В. Л. Андрущенко	... сукупність завжди лімітованих грошових коштів у розпорядженні державних властей та супутньої їм інституційно-організаційної діяльності ²
Д. Свейн	Державні фінанси і бюджет — це грошові фонди суспільного користування, що знаходяться в розпорядженні органів державної влади, довірені управлінню урядовим установам, витрачаються на ухвалені суспільством цілі, підзвітні податкоплатниками, від яких вони надійшли ³
П. М. Годме	Державні фінанси ... це суспільне багатство в формі грошей і кредиту, яке знаходиться в розпорядженні органів держави ⁴

¹ *Hyman D, N. Public Finance.* — Chicago etc.: The Dnden Press. 1990. — p. 2.

² Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. фінансів: Монографія / В. Л. Андрущенко — Л.: Каменяр, 2000. — С. 5.

³ Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. фінансів: Монографія / В. Л. Андрущенко. — Л.: Каменяр, 2000. — С. 84.

⁴ Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. фінансів: Монографія / В. Л. Андрущенко. — Л.: Каменяр, 2000. — С. 83.

А. Я. Бистряков, Т. Д. Вікуліна, В. Ф. Воля, Н. М. Гаврилова, В. В. Голосов	Державні фінанси — інструмент мобілізації засобів всіх секторів економіки для проведення державної внутрішньої та зовнішньої політик ¹
М. В. Романовський, Г. М. Белоглазова	Державні фінанси є сукупністю перерозподільних грошових відносин, регламентованих державою, пов'язаних з формуванням і використанням централізованих (суспільних) грошових фондів (доходів), необхідних державі для виконання своїх функцій ²
В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик	Державні фінанси — це: > центральна підсистема фінансової системи країни, через яку здійснюється вплив держави на економічний та соціальний розвиток країни; > сукупність економічних відносин, пов'язаних із первинним та вторинним розподілом ВВП із метою утворення грошових фондів, необхідних для виконання державою, властивих їй функцій; > сукупність фінансових інститутів, за допомогою яких держава здійснює свою фінансову діяльність. Таким чином, державні фінанси — це система грошових фондів, зосереджених у руках держави і призначених для виконання властивих їй функцій, а також сукупність форм і методів, за допомогою яких ці функції реалізуються ³
О. Д. Василик, К. В. Павлюк	Державні фінанси — сфера грошових відносин, що виникла у зв'язку з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту і частини національного багатства, пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у підпорядкування держави й підприємств і використанням державних коштів на витрати з розширення виробництва, задоволення соціально-культурних потреб населення, оборони країни й державного управління ⁴
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Державні фінанси — сфера грошових відносин, що виникла у зв'язку з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту і частини національного багатства, пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у підпорядкування держави й підприємств і використанням державних коштів на витрати з розширення виробництва, задоволення соціально-культурних потреб населення, оборони країни й державного управління. Державні фінанси функціонують на загальнодержавному, регіональному й

¹ Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И. Д. Мацкуляк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 656.

² Финансы и кредит: Учеб. для студ. вузов, обуч. по экон. спец. / М. В. Романовский (ред.), Г. Н. Белоглазова (ред.). — М.: Юрайт, 2003. — С. 25.

³ Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. Державні фінанси. Навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. і перероб. / В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик / За заг. ред. Базилевича В. Д. — К.: Атіка, 2004. — С. 10.

⁴ Василик О. Д. Державні фінанси України: Підручник. / О. Д. Василик, К. В. Павлюк — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — С. 577.

	місцевому рівнях і поєднують бюджет, позабюджетні фонди, державний кредит, фінанси державних і муніципальних підприємств ¹
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінанси державні — система відносин економічної власності між державою (її різними ланками), з одного боку, та суб'єктами господарювання, домогосподарствами — з іншого, з приводу привласнення і використання централізованих фінансових ресурсів для виконання соціально-економічних функцій. Ці відносини здійснюються, передусім, у сфері розподілу (в т.ч. перерозподілу) і частково — у сфері обміну (у разі реалізації державного майна, надання державою певних послуг тощо) ²
Ю. В. Ковбасюк	... державні фінанси — це система грошових фондів, зосереджених у державі і призначених для виконання властивих їй функцій, а також сукупність форм і методів, за допомогою яких ці функції реалізуються. Інше визначення звучить так: державні фінанси — це система економічних відносин з приводу створення, розподілу та використання фондів фінансових ресурсів для забезпечення державою виконання її функцій і задоволення потреб суспільства ³
Х. Дальтон	Державні фінанси наука, що знаходиться на стику економіки з політикою, виймаючи доходи й видатки державних органів влади та їх взаємну відповідність. Відповідність не обов'язково зводиться до рівності, а до такого арифметичного співвідношення, яке за цих умов найбільш прийнятне ⁴
В. І. Оспішев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська, Г. М. Фадеєва та ін.	Державні фінанси — сукупність економічних відносин стосовно розподілу та перерозподілу ВВП і НД, що виникають під час формування і використання централізованих фондів грошових коштів, призначених для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій ⁵
М. І. Карлін	Державні фінанси — це центральна підсистема фінансової системи держави, за допомогою якої здійснюється вплив держави на соціально-економічний розвиток країни ⁶

¹ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 440.

² Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерний. — Л.: Світ, 2005. — С. 504.

³ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: Навч. посіб. / Ю. В. Ковбасюк — К.: КИИ, 2007. — С. 11.

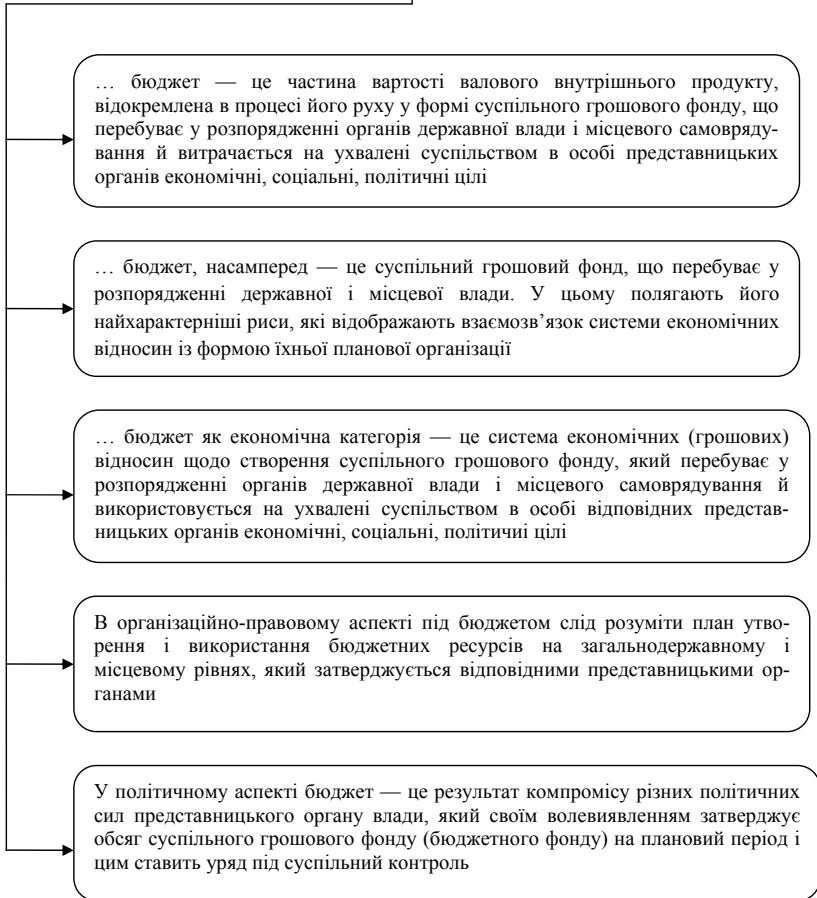
⁴ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: Навч. посіб. / Ю. В. Ковбасюк — К.: КИИ, 2007. — С. 12.

⁵ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — С. 24.

⁶ Карлін М. І. Державні фінанси України: Навч. посіб. / М. І. Карлін — К.: Знання, 2008. — С. 15.

Узагальнення підходів до трактування категорії
«бюджет»

Б Ю Д Ж Е Т

Джерело: побудовано за Павлюк К. В. Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: Монографія / К. В. Павлюк. — К.: НДФІ, 2006. — С. 32–34.

Узагальнення підходів до трактування категорії «бюджетний федералізм»

Автори	Визначення
А. Я. Бистряков, Т. Д. Вікуліна, В. Ф. Воля, Н. М. Гаврилова, В. В. Голосов	Сутність бюджетного федералізму як концепції бюджетного устрою держави, полягає в нормативно-законодавчому встановленні бюджетних прав і обов'язків двох сторін — федеральних і регіональних органів влади, правил їх взаємодії на всіх етапах бюджетного процесу (складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів), методів часткового перерозподілу бюджетних ресурсів між рівнями бюджетної системи і регіонами ¹
В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.	Бюджетний (фіскальний) федералізм — специфічна форма побудови й організації міжбюджетних взаємовідносин. Передбачає закріплення прав на отримання доходів і розпорядження видатками за всіма ланками бюджетної системи. Спрямований на оптимізацію розміру та кількості органів місцевого самоврядування, а також розподілу повноважень і відповідно доходів та видатків між окремими бюджетами за ключовими компонентами ефективності: ринковими і демократичними критеріями ²
О. П. Кириленко, О. Р. Квасовський, А. В. Лучка, Б. С. Малиняк, В. В. Костецький, Ю. І. Тупчій	Бюджетний федералізм — це законодавчо закріплена стратегія розподілу функціональних повноважень та відповідальності державної, регіональної, місцевої влади з компромісним розмежуванням на цій основі доходів і видатків між ланками бюджетної системи на засадах політичної доцільності, соціальної етики, міжрегіональної й міжнаціональної солідарності ³
Л. Є. Клець, М. Б. Тристан	Бюджетний федералізм — це форма міжбюджетних взаємовідносин із федеративним бюджетним устроєм, які базуються на компетенції федеральної влади і суб'єктів федерації на договірних засадах ⁴
В. І. Оспіщев, О. П. Близнак, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська та ін.	Бюджетний федералізм представлений такою організацією бюджетних відносин, яка дає змогу в умовах самостійності й автономії кожного бюджету забезпечувати на території всієї країни її населенню рівний і гарантований державою перелік суспільних послуг (безпека, соціальний захист, освіта та ін.), а для цього органічно поєднувати фіскальні інтереси держави з інтересами її суб'єктів; розрізняти бюджетні повноваження, бюджетні видатки і доходи; розподіляти і перерозподіляти бюджетні ресурси між державним бюджетом і бюджетами місцевих органів влади, вирівнюючи бюджетну

¹ Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И. Д. Мацулюк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 322.

² Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 835.

³ Місцеві фінанси: підручник / За ред. О. П. Кириленко. — К.: Знання, 2006. — С. 551.

⁴ Клець Л. Є., Тристан М. Б. Місцеві фінанси: термінол. словник. / Л. Є. Клець, М. Б. Тристан. — К.: ДДМА, 2007. — С. 172.

	забезпеченість територій, які перебувають у різних соціально-економічних, географічних, кліматичних та інших умовах ¹
И. Н. Мисляєва	Бюджетний федералізм — це система податково-бюджетних взаємовідносин органів влади і управління різних рівнів на всіх етапах бюджетного процесу. Він є складним механізмом регулювання федеративних відносин на основі спеціально організованих бюджетно-податкових зв'язків

Узагальнення підходів до трактування категорії «державний кредит»

Автор	Визначення
В. Л. Андрущенко	... державний кредит — рух позикового капіталу в формі здійснюваних на фондовому ринку ф'ючерсних обмінних угод, в яких кредитори у порядку особистої послуги передають державі кошти в борг з довіри до неї і з розрахунком на вигоду матеріального, політичного і соціального характеру ²
Л. О. Дробозіна, Л. П. Окунева, Л. Л. Андросова та ін.	Державний кредит є особливою формою кредитних відносин між державою і юридичними та фізичними особами, при яких держава виступає головним чином як позичальник коштів ³
А. Я. Бистряков, Т. Д. Вікуліна, В. Ф. Воля та ін.	Державний кредит — система кредитних відносин держави з юридичними та фізичними особами ⁴
І. О. Петровська, Д. В. Клиновий	Державний кредит — одна з форм руху позикового фонду, і, насамперед, тимчасово вільних коштів населення і суб'єктів економічної діяльності. Цей рух здійснюється на добровільній основі для фінансування потреб економіки на умовах державної гарантії повернення коштів із сплатою установленого відсотка. Державний кредит — сукупність економічних відносин, що виникають між державою як позичальником (або позикодавцем) коштів і фізичними/юридичними особами, іноземними урядами в процесі формування і використання загальнодержавного фонду грошових ресурсів ⁵
А. І. Деева	Державний кредит є особливою формою кредитних відносин між державою і юридичними та фізичними особами, при яких держава виступає, передусім, як позичальник коштів ⁶

¹ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В.І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — С. 247.

² Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. фінансів: Монографія / В. Л. Андрущенко. — Л.: Каменяр, 2000. — С. 200.

³ Фінанси. Грошовий обіг. Кредит: Навч. посіб. / Л. О. Дробозіна, Л. П. Окунева, Л. Л. Андросова та ін.; Під ред. проф. Л. О. Дробозіної. Видавнича агенція «Вертекс», 2001. — С. 46.

⁴ Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И. Д. Мащуляк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 656.

⁵ Петровська І.О. Фінанси (з елементами статистики фінансів). Навчальний посібник. / І. О. Петровська, Д. В. Клиновий. — К.: ЦУЛ, 2002. — С. 110.

⁶ Деева А. И. Финансы: Учеб. пособ. / А. И. Деева — 2 изд., перераб. и доп. — М.: Экзамен, 2004. — С. 33.

В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик	Державний кредит — це відносини між державою та іншими економічними суб'єктами з приводу мобілізації додаткових грошових коштів на умовах добровільності, платності, строкowości, в яких держава виступає як позичальник або гарант ¹
О. Д. Василик, К. В. Павлюк	Державний кредит — грошові відносини, що виникають між державою та юридичними й фізичними особами у зв'язку з мобілізацією тимчасово вільних коштів у розпорядження органів державної влади та їхнім використанням на фінансування державних витрат ²
Ю. Я. Вавілов	Державний кредит — це специфічні грошові відносини з приводу перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту та національного багатства, пов'язані з формуванням додаткового до бюджету фонду фінансових ресурсів органів влади та використанням бюджетних (рідше — позичених) коштів на основі поверненості та для забезпечення гарантій ³
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Державний кредит — грошові відносини, що виникають між державою і юридичними та фізичними особами у зв'язку з мобілізацією тимчасово вільних коштів у розпорядження органів державної влади та їхнім використанням на фінансування державних витрат ⁴
Н. М. Дєєва	Державний кредит є сукупністю економічних відносин між державою в особі її органів влади і управління та іншими суб'єктами економіки з приводу мобілізації додаткових грошових коштів, у яких держава виступає позичальником, кредитором або гарантом ⁵
Ю. В. Ковбасюк	Державний кредит — це залучення державними органами управління грошових коштів на умовах позики ⁶

¹ Базилевич В. Д. Державні фінанси: Навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. і перероб. / В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик / За заг. ред. В. Д. Базилевича. — К.: Атіка, 2004. — С. 213.

² Василик О. Д. Державні фінанси України: Підручник. / О. Д. Василик, К. В. Павлюк — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — С. 577.

³ Вавілов Ю. Я. Государственный долг: Учеб. Пособ. для ВУЗов. Изд. 2-е, доп. М.: Перспектива, 2004. — С. 7–8.

⁴ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 440.

⁵ Дєєва Н. М. Державні фінанси і бюджетний процес: Навч. посіб. / Н. М. Дєєва — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — С. 94.

⁶ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: навч. посіб. / Ю. В. Ковбасюк — К.: КИЙ, 2007. — С. 216

<p>В. І. Оспішев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська, Г. М. Фадєєва та ін.</p>	<p>Державний кредит — це сукупність економічних відносин, що виникають між державою та фізичними або юридичними особами (фінансово-кредитними установами, корпораціями, іноземними урядами, міжнародними фінансовими організаціями і приватними особами) стосовно питання мобілізації додаткових грошових коштів на кредитній основі, тобто на умовах зворотності, строковості та платності, в процесі формування загальнодержавного фонду фінансових ресурсів, в яких держава може бути як позичальником, кредитором або гарантом.</p> <p>За економічною сутністю державний кредит — форма вторинного перерозподілу ВВП. Його джерелом є вільні кошти населення, підприємств і організацій¹.</p> <p>Державний кредит — одна з форм руху позикового капіталу, й, передусім, тимчасово вільних грошових коштів населення і підприємств (об'єднань), різних фондів, кредитних і страхових установ, для фінансування державних видатків на добровільній основі за умов державної гарантії повернення запозичених коштів, і, зазвичай, зі сплатою встановленого відсотка²</p>
<p>В. П. Кудряшов</p>	<p>Державний кредит — це операції із залучення та надання кредитних ресурсів, що здійснюються органами державного управління³</p>

Узагальнення підходів до трактування категорії «державний борг»

Автор	Визначення
<p>Т. Г. Бондарук</p>	<p>... державний борг — сума заборгованості держави по випущених і не погашених державних внутрішніх позиках, а також сума фінансових зобов'язань держави по відношенню до зовнішніх кредиторів⁴</p>
<p>І.О. Петровська, Д.В. Клиновий</p>	<p>Державний борг — сума заборгованості по випущених і не погашених внутрішніх державних позиках, а також сума фінансових зобов'язань країни стосовно іноземних кредиторів на визначену дату.</p> <p>Державний борг — неоплачена сума офіційно визнаних прямих зобов'язань органів державного управління перед іншими секторами економіки й іншими країнами світу, що утворилася в результаті їх операцій у минулому і має бути</p>

¹ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — С. 201.

² Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — С. 202.

³ Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посіб. / В. П. Кудряшов — К.: Знання, 2008. — С. 279.

⁴ Бондарук Т. Г. Державний борг України: механізм управління та обслуговування: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.04.01 / Науково-дослідний фінансовий ін-т при Міністерстві фінансів України. — К., 2001. — С. 6.

⁵ Петровська І. О., Клиновий Д. В. Фінанси (з елементами статистики фінансів): Навч. посіб. — К.: ЦУЛ. — 2002. — С. 110.

	погашена за допомогою операцій цих органів у майбутньому або переоформлена в безстроковий борг. ⁵
А. Я. Бистряков, Т. Д. Вікуліна, В. Ф. Воля, Н. М. Гаврилова, В. В. Голосов	Державний борг — сукупний обсяг непогашених боргових зобов'язань держави ¹
В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.	Державний борг — сума заборгованості держави зовнішнім і внутрішнім кредиторам ²
Ю. В. Ковбасюк	Державний борг — загальний розмір накопиченої заборгованості держави зовнішнім і внутрішнім кредиторам, який дорівнює сумі минулих бюджетних дефіцитів за вилученням бюджетних профіцитів ³
В. І. Оспішев, О. П. Близняк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська, Г. М. Фадєєва та ін.	Державний борг як фінансова категорія — це сума непогашених боргових зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх), у т.ч. гарантії, видані за кредитами іноземним позичальникам, місцевим органам влади, державним підприємствам ⁴

Література

1. *Вахненко Т.* Державний борг: поточний стан і ризику / Т. Вахненко // Економіка України. — 2008. — № 7. — С. 37–46.
2. *Базилевич В. Д.* Державні фінанси: Навч. посіб. / В. Д. Базилевич, Л. О. Балластрик. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Атіка, 2004. — 368 с.
3. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Ш. Планкарт; Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редак. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — 654 с.
4. *Буковецький С. А.* До питання здійснення бюджетної політики в Україні / С. А. Буковецький // Фінанси України. — 2007. — № 11. — С. 3–31.
5. *Василик О. Д.* Державні фінанси України: Підруч. для студ. екон. спец. ВНЗ / О. Д. Василик, К. В. Павлюк. — Вид. 2-ге, перероб. та доп. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 606 с.
6. *Дєєва Н. М.* Державні фінанси і бюджетний процес: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Національна академія держ. управління при Президентові України. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — 260 с.

¹ Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И. Д. Мацулюк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 656.

² Бюджетный менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 838.

³ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: навч. посіб. — К.: КИЙ, 2007. — С. 220.

⁴ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспішева. — К.: Знання, 2008. — С. 27.

7. *Кириленко О.* Актуальні питання модернізації державних фінансів // *О. Кириленко / Вісник економічної науки України.* — 2008. — № 1. — С. 46–50.
8. *Ковбасюк Ю. В.* Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: навч. посіб. / Національна академія держ. управління при Президентові України. — К.: КИЙ, 2007. — 260 с.
9. *Луніна І. О.* Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / НАН України; Інститут економічного прогнозування. — К.: Наукова думка, 2006. — 432 с.
10. *Павлюк К. В.* Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: Монографія / К. В. Павлюк. — К.: НДФІ, 2006. — 584 с.
11. *Пасічник Ю. В.* Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні: Монографія. / НАН України; Інститут економіки промисловості. — Д.: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. — 642 с.
12. *Радінова І. Ф.* Економічне зростання за участі державних / І. Ф. Радінова // *Фінанси України.* — 2008. — № 1. — С. 33–47.
13. *Соколовська А. М.* Податкова система держави: теорія та практика становлення. / А. М. Соколовська — К.: Знання-Прес, 2004. — 454с.
14. *Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова.* — К.: Знання, 2008. — 611 с.
15. *Формування і функціонування бюджетної системи України: Монографія / С. О. Булгакова, О. Т. Колодій, Л. В. Єрмошенко, Л. І. Василенко, Т. О. Масленнікова. / За заг. ред. А. А. Мазаракі.* — К.: КНИГА, 2003. — 343 с.
16. *Хохич Д. Г.* Ефективність системи державних фінансів у контексті інституційного підходу / Д. Г. Хохич // *Фінанси України.* — 2006. — № 3. — С. 65–74.

Тема 6 МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

Основні терміни та поняття

Видатки місцевих органів влади; виконання місцевих бюджетів; власні доходи; доходи місцевих органів влади; закріплені доходи; капітальні видатки; місцеві фінанси; обов'язкові видатки; передані доходи; поточні видатки; регульовані доходи; система управління місцевими фінансами; фінансові інститути.

6.1. Сутність місцевих фінансів, їх структура та функції

Із кінця XIX ст. теоретичне тлумачення сутності місцевих фінансів неодноразово змінювалося. Наприкінці XIX — на початку XX ст. набуло поширення визначення місцевих фінансів як місцевого фінансового господарства адміністративних одиниць або як сукупності матеріальних засобів, які є в розпорядженні цих одиниць для досягнення їх мети. Термін «місцеве фінансове господарство» почав вживатися поряд із терміном «державне фінансове господарство», яким позначались державні фінанси.

У Положенні про місцеві фінанси СРСР від 26.04.1926 р. зазначалося, що місцеві фінанси є складовою частиною єдиної фінансової системи СРСР і перебувають у безпосередньому віданні місцевих рад та їх виконавчих комітетів.

Наприкінці 30-х років визначення місцевих фінансів ототожнювалося з визначенням місцевих бюджетів.

У 50–70-х роках було зроблено чергову спробу теоретично обґрунтувати наявність місцевих фінансів в СРСР. У Великій Радянській Енциклопедії зазначалося, що місцеві фінанси в СРСР — це фінанси місцевого господарства і місцевих органів влади. До них належать фінанси соціалістичних підприємств усіх галузей місцевого господарства та місцеві бюджети. Місцеві фінанси відіграють значну роль у плановому розподілі й перерозподілі частини національного доходу відповідно до вимог економічних законів соціалізму для створення фондів грошових засобів, що використовуються місцевими Радами з метою задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб народу.

У 90-х роках в літературі країн СНД говориться про наявність місцевих фінансів у фінансових системах нових незалежних держав. Поряд із терміном «місцеві» фінанси вживаються такі поняття, як регіональні фінанси, територіальні фінанси, місцеві (регіональні) фінанси. Вчені того часу стверджують, що фінанси місцевих органів влади є не що інше, як система, за

допомогою якої адміністративні одиниці всередині урядової структури отримують ресурси, необхідні для виконання їх функцій.

Стислий огляд розвитку місцевих фінансів у колишньому СРСР і подяв на їхню суть дає можливість для сучасного визначення цього фінансового явища, яке з початку 90-х років розвивається і в Україні.

Поняття «місцеві фінанси» є синонімом поняття «фінанси місцевих органів влади». Синонімами останнього поняття можуть бути такі визначення, як муніципальні (комунальні) фінанси, фінанси міста, області, району, селища, села тощо. Ці визначення свідчать, що місцеві фінанси функціонують в різних формах залежно від територіального й адміністративного устрою країни.

В Україні формами місцевих фінансів є комунальні фінанси, фінанси Автономної Республіки Крим, фінанси міст Києва і Севастополя, фінанси області, фінанси району, фінанси міста, фінанси району в місті, фінанси селища та фінанси села.

Яка ж сутність поняття місцеві фінанси? Такі визначення, як місцеве фінансове господарство, сукупність ресурсів для виконання функцій чи система економічних відносин, про які вже йшлося, не можуть повною мірою відобразити зміст цього складного фінансового явища.

У сучасних правових державах місцеві органи влади входять до загальної системи організації державної влади, а їхня компетенція визначається центральною владою. Однак залишається перелік таких справ, які держава вважає за доцільне передати для розв'язання місцевим органам влади. Для цього потрібні відповідні ресурси. Це і є об'єктивною причиною для функціонування місцевих фінансів. Їх необхідно розглядали лише в контексті ролі та функцій, що покладаються на місцеві органи влади. Якщо в державі роль та функції місцевих органів влади не визначені, а управління в центрі та на місцях здійснює центральна влада, то в такій державі місцевих фінансів немає. Залежно від того, який обсяг функцій і завдань покладається на місцеві органи влади, відповідно такими будуть роль і значення місцевих фінансів у фінансовій системі держави. Отже, стрижневими питаннями, які необхідно вирішити, перш ніж будувати місцеві фінанси, — це визначити межі завдань, які має розв'язати центральна влада, і тими, що покладаються на місцеві органи влади.

В Україні триває пошук межі між завданнями центральної й місцевої влади. Фінанси місцевих органів влади України перебувають нині в процесі свого формування.

Процес формування місцевих фінансів України супроводжується значними труднощами, пов'язаними з численними факторами. Один із них — необхідність ліквідації деформацій у фінансовій системі, що сформувалися в попередній період. Інший фактор, який стримує формування місцевих фінансів, — відсутність сучасного управлінського досвіду організації фі-

нансової системи, сформованого правового поля, політичної культури і традицій, без яких не можуть існувати фінанси місцевих органів влади. Склад місцевих фінансів характеризується рис. на 6.1.

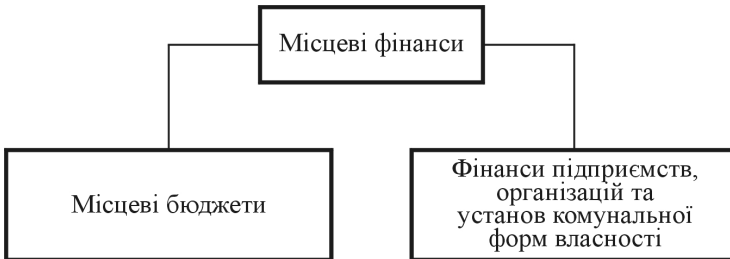

Рис. 6.1. Склад місцевих фінансів

Аналіз проблем, пов'язаних із поняттям «місцеві фінанси», дає змогу сформулювати його визначення. **Місцеві фінанси** — це система формування, розподілу й використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них завдань і функцій.

Фінанси місцевих органів влади як системи охоплюють кілька основних взаємопов'язаних структурних елементів. Це — видатки, доходи, способи їх формування, місцеві фінансові інститути, суб'єкти й об'єкти системи та відносини між суб'єктами системи, системою й іншими ланками фінансової системи держави.

Головним елементом фінансів місцевих органів влади є **видатки**. Саме вони є точним відображенням функцій та завдань, що покладаються на місцеву владу.

Видатки місцевих органів влади, залежно від їх завдань, **поділяють на декілька видів**. насамперед розрізняють *обов'язкові* видатки, тобто видатки, спрямовані на виконання обов'язкових завдань, покладених на органи місцевої влади з метою забезпечення певних стандартів послуг у масштабах країни. До обов'язкових видатків належать також видатки місцевих органів влади, пов'язані з їх борговими зобов'язаннями за кредитами.

Крім цього розрізняють *поточні, або адміністративні* видатки, які фінансуються із поточного бюджету і капітальні, або інвестиційні, які фінансуються з бюджету розвитку. Склад видатків місцевих бюджетів і джерела їх фінансування охарактеризовані рис. 6.2. В Україні такий поділ вперше запроваджений Законом «Про бюджетну систему» в редакції 1995 року. У структурі видатків місцевих органів влади розрізняють також видатки *для реалізації завдань у межах власної компетенції*, а також видатки *для реалізації завдань, доручених центральною владою*.

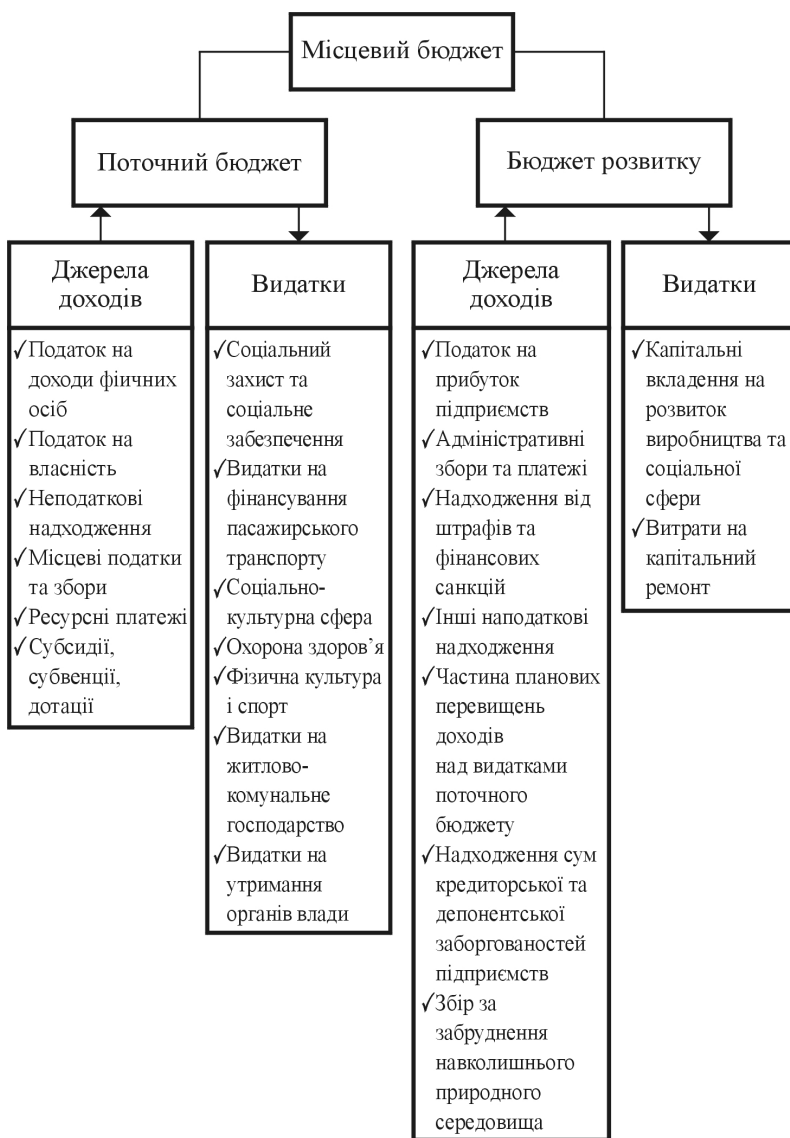

Рис. 6.2. Доходи та видатки поточного бюджету та бюджету розвитку місцевого бюджету

Нааявність видатків місцевих органів влади є причиною утворення доходів цих органів влади. Їх можна класифікувати за джерелами й економічною природою.

За джерелами **доходи місцевих органів влади поділяють на податкові, неподаткові** (платежі, доходи від оренди майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності підприємств комунальної форми власності), доходи за рахунок *кредитів і позик, трансферти* від центральної влади та органів влади вищого територіального рівня.

За економічною природою доходи місцевих органів влади поділяють на **власні й передані**. До власних доходів належать доходи, мобілізовані місцевою владою самостійно на основі власних рішень і за рахунок джерел, визначених місцевим органом влади. Це — місцеві податки і збори, доходи від майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності комунальних підприємств, комунальні платежі, доходи за рахунок комунальних кредитів і позик.

До переданих доходів належать доходи, які передаються місцевій владі центральною владою або органами влади вищого територіального рівня.

В Україні за економічною природою **доходи** місцевих органів влади, згідно із законодавством, поділяються на **власні, закріплені й регульовані**. Природа закріплених доходів місцевих органів влади відрізняється від природи власних доходів. *Закріплені доходи* — це одна з форм переданих доходів місцевим органам влади на стабільній, довгостроковій основі. Перелік закріплених доходів визначений законодавством про місцеве самоврядування та про бюджетну систему.

Регульовані доходи — це також одна з форм доходів, що передаються центральною владою місцевим органам влади або з бюджетів територій вищого адміністративного рівня до бюджетів територій нижчого адміністративного рівня. Порядок передавання та розміри регульованих доходів в Україні щороку встановлюються в Законі «Про Державний бюджет».

Чинне законодавство України визначає, що власні та закріплені доходи є основою самостійності місцевих бюджетів. Однак, частка цих доходів ще досить низька. З метою зміцнення доходної бази місцевих органів влади слід значно збільшити частку власних доходів.

Стан і рівень доходів місцевих органів влади визначаються способами їх формування. Способи формування доходів, своєю чергою, залежать від характеру й особливостей економічної системи країни. Закономірним явищем є те, що в більшості розвинених країн основним способом формування доходів місцевих органів влади є місцеві податки та збори. Велику роль відіграють комунальні платежі, доходи від комунального майна та землі, залучення кредитних ресурсів і комунальних позик, дотації та інші трансферти.

В Україні основним способом формування доходів місцевих органів влади нині є відрахування від регульованих доходів. Місцеві податки та

збори, кредити й інші джерела формування доходів місцевих органів влади в Україні відіграють незначну роль.

Із видатками, доходами та способами їх формування тісно пов'язане функціонування певних фінансових інститутів.

Під інститутами в системі місцевих фінансів слід розуміти, з одного боку, сукупність норм права, звичаїв, традицій. З іншого — це сукупність організаційних структур, які забезпечують функціонування місцевих фінансових систем. В Україні з 90-х років розпочався процес правового та організаційного закріплення фінансів місцевих органів влади, формування відповідних традицій, звичаїв і норм політичної та загальної культури. У системі місцевих фінансів з'явились і розвиваються такі інститути, як самостійний місцевий бюджет, позабюджетні, валютні й цільові фонди, комунальна власність, місцеві податки та збори, комунальний кредит, комунальні позики, комунальні платежі, поточні видатки і видатки розвитку, поточний бюджет і бюджет розвитку тощо.

Становлення фінансів місцевих органів влади в Україні є процесом становлення особливої системи фінансових відносин. Утвердження згаданих відносин безпосередньо пов'язане з діяльністю суб'єктів цих відносин. Головним суб'єктом таких відносин в Україні є територіальна громада та органи місцевого самоврядування, правовий статус яких закріплені в Конституції України. Це територіальна громада села, селища або міста; сільська, селищна, міська ради та їхні виконавчі органи, сільський, селищний або міський голова; також обласна та районна ради. Ще один суб'єкт таких відносин — держава в особі її органів: обласної, районної, міської (міст Києва та Севастополя) місцевої державної адміністрації та центральних органів державної влади (Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України).

Об'єктами такої системи відносин є фінансові ресурси, які мобілізуються, розподіляються й використовуються місцевими органами влади для виконання покладених на них функцій. Фінансові ресурси місцевих органів влади створюються як у фондовій, так і в не фондовій формах. Основними фінансовими фондами місцевих органів влади є місцеві бюджети, резервні, позабюджетні валютні та цільові фонди. Ресурси, що залучаються місцевими органами влади у вигляді банківських кредитів, перебувають у нефондовій формі.

Місцеві бюджети як економічна категорія відображають грошові відносини, що виникають між місцевими органами влади та суб'єктами розподілу частини вартості валового внутрішнього продукту з приводу формування фондів грошових ресурсів для забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів та поліпшення добробуту їх населення. Вони мають трирівневу структуру, яка складається відповідно до Бюджетного кодексу України. Склад місцевих бюджетів показаний на рис. 6.3.

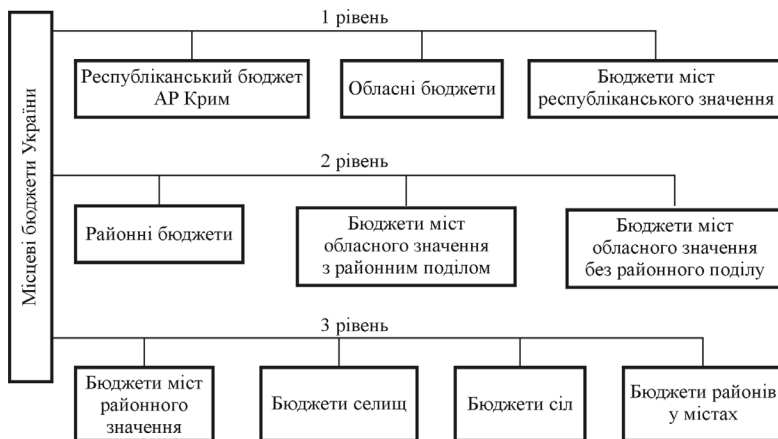

Рис. 6.3. Склад місцевих бюджетів

Відновлення в Україні інституту місцевого самоврядування об'єктивно пов'язане із зростанням ролі місцевих органів влади. З 1991 року в Україні встановилася тенденція розширення функцій, які покладаються на місцеві органи влади.

Розглянемо **вплив фінансів** місцевих органів влади **на економіку та соціальну сферу держави**.

По-перше, до фінансових систем місцевих органів влади мобілізується значна частина валового внутрішнього продукту. Через них здійснюється розподіл і перерозподіл цієї частини валового внутрішнього продукту. Отже, місцеві фінанси є інструментом регулювання економічного й соціального розвитку держави.

По-друге, місцеві фінанси виконують фіскальну функцію. Це дозволяє забезпечувати фінансовими ресурсами розв'язання завдань, покладених на місцеві органи влади.

Місцеві органи влади мають право в межах чинного законодавства встановлювати місцеві податки та збори, надавати пільги зі сплати податків, що надходять до місцевих бюджетів.

Створюючи пільговий режим оподаткування, місцева влада залучає додаткові кошти, сприяє новому будівництву, створенню спеціальних економічних зон. Досвід інших країн показує, що чим менше розвинена та чи інша територія, тим більші податкові пільги надають її органи влади з метою подолання відставання.

По-третє, місцеві фінанси є інструментом забезпечення економічного зростання країни. Вплив фінансів місцевих органів влади на економічне

зростання здійснюється через капітальні витрати, діяльність на ринках позичкового капіталу, нерухомості, землі.

Органи місцевого самоврядування в багатьох країнах є досить потужними інвесторами. Так, у Чехії, Португалії, Швейцарії понад третину мобілізованих фінансових ресурсів витрачають на інвестиції. В Україні частка інвестиційних витрат у видатках місцевих бюджетів є дуже низькою (близько 3–4%). Тому інвестиційна діяльність місцевих органів влади України поки що не стала впливовим фактором економічного зростання.

Важливим чинником економічного зростання є діяльність місцевих органів влади на ринку позичкового капіталу. Позики, що розміщуються місцевими органами влади, а також банківські кредити, отримані ними, використовуються лише на інвестиційні програми та придбання обладнання.

На економічну ситуацію значно впливає діяльність місцевих органів влади на ринку землі й нерухомості. Здійснюючи різні операції із землею та нерухомістю — здаючи в оренду, відчужуючи та резервуючи, — місцеві органи влади впливають на рівень ділової активності підприємницьких структур, які використовують землю й нерухомість.

Надзвичайно важливою є роль фінансів місцевих органів влади у сфері надання громадських послуг. В Україні місцеві органи влади фінансують основну частину державних соціальних видатків. Державні видатки на житлово-комунальне господарство майже повністю фінансуються з місцевих бюджетів.

Ще одна соціальна сфера, де значний вплив мають фінанси місцевих органів влади, — це зайнятість населення. Місцеві органи влади є одним із найбільших роботодавців на ринку праці. У 2004 р. на підприємствах комунальної власності працювало близько 17% усіх зайнятих у народному господарстві України.

Таким чином, фінанси місцевих органів влади в економічній системі держави є важливим інструментом регулювання економічного зростання, забезпечення громадських послуг і виконання фіскальних функцій.

6.2. Доходи та видатки місцевих бюджетів

Закономірністю функціонування місцевих фінансів є становлення системи самостійних місцевих бюджетів. Основну роль в цьому процесі відіграють доходи, видатки та способи, на основі яких вони формуються.

Основу самостійності місцевого бюджету складають власні й закріплені доходи. Самостійність бюджетів забезпечується наявністю власних доходних джерел і правом визначення напрямків їх використання.

Власні доходи — це доходи, які формуються на території, підвідомчій відповідному місцевому органу влади. Згідно зі статтею 69 Бюджетного ко-

дексу України до **власних доходів місцевих бюджетів**, які не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, **належать**:

1) *місцеві податки та збори*, що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування;

2) *100% плати за землю* — для бюджетів міст Києва та Севастополя; 75 % плати за землю — для бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення та їх об'єднань;

3) *податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів у частині*, що зараховується до відповідного бюджету;

4) *надходження сум відсотків* за користування тимчасово вільними бюджетними коштами;

5) *податок на промисел*, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

6) *надходження дивідендів*, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади;

7) *плата за забруднення* навколишнього природного середовища у частині, що зараховується до відповідного бюджету;

8) *кошти від відчуження майна*, яке знаходиться у комунальній власності, в тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, що перебуває у комунальній власності;

9) *фіксований сільськогосподарський податок* у частині, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

10) *плата за оренду майнових комплексів*, що знаходяться у комунальній власності;

11) *надходження* від місцевих грошово-речових лотерей;

12) *плата за гарантії щодо виконання боргових зобов'язань*;

13) *гранти та дарунки* у вартісному обрахунку;

14) *власні надходження* бюджетних установ, що утримуються за рахунок коштів відповідного бюджету;

15) *податок на прибуток підприємств* комунальної власності;

16) *платежі за спеціальне використання природних ресурсів* місцевого значення;

17) *інші надходження*, передбачені законом.

Законом України «Про місцеві Ради, місцеве та регіональне самоврядування» **надано право місцевим радам** встановлювати на своїй території місцеві податки та збори. Декретом Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» від 20 травня 1993 року визначений їх перелік і максимальні ставки. Серед них комунальний податок (до 10% річного фонду оплати праці, який розрахований, виходячи із неподаткуваного мінімуму доходів громадян), податок із реклами (до 0,1% вартості послуг за розміщення реклами на тривалий час), готельний збір (до 20% добової вартості найманого житла), ринковий збір (до 20% для

громадян і з мінімальних зарплат для юридичних осіб), збір за паркування автотранспорту (до 3% неоподаткованого мінімуму доходів громадян — у спеціально обладнаних місцях та до 1% — у відведених), збір за участь у бігах на іподромі (до 3% неоподаткованого мінімуму доходів громадян за кожного коня), збір за виграш у бігах (до 6% суми виграшу), збір за видачу ордера на квартиру (до 30% неоподаткованого мінімуму доходів громадян), курортний збір (до 10% неоподаткованого мінімуму доходів громадян), збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі (до 5% надбавка до плати за участь у грі), збір за право використання місцевої символіки (до 0,1% вартості виробленої продукції для юридичних осіб та 5 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з громадян-підприємців), збір за право проведення кіно- і телезйомок (не більше суми фактичних витрат місцевої влади), збір за проведення місцевих аукціонів (не більше 0,1% вартості майна, що виставляється на продаж), збір на видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі (до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян для постійних міст торгівлі і до 1 неоподаткованого мінімуму доходів громадян за одноразову торгівлю), збір за проїзд територією прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон (до 0,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян для юридичних і фізичних осіб України та від 5 до 50 доларів США для іноземних фізичних і юридичних осіб).

Закріплені доходи — це доходи, які закріплюються за певним бюджетом. Перелік закріплених доходів усіх рівнів бюджетної системи встановлений Бюджетним кодексом України від 21 червня 2001 року.

У статті 66 Бюджетного кодексу встановлено перелік закріплених доходів республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів. Це — 25% прибуткового податку з громадян, що справляється на відповідній території; 25% плати за землю, що справляється на території Автономної Республіки Крим та відповідної області; плати за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються Радою міністрів Автономної Республіки Крим та обласними державними адміністраціями.

Ці доходи враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів.

У цій самій статті Бюджетного кодексу України закріпленими доходами районних бюджетів, які враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, вважаються: 50% прибуткового податку з громадян, що справляється на території сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань; 15% плати за землю, що сплачується на території сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань; плата за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються районними державними адміністраціями; плата за державну реєстрацію

суб'єктів підприємницької діяльності, що справляється районними державними адміністраціями; надходження адміністративних штрафів, що накладаються районними державними адміністраціями або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями.

Як зазначається у статті 64 Бюджетного кодексу, **до доходів**, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, **належать такі податки і збори** (обов'язкові платежі):

1) з доходів фізичних осіб частині, визначеній статтею 65 цього Кодексу;

2) державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам;

3) плата за ліцензії на впровадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних рад;

4) плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, що справляється виконавчими органами відповідних рад;

5) плата за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності (за винятком плати за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів (автозаправними станціями, заправними пунктами), що справляється виконавчими органами відповідних рад;

6) надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами відповідних рад або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;

7) єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва у частині, що належить відповідним бюджетам.

Нормативи відрахувань від податку з доходів фізичних осіб до бюджетів місцевого самоврядування такі:

1) 100% загального обсягу податку з доходів фізичних осіб, що справляється на території міст Києва і Севастополя, зараховується до бюджетів цих міст;

2) 75% від загального обсягу податку з доходів фізичних осіб, що справляється на території міст республіканського (Автономної Республіки Крим) та обласного значення зараховуються до бюджетів відповідних міст;

3) до бюджетів міст районного значення, сіл, селищ чи їх об'єднань зараховується 25% від загального обсягу податку з доходів фізичних осіб.

У 1996 р. прийнято Конституцією України і в цей термін закріплені доходи не згадуються. У Законі України «Про Державний бюджет на 1998 р.» вперше зроблено спробу розділити доходи між державним бюджетом України і місцевими бюджетами загалом шляхом повного їх закріплення. За місцевими бюджетами повністю закріплені місцеві податки та збори, прибутковий податок із громадян, податок на прибуток підприємств, податок із власників транспортних засобів, податок на промисел,

плату за торговий патент на певні види підприємницької діяльності, плату за землю, 80 % доходів від приватизації підприємств комунальної власності, доходи від збору за забруднення довкілля, надходження відрахувань і збору на ремонт та утримання доріг загального користування.

Основну частку доходів (75–85%) місцевих бюджетів становлять регульовані доходи, тобто доходи, які розподіляються між різними рівнями бюджетної системи.

Окремі доходи стануть до певної міри закріпленими і регульованими одночасно. Це стосується ПДВ, акцизного збору, податку на прибуток підприємств, податку з доходів фізичних осіб, плати за землю, доходів від приватизації державного майна тощо.

Важливу роль у становленні самостійних місцевих бюджетів відіграє порядок здійснення видатків та їх склад. Бюджетне законодавство України регламентує порядок здійснення видатків місцевих бюджетів та основні напрямки їх використання. Місцеві ради самостійно витрачають бюджетні кошти і визначають напрямки використання коштів місцевих бюджетів. Вони також збільшують норми видатків на утримання житлово-комунального господарства, закладів охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, органів внутрішніх справ, охорони природи, культури і спорту, визначають додаткові пільги й допомогу окремим категоріям населення.

Законом «Про бюджетну систему України» в 1995 р. вперше видатки всіх бюджетів були поділені на поточні та на видатки розвитку. Поточні видатки — це видатки з бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, органів, яка діє на початок бюджетного року, на фінансування заходів соціального захисту населення.

Видатки розвитку — це видатки бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, капітальних вкладень виробничого й невиробничого призначення, структурної перебудови народного господарства і субвенції, інші видатки, пов'язані з розширеним відтворенням.

Статтею 88 Бюджетного кодексу України встановлено, що з бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань здійснюються видатки, які враховуються **при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів**, на:

- 1) органи місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районного значення;
- 2) освіту:
  - дошкільну освіту;
  - загальну середню освіту (школи, дитячі садки);
- 3) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (дільничні лікарні, медичні амбулаторії, фельдшерсько-акушерські та фельдшерські пункти);
- 4) сільські, селищні та міські палаци культури, клуби та бібліотеки.

Статтею 89 Бюджетного кодексу визначаються видатки, що здійснюються з районних бюджетів та бюджетів республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення та враховуються **при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів**. До них належать видатки на:

1) *державне управління*:

а) органи місцевого самоврядування міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення;

б) органи місцевого самоврядування районного значення;

2) *освіту*:

а) дошкільну освіту (у містах республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення);

б) загальну середню освіту: загальноосвітні навчальні заклади, у тому числі: школи — дитячі садки (для міст республіканського Автономної Республіки Крим та міст обласного значення), спеціалізовані школи, ліцеї, гімназії, колегіум, вечірні (змінні) школи;

в) заклади освіти для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації: загальноосвітні школи — інтернати, загальноосвітні школи — інтернати для дітей — сиріт і дітей, які позбавлені піклування батьків, дитячі будинки (якщо не менше 70 % кількості учнів загальноосвітніх шкіл-інтернатів, загальноосвітніх шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які позбавлені піклування батьків, дитячих будинків, формується на території відповідного міста чи району), дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, допомога на дітей, які перебувають під опікою і піклуванням;

г) інші державні освітні програми;

3) *охорону здоров'я*:

а) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (лікарі широкого профілю, пологові будинки, станції швидкої та невідкладної медичної допомоги, поліклініки і амбулаторії, загальні стоматологічні поліклініки);

б) програму медико-санітарної освіти (міські та районні центри здоров'я і заходи по санітарній освіті);

4) *соціальний захист та соціальне забезпечення*:

а) державні програми соціального забезпечення: притулки для неповнолітніх (якщо не менше 70 % кількості дітей, які перебувають у цих закладах, формується на території відповідного міста чи району), територіальні центри і відділення соціальної допомоги на дому;

б) державні програми соціального захисту: пільги ветеранам війни і праці, допомога сім'ям з дітьми, додаткові виплати населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг, компенсаційні виплати за пільговий проїзд окремим категорій громадян;

в) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

г) районні та міські програми і заходи щодо реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

5) *державні культурно-освітні та театральньо-видовищні програми* (театри, бібліотеки, музеї, виставки, палаци і будинки культури, школи естетичного виховання дітей);

б) *державні програми розвитку фізичної культури і спорту*: утримання та навчально-тренувальна робота дитячо-юнацьких спортивних шкіл всіх типів (крім шкіл республіканського Автономної Республіки Крим і обласного значення), заходи з фізичної культури і спорту та фінансова підтримка організацій фізкультурно-спортивної спрямованості і спортивних споруд місцевого значення.

У статті 90 Бюджетного кодексу розрізняються видатки, які здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів і враховуються **при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів**, — це видатки на:

1) *державне управління*:

а) представницьку і виконавчу владу Автономної Республіки Крим;

б) обласні ради;

2) *освіту*:

а) загальну середню освіту для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації: спеціальні загальноосвітні навчальні заклади для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, санаторні школи-інтернати; загальноосвітні школи-інтернати, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячі будинки (крім загальноосвітніх шкіл-інтернатів, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячих будинків, визначених у підпункті «в» пункту 2 статті 89 цього Кодексу, та дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей);

б) заклади професійно-технічної освіти, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим і виконують державне замовлення;

в) вищу освіту (вищі заклади освіти I, II, III та IV рівнів акредитації, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим та спільній власності територіальних громад);

г) післядипломну освіту (інститути післядипломної освіти вчителів та центри і заходи з підвищення кваліфікації державних службовців місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, постійно діючі курси (центри) підвищення кваліфікації працівників соціально-культурної сфери та агропромислового комплексу, що знаходяться у комунальній власності);

д) інші державні освітні програми;

3. *Охорону здоров'я*:

а) первинну медико–санітарну амбулаторно–поліклінічну та стаціонарну допомогу (лікарі республіканського (Автономної Республіки Крим) та обласного значення);

б) спеціалізовану амбулаторно–поліклінічну та стаціонарну допомогу (спеціалізовані лікарні, поліклініки, у т. ч. стоматологічні, центри, диспансери, госпіталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни, будинки, дитини, станції переливання крові);

в) санаторно–курортну допомогу (санаторії для хворих на туберкульоз, санаторії для дітей та підлітків, санітарної медичної реабілітації);

г) інші державні програми медичної та санітарної допомоги) медико–санітарні експертні комісії, бюро судмедекспертизи, центри медичної статистики, бази спецмедпостачання, центри здоров'я і заходи санітарної освіти, інші програми і заходи);

4. *Соціальний захист та соціальне забезпечення:*

а) державні програми соціального захисту та соціального забезпечення: допомога по догляду за інвалідами I чи II групи внаслідок психічного розладу; адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; виплати, компенсації реабілітованим; дитячі будинки–інтернати; навчання та трудове влаштування інвалідів; будинки–інтернати для престарілих та інвалідів; будинки–інтернати для дітей–інвалідів; центри по нарахуванню пенсій; притулки для неповнолітніх (крім притулків, визначених у підпункті «а» пункту 4 статті 89 цього Кодексу);

б) республіканські Автономної Республіки Крим і обласні програми та заходи з реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

в) інші державні соціальні програми;

5. *Культуру і мистецтво:*

а) державні культурно–освітні програми (республіканські — Автономної Республіки Крим та обласні бібліотеки, музеї та виставки);

б) державні театральні–видовищні програми (філармонії, музичні колективи та ансамблі, театри, палаци і будинки культури республіканського Автономної Республіки Крим і обласного значення, інші заклади і заходи у галузі мистецтва);

в) інші державні культурно–мистецькі програми;

6. *Фізичну культуру і спорт:*

а) державні програми з розвитку фізичної культури і спорту (навчально–тренувальна робота дитячо–юнацьких спортивних шкіл усіх типів республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, заходи з фізичної культури і спорту республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення);

б) державні програми з інвалідного спорту та реабілітації (республіканський Автономної Республіки Крим та обласні центри з інвалідного спорту і дитячо–юнацькі спортивні школи інвалідів та спеціалізовані

спортивні школи параолімпійського резерву; проведення навчально-тренувальних зборів і змагань інвалідного спорту Автономної Республіки Крим та обласного значення).

До видатків місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, згідно зі статтею 91, Бюджетного кодексу **належать** видатки на:

- 1) місцеву пожежну охорону;
- 2) позашкільну освіту;
- 3) соціальний захист і соціальне забезпечення:
  - а) програми місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;
  - б) місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення;
- 4) місцеві програми розвитку житлово-комунального господарства та благоустрою населених пунктів;
  - 5) культурно-мистецькі програми місцевого значення;
  - 6) програми підтримки кінематографії та засобів масової інформації місцевого значення;
  - 7) місцеві програми з розвитку фізичної культури і спорту;
  - 8) типові проектування, реставрацію та охорону пам'яток архітектури місцевого значення;
  - 9) транспорт, дорожнє господарство:
    - а) регулювання цін на послуги метрополітену за рішеннями органів місцевого самоврядування;
    - б) експлуатацію дорожньої системи місцевого значення (в тому числі роботи, що проводяться спеціалізованими монтажньо-експлуатаційними підрозділами);
    - в) будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг місцевого значення;
  - 10) заходи з організації рятування на водах;
  - 11) обслуговування боргу органів місцевого самоврядування;
  - 12) програми природоохоронних заходів місцевого значення;
  - 13) управління комунальним майном;
  - 14) регулювання земельних відносин;
  - 15) інші програми, затверджені відповідною радою згідно із законом.

Важливе значення для забезпечення самостійності місцевих бюджетів має порядок використання вільних бюджетних коштів, які утворюються в місцевих бюджетах на початок бюджетного року і не враховуються при затвердженні бюджету поточного року. Вони поєднують вільний залишок коштів, додатково одержані суми в процесі виконання бюджету, суми перевищення доходів над видатками. Вільні бюджетні кошти не можуть бути вилученими органами державної виконавчої влади вищого рівня. Вільні бюджетні кошти можуть використовуватися місцевими органами влади на господарські заходи, для надання бюджетних позичок, на придбання акцій або інших цінних паперів тощо.

Якщо при виконанні бюджету рівень його дефіциту перевищує встановлений або виникає значне зниження надходжень від доходних джерел, то Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, місцеві ради за пропозиціями відповідно Кабінету Міністрів України, Уряду Кримської автономії та виконавчих органів місцевих рад приймають рішення про запровадження пропорційного скорочення затверджених бюджетних видатків. Таке скорочення здійснюється щомісячно до кінця бюджетного року за всіма статтями бюджету, крім захищених, перелік яких визначається радою.

Пропорційне скорочення видатків може застосовуватись і тоді, коли внаслідок дефіциту бюджету місцевий орган влади неспроможний фінансувати передбачені бюджетом заходи.

6.3. Управління місцевими фінансами

Управління місцевими фінансами здійснюють місцеві представницькі та виконавчі органи влади, зокрема їх фінансові підрозділи.

В Україні існують два основні види місцевих фінансових органів — це фінансові органи місцевого самоврядування та місцеві фінансові органи виконавчої влади.

До фінансових органів місцевого самоврядування належать фінансові відділи виконавчих комітетів та інших виконавчих органів місцевого самоврядування. Фінансові відділи в системі самоврядування діють у містах, які мають статус обласного підпорядкування, та в районах цих міст. В Україні налічується 163 міста обласного підпорядкування. Міста Київ та Севастополь не мають власних фінансових органів у системі місцевого самоврядування.

До місцевих фінансових органів у системі виконавчої влади належать Міністерство фінансів Автономної Республіки Крим, фінансові управління та відділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, місцеві органи Державної податкової адміністрації, Головного контрольно-ревізійного управління, Державного Казначейства України. Місцеві органи перелічених вище управлінь діють в областях, у містах Києві та Севастополі, в районах цих міст, у містах обласного підпорядкування, в районах, районах міст обласного підпорядкування. Вказані підрозділи не входять до складу місцевих державних адміністрацій і мають центральне підпорядкування.

Важливою складовою системи управління місцевими фінансами є компетенція місцевих органів влади. До відання органів державної виконавчої влади та виконавчих органів місцевих рад належить складання проекту бюджету відповідно до основних напрямків бюджетної політики,

регламентованих Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та місцевими радами. До їх відання належить також виконання бюджетів і контроль за цільовим, економним та ефективним витрачанням виділених бюджетних коштів.

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» деталізував конституційні положення про визначення компетенцій місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади у сфері складання, затвердження й виконання місцевого бюджету. Згідно із Законом, втручання державних органів у процес складання, затвердження й виконання місцевих бюджетів не допускається, за винятком випадків, не передбачених законом. Закріплено положення про збалансування доходів і видатків місцевих бюджетів, для забезпечення населення послугами не нижче рівня мінімальних соціальних потреб. Вільні залишки бюджетних коштів при збалансуванні місцевих бюджетів не враховуються.

У сфері бюджетного процесу, Кабінет Міністрів України доводить до місцевих рад та їх виконавчих органів інструктивні листи про порядок складання розрахунків до проектів бюджетів на наступний рік. Виконавчі органи Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя надають інструкції про розробку проектів бюджетів виконавчим органом рад нижчого рівня.

Кабінет Міністрів України доводить до виконавчих органів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя проекти нормативів відрахувань та сум контингентів цих доходів, розміри дотацій і субвенцій, передбачених державним бюджетом, та їх цільове призначення, перелік видатків, що передаються з державного бюджету на фінансування бюджетів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. Виконавчі органи рад вищого рівня доводять відповідні показники до виконавчих органів рад нижчого рівня.

За прогностичними показниками розвитку територій уряд Автономної Республіки Крим і виконавчі органи місцевих рад розробляють проекти відповідних місцевих бюджетів і подають на розгляд до Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад щорічно до 10 грудня. Для міст районного підпорядкування, селищних і сільських рад термін подання проектів бюджетів визначено до 25 грудня. Проекти розглядаються і затверджуються відповідними комісіями Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад.

Виконання місцевих бюджетів здійснюється Радою Міністрів Автономної Республіки Крим та виконавчими органами місцевих рад. Ці самі органи забезпечують надходження усіх, передбачених бюджетом доходів й ефективно їх використання.

Контроль за виконанням місцевих бюджетів покладається на місцеві ради, які самостійно визначають його організаційні форми. Органи вико-

навчої влади та виконавчі органи місцевих рад разом з органами Міністерства фінансів України здійснюють контроль за станом надходжень доходів відповідного бюджету і правильністю використання виділених з бюджету коштів підприємствами.

Крім того, органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевих рад вищого рівня здійснюють нагляд за ходом виконання бюджету з допомогою виконавчих органів рад нижчого рівня. Предметом такого контролю є дотримання вимог чинного законодавства, рішень органів виконавчої влади, рішень місцевих рад та виконавчих органів вищого рівня, прийнятих у межах їх компетенцій.

Важливим елементом системи управління місцевими фінансами є організація касового виконання місцевих бюджетів, передусім організація прийому, зберігання та видачі бюджетних коштів, ведення обліку і звітності в процесі виконання місцевих бюджетів.

Існують банківська, казначейська та змішана системи касового виконання місцевого бюджету. В Україні склалася банківська система, це означає, що кошти місцевих бюджетів акумулюються, зберігаються і видаються банківськими установами в межах коштів, які реально надійшли на рахунки відповідних бюджетів в установах банків.

Бюджетним кодексом України передбачено Положення про касове виконання місцевих бюджетів, згідно з яким касове виконання всіх бюджетів здійснюватимуть установи Державного бюджетного банку. Але й досі такий банк в Україні не утворений. Реально касове виконання місцевих бюджетів в Україні здійснюється як установами національного банку України, так і окремими комерційними банками.

Наступним важливим елементом системи управління місцевими фінансами є організація контролю та аудиту. В Україні його здійснюють Міністерство фінансів України, Головне контрольно-ревізійне управління, Головне управління державного казначейства, Державна податкова адміністрація України, місцеві державні адміністрації. Загальний фінансовий контроль здійснює Верховна Рада України та Рахункова палата Верховної Ради України.

Діють також ревізійні комісії, що створюються представницькими органами місцевого самоврядування для контролю за використанням коштів бюджету, позабюджетних, валютних і цільових фондів. Окремі контрольні функції виконують самі представницькі органи місцевого самоврядування та їх комісії.

Системи спеціального державного фінансового контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні поки що немає. Діє загальний контроль за використанням бюджетних коштів і обов'язковий аудит підприємств та організацій, у т.ч. й комунального сектору.

Таким чином, система управління місцевими фінансами відіграє важливу роль в процесі їх розвитку. В Україні існує об'єктивна потреба у

створенні нової системи управління місцевими фінансами в умовах становлення фінансової автономії місцевого самоврядування. Процес становлення такої системи ще не завершився. Потребує уточнення компетенція місцевої влади у цій сфері, розмежування повноважень різних рівнів влади, держави й місцевого самоврядування, представницьких і виконавчих структур місцевої влади у сфері управління місцевими фінансами.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте суть поняття «місцеві фінанси».
2. Назвіть причини виникнення місцевих фінансів.
3. Перелічіть структурні елементи фінансів місцевих органів влади.
4. Як класифікують видатки та доходи місцевих органів влади?
5. Назвіть способи формування доходів місцевих органів влади.
6. Назвіть основні функції фінансів місцевих органів влади.
7. Хто здійснює контроль за виконанням місцевих бюджетів?
8. Назвіть системи касового виконання місцевих бюджетів.

Тести

1. За економічною природою доходи місцевих органів влади поділяють на:
  - а) власні;
  - б) залучені;
  - в) закріплені;
  - г) регульовані;
  - д) немає правильної відповіді.
2. Оберіть способи формування доходів місцевих органів влади:
  - а) місцеві податки і збори;
  - б) комунальні платежі;
  - в) відрахування від регульованих доходів;
  - г) іноземні інвестиції;
  - д) немає правильної відповіді.
3. До власних доходів місцевих бюджетів належать:
  - а) доходи комунальних підприємств;
  - б) місцеві податки і збори;
  - в) ПДВ і акцизний збір;
  - д) немає правильної відповіді.
4. Управління місцевими фінансами здійснюють:
  - а) органи місцевого самоврядування;

- б) місцеві фінансові органи виконавчої влади;
  - в) немає правильної відповіді.
5. Контроль за виконанням місцевих бюджетів покладається на:
- а) органи виконавчої влади;
  - б) виконавчі органи місцевих рад;
  - в) органи Міністерства фінансів України;
  - г) немає правильної відповіді.
6. Незалежність місцевих бюджетів забезпечується:
- а) функціонуванням комунального господарства;
  - б) власними та делегованими повноваженнями;
  - в) власними та закріпленими загальнодержавними доходами;
  - д) немає правильної відповіді.
7. Місцевий бюджет поділяється на:
- а) бюджет розвитку і поточний бюджет;
  - б) поточний бюджет і спеціальний фонд;
  - в) програмний бюджет і постатейний бюджет;
  - г) усі відповіді вірні.
8. Бюджет області складається з:
- а) бюджетів районів та бюджету області;
  - б) обласного бюджету, бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення;
  - в) бюджету області та бюджетів місцевого самоврядування;
  - г) усі відповіді вірні.
9. Бюджет району складається з:
- а) міського бюджету та бюджетів районів і міст з районним поділом;
  - б) бюджетів районів у місті;
  - в) районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних та сільських бюджетів цього району;
  - г) немає правильної відповіді.
10. До місцевих податків належать:
- а) прибутковий податок із громадян та доходи комунальних підприємств;
  - б) 50 % податку на додану вартість, податок на нерухоме майно громадян, 50 % податку на додану вартість;
  - в) комунальний податок, податок із реклами;
  - г) немає правильної відповіді.

Узагальнення підходів до трактування категорії «місцеві фінанси»

Автор	Визначення
В. Твердохлебов	Місцевими фінансами називають фінанси місцевих органів самоврядування, що протиставляються центральним органам державної влади і безпосередньо підлеглим їм місцевим органам управління ¹
В. І. Оспіщев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська та ін.	Місцеві фінанси — система формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів із метою забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних, так і делегованих ²
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінанси місцеві — система відносин економічної власності між місцевими органами влади та юридичними і фізичними особами у межах відповідної території з приводу привласнення і використання регіональних фондів грошових коштів і фінансової діяльності підприємств муніципального господарства з метою реалізації соціально-економічних функцій органів місцевого самоврядування ³
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Місцеві фінанси — це система формування, розподілу й використання грошових та інших фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них завдань і функцій ⁴
Л. Є. Клець, М. Б. Тристан	Місцеві фінанси — система формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів з метою забезпечення функцій і завдань, що покладаються на місцеві органи влади ⁵

Література

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт; пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редак. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — 654 с.
2. *Деева Н. М.* Державні фінанси і бюджетний процес: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Національна академія держ. управління при Президентові України. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — 260 с.

¹ Твердохлебов В. Н. Местные финансы. — М.: Госиздат, 1927. — С. 5.

² Государственные и муниципальные финансы: Учебник / За ред. И. Д. Мацкуляк. — М.: Издательство РАГС, 2003. — С. 338.

³ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 504.

⁴ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 187.

⁵ Клець Л. Є. Місцеві фінанси: Термінол. словник / Л. Є. Клець, М. Б. Тристан — К.: ДДМА, 2007. — С. 92.

3. *Зайчикова В. В.* Місцеві фінанси України та європейських країн: Монографія. — К.: НДФІ, 2007. — 299 с.
4. *Кириленко О. П.* Місцеві фінанси: підручник / О. П. Кириленко, О. Р. Квасовський, А. В. Лучка. — К.: Знання, 2006. — 677 с.
5. *Клець Л. С.* Місцеві фінанси: Термінол. словник / Л. С. Клець, М. Б. Тристан. — К.: ДДМА, 2007. — 223 с.
6. *Ковбасюк Ю. В.* Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: навч. посіб. / Національна академія держ. управління при Президентові України. — К.: КІЙ, 2007. — 260 с.
7. *Кравченко В. І.* Місцеві фінанси України: Навч. посіб. — К.: Знання, 1999. — 487с.
8. *Луніна І. О.* Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / НАН України; Інститут економічного прогнозування. — К.: Наукова думка, 2006. — 432 с.
9. *Павлюк К. В.* Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: Монографія. — К.: НДФІ, 2006. — 584 с.
10. *Олійник Д. С.* Питання вдосконалення контролю виконання місцевих бюджетів / Д. С. Олійник // Фінанси України. — 2008. — № 7. — С. 84–92.
11. *Слухай С. В.* Зарубіжний досвід організації місцевих фінансів / С. В. Слухай, О. В. Гончаренко // Фінанси України. — 2006. — № 7. — С. 12–21.
12. *Старостенко Н. В.* Методологія формування міжбюджетних трансферів / Н. В. Старостенко // Фінанси України. — 2005 — № 7. — С. 39–45.
13. *Сунцова О. О.* Місцеві фінанси: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 560 с.
14. *Фінанси:* Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
15. *Формування і функціонування бюджетної системи України:* Монографія / С. О. Булгакова, О. Т. Колодій, Л. В. Єрмошенко, Л. І. Василенко, Т. О. Масленнікова / А. А. Мазаракі (заг. ред.). — К.: КНИГА, 2003. — 343 с.

Тема 7. ПОДАТКИ Й ПОДАТКОВІ СИСТЕМИ

Основні терміни та поняття

Податки, податкова система, податкова політика, структура податків, об'єкт оподаткування, платник податку, ставка податку, база оподаткування, податкові пільги, податкове зобов'язання, податковий кредит, прямі податки, непрямі податки, акцизний збір, майнові податки, мито, податок на додану вартість, податок на прибуток, податкова політика, регулююча функція податків, фіскальна функція податків.

7.1. Економічна сутність і роль податків у формуванні державних фінансів

Для існування держави необхідні величезні фінансові ресурси, які акумулюються у бюджетних і позабюджетних державних централізованих фондах, переважно завдяки функціонуванню податкової системи. Економічні відносини, пов'язані з податками, тією чи іншою мірою зачіпають усе населення країни, тому основні теоретичні і практичні аспекти побудови податкової системи цікавлять не тільки спеціалістів (економістів, юристів, керівників усіх рівнів, підприємців), але й звичайних громадян.

Система оподаткування в Україні почала формуватися з 1991 р., незважаючи на незмінність основних принципів і підходів до побудови цієї системи, викладених в Законі України «Про систему оподаткування», вона, однак, постійно змінюється: вносяться доповнення, уточнення, поправки. Правові норми, які регулюють відносини, пов'язані зі збиранням, розподілом і використанням податкових надходжень в Україні, відображають усі зміни державної фінансової політики, направлені на подолання кризи і створення ефективної ринкової економіки.

В основі вивчення податкової системи, механізмів оподаткування – повне і точне розуміння податкової термінології і понять, що розкривають суть оподаткування. Розглянемо основні елементи, що характеризують податкову систему і податковий механізм.

Податки — обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб у бюджет. Вони виникли разом із виникненням держави. За економічним змістом — це фінансові відносини між державою і платниками податків з приводу примусового відчуження частини новоствореної вартості з метою утворення централізованих фондів грошових коштів, необхідних для виконання державою її функцій.

Податкова система країни — сукупність встановлених у законодавчому порядку податків, що сплачуються до бюджетів різних рівнів, а також

принципів, форм і методів їх встановлення, зміни, відміни, нарахування, сплати і стягнення, у т. ч. організація податкового контролю.

Структура податків — співвідношення між різними видами податків і зборів, що визначаються податковою політикою держави та утворюють податкову систему.

Об'єкти оподаткування — доходи, прибуток, додана вартість, майно, використання природних ресурсів, певні юридичні дії (наприклад, нотаріальні, передавання прав власності на майно) та ін.

База оподаткування — вартісне, фізичне або інше характерне вираження об'єкта оподаткування.

Суб'єктами оподаткування є платники податків і державні податкові органи.

Платники податків — юридичні і фізичні особи, які, відповідно до чинного законодавства, зобов'язані платити податки і збори (обов'язкові платежі).

Державні податкові органи — служби, створені державою для контролю за повнотою і своєчасністю сплати платниками встановлених законодавством податків.

Носій податку — це особа (юридична чи фізична), що фактично несе податковий тягар. Платник податку не є його носієм, якщо перекладає податок на іншого.

Джерело сплати податків — кошти платника; доходи, отримані в різних формах (виручка від реалізації продукції, прибуток підприємства, заробітна плата тощо). Іноді джерело може збігатися з об'єктом (наприклад, за податком на прибуток підприємств).

Одиниця оподаткування — одиниця виміру бази оподаткування (наприклад, грошова одиниця для податку з доходів фізичних осіб, одиниця виміру площі — гектар, м² для земельного податку, одиниця виміру об'єму двигуна — куб. см для податку з власників транспортних засобів).

Податкова ставка — це розмір податку в абсолютному (грошовому) чи відносному (процентному) вираженні, що встановлюється на одиницю оподаткування. Розрізняють номінальну й ефективну податкові ставки.

Номінальна ставка — встановлений законом розмір податку, що підлягає сплаті з кожної одиниці оподаткування.

Ефективна ставка — співвідношення суми сплаченого податку до фактичної суми доходів; характеризує фактичний рівень оподаткування.

Податкова пільга — повне чи часткове звільнення від сплати податку; закріплюється законодавчо в різних формах: шляхом встановлення неоподаткованого мінімуму об'єкта податку, зниження податкових ставок, вирахування з податкового окладу (податковий кредит), повернення раніше сплачених податків та інше.

Подвійне оподаткування — обкладання одного і того самого об'єкта податком одного виду два (чи більш) рази протягом одного звітного періоду. Може виявлятися в таких формах:

- один і той самий об'єкт обкладається податком одного виду різними рівнями державної влади однієї країни (наприклад, на рівні федерації загалом, суб'єктів федерації, органів місцевого самоврядування);
- один і той самий об'єкт обкладається податком одного виду владою різних держав;
- обкладається прибуток юридичних осіб, а потім цей самий прибуток обкладається як податок на дивіденди, що були виплачені акціонерам цих підприємств.

Податкова реформа — сукупність змін податкового законодавства, що стосуються структури податків, об'єктів оподаткування, податкових ставок і пільг із метою оптимізації оподаткування, досягнення балансу інтересів розвитку економіки і соціальної справедливості.

Податкова політика — складова частина економічної політики держави, яка базується на сукупності юридичних законодавчих актів, що встановлюють

Лібералізація системи оподаткування — зменшення регулюючої ролі податків, створення однакових умов для всіх платників податків; досягається зазвичай шляхом зниження податкових ставок з одного боку, і розширення бази оподаткування (зменшення чи ліквідації податкових пільг, збільшення кількості об'єктів оподаткування), — з іншого.

Податкове право — сукупність правових норм, за допомогою яких держава регулює відносини, що виникають при справлянні податків. Це відносини між державою і податковими органами; між податковими органами і платниками; між державою, податковими органами і фінансово-кредитними установами з приводу акумуляції податкових платежів. Податкове право є частиною фінансового права.

Податкове зобов'язання — зобов'язання платника податків сплатити до бюджетів або державних цільових фондів відповідну суму коштів у порядку та у строки, визначені законодавством.

Податковий кредит — це сума, на яку платник має право зменшити податкове зобов'язання звітного періоду згідно з нормами, передбаченими податковим законодавством (наприклад, виключити із суми нарахованого усередині країни податку на прибуток суму податку на прибуток, сплаченого за кордоном; зменшити податкове зобов'язання по податку на додану вартість (ПДВ), на суму ПДВ, сплаченого платником цього податку у звітному періоді у зв'язку з придбанням товарів, робіт, послуг та ін.).

Податкові канікули — визначений період, протягом якого платнику надається пільга у вигляді звільнення від сплати податку.

Із самого початку податки у всіх державах запроваджувалися з метою виконання фіскальної функції, тобто забезпечення держави джерелами коштів для фінансування державних витрат. Потім держави тією чи іншою мірою почали використовувати податкові ставки і податкові пільги з метою регулювання соціально-економічних процесів, і податки стали виконувати регулюючу функцію — здійснювати вплив на відтворення (стимулювати чи стримувати його темпи, збільшувати чи зменшувати нагромадження капіталу і платоспроможний попит населення) і сприяти розв'язанню різних соціальних задач (захист низькооплачуваних осіб, перерозподіл доходів для забезпечення соціально незахищених верств населення, здійсненню ефективної демографічної політики). Оскільки регулююча функція податків спрямована на економічні і соціальні процеси, її можна поділити на економічну, стимулюючу, соціальну і т.п.

Питання про те, наскільки ефективно держава може використовувати регулюючу функцію податків було і залишається одним із центральних питань теорії оподаткування. Історія розвитку теорій податків — це історія боротьби двох основних напрямів в економічній теорії: монетаризму і кейнсіанства.

Прихильники монетарних методів, до яких належали й основоположники класичної політекономії і теорії податків Адам Сміт і Давид Рікардо, вважали, що податки, переважно, повинні виконувати фіскальну функцію і бути нейтральними стосовно економічних процесів. Кейнсіанці обстоювали необхідність посилення державного регулювання економіки за допомогою фінансових регуляторів, у тому числі податків.

На різних етапах економічного розвитку при проведенні податкових реформ пріоритетними ставали то монетарні, то кейнсіанські підходи до удосконалення оподаткування.

На сьогодні, мабуть, ніхто не заперечує необхідності використання податків як фінансових регуляторів; йде пошук інтеграції неокласичних (монетаристських) і кейнсіанських моделей, створення нової теорії податків, яка б увібрала в себе позитивні елементи різних напрямів фінансової науки, розроблених у минулому.

Історія розвитку оподаткування свідчить, що податки можуть бути не тільки джерелом поповнення бюджетів, але й інструментом регулювання тих чи інших соціально-економічних процесів. Наприклад, уряди країн можуть використовувати податкову систему для перерозподілу доходів між членами суспільства, стимулювати деякі види діяльності. Свідоме використання податків для досягнення певних цілей відбувається в межах податкової політики.

Податкову політику розглядають у широкому і вузькому аспектах. У широкому вона охоплює питання формування державних доходів за рахунок постійних і тимчасових джерел (податків і позик відповідно). Оскільки

держава не може встановлювати занадто високий рівень оподаткування через протидію суспільства, вона вимушена використовувати державні позики для покриття своєї витрат. Однозначно оцінювати політику широкого використання позик не можна. Все залежить від конкретної ситуації, але у будь-якому випадку позики необхідно повертати, а це можливо лише за рахунок додаткових надходжень податків. Таким чином, державні позики — це не що інше, як відкладені на майбутнє податки.

У вузькому аспекті податкова політика охоплює діяльність держави тільки у сфері оподаткування — встановлення видів податків, платників, об'єктів, ставок, пільг, строків і механізму зарахувань до бюджету.

Податкова політика проводиться, виходячи з певних принципів, що відображають її завдання, основними з яких є:

- соціальна справедливість;
- рівнонапруженість;
- економічна ефективність;
- стабільність;
- гнучкість.

Податкова політика не має самостійного характеру, оскільки податки, як інструмент впливу на економіку використовуються у комплексі з іншими методами регулювання.

Вплив податків на макроекономічні процеси можна розглядати тільки крізь призму фіскальної політики держави, яка передбачає збільшення чи зменшення доходів бюджету (податків) чи витрат для досягнення певної мети. Можуть використовуватися комбінації зазначених заходів: зниження податків при зменшенні витрат і навпаки.

Фіскальна політика як засіб макроекономічного регулювання, широко використовується в усіх економічно розвинених країнах, але найбільшого значення їй надають у США, де бюджетно-податкові проблеми знаходяться у центрі політичної боротьби республіканців і демократів.

Податкова політика направлена на вирішення завдань, які стоять перед суспільством і серед яких виділяють довгострокові і короткострокові. Перед урядами розвинених країн стоять такі довгострокові цілі: економічне зростання, максимальний рівень зайнятості і добробуту населення. Короткостроковими цілями стосовно податкової політики можуть бути поповнення державного бюджету, його збалансованість на тому чи іншому рівні щодо ВВП, стимулювання інвестиційної діяльності.

Якщо податкову політику не відривати від фіскальної, можна виокремити такі типи бюджетно-податкової політики:

- дискреційну фіскальну;
- не дискреційну, або політику «вмонтованих стабілізаторів».

Дискреційною політику називають тоді, коли парламент і уряд свідомо вносять зміни до податкової системи і видатки бюджету з метою впли-

ву на реальний ВВП, зайнятість, інфляцію. Таким чином, при проведенні дискреційної політики зміни у податковій системі залежать від рішень уряду.

Дискреційна політика може бути стимулюючою і стримуючою. Важається, що стимулюючу політику доцільно проводити при економічному спаді. У сфері податків вона передбачає зменшення податкових вилучень з доходів громадян задля збільшення сукупного попиту. Наприклад, якщо внаслідок зменшення податкових ставок або введення додаткових пільг у оподаткуванні особистих доходів громадяни почнуть сплачувати податки на загальну суму менше 10 млрд грн, то це означає, що їхні доходи зростуть на таку саму суму. Чи збільшиться при цьому сукупний попит на 10 млрд грн? Це відбудеться лише, якщо всі гроші будуть використані на споживання. Однак відомо, що частину коштів громадяни заощаджують. Таким чином, на споживання піде лише не зекономлена частина доходу.

У теорії і практиці бюджетно-податкової політики часто використовують дві важливі категорії — «гранична схильність жо споживання» і «гранична схильність до заощаджень». Перша характеризує частку додаткового доходу, яку громадяни витрачають на споживання, друга — частку заощаджень в доходах. Якщо гранична схильність до споживання складає 0,75, то з 10 млрд грн на споживання підуть 7,5 млрд грн, і на таку саму суму зросте сукупний попит, а 2,5 млрд грн будуть відкладені як заощадження. Збільшення попиту повинно стимулювати зростання ВВП і зайнятість. Сукупний попит можна підвищити шляхом не тільки зміни податків, а й збільшення видатків бюджету.

Стримуюча бюджетно-податкова політика доцільна тоді, коли економіка знаходиться у стані надмірного підйому і попит перевищує пропозицію. У такому випадку виникає інфляція попиту і з'являється необхідність обмеження споживчих витрат населення. Це можна зробити, або зменшуючи видатки бюджету, або збільшуючи податкові вилучення шляхом підвищення ставок оподаткування або раціоналізації податкових пільг.

Виникає питання: які методи регулювання більш доцільні: шляхом зміни податків або видатків бюджету? Вчені-економісти відповідають на нього по-різному, залежно від того, як вони ставляться до втручання уряду в економіку. Деякі вчені вважають, що роль держави в регулюванні економічних процесів повинна бути мінімальною, тому і частка ВВП, яка перерозподіляється через державний бюджет, не може бути значною. Виходячи з таких посилянь, вони пропонують збільшувати сукупний попит у період спаду шляхом зменшення податків і знижувати його в роки надмірного економічного зростання шляхом зменшення державних витрат. Інші економісти вважають, що ринковий механізм не в змозі справитися з циклічними коливаннями кон'юнктури, тому держава повинна активно втручатися в економічні процеси, для чого допускається перерозподіл досить

високої частки ВВП через бюджет. Вони рекомендують у період економічного спаду розширювати попит за рахунок збільшення бюджетних видатків, а у періоди підйому — збільшувати податки.

Не дискреційна бюджетно-податкова політика, або політика «вмонтованих стабілізаторів», базується на теоретичному припущенні, що податкова система сама по собі має здатність автоматично впливати на економічний цикл, оскільки навіть без її зміни податкові вилучення збільшуються при зростанні ВВП і зменшуються при його спаді, тобто має місце стабілізуючий ефект. Він є найбільш високим при прогресивній податковій системі, яка передбачає підвищення податкових вилучень при збільшенні доходів. Слід зазначити, що «вмонтовані стабілізатори» здатні лише послабити циклічні коливання; для серйозних змін у кон'юктурі нерідко потрібна саме дискреційна політика.

У процесі розвитку бюджетно-податкової політики склалися два підходи до регулювання економіки фіскальними методами. Один із них базується на теорії англійського вченого Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946), який у 1936 р. опублікував свою працю «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей». Суть цього підходу полягає у тому, що основним фактором економічного зростання вважається «ефективний попит». Ринкова економіка, відповідно до концепції Кейнса, не може автоматично забезпечити економічну рівновагу при повній зайнятості, тому необхідним є активне втручання держави в регулювання економічного циклу. Основним інструментом такого регулювання проголошується бюджетно-податкова політика. Для розширення сукупного попиту пропонується збільшувати видатки державного бюджету. Активна роль у стимулюванні попиту належить також податкам, причому ті чи інші фіскальні заходи реалізуються залежно від фази економічного циклу. У фазі кризи необхідно збільшувати витрати і зменшувати податки; коли економіка виходить на фазу підйому, пропонується зменшити витрати і підвищувати податкові вилучення.

Особливого значення Дж. Кейнс надавав податкам з урахуванням їх впливу на основний «психологічний закон», згідно з яким люди схильні збільшувати споживання зі збільшенням доходів, але споживання зростає меншими темпами, ніж доходи. Із зростанням доходів у людей підвищується «схильність до заощаджень», тому необхідна така податкова система, яка б вилучала ці заощадження. На думку вченого, прибутковий податок повинен стягуватися за прогресивною ставкою, причому міра прогресії повинна бути досить високою. Він зазначав, що подібні погляди часто розглядаються як посягання на капітал, необхідний для розширення виробництва. Однак, виникає необхідність вилучення частини фінансових фондів, не вкладених у інвестиції. Зайві заощадження можуть стимулювати економічне зростання лише в умовах повної зайнятості, у кризові роки вони перешкоджають такому зростанню. Звідси виведені рекомендації щодо складання такої шкали

ставок прибуткового оподаткування, яка б сприяла перерозподілу доходу від осіб, що мають заощадження, до осіб, які їх інвестують. Зайві заощадження, вилучені за допомогою податків, через державний бюджет повинні направлятися у інвестиції. Кейнсіанські підходи до бюджетно-податкової політики застосовувалися в економічно розвинених країнах, починаючи з «Великої депресії» 1929–1933 рр. До початку 80-х років ХХ ст.

Інший підхід до фіскального регулювання виник на противагу теорії Кейнса і отримав широкого визнання на початку 80-х років, коли проявилася криза останньої. Нова теорія отримала назву «економіка пропозиції». Її прибічники вважали, що збільшення сукупного попиту без створення адекватних стимулів для зростання пропозиції призводить до інфляції, яка стримує економічне зростання. Крім того, збільшення соціальних виплат з бюджету і перерозподіл доходів на користь бідних верств населення через податкову систему зменшує заощадження, що, своєю чергою, скорочує запозичені ресурси фінансових установ, підвищує рівень процентних ставок і, таким чином, стримує процес капіталоутворення. За підрахунками одного з авторів теорії «економіки пропозиції» американського вченого М. Еванса, скорочення податкових ставок на 10% збільшує особисті заощадження приблизно на 2%. Таким чином, нова теорія переносить центр фіскальної політики з бюджетних видатків на податки. Вважається, що для стимулювання виробництва необхідно знижувати особистий прибутковий податок і податки на корпорації. На користь зменшення податків висуваються такі аргументи:

- скорочення податкових ставок підвищує стимули до заощадження для окремих осіб, оскільки збільшує норму прибутку, яку вони одержують від свої активів. Зростання заощаджень знижує процентну ставку і стимулює інвестиції;
- зменшення податків на прибутки корпорацій або такі заходи, як прискорена амортизація, збільшують частку прибутків, які залишаються після сплати податків, і тим самим безпосередньо сприяють збільшенню інвестицій;
- збільшення інвестицій призводить до зростання продуктивності праці, що означає виробництво більшої кількості товарів і послуг на одиницю витрат, а це, своєю чергою, уповільнює зростання витрат на одиницю продукції і, таким чином, інфляцію;
- більш низькі податкові ставки сприяють зростанню реальних доходів, що створює додаткові стимули до праці.

Ідеї прибічників «економіки пропозиції» були покладені в основу бюджетно-податкових реформ США у 1981 і 1986 рр., що призвело до значного зменшення граничних ставок особистих і корпоративних прибуткових податків, суттєвому зменшенню прогресивності шкали оподаткування, розширенню бази оподаткування за рахунок зменшення кількості пільг.

Особливо великий вигравш завдяки реформам одержали платники податків із високими доходами.

Податкова політика будується на певних принципах. Тут доречно більш детально розглянути принцип справедливості податкової системи через його актуальність. Справедливість у оподаткуванні пов'язана з проблемою розподілу податкового навантаження. Головне питання, яке вирішується при проведенні податкової політики: хто і скільки повинен платити податків? Є два підходи до його вирішення — за критерієм платоспроможності і одержаних вигод.

Згідно з критеріями платоспроможності, податки необхідно розподіляти залежно від здатності платників їх сплачувати. При цьому виконуються два специфічні принципи. Відповідно до першого, ставлення до усіх людей за однакових умов повинно бути однаковим. Це, так званий, принцип горизонтальної справедливості, згідно з яким ставки податків повинні прямо залежати від доходу і багатства. Якщо для обчислення податку використовується дохід, то особи з однаковим доходом зобов'язані сплачувати однакові суми податку. На практиці дотримання принципу «горизонтальної справедливості» пов'язано з рядом проблем і є складним комплексом заходів, оскільки важко дати вичерпне визначення стрижневому поняттю «рівність».

Другим специфічним принципом, який впливає з критерію платоспроможності, є різний підхід до різних людей — принцип «вертикальної справедливості», згідно з яким групи громадян з високим рівнем доходу повинні платити більш високі податки, ніж ті, які мають низькі доходи.

Визначення оптимального розподілу податкового навантаження між різними групами платників податків пов'язано з великими труднощами. Якоюсь мірою допустимою є податкова дискримінація окремих класів і податкових груп. Для вирішення цього питання запропоновані різні системи оподаткування: регресивна, пропорційна і прогресивна.

Коли при розробці податкової політики до питання розподілу податкового навантаження підходять на основі критерію одержаних вигод, то мають на увазі, що сума податку, сплачувана платником, повинна дорівнювати тій сумі, яку він погоджується платити за одержувані ним суспільні блага. Під суспільними розуміють профінансовані з державного бюджету блага, які споживають усі члени суспільства. На основі критерію вигоди податки розглядаються як ціна, яку слід заплатити за послуги держави, подібно до того, як це відбувається при купівлі товарів індивідуального споживання. Сильною стороною такого підходу є те, що у ньому податкові надходження пов'язуються з видатками бюджету. Однак не до усіх суспільних благ цей критерій можна застосувати однаковою мірою. Його зручно використовувати при встановленні ставок державного мита (плати за послуги державних установ) або при визначенні розміру платежів до соціаль-

них фондів (наприклад, пенсійний) і складно — стосовно суспільних послуг загального характеру (національна оборона, система правосуддя і т.п.). фактично критерій вигоди застосовується в процесі розробки і прийняття державного бюджету. Платник податку оцінює податкову систему за тим, наскільки видатки бюджету і податки узгоджені між собою. Тому критерій вигоди слід враховувати при розробці податкової політики.

Важливою характеристикою податкової політики є рівень податкового навантаження на платника податків. Для його вимірювання використовують декілька показників. На макрорівні його визначає частка податкових надходжень Π_1 до бюджету у ВВП:

$$\Pi_1 = \frac{\Pi H}{ВВП} \times 100\%,$$

де ΠH — податкові надходження до бюджету;

ВВП — валовий внутрішній продукт.

За оцінкою експертів загальне податкове навантаження в Україні у 2002 р. майже вдвічі перевищувало цей показник у групі країн, куди вона входить за рівнем ВВП на душу населення.

При характеристиці податкового навантаження на підприємство можна використовувати такі показники:

- частка податкових виплат підприємства Π_2 в загальній сумі прибутку:

$$\Pi_2 = \frac{\Pi В}{ВП} \times 100\%,$$

де $\Pi В$ — податкові виплати підприємства;

ВП — валовий прибуток підприємства;

- частка податкових виплат підприємства Π_3 у загальному обсязі продажу:

$$\Pi_3 = \frac{\Pi В}{\Pi р} \times 100\%.$$

З урахуванням того, що базова ставка податку на прибуток в Україні складає 25% і, крім податку на прибуток, підприємство сплачує інші податки (як з прибутку, так і з реалізації), показник Π_3 для підприємств складає 25% і більше.

Оскільки підприємство не завжди працює прибутково, показник Π_3 є надійнішим для характеристики податкового навантаження на підприємство. Він визначає, яку частину з одержаних коштів продавець сплачує у вигляді податків. Розмір цього показника може змінюватися від 20 до 60% залежно від сфери діяльності підприємства. Так, якщо підприємство ввозить в Україну і реалізує товар, який обкладається митом, акцизним збором і ПДВ, показник Π_3 буде вищим; якщо ж воно реалізує вироблений в Україні непідакцизний товар, то цей показник буде складати близько 20%.

Можна сказати, що податкове навантаження — це не що інше як частина доходу фізичних і юридичних осіб, яка перерозподіляється через державний бюджет. Такий перерозподіл не може не впливати на поведінку платників податків, які прагнуть, по-перше, перекласти податковий тягар на інших, а по-друге, уникнути податків. Перекладання податків відбувається шляхом підвищення цін на розмір податку, в результаті чого реальним платником податків стає покупець товару. Перевести податок у ціну вдається не завжди. Частіше це відбувається, коли товар монопольний або попит на нього нееластичний за ціною. Якщо попит на товар еластичний, то незначне підвищення ціни викликає значне зменшення обсягу продажу. У такій ситуації перекладання податків на покупців неможливе. Фінансовій науці і практиці відомі й інші приклади впливу податків на прийняття економічних рішень. Наприклад, при розробці заходів податкової політики необхідно враховувати дію «податкового клина», який є різницею між сумами доходу до і після сплати податків. Американські вчені наводять такі приклади впливу «податкового клина» на вибір учасників економічної діяльності:

- високі податки на додатковий особистий дохід можуть спонукати робітників вибрати більше годин відпочинку, а не більше годин праці;
- високі ставки податків на тютюнові вироби і алкогольні напої у деяких штатах спонукають їх жителів до придбання цих товарів у сусідніх штатах, де встановлені більш низькі ціни;
- оскільки можна зменшити оподатковуваний дохід фізичних осіб на суму витрат, пов'язаних із поїздкою на професійні конференції, такі заходи часто проводять у курортних місцевостях. Їх учасники поєднують таким чином відпочинок зі справами, зменшуючи водночас свої податкові зобов'язання;
- фірми з високими доходами надають перевагу розміщенню капіталу у державні облігації, проценти за якими не обкладаються податками, аніж придбавати високопродуктивне обладнання, доходи від використання якого підлягають оподаткуванню.

Вплив податкової політики на поведінку людей може бути різним, але серед вчених-економістів популярною є ідея про те, що податки повинні бути «нейтральними», тобто податкова система повинна якомога менше впливати на прийняття економічних рішень.

Задля пом'якшення податкового тягаря для окремих платників податків або стимулювання певних видів діяльності застосовуються податкові пільги — повне або часткове звільнення від оподаткування платників податків або доходів від окремих видів діяльності. У практиці оподаткування використовуються такі форми пільг:

1. Податковий кредит. Це вирахування із суми розрахованого податку. Наприклад, в Україні при обчисленні податку на прибуток підпри-

емств від суми розрахованого податку віднімається сума податку, сплаченого підприємством при виплаті дивідендів.

2. Неоподатковуваний мінімум доходів. Частіше застосовується при оподаткуванні особистих доходів, коли сума валових доходів громадян зменшується на законодавчо встановлені розмір (значення), який не оподатковується податком. Таким чином захищаються інтереси громадян з низькими доходами.

3. Вилучення із об'єкта оподаткування. Частіше усього це частина доходу, прибутку або інших об'єктів оподаткування, спрямованих на цілі, в реалізації яких зацікавлена держава. Наприклад, законодавство деяких країни дозволяє вилучати з оподаткованого доходу витрати підприємств на природоохоронні заходи.

4. Звільнення окремих платників від сплати податку. Оскільки звільнення від оподаткування рівноцінно виплатам з бюджету, то держава таким чином підвищує реальні доходи окремих суб'єктів. Наприклад, відповідно до законодавства України, від податків звільнюються інваліди Великої вітчизняної війни.

5. Зниження податкових ставок. В Україні за зниженими ставками оподатковується податком прибуток, одержаний від продажу інноваційного продукту власного виробництва.

6. Прискорена амортизація основних засобів. Оскільки при визначенні прибутку з метою оподаткування валовий дохід зменшується на суму амортизаційних відрахувань, то прискорені темпи амортизації дозволяють зменшити податки підприємств. Особливо це важливо в умовах високих темпів інфляції.

Податкові пільги дозволяють створювати податкову систему, яка б більшою мірою виконувала регулюючу функцію. Але сьогодні більшість вчених дотримуються точки зору, що податковий тягар краще зменшувати за рахунок загального зниження податкових ставок, а не спеціальних пільг, оскільки останні створюють нерівні умови для конкуренції. Особливо небажаними є особисті пільги.

7.2. Принципи формування податкової системи

Науковий підхід до побудови раціональної системи оподаткування передбачає, по-перше, системність, по-друге, встановлення основоположної бази цієї системи і, по-третє, формування правової бази, спрямованої на втілення в життя основних податкових принципів.

Вимога системності полягає в тому, що всі податки повинні бути взаємопов'язані між собою, органічно доповнювати один одного, не вступати у протиріччя із системою оподаткування загалом і з окремими її елементами.

Основоположною базою побудови податкової системи є обсяг бюджетних видатків. Податки — не самоціль, а засіб для виконання державою своїх функцій, тому з цих позицій вони є похідними від державних витрат.

Податкова система — продукт податкового законодавства. Вона створюється в результаті прийняття ряду законодавчих актів, що закріплюють як певні принципові положення, так і види податків, порядок обчислення і стягування кожного з них, обов'язковий для усіх суб'єктів оподаткування.

Оскільки податкова система — це сукупність різних видів податків, що підбираються з метою реалізації певних принципів, вона характеризується, насамперед, структурою податків. Державна податкова політика знаходить втілення у певній структурі податків, яка змінюється під впливом економічних, соціальних і політичних факторів.

Починаючи з Адама Сміта, учені приділяли значну увагу розробці раціональної податкової структури. Відомий американський економіст Р. Масгрейв сформулював основні вимоги до такої структури:

- 1) розподіл податкового тягаря повинен бути рівномірним: кожен платить свою «справедливу частку»;
- 2) мінімальний тиск на економічні рішення; будь-яке державне втручання, пов'язане з «надмірним оподаткуванням», необхідно зменшити;
- 3) якщо перед податковою політикою поставлені інші цілі, наприклад, заохочення і субсидування інвестицій, необхідно звести до мінімуму можливе порушення рівноваги між соціальною справедливістю й економічною ефективністю;
- 4) сприяти стабілізації економіки й економічному зростанню;
- 5) оподаткування повинно бути зрозумілим для платника податків, а управління ним — справедливим, базуватися на законах;
- 6) витрати на управління податковою системою повинні бути мінімальними.

Сучасні податкові системи мають досить складну структуру, що поєднує різноманітні види податків, що дозволяють врахувати і майнове положення платників, і одержувані ними доходи. Розмаїття форм податків пов'язано з прагненням врахувати відмінності у платоспроможності платників податків, зробити оподаткування загалом психологічно легшим, відобразити розмаїтість форм доходів, впливати на споживання і нагромадження.

Частіше у податкових системах різних країн використовуються такі податки:

- прибутковий податок із фізичних осіб;
- відрахування на соціальне страхування;
- податок на прибуток підприємств (корпорацій);
- податки на майно (землю, нерухоме майно, грошовий капітал — у вигляді відсотків за банківськими депозитами і облігаціями);

- податки, стягнуті при передаванні майнових прав від однієї особи до іншої (на спадщину, дарування, угоди купівлі-продажу цінних паперів).
- податки на споживання, встановлювані як надбавки до цін на товари, роботи, послуги (податок на додану вартість, податок із покупок, податок із продажів, мито, акцизний збір).

Принципи оподаткування, що вперше були сформульовані Адамом Смітом у його класичній роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів», і з якими потім, зазвичай, погоджувалися учені, що розвивали теорію податків, зводяться до чотирьох понять: загальність, справедливість, визначеність, зручність.

Основи побудови сучасних податкових систем, поряд із принципами А. Сміта, визначають також принципи, розроблені німецьким економістом А. Вагнером, який не просто доповнив, а надав їм нового концептуального характеру. Керуючись теорією колективних потреб, на першу позицію у оподаткуванні він поставив принцип достатності і еластичності. Саме завдяки цьому принципи оподаткування стали системою, яка враховувала інтереси не тільки платника податків, але й держави з пріоритетом останньої. Іншими словами, перед оподаткуванням виникло завдання збалансувати інтереси держави і платників податків, що в сучасних умовах є стрижневою проблемою формування податкової політики будь-якої цивілізованої держави.

Таким чином, визначення принципів оподаткування було і є предметом пошуків вчених і практиків протягом усього періоду існування податків. Незважаючи на відмінності, які супроводжували цей процес, і, передусім, прихильність їх авторів до теорій щодо ролі держави і податків, розрізняють ряд принципів, які є загально визначеними. На сьогодні вони, переважно зводяться до таких:

- рівень податкової ставки повинен встановлюватися з урахуванням можливостей платника податків, тобто рівня його доходів. Дохід, що залишається після сплати податків, повинен забезпечувати йому нормальний розвиток;
- необхідно докладати зусиль, щоб оподаткування доходів мало одноразовий характер. Багаторазове обкладання доходів або капіталу неприпустимо;
- податки повинні бути обов'язковими. Податкова система не повинна залишати сумнівів у платника податків у неминучості платежу;
- процедури розрахунку і сплати податків повинні бути простими, зрозумілими і зручними для платників податків і економічними для установ, що збирають податки. Слід прагнути до мінімізації витрат на стягування податків;

- податкова система винна забезпечувати раціональний перерозподіл частини створюваного валового внутрішнього продукту (ВВП) і бути ефективним інструментом державної економічної політики;
- податки можуть використовуватися як фінансові регулятори з метою встановлення оптимального співвідношення між доходами роботодавців і найманих робітників, між засобами, що спрямовуються на споживання і нагромадження;
- необхідно забезпечувати стабільність оподаткування; ставки податків не повинні змінюватися протягом досить тривалого періоду. Водночас, податкова система повинна бути адекватною конкретним етапам економічного розвитку країни; це досягається здійсненням податкових реформ, що забезпечують еволюцію податкової системи;
- не можна допускати індивідуального підходу до конкретних платників податків при встановленні податкових ставок і застосуванні податкових пільг. Оподаткування повинно бути досить універсальним, забезпечувати однакові вимоги й однаковий підхід до платників, з одного боку, і розумну диференціацію ставок і використання податкових пільг — з іншого.

7.3. Класифікація й основні види податків

Податки можна класифікувати за різними ознаками.

Здавна за методом встановлення податків їх почали поділяти на прямі і непрямі. Критерієм такого розподілу була теоретична можливість перекладання податків на споживача товарів. Припускається, що кінцевим платником прямих податків стає той, хто одержує дохід, володіє майном, а кінцевим платником непрямих податків — споживач товару, на який податок перекладається шляхом надбавки до ціни. Прямі податки встановлюються безпосередньо на дохід або майно платника податків, а непрямі — вводять до ціни товарів (робіт, послуг). Непрямі податки називають податками на споживання.

Критерій перекладання податку на споживача для визнання його прямим чи непрямим згодом був визнаний неточним, оскільки за певних умов прямі податки також можуть бути перекладеними на споживачів продукції чи послуг через механізм зростання цін, а тягар непрямих податків, навпаки, не завжди повністю перекладається на споживача, якщо попит на реалізовані товари виявляється досить еластичним, і обсяг реалізації зменшується при підвищенні ціни. Тому для поділу податків на прямі і непрямі перестали використовувати критерій перекладання.

Сьогодні усі прибуткові і майнові податки (у тому числі на дарування, спадщину, купівлю-продаж цінних паперів і т. ін.) належать до прямих, а всі податки на споживання — до непрямих.

Прямі податки встановлюються безпосередньо для платників; їхній розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягара, за якого більше платять ті члени суспільства, що мають вищі доходи. Такий принцип оподаткування більшість економістів вважає справедливим. Водночас, форма прямого оподаткування вимагає досить складного механізму стягування податків; виникають проблеми обліку об'єктів оподаткування і ухилення від сплати. Тому, незважаючи на справедливість прямих податків, податкова система не може обмежитися тільки ними.

Оскільки непрямі податки вводять до ціни товарів і послуг, їхній розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Їх основний недолік, через який вони постійно зазнають критики, — їхній регресивний характер або обернено пропорційна залежність від платоспроможності споживачів. Внаслідок цієї властивості непряме обкладання товарів масового споживання важким тягарем лягає на населення з низькими доходами, оскільки велика частина його доходів витрачається на придбання продуктів харчування та інших товарів першої необхідності.

Зважаючи на те, що структура споживання різних верств населення значно відрізняється, принцип справедливого оподаткування може бути реалізований через диференційований підхід до встановлення непрямих податків на окремі товари, роботи чи послуги. Але в цьому випадку також існують певні обмеження. Встановлення більш високих податків тільки на товари не першої необхідності і розкоші звужує сферу непрямих оподаткування і скорочує надходження доходів до бюджету. І, навпаки, навіть невисокий рівень непрямих оподаткування товарів повсякденного користування забезпечує державі стабільні і значні доходи.

Незважаючи на критику з боку багатьох економістів, непрямі податки досить широко використовуються в усьому світі. Це відбувається через те, що при відносно простому механізмі стягування (від них важко ухилитися) вони забезпечують стійкі надходження до бюджету поза прямою залежністю від динаміки доходів. Крім того, психологічно вони легше сприймаються, ніж прямі, тому що платяться непомітно для споживачів, немає безпосереднього зв'язку між сплатою податку й усвідомленням цього.

Використання прямих і непрямих податків — характерна риса податкових систем сучасних держав. Їх оптимальна структура може значною мірою сприяти розв'язанню глибоких протиріч, притаманних цільовим установкам податкової системи. Відмінність полягає у їхньому співвідношенні.

Згідно з дослідженнями спеціалістів, у останні два десятиріччя загальна картина прямого і непрямих оподаткування в розвинених країнах мала такий вигляд:

- прямі податки переважають в Нідерландах, Данії, Люксембурзі, Канаді, Новій Зеландії, Швейцарії, Австрії, США, Японії; підвищилася їхня роль у Великобританії, Німеччині, Фінляндії, Канаді;
- непрямі податки переважають у Франції, Австралії, Ірландії, Греції, Іспанії; зросла їх роль у Швеції;
- дещо врівноваженою структурою прямих і непрямих податків характеризуються Норвегія, Італія, Швеція.

Загальні тенденції у оподаткуванні реалізуються у такому напрямку: з підвищенням рівня податкових надходжень частка непрямих податків знижується, оскільки основний фактор, який визначає співвідношення між прямими і непрямими податками, — це рівень життя основної маси населення. Низький рівень об'єктивно обмежує масштаби прямих податків з доходів юридичних і фізичних осіб. Водночас, існує й інший фактор — національні особливості окремих країн, які обумовлюють наявність різних стереотипів щодо тих чи інших податків. Так, в групі розвинених країн чітко виокремлюють такі, де частка непрямих податків у загальних податкових надходженнях перебуває в межах 28–35% (Японія, США, Канада), і ті, де ці величини досягають 45–55% (Італія, Франція).

Класифікація податків здійснюється і за іншими ознаками. Так, за мірою урахування фінансового становища платника податків розрізняють податки особисті і реальні. Механізм нарахування і сплати особистих податків враховує платоспроможність і сімейний стан фізичної особи, тому що сплачуються залежно від розміру доходу (прибутку), отриманого платником. Прикладом особистого податку є податок із доходів фізичних осіб. Реальними податками (на будівлі, торгово-промислові будинки, землю та ін.) обкладається майно як фізичних, так і юридичних осіб незалежно від індивідуальних фінансових обставин платника податків. Наприклад, податок на нерухоме майно громадян може складати деяку суму, обумовлену його вартістю, незалежно від того, які доходи одержує його власник.

Залежно від способів встановлення податкових ставок податки поділяються на пропорційні, прогресивні і рівні. До пропорційних належать податки, що передбачають сплату однакової суми з кожної одиниці обкладання.

Ставки прогресивних податків зростають зі збільшенням одиниці обкладання. Рівний податок береться рівною сумою з усіх платників. Єдина його перевага — простота стягнення. На сьогодні застосовуються, переважно, пропорційні і прогресивні форми оподаткування; рівні податки (наприклад, подушний) широко застосовувалися в середні віки, зараз вважаються застарілою формою.

Залежно від того, якому рівню державної влади надане право встановлення, стягування і розподілу податків, вони поділяються на загальнодержавні (у федеративній державі — федеральні), регіональні і місцеві.

Залежно від встановленого порядку використання податки поділяються також на загальні і спеціальні. Загальні податки не мають особливого призначення і можуть бути використані для покриття будь-яких видів витрат державного і місцевого бюджетів. Спеціальні податки стягують для цільового фінансування деяких заздалегідь визначених витрат.

За економічним змістом об'єкта оподаткування розрізняють п'ять груп податків: на майно; на використання різних ресурсів (землі, води, корисних копалин і т.п.); на дохід чи прибуток; на різні дії — юридичні і господарські акти, фінансові операції, реалізацію продукції і т.п.; інші (наприклад, на споживання: ПДВ, акцизний збір, мито; місцеві: на рекламу, курортний збір та ін.)

За суб'єктами оподаткування податки розрізняють:

- а) з юридичних осіб;
- б) з фізичних осіб;
- в) змішані (і з юридичних, і з фізичних осіб).

Непрямі податки (податки на споживання) в сучасних податкових системах представлені універсальними, індивідуальними (специфічними) акцизами і митом.

Універсальними акцизами називають податки з обороту, якими обкладається будь-який оборот товарів (продаж, постачання, купівлі), а також податок на додану вартість (ПДВ). Об'єктом оподаткування з обороту є валовий оборот торгового чи промислового підприємства. При обкладанні валового обороту на всіх етапах руху товару виникає кумулятивний ефект. У оподатковуваний товарообіг попадають суми податків, сплачені при купівлі товарів виробничого призначення. Таким чином, податок стягується не тільки з обороту товарів, але і з податків, раніше сплачених по рахунках-фактурах.

Податок на додану вартість також стягується на всіх етапах руху товарів, але, завдяки тому, що об'єктом оподаткування є додана вартість (тобто новостворена певним господарюючим суб'єктом вартість), кумулятивний ефект у такому випадку відсутній.

Показник доданої вартості можна легко розрахувати як різницю між виручкою від реалізації продукції (робіт, послуг) і матеріальними витратами на її виробництво, тобто необхідно від вартості продажу відняти вартість закупівель. Можна розрахувати додану вартість і як суму її складових: заробітної плати, прибутку, амортизаційних відрахувань, відсотків за кредит, плати за землю й інших податків, що належать до витрат на виробництво. Але метод стягування ПДВ, що використовується в практиці оподаткування, дозволяє розраховувати податок без попереднього розрахунку доданої вартості:

Виручка × Ставка ПДВ — Витрати × Ставка ПДВ.

ПДВ використовують більш ніж у 40 країнах; особливо він розповсюджений у Європі. Цей податок стягується на кожному етапі виробництва і

обігу товару на основі новоствореної вартості. Цілком сума ПДВ сплачується кінцевим споживачем.

ПДВ може стягуватися або за єдиною ставкою, або за декількома: зниженою — для товарів і послуг першої необхідності; стандартною — для більшості товарів і підвищеною — для предметів розкошу, тютюнових і алкогольних виробів.

У різних країнах використовується різна диференціація ставок ПДВ. Від ПДВ звільняються послуги освіти, медицини, суспільна і благодійна діяльність.

ПДВ доповнюється рядом специфічних (індивідуальних) акцизів, що використовуються для обкладання, зазвичай, високорентабельних, монопольних товарів, окремих предметів тривалого користування, предметів розкоші. Іноді до списків підакцизних товарів входять товари повсякденного попиту (цукор, сірники, пиво, мінеральна вода і т.п.).

Мита як різновид податків на споживання сьогодні встановлюються найчастіше не з метою поповнити доходи бюджету (хоча іноді і це має місце), а захистити внутрішній ринок, національну промисловість і сільське господарство. Мита — це інструмент державної економічної політики в зовнішньоторговельних відносинах. Вони повинні сприяти раціоналізації товарної структури увезення товарів, підтримці відповідного співвідношення ввозу і вивозу товарів, валютних доходів і витрат, створенню умов для прогресивних змін у структурі виробництва і споживання товарів, захисту країни від несприятливих впливів зовнішнього ринку.

Розрізняють такі види мита:

- статистичні — для обліку експорту й імпорту товарів в умовах вільної торгівлі; вони відрізняються низькими ставками;
- фіскальні — для поповнення доходів бюджету; вони мають високі ставки. В сучасних умовах використання фіскального мита обмежується, тому що воно перешкоджає розвитку міжнародної торгівлі;
- спеціальні (протекціоністські) — для захисту внутрішнього ринку від конкуренції з боку деяких іноземних товарів, аналоги яких випускаються вітчизняними виробниками;
- преференційні — встановлюються за згодою між торгуючими країнами при ввезенні товарів, для виробництва яких прямо чи опосередковано використовувалися субсидії, використовуються для врівноваження цін на іноземні і вітчизняні товари з метою уникнення конкуренції між ними;
- антидемпінгові — особливі види мита, що вводяться у випадку увезення товарів за цінами нижчими, ніж їхня нормальна ціна в країні вивозу, для захисту виробництва подібних вітчизняних товарів;

- сезонні дозволяють оперативно реагувати на увезення і вивезення сезонних товарів; встановлюються, зазвичай, на термін не більше шести місяців.

Ставки мита або встановлюються у відсотках до митної вартості товарів, або нараховуються у визначеному розмірі за одиницю виміру оподаткованого товару. Іноді використовуються комбіновані ставки, що поєднує обидва підходи.

У доходах бюджетів економічно розвинених країн мита складають незначну частку. Її зниженню сприяє розширення масштабів використання режиму вільної торгівлі між країнами.

До основних прямих податків, що застосовуються в усіх країнах, належать податок із доходів фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, майнові податки.

Індивідуальний (особистий) прибутковий податок — є основним для податкових систем багатьох країн. Об'єкт оподаткування — сукупний особистий доход платників, що поєднує заробітну плату, дохід від індивідуальної підприємницької діяльності і цінних паперів, інші доходи. Для стягування податку зазвичай використовується прогресивна шкала оподаткування і враховується неоподатковуваний мінімум доходів. Кількість ставок прибуткового податку, рівень мінімальної, максимальний, проміжних ставок і неоподаткованого мінімуму, склад податкових пільг визначається законодавством конкретної країни.

Податок на прибуток підприємств існує у всіх країнах. Для обчислення оподаткованого прибутку з доходу підприємства зазвичай віднімаються ПДВ, акцизи, інші податки і витрати, які згідно з законом, можна відносити на валові витрати. Таким чином, податок на прибуток виявляється завершальним з точки зору послідовності нарахування податків з підприємств. Світова практика показує, що за цим податком використовується велика кількість пільг у різних формах, наприклад прискорена амортизація, пільга на інвестиції і науково-дослідні роботи, податкові знижки для підтримки окремих галузей, стимулювання розвитку нових технологій, використання альтернативних видів енергії (сонячної і вітряної енергії — в США). Зазвичай, основою для розрахунку податку є річний прибуток підприємства, що зазначається в декларації, яка подається до податкових органів. До закінчення річних розрахунків протягом року передбачаються авансові платежі.

До майнових податків належать податки на рухоме і нерухоме майно підприємств і громадян. Об'єктами оподаткування можуть бути земля, будинку, гаражі, транспортні засоби, цінні папери, інше майно. Майнові податки стягуються в різних формах: як певна плата від ринкової (інвентаризаційної) вартості майна, як податок на приріст капіталу (прибуток, одержаний від продажу майна в результаті збільшення його ринкової вартості),

як плата за перехід права власності на майно (податок на спадщину, на дарування, купівлю-продаж цінних паперів).

Майнові податки називають податками на багатство. З метою перенесення ваги їхньої сплати на забезпечені верстви населення по них зазвичай (також як по прибутковому податку із громадян) встановлюється досить високий неоподатковуваний мінімум, тому платниками є, переважно, великі приватні власники і підприємства. У тому чи іншому вигляді майнові податки використовуються в усіх країнах з ринковою економікою, хоча здавна вони критикуються багатьма вченими, дуже непопулярні серед населення, болісно сприймаються власниками.

Відрахування на соціальне страхування належить до групи спеціальних надходжень до державної фінансової системи для цільового фінансування різних видів обов'язкового державного соціального страхування, у тому числі пенсійного.

У більшості країн з ринковою економікою спостерігається зростання частки відрахувань на соціальне страхування в загальній сумі податкових доходів держави. Зазвичай, ці відрахування стягуються і з роботодавців, і з заробітної плати найманих робітників. Пропорції між внесками роботодавців і найманих робітників різні; зазвичай, вище частка платежів найманих робітників, хоча спостерігається тенденція зростання питомої ваги відрахувань на соціальне страхування з роботодавців. Наприклад, у Швеції і Фінляндії — усю суму платять роботодавці, у Нідерландах, Греції і Швейцарії порівну платять наймані робітники і роботодавці.

Для роботодавців відрахування на соціальне страхування мають характер непрямих податків, тому що розраховуються залежно від фонду заробітної плати або від кількості найманих робітників і вводяться до витрат виробництва. Для найманих робітників — ці відрахування утримуються з їхньої заробітної плати, тому, як і прибутковий податок, належать до прямих податків.

Місцеві податки поєднують податки і збори, встановлення і стягування яких є прерогативою місцевих органів влади. Вони є джерелом доходів місцевих бюджетів, тобто виконують, насамперед, фіскальну функцію. Але можуть бути також інструментом проведення місцевою владою певної політики і регулюють ті чи інші господарські процеси в регіоні. Більшість країн має розгалужену мережу місцевих податків. Особливо багато їх в країнах, де встановлення місцевих податків не регламентується на державному рівні і місцеві органи влади мають право вводити будь-як податки на підвідомчій їм території.

Місцеві податки додають гнучкості податковій системі, тому що дають можливість органам місцевого самоврядування оперативно мобілізувати кошти на фінансування суспільних потреб конкретного регіону. Водночас, велика кількість місцевих податків може занадто ускладнити

податкову систему, викликати додаткові витрати на облік і контроль за їх нарахуванням, не забезпечуючи істотного поповнення бюджету. Тому в ряді країн усі податки (у тому числі місцеві) встановлюються на державному рівні, а місцеві органи самоврядування не можуть вводити додаткові податки без внесення змін до загальнодержавного законодавства. Такий порядок нині діє в Україні.

Можна зазначити, що податки як ефективний інструмент державного регулювання ринкової економіки застосовуються в усіх розвинених країнах світу протягом багатьох десятиріч. Здійснюючи податкове регулювання економіки, держава шляхом зміни обсягу податкових надходжень, ставок податків, форм і методів оподаткування, застосування податкових пільг може суттєво впливати на процеси розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту між окремими секторами економіки, регіонами та верствами населення.

Діюча в Україні система оподаткування має суттєві недоліки, серед яких нестабільність податкового законодавства, часті зміни об'єктів оподаткування і правил розрахунку податків, велика кількість податкових пільг і винятків, що порушують принципи рівності і справедливості цього процесу. Для підвищення дієвості податкової системи України необхідно посилити наукове обґрунтування податкової політики держави, що обумовлює необхідність підготовки фахівців відповідного профілю.

Питання для самоперевірки

1. Які функції виконують податки?
2. Які класичні і сучасні принципи оподаткування?
3. За якими ознаками можна класифікувати податки?
4. Що в основі поділу податків на прями і непрями?
5. Чим викликана необхідність використання непрямих податків?
6. Які групи податків розрізняють залежно від об'єкта оподаткування?
7. Які основні вимоги висувають до структури податків?
8. Чому сучасні податкові системи характеризуються великою різноманітністю податків?
9. Які податки частіше використовуються в податкових системах різних країн?
10. Коротко охарактеризуйте основні види податків, які використовуються в сучасних податкових системах.
11. Що таке податкова політика і які завдання уряд повинен вирішувати методами бюджетно-податкової політики?
12. Коли доцільно застосовувати стримуючу бюджетно-податкову політику, а коли — стимулюючу?

13. Охарактеризуйте основні положення теорії Кейнса.
14. Назвіть переваги і недоліки прогресивної, регресивної і пропорційної податкових систем.
15. Які показники податкового навантаження ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
16. Що таке «податковий клин»? Які податки впливають на прийняття рішень у сфері підприємництва?
17. Назвіть основні форми податкових пільг і охарактеризуйте їх.

Тести

1. Податки — обов'язкові внески до бюджету відповідного рівня, що:
  - а) мають регулярний характер, цільовий напрямок використання, розміри і терміни сплати яких регламентуються податковим законодавством;
  - б) стягуються на умовах індивідуальної безеквівалентності, регулярно, не передбачають цільового напрямку використання;
  - в) передбачають плату за використання ресурсів, індивідуальну безоплатність, не мають примусового характеру.
2. Із переліку податків, зборів (обов'язкові платежів) оберіть ті, які належать до прямих податків:
  - а) податок на додану вартість;
  - б) плата за землю;
  - в) податок на рекламу;
  - г) податок на прибуток підприємств.
3. Із переліку податків, зборів (обов'язкові платежів) оберіть ті, які належать до непрямих податків:
  - а) мито;
  - б) податок на додану вартість;
  - в) плата за землю;
  - г) податок на рекламу.
4. Базова ставка оподаткування — це:
  - а) найвища ставка податку;
  - б) мінімальна ставка податку;
  - в) ставка податку без урахування особливостей суб'єкта оподаткування чи видів здійснюваної діяльності;
  - г) пропорційна ставка.

5. Визначте елементи податку:
  - а) податкові канікули;
  - б) суб'єкт оподаткування;
  - в) об'єкт оподаткування;
  - г) джерело податку.

6. Назвіть засновника теорії податків:
  - а) А. Сміт;
  - б) Д. Кейнс;
  - в) А. Канара;
  - г) Д. Рікардо.

7. До функцій податку на прибуток належить:
  - а) фіскальна;
  - б) регулююча;
  - в) стимулююча;
  - г) всі відповіді вірні.

Узагальнення підходів до трактування категорії «податок (податки)»

Автор	Визначення
Д. Боголепов	... податками називають ті примусові, що збираються на основі законних постанов, збори з населення, які використовуються на покриття потреб державного цілого ¹
С. І. Юрій, В. М. Федосов	... податки — обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі розподілу та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій ²
Д. Черник	Під податком як першоосновою податкових фінансів найчастіше розуміють обов'язковий, індивідуальний платіж до державного або місцевого бюджетів; який стягується у законодавчо встановленому порядку з організації і фізичних осіб у формі відчуження грошових коштів, що належать їм на правах власності, господарського відання чи оперативного управління з метою фінансового забезпечення діяльності держави та (або) муніципальних утворень ³

¹ Боголепов Д. Краткий курс финансовой науки. / Д. Боголепов —Х.: Пролетарий, 1925. — С. 16.

² Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. —С. 107–108.

³ Черник Д. Основы налоговой системы: Учеб. пособ./ Д. Черник — М.: ЮНИТИ, 1998. — С. 27.

С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Податкова система — сукупність принципів оподаткування, окремих видів податків, відповідних суб'єктів та об'єктів оподаткування у їх взаємодії, підпорядкованих законам розвитку та функціонування економічної системи за допомогою податкової політики ¹
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Податки — обов'язкові внески платників до бюджету і позабюджетних фондів, розміри і терміни сплати яких регламентуються податковим законодавством ²
Ю. В. Ковбасюк	Податки і збори (обов'язкові платежі) до бюджетів та державних цільових фондів — обов'язкові внески до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, які платники податків здійснюють у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування. Податки — це фінансові відносини між державою та платником податків із метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, необхідних для виконання державою її функцій ³
В. І. Оспіщев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська та ін.	Податки — економічні відносини, що виникають між державою та юридичними і фізичними особами стосовно примусового відчуження нею частини новоствореної вартості в грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних витрат ⁴
С. І. Юрій, Т. О. Кізіма, Н. П. Злепко, М. М. Тріпак	Податок є обов'язковим платежем, що встановлюється державою і сплачується на її користь відповідно до діючого законодавства ⁵
В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П'ятаченко, С. А. Буковинський та ін.	Податок — це плата суспільства за виконання державою її функцій, це відрахування частини вартості валового національного продукту (ВНП) на загальносуспільні потреби, без задоволення яких сучасне суспільство існувати не може ⁶
І. Я. Чугунов, В. І. Островецький	Податок є одним із способів формування бюджетних доходів, однією з форм економічних відносин із розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту відповідно до потреб фінансування витратків бюджету та державного регулювання відносин економічних процесів ⁷

¹ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. / За ред. С. В. Мочерного — Л.: Світ, 2005. Т. 2: О — Я. — С. 110.

² Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 454

³ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: Навч. посіб. — К.: КИЙ, 2007. — С. 226

⁴ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — С. 123.

⁵ Фінанси: вишкіл студії: Навч. посіб. / За ред. С. І. Юрія — Т.: Карт-бланш, 2002. — С. 164.

⁶ Податкова система України: Підручник / В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П'ятаченко та ін.; за ред. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 1994. — С. 12.

⁷ Чугунов І. Я. Формування податкових надходжень бюджету як складова системи бюджетно-податкового регулювання / І. Я. Чугунов, В. І. Островецький // Наукові праці НДФІ. — 2006. — № 3. — С. 3.

**Узагальнення підходів до трактування категорії
«податкова система»**

Автор	Визначення
С. І. Юрій, В. М. Федосов	... податкова система — сукупність податків і зборів, механізмів і способів їх розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової роботи, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету та інших державних цільових фондів ¹
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій.	Податкова система — сукупність принципів оподаткування, окремих видів податків, відповідних суб'єктів та об'єктів оподаткування у їх взаємодії, підпорядкованих законам розвитку та функціонування економічної системи за допомогою податкової політики ²
П. М. Леоненко, С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Податкова система — сукупність різних видів податків, у побудові й методах обчислення яких втілюються певні принципи ³
Ю. В. Ковбасюк	Податкова система — це сукупність податків та обов'язкових платежів, установлених у країні з метою поповнення дохідної частини бюджетів різних рівнів ⁴
С. І. Юрій, Т. О. Кізіма, Н. П. Злепко, М. М. Тріпак	Податкова система — це сукупність встановлених в країні податків та обов'язкових платежів, що надходять до бюджетів різних рівнів бюджетної системи ⁵
В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П'ятаченко та ін.	Податкова система — сукупність взаємопов'язаних податків і податкових платежів, які органічно доповнюють один одного ⁶
В. П. Кудряшов	Податкова система — це, з одного боку, сукупність податків і зборів, що утворюють систему, побудовану згідно з визначеними принципами, прийнятими в країні з метою реалізації функції оподаткування. З іншого — вона регламентує порядок проведення операцій з оподаткування відповідно до прийнятої системи ⁷

¹ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 115.

² Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 110.

³ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 454.

⁴ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: Навч. посіб. — К.: КИЙ, 2007. — С. 226.

⁵ Фінанси: вишкіл студії. Навч. посіб. / За ред. С. І. Юрія — Т.: Карт-бланш, 2002. — С. 169.

⁶ Податкова система України: Підручник / В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П'ятаченко та ін.; за ред. В. М. Федосова. — К.: Либідь, 1994. — С. 449.

⁷ Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посібник. — К.: Знання, 2008. — С. 91.

Література

1. Закон України «Про систему оподаткування» від 25.06.91 № 1251-ХІІ в ред. Закону від 18.02.97 № 77/97-ВР зі змінами та допов.
2. *Василик О. Д.* Податкова система України: Навч. посіб.: Для студ. екон. спец. вищих закл. освіти / Українська держ. фінансова академія. — К.: ВАТ «Поліграфкнига», 2004. — 447 с.
3. *Вишневецький В.* Принципи оподаткування: обґрунтування і емпірична перевірка / В. Вишневецький // Економіка України. — 2008. — № 10. — С. 55–73.
4. *Дікань Л. В., Воїнова Т. С.* Податкова система: Навч. посіб. / Харківський держ. економічний ун-т / Л.М. Сєдова (відп. ред.). — Х.: ХДЕУ, 2002. — 251 с.
5. *Завгородний В. П.* Налоги и налоговый контроль в Украине. — К.: А.С.К., 2003. — 620 с.
6. *Загорський В. С.* Бюджетно-податкова система України: теорія і практика: Монографія. — І.: Національна академія ДПС України, 2006. — 304 с.
7. *Іванов Ю. Б.* Проблеми розвитку податкової політики та оподаткування: Монографія / Ю. Б. Іванов, О. М. Тищенко, Г. М. Дорожкіна, О. Г. Зима, В. В. Карпова; Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2007. — 448 с.
8. *Крисоватий А. І.* Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні: Монографія. — Т.: Карт-бланш, 2005. — 372 с.
9. *Крисоватий А. І., Десятнюк О. М.* Податкова система: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. — Т.: Карт-бланш, 2004. — 331 с.
10. *Куценко Т. Ф.* Бюджетно-податкова політика: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2006. — 508 с.
11. *Куцин М. А.* Сучасна теорія та практика оподаткування. Х.: Прапор, 2001. — 512 с.
12. *Лютий І.* Концепція реформування податкової системи України та конкурентоспроможність національної / І. Лютий, В. Тропіна // Економіка України. — 2007. — № 8. — С. 19–27.
13. *Лютий І. О.* Податки на споживання в економіці України: Монографія. / І. О. Лютий, А. Б. Дрига, М. О. Петренко — К.: Знання, 2005. — 335 с.
14. *Мельник В. М.* Фіскальна політика держави в умовах фінансової кризи / В. М. Мельник // Фінанси України. — 2008. — № 11. — С. 11–18.
15. *Педь І. В.* Непрямі податки в податковій системі України: навч. посібник / І. В. Педь; за ред. Ю. М. Лисенкова. — К.: Знання, 2008. — 348 с.
16. *Податкова система: Навч. посібник / І. О. Лютий, Л. М. Демиденко, М. В. Романюк, та ін.; за ред. І. О. Лютого.* — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 456 с.
17. *Податкова система: Навч. посібник / М. В. Грідчина, В. Б. Тропіна, Л. Л. Варениченко та ін.* — К.: МАУП, 2007. — 160 с.
18. *Слухай С. В.* Спрощене оподаткування в Україні в контексті теорії фіскальної конкуренції / С. В. Слухай // Фінанси України. — 2008. — № 10. — С. 72–80.

19. *Соколовська А. М.* Податкова система держави: теорія та практика становлення. — К.: Знання-Прес, 2004. — 454 с.
20. *Черник Д. Г., Починок А. П., Морозов В. П.* Основы налоговой системы: Учебник для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ — ДАНА, 2000. — 511 с.
21. *Шаблиста Л. М.* Податки як засіб структурної перебудови економіки. — Інститут економіки НАН України, К., 2000. — 218 с.
22. *Якушик І. Д.* Податки в країнах світу: Довідник. / І. Д. Якушик, Я. В. Литвиненко. — К.: МП Леся, 2004. — 480 с.

Тема 8. ФІНАНСИ ПІДПРИЄМСТВ

Основні терміни та поняття

Активи підприємства, амортизація, баланс, бюджетні асигнування, витрати, грошові кошти підприємства, оборотні засоби, основні засоби, пасиви підприємств, самофінансування, статутний капітал, рентабельність, фінанси підприємств, фінансові результати, фінансові ресурси підприємства, доходи.

8.1. Сутність фінансів підприємств

У фінансовій системі держави окремою ланкою є фінанси підприємств.

Використання фінансів дає змогу підприємствам сфери матеріального виробництва забезпечити безперервність процесу відтворення, вирішувати виробничі, економічні та соціальні завдання, формувати централізовані й і децентралізовані фонди фінансових ресурсів як на рівні держави, так і на рівні господарських суб'єктів.

Економічну природу фінансів підприємств розкриває сукупність грошових відносин, які виникають у господарюючих суб'єктів у процесі їх створення і здійснення виробничо-фінансової діяльності. До таких відносин належать:

- грошові відносини між підприємствами та їх засновниками;
- грошові відносини між підприємствами й іншими суб'єктами господарювання;
- грошові відносини між підприємствами й різноманітними ланками фінансово-кредитної системи (бюджет, централізовані фонди);
- грошові відносини між підприємством і зайнятими на ньому працівниками;
- грошові відносини всередині самих підприємств, які виникають при розподілі отримуваних доходів і накопичень, формуванні різноманітних фондів фінансових ресурсів.

Таким чином, створення й функціонування підприємств, їх господарська діяльність пов'язані з грошовими відносинами, які опосередковують процес виробництва та продажу продукції, отримання доходів і накопичень та їх розподіл за відповідними каналами (фондами).

Фінанси підприємств — це система економічних відносин щодо формування, розподілу й ефективного використання фінансових ресурсів на усіх стадіях життєвого циклу.

Призначенням фінансів підприємств є забезпечення безперервності процесу виробництва господарюючих суб'єктів, розширення їх виробничих фондів (основних та обігових), активного впливу на зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції, збільшення накопичень і підвищення ефективності виробництва.

У процесі господарської діяльності фінанси підприємств як економічна категорія виявляють свою сутність і внутрішні властивості через такі **функції**:

- формування фінансових ресурсів підприємства у процесі його виробничо-господарської діяльності;
- розподіл і використання фінансових ресурсів підприємства для забезпечення операційної виробничої та інвестиційної діяльності, для виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, господарюючим суб'єктами;
- контроль за формуванням і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

Обов'язковими **передумовами** ефективного функціонування фінансів підприємств, є:

- різноманітність форм власності;
- вільне ринкове ціноутворення й конкуренція;
- наявність ринків праці, товарів, капіталу;
- правове забезпечення правил економічної поведінки усіх суб'єктів підприємницької діяльності;
- обмеження й регламентація державного втручання в діяльність підприємств;
- свобода підприємництва та самостійність у прийнятті управлінських рішень;
- самофінансування підприємства;
- зацікавленість у результатах фінансово-господарської діяльності;
- відповідальність за результати фінансово-господарської діяльності;
- контроль за фінансово-господарською діяльністю підприємств.

Фінанси беруть участь у вартісному розподілі створеного внутрішнього валового продукту, забезпеченні формування й використання доходів і грошових фондів. Отже, вони безпосередньо пов'язані з іншими економічними категоріями й інструментами господарського механізму: комерційним розрахунком, ціною, кредитом, бюджетом. Саме тому фінанси підприємств можуть бути важливим інструментом економічного стимулювання, контролю за станом економіки країни та управління нею.

Фінанси — це кровносна система бізнесу. Рух грошей, його швидкість та масштаби визначають дієздатність всієї фінансової системи. Саме з руху грошових коштів починається та ним закінчується кругообіг капіталу. Фінансові відносини на рівні підприємств обслуговують вихідну ланку

всієї фінансової системи держави. Головною метою фінансів підприємств є формування необхідного обсягу фінансових ресурсів для використання їх у процесі виробничої діяльності не лише в звітному періоді, але й забезпечення ефективного розвитку в майбутньому. Без фінансів неможливо забезпечити кругообіг виробничих фондів на розширеній основі, запроваджувати науково-технічні досягнення, стимулювати інвестиційну діяльність, регулювати структурну перебудову економіки.

8.2. Вибір підприємствами організаційно-правових форм у процесі здійснення фінансово-господарської діяльності

Власність має такі **форми**: *приватна, колективна, державна*. *Суб'єктами приватної власності* є організації, засновані на власності одного громадянина. *Суб'єкти державної власності* — це організації, що засновані виключно на власності держави.

Суб'єктами колективної власності є господарські товариства. До таких товариств належать банки, інвестиційні компанії та фонди, довірчі товариства, кредитні спілки тощо. Засновниками й учасниками господарських товариств можуть бути підприємства, організації, установи, а також громадяни. Підприємства, установи, організації, що стали учасниками господарського товариства, не ліквідуються як юридичні особи.

Основною характерною **рисою індивідуального бізнесу** є те, що він належить одній особі. Після сплати усіх податків такий власник одноосібно розпоряджається одержаним доходом (прибутком), але водночас несе повну матеріальну відповідальність за борги свого підприємства. Причому така відповідальність нічим не обмежується — за неповернення банківського кредиту особисте майно власника може бути продане, навіть якщо воно не використовувалося у виробничому процесі. Це — один із недоліків приватного (індивідуального) підприємства. Другий полягає в обмеженні при залученні позичених фінансових засобів для інвестування свого розвитку. При цій організаційній формі бізнесу існує лише одне джерело залучення зовнішніх фінансових ресурсів — банківський кредит. Саме тому приватний бізнес відчуває складнощі при здійсненні довгострокового фінансування капітального будівництва, технічного переоснащення, реконструкції виробництва тощо.

Альтернативною власній справі формою власності є її *колективний вид*, який залежить від масштабів об'єднаного капіталу й кількості власників організується та юридично оформлюється, або у вигляді партнерства або акціонерного товариства (корпорації). Господарським товариством є власна справа кількох (двох або більше) власників.

Розглянемо види господарських товариств докладніше.

Товариство з обмеженою відповідальністю — товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається засновницькими документами. Учасники товариства несуть відповідальність у межах своїх вкладів. У випадках, передбачених засновницькими документами, учасники, які не повністю внесли вклади, відповідають за зобов'язаннями товариства також у межах невнесеної частини майна.

Товариство з додатковою відповідальністю — це товариство, статутний фонд якого поділений на частки, розмір яких визначений засновницькими документами. Учасники такого товариства відповідають по його боргах своїми внесками до статутного фонду, а за недостатності цих сум — додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі відповідно до внеску кожного учасника. Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в засновницьких документах або встановлюється законодавством.

Повне товариство — це товариство, усі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю й несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Командитне товариство — товариство, що включає поряд з одним чи більше учасниками, що несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, також одного або більше учасників, відповідальність яких обмежується внеском у майно товариства. Якщо в командитному товаристві беруть участь два або більше учасників з повною відповідальністю, то вони несуть солідарну відповідальність за боргами товариства.

Акціонерне товариство — господарське товариство, статутний фонд якого розподілений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, що несе відповідальність за зобов'язаннями лише майном товариства. Акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства в межах належних їм акцій, а у випадках, передбачених статутом, акціонери, що не повністю сплатили за акції, несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства також у межах несплачених сум. До акціонерних товариств належать: відкрите — акції якого розповсюджуються шляхом відкритої підписки та купівлі—продажу, в тому числі на біржах; закрите — акції якого розповсюджуються лише між його засновниками й не можуть купуватися та продаватися на біржах.

Незалежно від правового статусу та форми господарювання підприємства, його напрямки діяльності завжди взаємопов'язані й разом характеризують певну стратегію функціонування та розвитку. Підприємство будь-якої організаційно-правової форми повинно діяти й господарювати в межах законодавства, що регулює усі напрямки його діяльності, статутом підприємства, а також узгодженим із чинним законодавством колективним договором, що регулює відносини трудового колективу з адміністрацією підприємства. Порівняльна характеристика господарських товариств і приватного підприємства як основних видів господарських суб'єктів у ринковій економіці наведена в табл. 8.1.

Таблиця 8.1

**Характеристика функціонування основних видів
господарських суб'єктів**

Фактори, умови, чинники	Колективний вид власності					Приватний вид власності
	Відкрите акціонерне товариство	Товариство				
		з обмеженою відповідальністю	з додатковою відповідальністю	повне	командитне	
Капітал підприємства	Розділений на акції	Розділений на паї	Розділений на паї	Розділений на паї	Розділений на паї	Належить одному власнику
Характер розподілу доходів	Відповідно до прийнятої дивідендної політики. Дивіденд нараховуються на акцію. Акціонер може володіти будь-якою їх кількістю	За згодою між партнерами. Їх права та обов'язки закріплені в статуті	За згодою між партнерами. Їх права та обов'язки закріплені в статуті	За згодою між партнерами. Їх права та обов'язки закріплені в засновницькому договорі	За згодою між партнерами. Їх права та обов'язки закріплені в засновницькому договорі	За рішенням власника
Можливості інвестувати за рахунок зовнішніх джерел	Високі. За рахунок одержання кредитів, емісії, цінних паперів	Відносно обмежені	Відносно обмежені	Низькі	Низькі	Дуже низькі
Міра матеріальної відповідальності власників	У межах належних акцій	У межах належних паїв	У межах належних паїв і майна, відповідно до кратного розміру паю	Солідарна відповідальність усім майном	Солідарна відповідальність усім майном одних учасників і в межах паю — інших	Необмежена
Статутний фонд	Мінімальний розмір, встановлений законодавством	Мінімальний розмір, встановлений законодавством	Мінімальний розмір, встановлений законодавством	Будь-якого розміру	Будь-якого розміру	Будь-якого розміру
Управління	Здійснюється правлінням (або іншим органом, передбаченим статутом), що обирається акціонерами на зборах	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	Здійснюється лише учасниками з повною відповідальністю	За бажанням власника

Засновницький договір	Створюється та діє	Створюється та діє	Створюється та діє	Створюється та діє	Створюється та діє	Відсутній
Статут	Фіксується в офіційних юридичних документах. Зміна статуту вимагає спеціальної юридичної процедури та узгодження з акціонерами	Фіксується при реєстрації	Фіксується при реєстрації	Відсутній	Відсутній	Відсутній
Інформація про бізнес, що надається громадськості	Узагальнена, включає щорічні звіти та публікації. Така інформація підтверджується аудиторськими фірмами та розглядається акціонерами на зборах	Жодної, крім тієї, що необхідна при реєстрації	Жодної, крім тієї, що необхідна при реєстрації	Жодної, крім тієї, що необхідна при реєстрації	Жодної, крім тієї, що необхідна при реєстрації	Жодної, крім тієї, що необхідна при реєстрації
Вилучення власниками частини в капіталі	Через продаж належних акцій зацікавленим сторонам на вторинному ринку цінних паперів	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами
Добровільна ліквідація підприємства	Строк існування товариства не обмежується	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами	За згодою між партнерами
Виконавчий орган	Правління або інший орган, передбачений статутом	Колегіальний (дирекція) або одноосібний (директор)	Колегіальний (дирекція) або одноосібний (директор)	Колегіальний (дирекція) або одноосібний (директор)	Колегіальний (дирекція) або одноосібний (директор)	Колегіальний (дирекція) або одноосібний (директор)
Посадові особи органів управління	Голова та члени виконавчого органу, голова ревізійної комісії, голова та члени наглядової ради	Дирекція (або директор)	Дирекція (або директор)	Дирекція (або директор)	Дирекція (або директор)	Власник, наймані менеджери

У табл. 8.1 наведена інформація про комбінацію факторів, умов і характеристик функціонування різноманітних форм недержавних підприємств для вибору раціональної організаційної структури. Водночас, ця таблиця містить лише невелику кількість можливих комбінацій, тому що її основною метою є висвітлення суттєвих чинників, що відбивають переваги тієї чи іншої організаційної форми.

Аналіз табличної інформації свідчить, що корпоративна власність (акціонерні товариства) є кращою формою організації в тому випадку, коли технологія виробництва передбачає високий рівень інтенсивності використання капіталу, кількість існуючих фірм гарантує конкурентне середовище, а зовнішні умови відносно стабільні. Приватна (індивідуальна) власність, порівнянно з корпоративною, має переваги тоді, коли рівень ризику в бізнесі та інтенсивність використання капіталу є нижчими. Колективний, демократичний вид власності (інші товариства) передбачає вищий рівень солідарності робітників підприємства, а інтенсивність використання капіталу та ризик мають бути нижчими, ніж у випадку з приватним бізнесом.

За даними таблиці, можна бачити важливу перевагу корпорацій, порівнянно з іншими формами бізнесу, внаслідок можливості акумулювання великих обсягів фінансових ресурсів через емісію та розповсюдження цінних паперів. Важливого значення тут має обмежена відповідальність, оскільки в найгіршому випадку (при банкрутстві) акціонери втрачають лише гроші, витрачені на купівлю акцій. Велику роль відіграє і ліквідність цінних паперів, тобто можливість вільно продати (або обміняти) за діючим курсом. При цьому, хоча акції можуть переходити від одних до інших суб'єктів фондового ринку, активи залишаються в розпорядженні самої корпорації як самостійної юридичної особи. Останнє передбачає таку перевагу корпоративного бізнесу, як безперервність існування, зрозуміло, за ефективної фінансово-господарської діяльності.

До недоліків корпоративної організації бізнесу, порівнянно з іншими формами підприємництва, належать її менша гнучкість й маневреність в оперативному прийнятті потрібних рішень, тому що важливіші з них повинні узгоджуватися з акціонерами.

Відмінності відповідальності підприємств залежно від форми власності представлені в таблиці 8.2. Вимоги до розміру статутного фонду, що встановлені законодавством в мінімальних заробітних платах, представлені в таблиці з розрахунку мінімальної заробітної плати в розмірі 185 грн.

Незалежно від організаційно-правової форми та форми власності будь-яка фінансово-господарська діяльність підприємства розпочинається з формування статутного капіталу.

Статутний капітал — це зафіксована в установчих документах загальна вартість активів, які є внеском власників (учасників) до капіталу підприємства. Статутний фонд формується на основі виділення підприємству

або залучення ним на засадах, визначених законодавством, фінансових ресурсів у вигляді грошових коштів або вкладень у майно, матеріальних цінностей, нематеріальних активів, цінних паперів, що закріплюються за підприємством на праві власності або повного господарського відання. За рахунок статутного капіталу підприємство має змогу формувати свої власні необхідні необоротні та оборотні активи для здійснення операційної діяльності.

Порядок і джерела формування статутного фонду залежать від типу підприємства і форми власності, на базі якої воно функціонує. В Україні права підприємств різних типів і форм власності, як зазначалося вище, закріплені в чинному законодавстві. Для наочного ознайомлення з деякими фінансово-правовими особливостями діяльності підприємств наведені дані в табл. 8.2.

Таблиця 8.2

Порівняльна таблиця деяких фінансово-правових відносин підприємств різних організаційно-правових форм діяльності

№	Організаційно-правова форма	Вимоги законодавства до розміру статутного фонду	Вид цивільно-правової відповідальності учасників	Можливість звернення вимог до майна учасників
1.	Товариство з обмеженою відповідальністю	До державної реєстрації — 5 550 грн. Через рік після реєстрації — 18 500 грн	Часткова в нерівних частках (пропорційно частці у статутному фонді)	Винятково в межах недовнесених вкладів, якщо це передбачено засновницькими документами
2.	Товариство з додатковою відповідальністю	До державної реєстрації — 5 550 грн. Через рік після реєстрації — 18 500 грн	Часткова в нерівних частках (пропорційно частці у статутному фонді)	Винятково в межах додаткових внесків, відповідно до розміру початкового внеску кожного у статутний фонд та передбачених засновницькими документами
3.	Довірче товариство	До державної реєстрації — 5 550 грн. Через рік після реєстрації — 18 500 грн	Часткова в нерівних частках (пропорційно частці у статутному фонді)	Винятково в межах додаткових розмірів, 5-кратних внескам кожного у статутний фонд
4.	Повне товариство	Відсутні	Солідарна	Усі учасники несуть відповідальність своїм майном
5.	Командитне товариство	Відсутні	Солідарна	Відповідальність усім своїм майном несуть лише «повні партнери»
6.	Акціонерне товариство	До державної реєстрації: відкрите — 69 375 грн., закрите — 115 625 грн. Через рік після реєстрації — 23 1250 грн	Часткова в нерівних частках (пропорційно частці в статутному фонді)	Винятково в межах сум, несплачених за акції, якщо це передбачено Статутом
7.	Орендне підприємство	Відсутні	Єдиний боржник — підприємство	Відсутня

8.	Державне підприємство	Відсутні	Єдиний боржник — підприємство	Відсутня
9.	Приватне підприємство	Відсутні	Єдиний боржник — підприємство	Майно підприємства є одночасно майном його єдиного учасника (власника)
10.	Сімейне підприємство	Відсутні	Єдиний боржник — підприємство	Майно підприємства є одночасно майном його єдиних учасників (власників)

Як видно з даних табл. 8.2, більш чітко особливості організації фінансів у підприємств різних форм власності виявляються при формуванні їх власних фінансових ресурсів. Так, якщо у підприємств державної форми власності, вони формуються, переважно за рахунок бюджетних коштів, то на підприємствах недержавних форм власності, переважно, за рахунок часткових (пайових) внесків засновників — юридичних і фізичних осіб. Також їх можна виявити при розподілі прибутку, формуванні й використанні фондів грошових коштів, взаємовідносинах з бюджетом тощо.

Із наведеного вище можна зробити висновок, що кожна з організаційних форм бізнесу має відповідні фінансові переваги та соціальну привабливість у конкретних умовах господарювання, які визначаються масштабом діяльності, цілями бізнесу, структурою ринку, інвестиційними потребами. Тому в сучасних національних економічних системах ринкового типу взаємодіють, у тому числі й конкурують, усі організаційні види господарських суб'єктів.

Фінансова діяльність суб'єктів підприємницької діяльності може бути організована за трьома методами.

1. **Комерційний розрахунок** — передбачає постійне порівняння (у грошовому вираженні) витрат і результатів комерційної діяльності. Метою його запровадження є одержання максимального прибутку за мінімальних витрат капіталу та мінімально можливого ризику. Цей метод заснований на дії таких принципів:

- саморегулювання (повна господарська та юридична відокремленість);
- самоокупність;
- самофінансування;
- прибутковість;
- фінансова відповідальність.

2. **Неприбуткова діяльність** — визначається через співвідношення власних витрат і доходів (наприклад, у творчих спілках, благодійних фондах, громадських організаціях, кредитних спілках тощо).

3. **Кошторисне фінансування** — утримання об'єкта за рахунок бюджетних коштів (наприклад, закладів соціально-культурного призначення, освіти, медицини, органів державного управління тощо).

8.3. Роль фінансової роботи в управлінні підприємствами

Наслідком будь-якої господарської діяльності підприємства завжди формування фінансових відносин між окремим підприємством з одного боку, та іншими підприємствами та ланками фінансової системи з іншого. Такі відносини виникають в результаті надходження виручки та здійснення платежів, закупівлі та продажу, накопичення та витрачання матеріальних та інших цінностей, надання та одержання позик, інвестиційних операцій тощо.

Гроші та грошовий обіг підприємства мають для бізнесу таке саме значення, як кровообіг для живого організму. Якщо компанія, підприємство управляє грошовими ресурсами непрофесійно, це може призвести до неплатоспроможності, банкрутства. Саме тому в основу фінансової діяльності підприємства покладений бухгалтерський облік, за допомогою якого усі різноманітні види комерційної діяльності оцінюються в єдиній «системі координат», за допомогою грошових одиниць.

Бухгалтерські рахунки, що за сутністю є економічною моделлю, яка відображає у спрощеному вигляді на доступній мові цифр складні процеси й різноманітну діяльність підприємств, дають необхідну інформацію для сприйняття цілісної картини результативності діяльності їх, аналізу та прийняття відповідних управлінських рішень.

Фінансова робота, крім бухгалтерського обліку, передбачає інші **функції**, без яких господарська діяльність підприємства або компанії неможлива, а саме:

- планування річних бюджетів основної діяльності, капітальних вкладень й аналіз їх виконання;
- визначення на основі аналізу політики фінансування господарської діяльності та її реалізація;
- інвестиційна політика підприємства або компанії;
- податкова політика, в тому числі оптимізація податкових платежів;
- організація аудиторської перевірки;
- кредитна політика;
- управління активами й капіталом компанії.

У невеликих підприємствах усі фінансові функції виконуються бухгалтерією. У підприємствах середнього розміру, поряд з бухгалтерією, діє фінансовий відділ. У великих підприємствах можуть бути *кілька фінансових підрозділів*, що підпорядковуються фінансовому директорові:

- 1) фінансовий відділ;
- 2) бухгалтерія;
- 3) аудиторський відділ;
- 4) відділ податків.

Розглянемо детальніше завдання та функції цих підрозділів, що є характерними для західних компаній.

Фінансовий відділ (financial department). Фінансове забезпечення компанії здійснюється фінансовим відділом, що очолюється фінансовим менеджером або казначеєм (Treasurer). Його функції: складання планів фінансування, прогноз руху готівки, операції страхування ризиків, розробка кредитної політики, банківські операції, в тому числі операцій з іноземною валютою, операції з цінними паперами, робота з дебіторами, фінансовий аналіз тощо.

У компаніях малих розмірів усі ці функції виконує бухгалтерія.

Бухгалтерія (accounting department). Бухгалтерію очолює головний бухгалтер (в Європі — Chief Accountant, в США — Controller). Головні функції бухгалтерії — бухгалтерський облік і звітність — традиційно є основними з найголовніших інструментів менеджменту.

Управління компанією потребує аналізу складу грошових і матеріальних ресурсів та джерел їх формування. Такі ресурси в узагальненій грошовій оцінці на певну дату є в бухгалтерському балансі, що формується на основі бухгалтерських рахунків.

Періодичність складання бухгалтерських балансів визначається керівництвом компанії. Вони можуть складатись щомісячно, щоквартально або за результатами року. Річний баланс складається спільно з аудиторами компанії та є основним документом річної фінансової звітності компанії, що публікується (для акціонерних товариств).

Крім балансу, бухгалтерія, зазвичай, щомісяця готує звіти про фінансові результати, про рух грошових коштів, про рух власного капіталу, про наявність і рух основних фондів тощо.

Бухгалтерський облік на підприємствах ведеться відповідно до національних стандартів бухгалтерського обліку, що розробляються на основі міжнародних стандартів.

Аудиторський відділ компанії (Auditory department). Часто його називають відділом внутрішнього аудиту (Internal Audit), щоб відокремити зовнішній аудит, який здійснюється незалежними аудиторськими компаніями. Слово аудитор перекладається як ревізор, контролер. Водночас, функції аудиторських відділів компанії значно ширші, ніж у ревізорів. Вони передбачають не лише перевірку й ревізію господарської діяльності компанії, а й професійну допомогу керівництву компанії в усіх питаннях фінансово-господарської практики.

Внутрішній аудит компанії призначений забезпечити контроль:

- збереження усіх активів підприємства;
- правильного відображення фінансових зобов'язань компанії;
- легальності усіх комерційних угод, а також акуратності, надійності й об'єктивності записів бухгалтерського обліку.

Крім того, внутрішній аудит постійно аналізує ефективність використання усіх ресурсів компанії.

У більшості великих компаній відділ внутрішнього аудиту подолав межі контролю за правильністю бухгалтерського обліку й перетворився на аудит виробничо-фінансової діяльності. Аудитори, перевіряючи підприємство, не тільки знаходять порушення у веденні бухгалтерського обліку, а й досліджують господарську діяльність, своєчасно надаючи відповідні рекомендації, що дозволяє удосконалити систему управління всіма підрозділами компанії.

У кожному конкретному випадку, при організації відділу внутрішнього аудиту, керівництво компанії виходить з економічної вигоди, порівнюючи подальші витрати на утримання цього підрозділу із запланованим прибутком від його діяльності. У деяких країнах наявність внутрішнього аудиту в компанії, що призначений захищати інтереси власника, акціонерів, партнерів, передбачається нормами національного законодавства.

Податковий відділ (tax department). У структурі великої компанії, звичай, є податковий відділ. Крім фінансових спеціалістів у такому відділі можуть працювати юристи, що спеціалізуються в галузі податкового права. Завданням відділу є досконале вивчення податкового законодавства з метою мінімізації розмірів податків. Особливе значення це має для транснаціональних корпорацій, компаній із зарубіжними філіалами. У деяких країнах, наприклад, у США, це законодавство настільки складне, що розібратися в ньому можуть лише фахівці. У країнах із розвинутою ринковою економікою існують юридичні фірми, що займаються тільки наданням консультаційних послуг із податкового права. Так Дж. Сандерленд, суддя Верховного Суду США, вважає: *«Кожен має право вести свої фінансові справи так, щоб звести відповідні податкові виплати до мінімуму; ніхто не повинен планувати свої витрати та доходи відповідно до максимальної зручності Міністерства фінансів; для громадянина не існує ніякого патріотичного зобов'язання збільшувати свої податкові виплати»*. Більше того, він вважає, що в американській судовій практиці *«...право платника податків уникати сплати податків з використанням усіх дозволених законом засобів жодною стороною не може бути оскаржене»*. Тобто завжди існують легальні способи, що дозволяють зменшувати сплату податків або частково звільнити комерційні операції від оподаткування.

Другою важливою функцією відділу є своєчасне подання податкових декларацій, оскільки прострочення з оплатою податків завжди пов'язане з фінансовими санкціями з боку податкових органів. Утримання такого відділу економічно виправдане, тому що у світі великі корпорації сплачують державі у вигляді податків величезні, багатомільйонні грошові суми. Навіть невелике зменшення таких виплат за умови вмілого використання легальних можливостей може забезпечити значний економічний ефект.

Крім того, на підприємствах, залежно від їхніх потреб і специфіки діяльності, в межах фінансової служби можуть створюватися відділи по роботі з інвестиціями, плановий, фінансовий тощо. Таким чином, структура фінансових служб ускладнюється з розвитком самого підприємства та розширенням сфери його діяльності. Організація фінансової служби на підприємствах перебуває в постійному розвитку, що пов'язано з посиленням впливу зовнішніх факторів, збільшенням ролі управління фінансовими потоками та використанням дедалі складніших фінансових інструментів. Певною мірою наведені приклади організації фінансової служби на підприємствах умовні, тому що вона за структурою управління може бути й іншою, оскільки в кожному окремому випадку її визначають види підприємницької діяльності, інші чинники.

У країнах з розвинутою ринковою економікою структурою фінансової служби обов'язково передбачається наявність бухгалтерії. Це пов'язано з тим, що в цих країнах бухгалтерія є основним джерелом внутрішньої фінансової інформації для фінансового управління, крім того, посадовий статус фінансового директора вищий за статус головного бухгалтера. В Україні ситуація дещо інша — бухгалтерія не входить до структури фінансової служби, тому що статус головного бухгалтера в організації звичайно вищий, ніж фінансового директора. Але функціонально бухгалтерія та фінансова служба підприємства тісно пов'язані із завданнями, що стоять перед ними.

Фінансова діяльність підприємства здійснюється за такими основними напрямками:

- фінансове прогнозування та планування;
- аналіз і контроль за виробничо-господарською діяльністю;
- оперативна, поточна фінансово-економічна робота.

Організація фінансів на конкретному підприємстві відбиває галузеві особливості, специфіку виробництва, рівень його технічного забезпечення й рівень технологічних процесів, склад і структуру виробничих витрат, вплив природно-кліматичних факторів на виробництво. Так, у сільському господарстві, гірничодобувній промисловості, капітальному будівництві дія природних і кліматичних чинників зумовлює особливості розподілу прибутку, необхідність формування фінансових ресурсів для протидії ризику, забезпечення страхового захисту засобів виробництва й результатів праці.

8.4. Фінансові ресурси підприємств, їх склад і характеристика

Для здійснення виробничої, науково-дослідної й комерційної діяльності підприємства використовують окремі види ресурсів: матеріальні, трудові, фінансові, а також грошові кошти. Матеріальні ресурси складають основу процесу виробництва. Їх формування здійснюється, зазвичай, за ра-

хунок **різних джерел**: *власного капіталу підприємства, позичених і залучених фінансових ресурсів* (рис. 8.1).

При цьому *власні кошти* — це кошти підприємств, які постійно знаходяться в обігу й кінцевий строк використання яких не встановлений. Формуються вони за рахунок власного капіталу, тобто тієї частини активів підприємства, яка залишається після виконання його зобов'язань.

Позичені кошти — це ті, що одержує підприємство на визначений термін, за плату й на умовах повернення. Формуються вони, переважно, за рахунок коротко- і довгострокових кредитів банків.

Залучені кошти — це кошти, які не належать підприємствам, але внаслідок діючої системи розрахунків постійно перебувають в їх обігу. Формуються вони за рахунок усіх видів кредиторської заборгованості підприємства.

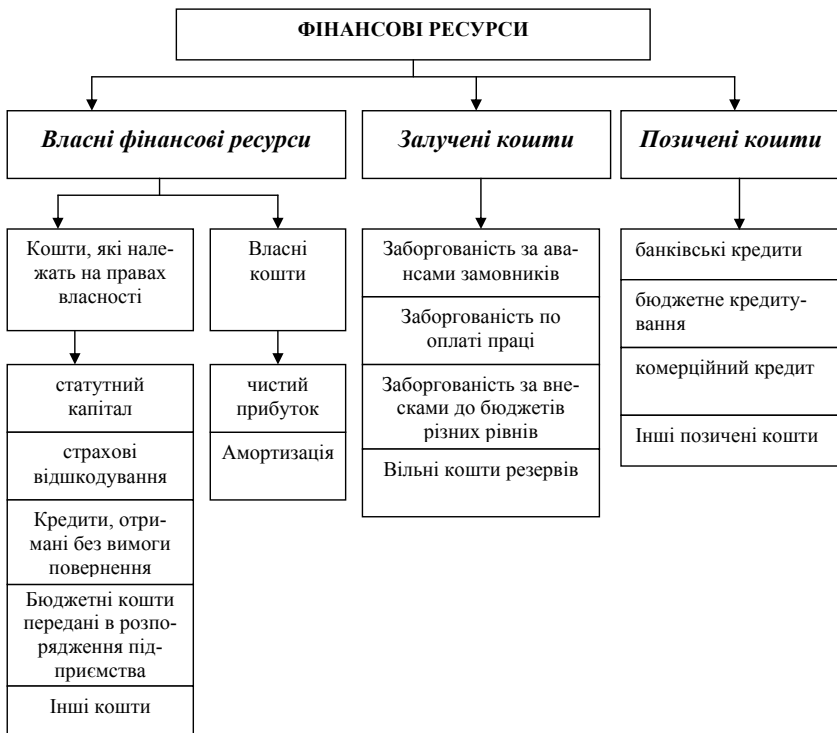

Рис. 8.1. Склад фінансових ресурсів підприємства

Усі види перелічених вище джерел беруть участь як у формуванні активів підприємства, так і в здійсненні його виробничо-господарської діяльності з метою одержання відповідного доходу, прибутку.

Отже, під **фінансовими ресурсами** слід розуміти загальну суму власного, позиченого й залученого капіталу, що використовується підприємствами для формування своїх активів і здійснення виробничо-господарської діяльності з метою одержання прибутку.

Розрізняють такі основні **складові фінансових ресурсів** підприємства:

- прибуток;
- амортизаційні відрахування;
- обігові кошти;
- бюджетні асигнування;
- надходження з цільових фондів;
- надходження з централізованих корпоративних фондів;
- кредити.

Коротко охарактеризуємо ці види фінансових ресурсів і джерела їх формування.

Прибуток — це грошовий вираз фінансових ресурсів, що створюються підприємствами будь-якої форми власності та належить їм після розподілу доходів від господарської діяльності. Прибуток — це найголовніша фінансова категорія на рівні підприємницьких структур, що відображає позитивний фінансовий результат господарської діяльності підприємства, характеризує ефективність виробництва і в кінцевому рахунку свідчить про обсяг і якість виробленої продукції, стан продуктивності праці, рівень собівартості. Одночасно прибуток впливає на зміцнення комерційного розрахунку, інтенсифікацію виробництва при будь-якій формі власності. Прибуток також є не лише джерелом забезпечення внутрішньогосподарських потреб підприємств, а й джерелом формування бюджетних ресурсів держави.

Амортизаційні відрахування — це вид цільових фінансових ресурсів, які відображають перенесення на готову продукцію частини вартості використуваних основних засобів і є фінансовими ресурсами підприємства для їх відтворення.

Обігові кошти — частина фінансових ресурсів підприємства, що постійно перебувають в господарському обороті. До них належать кошти та їх еквіваленти (короткострокові високоліквідні фінансові інвестиції), не обмежені у використанні, а також інші активи підприємства (сировина, матеріали, готова продукція і т.п.), які призначені для реалізації чи споживання протягом операційного циклу або протягом дванадцяти місяців з дати балансу.

Бюджетні асигнування завжди мають суворо визначений порядок використання й можуть надаватися підприємству у формі:

- **бюджетних інвестицій** — виділення коштів у вигляді капітальних вкладень на розвиток виробництва в пріоритетних напрямках, які впливають на ефективність економіки країни загалом;
- **бюджетних кредитів** — надаються підприємствам державного сектора економіки на тимчасові потреби в разі фінансових ускладнень. Вони здійснюються, як правило, на поворотній основі під затверджені проекти використання коштів; можуть бути безпроцентними або з невисокою процентною ставкою;
- **державних дотацій** — виділення коштів на відшкодування збитків підприємств, коли збитковість є наслідком ринкової кон'юнктури або політики держави;
- **державних субсидій** — виділення коштів із бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення конкретних завдань у межах спеціальних державних програм розвитку.

Надходження з централізованих корпоративних фондів характеризують внутрішньокорпоративний перерозподіл фінансових ресурсів за принципом сальдо взаємовідносин.

Кредити — фінансові ресурси, які тимчасово надані в користування та розпорядження підприємства для покриття тимчасових і сезонних потреб виробництва.

Кредит існує в двох формах:

- **комерційний (товарний) кредит** — це придбання товарів або послуг із відстрочкою платежу;
- **банківський кредит** — позичка від банку або інших установ у грошовій формі під певний відсоток.

Склад фінансових ресурсів, їх обсяги залежать від виду й розміру підприємства, виду його діяльності, обсягів виробництва. Чим більший обсяг виробництва і вища ефективність роботи підприємства, тим більшим є обсяг власних фінансових ресурсів, і навпаки.

Наявність достатнього обсягу фінансових ресурсів та їх ефективне використання визначають задовільний фінансовий стан підприємства: платоспроможність, фінансову стійкість, ліквідність і рентабельність. З огляду на це, найважливішим завданням підприємств є пошук резервів збільшення власних фінансових ресурсів і найкращого їх використання з метою підвищення ефективності роботи підприємства.

8.5. Фінансові аспекти формування та функціонування основних засобів

Матеріально-технічною основою процесу виробництва на будь-якому підприємстві є основні виробничі фонди. В умовах ринкової економіки

первісне формування основних фондів, їхнє функціонування і розширене відтворення здійснюється при безпосередній участі фінансів, за допомогою яких утворюються й використовуються грошові фонди цільового призначення, опосередковуючи набуття, експлуатацію та відновлення засобів виробництва.

До **основних засобів** належать матеріальні активи, які використовуються у процесі виробництва, надання послуг, здавання в оренду, очікуваний термін експлуатації яких більше одного року та вартість яких поступово зменшується через фізичне або моральне зношення.

Первісне формування основних фондів на підприємствах, що створюються, відбувається за рахунок фінансових ресурсів статутного капіталу. На час придбання і прийняття основних фондів на баланс підприємства обсяг основних фондів кількісно збігається з їхньою вартістю. Надалі, в міру участі основних фондів у виробничому процесі, їхня вартість розвивається: одна її частка, що дорівнює зношуванню, переноситься на готову продукцію, інша — виражає залишкову вартість наявних основних фондів. Зношена частка вартості основних фондів, перенесена на готову продукцію, в міру реалізації останньої поступово нагромаджується в грошовій формі в спеціальному амортизаційному фонді. Цей фонд створюється за допомогою щорічних амортизаційних відрахувань і використовується для простого та частково для розширеного відтворення основних фондів.

Розмір амортизаційного фонду щорічно розраховується шляхом множення балансової вартості основних фондів на норму амортизації. Економічно обґрунтовані норми амортизації дають змогу, з одного боку, забезпечити повне відшкодування вартості основних фондів, що вибувають із експлуатації, а з другого — визначити дійсну собівартість продукції, складовим елементом якої є амортизаційні відрахування. Для підприємств, діяльність яких ґрунтується на комерційному розрахунку, однаково погано як зниження норм амортизації (яке може зумовити нестачу фінансових ресурсів, необхідних для простого відтворення основних фондів), так і їхнє необґрунтоване збільшення, що викликає штучне подорожчання продукції та зниження рентабельності виробництва.

У виробничій діяльності підприємства **суму амортизації обраховують трьома методами:**

- методом рівномірного списання (лінійний метод), суть якого полягає в погашенні вартості об'єкта, що амортизується, рівними частинами протягом усього періоду його експлуатації за встановленою нормою амортизації на вартість об'єкта господарюванні;
- прискореним методом, який передбачає списання значної частини вартості основних засобів достроково, значно випереджаючи реальний термін їх служби;

- спеціальними методами амортизації, до яких, згідно з податковим законодавством, належить амортизація витрат, пов'язаних із видобуванням корисних копалин.

При використанні даних методів норми амортизації встановлюються або у відсотках до балансової вартості основних фондів, або в твердих сумах на одиницю виробленої продукції. Інколи вони залежать від обсягу виконаних робіт.

Механізм формування й використання амортизаційних відрахувань, будучи важливою ланкою загальної системи відтворення основних фондів, водночас є інструментом реалізації державної структурної політики у сфері виробничих інвестицій. Досягнення структурних зрушень здійснюється передусім, за допомогою норм амортизації.

Нараховані амортизаційні відрахування використовуються на повне відновлення основних фондів. Відбувається воно в формі капітальних вкладень, за допомогою яких не лише завершується кругообіг авансованої раніше вартості, а й здійснюється додаткове інвестування засобів у зв'язку з розширенням виробництва та вдосконаленням його матеріально-технічної бази. Розширене відтворення не може бути забезпечене лише за рахунок амортизаційних відрахувань, оскільки вони призначені, передусім, для простого відтворення. Тому капітальні вкладення значною мірою забезпечуються за рахунок інших джерел фінансових ресурсів. До капітальних витрат реінвестуються, передусім, власні фінансові ресурси підприємства. Туди спрямовується також акціонерний і пайовий капітал, що мобілізується на фінансовому ринку, залучаються кредитні ресурси, а в особливих випадках, спеціально обумовлених рішеннями уряду, — бюджетне асигнування та кошти позабюджетних фондів.

У складі власних фінансових ресурсів, що використовуються підприємствами на капітальні вкладення, важливе місце посідає прибуток.

Надання бюджетних коштів на капітальні витрати забезпечує проведення єдиної технічної політики, створює фінансові передумови для регулювання структури суспільного відтворення, розвитку пріоритетних галузей економіки. З переходом на ринкові умови господарювання порядок надання бюджетних коштів на капітальні вкладення поступово змінюється.

8.6. Фінансове забезпечення функціонування обігових коштів

Для виробництва продукції підприємству, поряд із основними засобами, необхідні **обігові фонди**, що включають до свого складу грошові кошти, авансовані у виробничі запаси, незавершене виробництво, запаси матеріальних цінностей на складах, витрати майбутніх періодів. Спожиті в процесі виробництва обігові фонди залучаються до сфери обігу вже в

товарній формі у вигляді готової продукції на складі та відвантажених товарів, які після цього у міру реалізації переходять у грошову форму — грошові засоби в розрахунках, грошові засоби в касі підприємства та на його рахунку в банку. Товарна й грошова форми ресурсів, які перебувають у сфері обігу, належать до **фондів обігу**.

Для забезпечення безперервного процесу виробництва й реалізації продукції підприємству необхідні водночас виробничі обігові фонди та фонди обігу. Тому на час введення в експлуатацію воно потребує такого обсягу грошових засобів у складі статутного фонду, який забезпечив би йому придбання матеріальних обігових фондів і був би достатнім для обслуговування процесу виробництва та реалізації продукції. *Грошові засоби, авансовані в обігові виробничі фонди і фонди обігу, які забезпечують безперервність процесу виробництва і проведення розрахунків, становлять обігові кошти підприємства.*

Процес формування і функціонування обігових коштів підприємства наведена на рис. 8.2.

Рис. 8.2. Функціонування обігових коштів

Обігові кошти підприємства виконують дві **функції**:

- *виробничу*, суть якої полягає у забезпеченні безперервності процесу виробництва;
- *розрахункову*, яка забезпечує завершення процесу кругообігу коштів шляхом перетворення обігових коштів із товарної форми у грошову.

Обігові кошти забезпечують поточні потреби підприємства. Характерна особливість обігових коштів полягає в тому, що при нормальному здійсненні господарської діяльності вони не полишають виробничу сферу — обігові кошти не витрачаються, а авансуються в різноманітні види поточних затрат підприємства. Ритмічність, злагоженість і висока результативність роботи підприємства залежать від його забезпеченості обіговими коштами. Тому дуже важливо правильно розрахувати оптимальну потребу підприємства в обігових коштах. Вона визначається за допомогою нормування, основна мета якого — забезпечити максимальний обсяг виробництва й реалізації продукції за мінімумом обігових коштів.

За джерелами формування обігові **кошти поділяють** на *власні, залучені, позичені*.

До *власних джерел* формування обігових коштів на момент створення підприємства належать частки майна (матеріальні та нематеріальні) і грошові кошти засновників, спрямовані до статутного фонду.

До *залучених* належать кошти, прирівняні до власних (стійка кредиторська заборгованість).

До *позичених джерел* належать суми короткотермінових позик банку; кошти міністерств, отримані на умовах їх повернення; надходження від продажу облігацій.

За своєю суттю обігові кошти — це фінансова категорія, їхній обіг, що перебуває в обороті підприємства, може бути віднесений до його фінансових ресурсів. Фінанси утворюють вихідну основу для існування фонду обігових коштів, а фінансові ресурси — базу для первісного формування та подальшої модифікації їхнього розміру. Проте безпосередньо в сфері функціонування **обігові кошти виникають у трьох випадках**:

- у ході утворення статутного фонду підприємства;
- у процесі використання фінансових ресурсів на збільшення власних обігових коштів;
- при інвестуванні залишку обігових коштів у цінні папери.

Формування власних обігових коштів відбувається на момент організації підприємства, коли створюється його статутний фонд. Джерела формування тут майже ті самі, що й для основних засобів — акціонерний капітал, пайові внески, стійкі пасиви, бюджетні кошти.

Надалі первинний обсяг власних обігових коштів може змінюватися залежно від обсягу, умов і результатів господарської діяльності на підприємстві.

Успішне виконання виробничої програми, економія матеріальних і фінансових ресурсів, підвищення якості продукції, безперерійна її реалізація тощо — усе це позначається на стані обігових коштів, їхньому збереженні та ефективному використанні.

Наявність власних обігових коштів, співвідношення між власними й запозиченими обіговими коштами характеризують міру фінансової стійкості підприємства, його становище на фінансовому ринку, можливості додаткової мобілізації фінансових ресурсів за допомогою розміщення цінних паперів.

Першочергового значення набуває і платоспроможність підприємства, яка визначає його можливості щодо своєчасного й повного виконання платіжних зобов'язань за торговельними, кредитними та іншими операціями грошового змісту. Платоспроможність безпосередньо впливає на форми й умови комерційних угод, у тому числі й на можливість одержання кредиту та умови його надання. Платоспроможність визначається за допомогою спеціальної системи коефіцієнтів, що враховують реальні й потенційні фінансові ресурси підприємства, співвідношення між його платежами та поточними грошовими надходженнями.

Платоспроможність у сфері боргових зобов'язань підприємства визначає його ліквідність, остання відображає спроможність підприємства в будь-який час здійснювати необхідні витрати. Ліквідність залежить від розміру заборгованості, а також від обсягу ліквідних засобів, до яких належать готівка грошових засобів, ресурси на рахунках у банках, цінні папери. Неспроможність підприємства погасити свої боргові зобов'язання перед кредиторами та бюджетом призводить його до банкрутства. Причому основою для визнання державного підприємства банкрутом є не лише невиконання ним протягом трьох місяців своїх фінансових зобов'язань перед бюджетом, а й невиконання вимоги юридичних і фізичних осіб, які мають до нього майнові претензії.

Оборотність обігових коштів — це показник ефективності їхнього використання. Оборотноість визначається часом, протягом якого грошові засоби здійснюють повний оборот від часу набуття виробничих запасів надходження грошей на рахунок підприємства. Тривалість одного обороту визначається в днях.

Чим швидше обертаються авансовані обігові кошти, тим кращого результату досягається, за допомогою однієї й тієї самої суми засобів виробляється та реалізується більше продукції. Важливим фактором прискорення оборотності обігових коштів є економія матеріальних ресурсів, що використовуються у виробництві, скорочення їхніх витрат на одиницю продукції. Тому за нинішніх умов такого великого значення набуває розробка заходів, спрямованих на раціональніше використання сировини, палива, електроенергії та інших матеріальних ресурсів.

8.7. Витрати і доходи підприємств, їх класифікація

Витрати підприємства — *фінансова категорія, що характеризує в грошовій та матеріальній формах оцінку господарської діяльності (підготовка, організація й здійснення процесів виробництва та реалізації продукції, товарів), фінансової й соціальної діяльності.* Згідно з Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 22 травня 1997 року (із змінами), валові витрати виробництва та обігу (далі — валові витрати) визначаються як сума будь-яких витрат платника податку у грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, здійснюваних як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбаваються (виготовляються) таким платником податку для їх подальшого використання у власній господарській діяльності.

За напрямками фінансування витрати можна поділити на:

- виробництво і реалізацію продукції;
- відтворення основних засобів;
- операційні заходи;
- соціальні цілі.

За джерелами фінансування витрати поділяються на:

- забезпечені власними фінансовими ресурсами;
- покриті позиченими коштами;
- здійснені за рахунок залучених коштів.

Із точки зору фінансової діяльності, до витрат належать усі реально понесені витрати. З позиції оподаткування витрати поділяються на ті, що належить до собівартості, і ті, що здійснюються за рахунок прибутку. Із цих позицій, до валових витрат відносять лише ті витрати підприємства, без яких процес виробництва й реалізації неможливий.

Названий вище закон визначає **валовий дохід** як загальну суму доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі, виключній (морській) економічній зоні, так і за її межами.

Доходи підприємства можна поділити на такі групи:

- від основної (операційної) діяльності — виручка від реалізації продукції, товарів, робіт, послуг;
- від іншої операційної діяльності — реалізація оборотних активів, іноземної валюти; від операційної оренди, операційних курсових різниць; одержані пені, штрафи, неустойки; від списання кредиторської заборгованості, одержані гранди, субсидії, інші доходи;
- від здійснення фінансових операцій — від спільної діяльності, інвестицій в асоційовані та дочірні підприємства, одержані дивіденди, одержані доходи за облігаціями тощо;

- від *іншої звичайної діяльності* — реалізація фінансових інвестицій, основних засобів, нематеріальних активів; безоплатно одержаних оборотних активів тощо;
- від *надзвичайних подій*: відшкодування збитків від надзвичайних подій; інші надзвичайні доходи.

Отже, грошові доходи підприємств відіграють значну роль у процесі кругообігу коштів. Доходи формуються в результаті економічних взаємовідносин суб'єктів господарювання. Рівень доходів підприємств визначається головним чином рівнем цін на товари, що встановлюється на ринку. Для нормальної діяльності підприємства важливо, щоб обмін був еквівалентним. Відшкодовуючи авансовані у виробництво вкладення, формуючи доходи й грошові фонди, вони створюють економічні умови для нового циклу виробництва та реалізації продукції, удосконалення й розширення власного господарства, збільшення власного капіталу.

8.8. Фінансові результати та фактори, що впливають на них

Фінансові результати — це зіставлення валових доходів і валових витрат, регламентованих податковим законодавством.

Перевищення валових доходів над витратами забезпечує прибуток; перевищення витрат над доходами — збиток.

Прибуток — найважливіша фінансова категорія, що відображає позитивний фінансовий результат господарської діяльності підприємства, характеризує ефективність виробництва і в підсумку свідчить про обсяг та якість виробленої продукції, стан продуктивності праці, рівень собівартості. Одночасно прибуток впливає на зміцнення комерційного розрахунку, інтенсифікацію виробництва за будь-якої форми власності. Він є джерелом не лише забезпечення внутрішньогосподарських потреб підприємств, а й формування бюджетних ресурсів держави.

Різномічне значення прибутку посилюється з переходом економіки України до ринкових умов господарювання. Підприємства недержавної форми власності, отримавши фінансову самостійність й незалежність, мають право вирішувати, на які цілі і в яких розмірах спрямовувати прибуток, що залишився після сплати податків до бюджету й інших обов'язкових платежів і відрахувань.

Прибуток — мета підприємницької діяльності й водночас — джерело витрат для розвитку виробництва. Це одна з основних фінансових категорій ринкової економіки.

У прибутку концентруються фінансові інтереси усіх суб'єктів підприємницької діяльності, він характеризує ефективність виробництва, свідчить про примноження фінансових ресурсів.

Господарюючий суб'єкт самостійно визначає напрямку використання тієї частини прибутку, яка залишилася в його розпорядженні. При цьому порядок розподілення й використання прибутку на підприємства фіксується в його статуті та визначається положенням, розробленим відповідними економічними службами підприємства і затвердженим його керівництвом.

Згідно зі статутом, підприємства можуть використовувати прибуток, який залишився в їх розпорядженні, на поповнення статутного капіталу, на утворення й поповнення резервного капіталу, а також направляти на виплату дивідендів та на інші цілі.

Оскільки одержаний прибуток (збиток) є інтегральним показником, то на нього мають вплив різні **фактори**:

1. *Макроекономічні (зовнішні):*

- природні умови;
- державне регулювання цін, тарифів, відсотків, податкових ставок і пільг;
- ринкова кон'юнктура.

2. *Мікроекономічні (внутрішні):*

- обсяги виробництва;
- собівартість продукції;
- рівень ефективності використання виробничих ресурсів підприємства;
- якість продукції;
- рівень організації праці;
- ефективність використання фінансових ресурсів.

При здійсненні фінансово-господарської діяльності ці фактори перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. «Прямий» вплив на розмір собівартості продукції, а, отже, і прибутку, пов'язаний із тим, наскільки раціонально економно витрачаються матеріальні ресурси — адже частина матеріальних витрат у складі собівартості коливається від 60 до 90%. Своєю чергою, використання матеріальних ресурсів залежить від ритмічності поставок, наявності необхідних оборотних коштів, матеріаловіддачі, економії ресурсів. Рівень використання такого виробничого ресурсу, як праця, залежить від рівня кадрового забезпечення підприємства, продуктивності праці. Використання основних засобів характеризується фондовіддачею, забезпеченістю основними фондами, технічним озброєнням праці.

Такий фактор впливу, як **собівартість, залежить** своєю чергою від двох основних чинників:

- структури складових витрат;
- цін на ресурси.

Ціни на продукцію, послуги, роботи підприємства залежать від таких складових:

- собівартості виробництва;
- якості продукції;
- цін конкурентів;
- каналу просування на ринок.

Таким чином, формування фінансових результатів визначається великою кількістю факторів, що характеризують різні боки фінансово-господарської діяльності підприємств.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте економічну сутність фінансів підприємств.
2. У чому полягає призначення фінансів підприємств?
3. Які є спільні й відмінні ознаки фінансів державних і недержавних підприємств?
4. Розкрийте зміст і завдання організації фінансів підприємства.
5. Яким чином галузева специфіка діяльності підприємства та його форма власності впливають на особливості організації фінансової роботи?
6. Назвіть джерела формування фінансових ресурсів підприємства.
7. Які види бюджетних асигнувань може одержувати державне підприємство?
8. Як здійснюється фінансове забезпечення відтворення основних засобів?
9. Охарактеризуйте фінансові аспекти формування і використання обігових коштів.
10. За рахунок чого формуються доходи підприємства?
11. Які існують напрямки витрат?
12. Як формуються фінансові результати діяльності підприємства?
13. Які чинники впливають на формування фінансових результатів підприємства?
14. Які напрямки удосконалення системи управління фінансами підприємства ви могли б назвати?

Тести

1. Право розпоряджатися одержаною виручкою від реалізації виробничої продукції належить:
  - а) засновникам підприємства;
  - б) найманим працівникам;
  - в) керівництву;
  - г) кредиторам підприємства;

- д) усі відповіді правильні.
2. Учасники товариства з додатковою відповідальністю відповідають за борги підприємства:
    - а) у межах належних їм акцій;
    - б) усім належним їм майном;
    - в) у межах належних їм внесків і майном у розмірі, кратному внеску;
    - г) у межах належних їм внесків;
    - д) немає правильної відповіді.
  3. Формування необхідного обсягу фінансових ресурсів з метою використання їх у процесі поточної виробничої діяльності та забезпечення розвитку в наступному періоді є основною метою:
    - а) фінансів акціонерного підприємства;
    - б) фінансів командитного товариства;
    - в) фінансів приватного підприємства;
    - г) фінансів державного підприємства;
    - д) фінансів підприємницьких структур.
  4. Завданням фінансів підприємств в їх операційній, фінансовій та інвестиційній діяльності можна вважати:
    - а) прибутковість діяльності;
    - б) раціональне зниження витрат;
    - в) випуск конкурентоспроможної продукції;
    - г) уникнення банкрутства та втрат фінансових ресурсів;
    - д) усі відповіді правильні.
  5. Основою, базисом всієї фінансової системи держави є децентралізовані фінанси:
    - а) населення;
    - б) підприємств;
    - в) держави;
    - г) фінансового ринку;
    - д) банків та інших фінансово-кредитних установ.
  6. Систематичне одержання прибутку підприємством передбачає підпорядкування організації фінансів підприємств таким принципам:
    - а) здійснення державного контролю за всією фінансово — господарською діяльністю підприємства;
    - б) оптимальне формування й використання фінансових ресурсів підприємством;
    - в) самоокупність та самофінансування;

- г) зацікавленість у підсумках фінансово-господарської діяльності;
д) усі відповіді правильні.
7. Кредитні відносини між комерційним банком і підприємством належать до такої групи фінансових відносин:
а) внутрішніх;
б) зовнішніх;
в) відомчих;
г) постійних;
д) немає правильної відповіді.
8. Назвіть функцію фінансів підприємств, об'єктивною основою якої є управлінський облік витрат на виробництво та реалізацію продукції, виконання робіт, надання послуг, формування доходів та грошових фондів підприємства та їх використання:
а) стимулююча;
б) контрольна;
в) забезпечуюча;
г) фіскальна;
д) розподільча
9. Інвестиційна діяльність приватного підприємства може здійснюватись за рахунок:
а) власних фінансових ресурсів;
б) позичених фінансових коштів;
в) залучених фінансових коштів;
г) безплатних і благодійних внесків, пожертвувань організацій, підприємств і громадян;
д) бюджетних інвестиційних асигнувань;
е) усі відповіді правильні.
10. Фінансова діяльність підприємства здійснюється за такими основними напрямками:
а) фінансове прогнозування та планування;
б) аналіз і контроль за виробничо-господарською діяльністю;
в) оперативна, поточна фінансово-економічна робота;
г) а, б, в, разом;
д) немає правильної відповіді.

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінанси підприємств»

Автор	Визначення
В. М. Гончаров, С. І. Непочатов, Г. В. Пчелинська та ін.	Фінанси підприємств — сукупність економічних відносин, спрямованих на формування, розподіл і використання грошових фондів підприємств для реалізації їх цілей і завдань ¹
Н. Ю. Брюховецька	... фінанси підприємств — це економічні (грошові) відносини, які виникають у процесі формування, розподілу та використання грошових фондів і доходів підприємств ²
В. М. Гриньова, В. О. Коюда	... фінанси підприємств — це грошові відносини з формування і використання грошових витрат, прибутків і фондів підприємства ³
П. А. Лайко, М. В. Мних	... фінанси підприємств є системою грошових відносин, які відображають формування, розподіл і використання грошових доходів і фондів суб'єктів господарювання в процесі відтворення ⁴
А. М. Поддєрьогін, М. Д. Білик, Л. Д. Буряк, С. О. Булгакова, А. П. Куліш	Фінанси підприємств — це економічні відносини, пов'язані з рухом грошей, формування грошових потоків, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господарювання в процесі відтворення ⁵⁶
В. П. Кудряшов	Фінанси підприємств — це комплекс фінансових операцій, пов'язаних з формуванням грошових потоків, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів підприємництва в процесі проведення господарської діяльності ⁷
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Фінанси підприємств — це система економічних відносин щодо формування, розподілу й ефективного використання фінансових ресурсів на усіх стадіях життєвого циклу ⁸
С. В. Мочерний,	Фінанси підприємств — відносини економічної власності

¹ Фінанси підприємств: Гончаров В. М., Непочатов С. І., Пчелинська Г. В., та ін. Навч. посіб. / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. — Донецьк : ТОВ «Альматео», 2006. — С. 7.

² Брюховецька Н. Ю. Фінанси підприємств: Навч. посіб. / Донецький ун-т економіки та права. Кафедра фінансів. — Д.: ДонУЕП, 2006. — С. 7.

³ Гриньова В. М., Коюда В. О. Фінанси підприємств в схемах: Навч. посібник / Харківський держ. економічний ун-т. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2003. — С. 15.

⁴ Лайко П. А., Мних М. В. Фінанси підприємств: Підручник для студ. вузів / П. А. Лайко, М. В. Мних. — К.: Знання України, 2004. — С. 15.

⁵ Лайко П. А. Фінанси підприємств: Підручник для студ. вузів / Академія муніципального управління. — К.: Знання України, 2004. — С. 15.

⁶ Фінанси підприємств: Поддєрьогін А. М., Білик М. Д., Буряк Л. Д. та ін. Підручник / Київський національний економічний ун-т / А. М. Поддєрьогін (ред.). — 5-те вид., перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 7.

⁷ Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — С. 32.

⁸ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 146.

Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	між суб'єктами господарювання та всередині підприємств щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів (доходів і фондів) у процесі їх (підприємств) діяльності у всіх сферах суспільного відтворення ¹
С. І. Юрій, В. М. Федосов	... фінанси суб'єктів господарювання — економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення ²

Література

1. *Азаренкова Г. М., Журавель Т. М., Михайленко Р. М.* Фінанси підприємств: Навч. посіб. для самост. вивчення дисципліни — 2 вид., випр. і доп. — К.: Знання-Прес, 2006. — 288 с.
2. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підручник для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти. — 4-те вид., доп. — К.: НІОС, 2003. — 411 с.
3. *Герасименко О. В., Роганова Г. О.* Фінанси підприємств: Термінологічний словник для студ. екон. спец. / Донбаська держ. машинобудівна академія. — К.: ДДМА, 2007. — 148 с.
4. *Фінанси підприємств:* Гриньова В. М., Коюда Віра Олексіївна. Навч. посіб. — 3. вид., стер. — К.: Знання-Прес, 2006. — 423 с.
5. *Зятковський І. В.* Фінанси суб'єктів господарювання в умовах інституціональних перетворень: Монографія. — Т.: Економічна думка, 2006. — 384 с.
6. *Оспіщев В. І.* Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посібник. / В. І. Оспіщев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, та ін. — К.: Знання, 2008. — 567 с.
7. *Фінанси підприємств:* Поддєрьогін А. М., Білик М. Д., Буряк Л. Д. Підручник / Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана / А. М. Поддєрьогін (наук. ред.). — 6-те вид., перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2006. — 552 с.
8. *Слав'юк Р. А.* Фінанси підприємств: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — 3-те вид., перероб. і доп. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 460 с.
9. *Фінанси:* Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
10. *Фінансово-економічні механізми інноваційно-інвестиційного розвитку України:* Колективна наукова монографія / Кириченко О. А., Єрохін С. А. та ін.; Під наук. ред. д. е. н., проф. О. А. Кириченко. — К.: Національна академія управління, 2008. — 252 с.

¹ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 503.

² Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 303.

Тема 9

ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Основні терміни та поняття

Фінанси домогосподарств, особисті (персональні) фінанси, домогосподарство, доходи домогосподарств, сукупні ресурси домогосподарств, загальні доходи домогосподарств, грошові доходи домогосподарств, витрати домогосподарств, бюджет домогосподарств, сукупні ресурси домогосподарств, пенсія, стипендія, споживчі витрати домогосподарств, грошові витрати домогосподарств, неспоживчі витрати домогосподарств, інвестиції у людський капітал

9.1. Доходи домогосподарств

Однією з основних ознак розвитку будь-якої країни, якості життя її населення є рівень доходів домогосподарств.

Домогосподарство як суб'єкт фінансових відносин потребує вивчення в межах теорії фінансів. З одного боку, домогосподарства впливають на стан державних фінансів сплачують податкові та неподаткові платежі до бюджетів різних рівнів; домогосподарства впливають на стан фінансів суб'єктів господарювання, купуючи їхні цінні папери; домогосподарства впливають на стан банківського та страхового ринків шляхом купівлі відповідних продуктів. З іншого боку, домогосподарства отримують з бюджету та державних цільових фондів грошові виплати, виплату дивідендів та відсотків від підприємств та страхові відшкодування.

Лише на початку XXI ст. у фінансовій науці України було обґрунтовано виділення фінансів домогосподарств у окрему ланку фінансової системи України.

Під доходом розуміється максимальна кількість засобів споживання, які домогосподарство чи індивід можуть витратити за умови, що капітальна вартість майбутніх надходжень залишиться на попередньому рівні.

Доходи класифікують на первинні, соціальні трансферти, пенсії, приватні трансферти, інші грошові доходи. Відтворення доходів населення є складовою частиною процесу суспільного відтворення. Його стадіями є утворення, первинний розподіл і формування наявних та кінцевих доходів та їх використання на кінцеве споживання та нагромадження.

Дослідженню доходів присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Її не могли обійти своєю увагою найвидатніші економісти, соціологи, філософи сучасності та минулого.

Проблеми формування і використання доходів населення розглядаються в різних теоріях, деякі з них наведені в табл. 9.1.

Таблиця 9.1

Теорії, що звертають увагу на роль доходів населення

Назва теорії	Основні положення теорії щодо доходів населення
Теорія споживання	Досліджує вподобання індивідів на основі їхніх власних потреб, аналізує, як домогосподарство обирає той або інший товар, в якій кількості воно може його купити, враховуючи обмежений бюджет споживача і прагнення максимізувати власну вигоду.
Теорія утилітаризму Є. Бентама	Згідно з теорією Є. Бентама, максимізація корисності і є психологічним принципом поведінки людей, яким вони керуються, намагаючись уникнути страждань і збільшити задоволення або щастя. Він вважав, що суспільство, в тому числі і законодавство, має ґрунтуватися на цьому принципі, щоб забезпечувати «найбільше щастя для найбільшої кількості індивідів».
Концепція «базових потреб» Я. Мінсер, Т. Шульц	Ґрунтується на трьох основних елементах: 1) розширенні, особливо в країнах з надлишком трудових ресурсів, трудомістких виробництв, які навіть за порівняно низької продуктивності праці можуть забезпечити зростання валового внутрішнього продукту (ВВП), підвищення заробітної плати і доходів населення; 2) масштабній державній підтримці масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї; 3) залученні найширших верств населення до активної участі в розробці, плануванні та здійсненні соціальних програм, що в країнах, які розвиваються, значною мірою було викликано нестачею дипломованих спеціалістів і необхідністю виплачувати їм порівняно високу зарплату. До «базових потреб» було віднесені товари та послуги, що виробляються державним сектором (охорона здоров'я, освіта, в деяких країнах — житло), а також продукти, що зазвичай купуються за рахунок приватних доходів (їжа та одяг).
Концепція людського розвитку (розроблена групою експертів ПРООН і набула поширення в світі з 1990 р.; в Україні з 1992–1993 рр.)	Концепція як особлива теоретична система й орієнтована на практику державного управління методологія виходить із визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства. Вона виходить з первинної самоцінності розвитку людини, з того, що виробництво існує заради розвитку людей, а не люди — заради розвитку виробництва. Концепція людського розвитку, яка сформувалася за останні десятиліття, розглядає вдосконалення людини як основну мету суспільного поступу.
Концепція розширення можливостей вибору людини Амартьї Сен	Основна ідея цієї концепції — пропозиція оцінювати добробут за можливостями людей вести такий спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками. Згідно з цією концепцією, дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей вибору людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, економічна та громадська діяльність

Загальноекономічним стандартом для вивчення доходів і видатків населення є система національних рахунків (СНР). В основу методології дослідження доходів у СНР, розробленій ООН в 1993 році, покладена концепція Дж. Хікса, згідно з якою під доходом розуміється максимальна кількість засобів, які індивід може витратити протягом певного тижня за умови, що капітальна вартість майбутніх надходжень у грошовому виразі залишиться на попередньому рівні.

У системі національних рахунків доходи класифікують на первинні (заробітна плата, доходи від сільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від несільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від власності без доходів від вартості капітальних активів), соціальні трансферти (виплати з приводу нещасних випадків і короткочасних втрат працездатності; по тривалій втраті працездатності та інвалідності; у зв'язку з виходом на пенсію; на дітей та сімейні виплати; по безробіттю; по догляду за дітьми; на народження дитини; особам, що досягли певного віку; допомога військовим і ветеранам війни; інші), пенсії (державні та приватні), приватні трансферти (дітям на аліменти, інші види регулярних доходів за рахунок приватних осіб), інші грошові доходи.

Фінанси населення стосуються економічної категорії «домашнє господарство» (домогосподарство), як це прийнято світовою практикою планування фінансів різних рівнів. Згідно з рекомендаціями ООН, домогосподарством вважається група осіб, які досягли між собою певних домовленостей щодо забезпечення власного споживання. Якщо воно складається з однієї особи, то вважається, що вона забезпечує своє споживання самостійно. Кілька осіб можуть об'єднувати свої доходи повністю або частково. Домогосподарством можна вважати таку групу осіб, які узгоджують свої споживчі витрати. Але це зовсім не означає, що необхідною є наявність єдиної спільної каси, в якій концентрувався б бюджет домогосподарства.

На мікрорівні найбільш адекватно виражає розмір доходу, так званий, сукупний дохід. Він є статистичним еквівалентом всього обсягу отриманих домогосподарством засобів існування незалежно від джерела їх утворення. Його встановлюють за допомогою вибіркового обстеження бюджетів домогосподарств. Це обстеження дозволяє збирати й аналізувати дані про рівень життя, доходи і споживання населення.

Дослідження доходів і видатків населення проводиться з метою:

- аналізу динаміки, рівня і складу доходів і видатків домогосподарств;
- вивчення диференціації доходів та споживання;
- моделювання доходів, видатків і споживання домогосподарств;
- визначення взаємозв'язку доходів домогосподарств та їх споживання, їхнього впливу на ефективність виробництва та інші соціально-економічні показники;

- аналізу платоспроможності населення як похідного значення від рівня доходів домогосподарств.

У процесі дослідження грошових доходів населення вивчають загальну масу економічних ресурсів, якими володіють і розпоряджаються домогосподарства. Не менше значення має оцінка потенційних можливостей домогосподарств щодо придбання товарів і послуг.

В Україні доходи домогосподарств розглядаються як основна складова сукупних ресурсів. Своєю чергою, сукупні ресурси домогосподарства складаються із загальних доходів, використаних заощаджень, приросту позик, кредитів, боргів, взятих домогосподарством, а також — повернутих домогосподарству боргів. Вони поділяються на дві частини: загальні доходи та використані готівкові заощадження, сальдо боргів, позик і кредитів.

Складові сукупних ресурсів показані схематично на рис. 9.1.

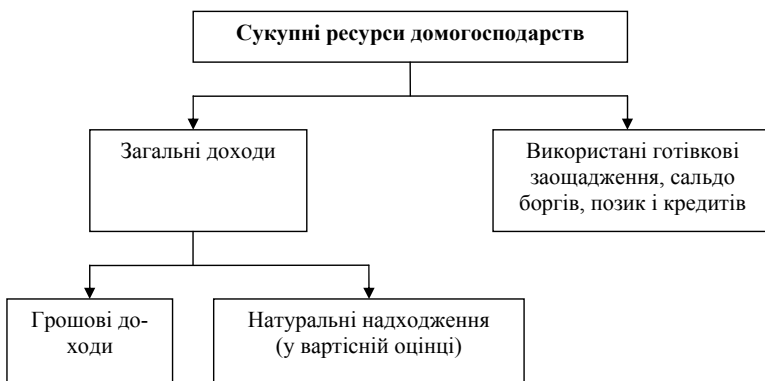

Рис. 9.1. Складові сукупних ресурсів домогосподарств

Загальні доходи складаються з грошових та натуральних надходжень (у вартісній оцінці). Вони поєднують грошові доходи, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних затрат на її виробництво), в порядку самозаготівель, вартість грошової допомоги та подарованих родичами та іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, суму пільг та субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива, а також — суму пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

Грошові доходи домогосподарства складаються:

- з суми грошових та натуральних (в грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за

- винятком податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань). До оплати праці належить заробітна плата, премії, інші винагороди, виплати і допомоги, отримані за основним і додатковими місцями роботи як у грошовій, так і в натуральній формах оплати відповідно чинного законодавства;
- з доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, до яких належать особисті доходи від підприємницької, фермерської та самостійної господарської діяльності громадян (без урахування видатків, пов'язаних з цією діяльністю);
  - з доходів від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів;
  - з надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих в порядку самозаготівель.

Доходи від особистого підсобного господарства мають дві складові:

1) грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві та отриманої домогосподарством в порядку самозаготівель;

2) вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. При розрахунку цього доходу виключаються матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні витрати, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрива, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). До цього показника також входить вартість отриманих з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також — вартість спожитих продуктів, отриманих у порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді; — з соціальних допомог, пенсій, стипендій, грошових допомог від родичів і інших осіб та інших грошових доходів.

Пенсії — всі види трудових і соціальних пенсій: за віком, за інвалідністю, через з втрату годувальника, соціальні, військовослужбовцям та інші.

Стипендії — всі види стипендій, які виплачуються учням професійно-технічних навчальних закладів, студентам, які навчаються з відривом від виробництва у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, у т.ч. стипендії, які виплачуються підприємствами та організаціями, стипендії та інші виплати аспірантам, ординаторам.

Допомоги — всі види одноразових та щомісячних допомог, отриманих населенням з державного та місцевого бюджетів, фондів соціального захисту, від профспілкових організацій, за рахунок коштів підприємств та з інших джерел. Із загального обсягу допомог розрізняють:

1) допомогу по безробіттю — допомогу, яку отримують непрацюючі громадяни працездатного віку, які мають статус безробітних (зареєстровані в державній службі зайнятості);

2) допомогу малозабезпеченим сім'ям — адресну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, запроваджену з метою надання матеріальної підтримки найменш соціально захищеним верствам населення;

3) допомога на дітей — одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомога по догляду за дитиною у віці до 3 років, допомога сім'ям, які виховують дітей у віці від 3 до 6 років, грошові виплати матерям (батькам), які доглядають трьох і більше дітей віком до 16 років тощо;

4) інші допомоги — допомога сім'ям осіб, які загинули при виконанні службових обов'язків, допомога на поховання, всі види допомог від місцевої влади, допомога по догляду за інвалідами, особами похилого віку тощо.

Допомога від родичів та інших осіб має дві складові:

1) допомогу грошима — гроші, отримані в подарунок від родичів, знайомих, інших осіб;

2) допомогу від родичів та інших осіб продовольчими товарами у вартісній оцінці, яка здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Аліменти — на утримання неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо. Також по цій статті враховуються допомога, які виплачується органами соціального забезпечення під час розшуку батьків, які ухиляються від сплати аліментів.

Натуральні надходження у вартісній оцінці містять:

Пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива — сума грошових нарахувань відповідно відсоткам пільг на оплату окремих житлово-комунальних послуг різним категоріям населення (інвалідам, учасникам Великої Вітчизняної війни, учасникам бойових дій, багатодітним сім'ям, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тощо) та сума нарахованих субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого (побутового) палива.

Пільги на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку — частина вартості путівки на оздоровлення та відпочинок, оплачена підприємством, організацією, органом соціального захисту тощо, сума пільг на оплату телефону та на проїзд в міжміському транспорті окремих категорій населення.

Використання заощаджень, позики та повернені домогосподарству борги — сума використаних в обстежуваному періоді готівкових заощаджень, зменшення вкладів у банківських установах тощо. Також враховуються позичені гроші та гроші, повернені домогосподарству.

На підставі цих вибірових обстежень та балансів грошових доходів і витрат здійснюється статистичний аналіз матеріальної забезпеченості населення загалом, окремих соціальних груп (верств) населення та домогосподарств. До показників, що визначають розмір доходів господарств, належать:

- середній розмір грошових доходів у розрахунку на одне домогосподарство;
- середньомісячний грошовий дохід на душу населення, який розраховується діленням загального розміру грошових доходів за місяць на середню чисельність населення;
- середньомісячна номінальна заробітна плата робітників і службовців у галузях економіки (незалежно від форми власності та господарювання), яка розраховується шляхом ділення нарахованого місячного фонду оплати праці на середньомісячну чисельність робітників та службовців;
- середньомісячна реальна заробітна плата, яка розраховується діленням відповідної номінальної заробітної плати на індекс споживчих цін або множенням на індекс купівельної спроможності грошової одиниці.

Для певних соціальних груп визначаються суми та середній розмір призначених місячних пенсій за віком як співвідношення загальної суми призначених пенсій пенсіонерам, які перебувають на обліку в органах соціального захисту до загальної чисельності пенсіонерів.

Окрім середніх показників, використовуються відносні показники порівняння зі стандартом. Наприклад, співвідношення середнього розміру призначених місячних пенсій за віком та середньомісячної заробітної плати або порівняння середнього розміру призначених місячних пенсій за віком з мінімальним розміром пенсії.

Мінімальним розміром пенсії за віком вважається мінімальна грошова сума з урахуванням компенсаційних виплат у зв'язку зі зростанням споживчих цін, отримання яких гарантовано умовами, передбаченими чинним пенсійним законодавством.

Не вводяться до доходів та ресурсів домогосподарства кошти, отримані одним членом домогосподарства від іншого (наприклад, дітям на кишенькові витрати), безготівкові дотації держави на виховання дітей в дошкільних закладах та навчання в загальноосвітніх школах, технічних ліцєях та вищих навчальних закладах, на лікування, на безкоштовний проїзд у громадському транспорті окремих категорій громадян.

Структура сукупних ресурсів домогосподарств в Україні наведена в табл. 9.2.

Таблиця 9.2

**Структура сукупних ресурсів домогосподарств в Україні
за період 1999–2007 рр.**

Назва показника	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	332,0	422,9	520,8	608,1	708,6	911,8	1321,4	1611,7	2012,1
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	Відсотків								
Грошові доходи	63,8	68,1	75,8	80,0	81,1	85,1	86,4	87,6	89,0
- оплата праці	34,1	37,1	40,8	42,8	44,9	45,2	46,0	48,4	50,6
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	2,6	2,4	3,1	3,2	3,4	4,4	4,9	4,6	5,2
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,8	5,3	5,5	5,0	5,4	4,8	4,6	3,8	3,6
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою ¹	16,2	15,9	18,0	20,4	18,4	22,2	24,0	23,7	23,0
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	7,1	7,4	8,4	8,6	9,0	8,5	6,9	7,1	6,6
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	23,0	17,1	13,1	10,3	9,5	7,0	6,0	5,4	4,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	3,7	2,9	2,5	2,0	1,4	0,9	0,5	0,6	0,7
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг ²	0,9	0,9	0,7	0,7	1,0	0,9	0,6	0,6	0,5

¹ Починаючи з 2002 р. — з урахуванням субсидій на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу та палива, наданих готівкою.

² У 1999–2002 рр. — пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку.

Джерело: за даними Держкомстату України

Аналіз структури сукупних ресурсів за даними табл. 9.2 свідчить, що грошові доходи домогосподарств зросли на 16% з 1999 р по 2007 р. і складають відповідно 63,8% та 89,0%. Основною їх складовою залишається оплата праці, яка також зросла до 50,6% (2007 р.) порівнянно з 34,1% у 1999 р. Знизився відсоток у структурі сукупних ресурсів вартості спожитої

продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель з 23,0 до 4,8% відповідно. Зменшилися різні пільги та субсидії з 3,7 до 0,7% у 2007 р., порівнянно до 1999 р.

Зміна показників диференціації життєвого рівня населення України наведена в табл. 9.3.

Таблиця 9.3

Диференціація життєвого рівня населення України

Назва показника	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму: млн. осіб	...	39,2	39,9	39,8	35,2	30,3	25,3	23,1	13,2
у % до загальної чисельності населення	...	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	50,9	29,3
у % до попереднього року	...	...	101,5	100,0	88,4	86,1	83,5	91,3	57,1
<u>Довідково:</u> розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	...	270,1 ²	311,3	342,0	342,0	362,23 ³	423,0	472,0 ⁴	532,0
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	2,4	2,3	2,5	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,0
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	4,2	4,4	4,6	4,5	4,4	4,6	4,6	4,7	3,6

¹ У 2000–2006 рр. як критерій диференціації застосовувався показник «середньодушові сукупні витрати».

² У IV кварталі 2000 р.

³ У IV кварталі 2004 р.

⁴ У IV кварталі 2006 р.

Джерело: за даними Держкомстату України

Аналіз показників життєвого рівня населення України за даними табл. 9.3 свідчить, що чисельність населення із середньодушовими сукупними

витратами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, зменшилася з 80,2% у 2000 р. до 29,3% у 2007 р.

Квінтильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення зменшується з 2,4 до 2,0 разів відповідно з 1999 до 2007 рр.

Квінтильний коефіцієнт фондів також зменшується з 4,2 у 1999 р. до 3,6 разів у 2007 р.

Таким чином, зростає диференціація населення України за показником сукупних доходів, що свідчить про ієрархічність соціальних структур та формування нових груп носіїв стандартів якості життя.

В умовах сучасної економіки основними факторами нерівності домогосподарств за розміром сукупних та грошових доходів є відмінності в індивідуальних здібностях; первісний добробут домогосподарств та їхні інвестиційні можливості; диференціація в оплаті кваліфікованої та некваліфікованої праці; демографічні особливості та мобільність домогосподарств; розвиток системи соціального захисту; попит на кваліфіковану працю; нерівність між міським та сільським населенням; особливості приватизації підприємств; лібералізація цін, зарплати, торгівлі та ринку; лібералізація фінансових ринків; заробітки в тіньовій економіці; податкова реформа; реформа системи соціального захисту; нерівність в оплаті праці за галузями та регіонами; розширення території бідності. Сукупність цих чинників утворює соціально-економічний механізм формування величини доходів домогосподарств та їх диференціацію.

9.2. Витрати домогосподарств

Структура фінансів домогосподарств за напрямками розподілу коштів формується, виходячи з необхідності першочергового забезпечення розширеного відтворення робочої сили, тобто залежить від обсягу витрат на фізіологічні потреби населення, які є пріоритетними. Таким чином, що менший загальний фонд споживання країни, то більша питома вага витрат на життєзабезпечення населення і, відповідно, менші витрати на духовний розвиток людини та інвестиційна спроможність населення.

Витрати — це сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді, сума коштів, направлених ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески. Для всебічного аналізу використання ресурсів домогосподарств вивчаються грошові витрати, які відповідають наведеному вище визначенню, їх основна складова — споживчі витрати, а також обраховується зведений показник сукупних витрат.

Структура витрат домашніх господарств:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);
- витрати на духовний розвиток і освіту для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);
- податки та збори;
- страхові внески;
- довгострокові вклади населення в цінні папери і банківські депозити;
- витрати на розвиток приватного підприємництва.

Матеріальні цінності, які купує населення, називають матеріальними благами. Структуру витрат на матеріальні блага, що споживає населення, утворює співвідношення витрат на окремі види товарів (продукти харчування, одяг). У розвинених країнах сучасна структура споживання, яка визнана оптимальною, приблизно така: продукти харчування — 30%, інші матеріальні блага — 70%.

У розгорнутому вигляді споживчі витрати містять статті, наведені на рис. 9.2.

Рис. 9.2. Складові споживчих витрат

Статистика вивчає розмір споживчих витрат і їх склад загалом та в розрахунку на одне домогосподарство. Структура та співвідношення окремих складових споживчих витрат є показником матеріального добробуту населення та домогосподарств. Переважання частки витрат на непродовольчі товари та оплату послуг є свідченням матеріального благополуччя. Розмір

витрат є визначальним критерієм матеріального добробуту населення і домогосподарств, оскільки дає об'єктивнішу оцінку реальних доходів, у тому числі не декларованих.

Споживчі витрати — це грошові витрати домогосподарства на купівлю продуктів харчування, алкогольних та тютюнових виробів, непродовольчих товарів, а також — на оплату особистих послуг. Включаються всі витрати домогосподарств на ці цілі незалежно від місця їх здійснення (у торговельній мережі, зі складу підприємства, організації, на ринку чи у окремих громадян).

Грошові витрати поєднують споживчі витрати, витрати, пов'язані з веденням особистого підсобного господарства (купівля насіння, добрива, сільськогосподарського реманенту тощо), грошову допомогу родичам та іншим особам, витрати на купівлю нерухомості, на будівництво житла та господарських будівель, на придбання акцій, сертифікатів, валюти, вклади до банківських установ, аліменти, обов'язкові податки (крім прибуткового), збори та внески, а також — інші грошові витрати, які не згадувалися раніше. Грошові витрати поєднують суми, фактично сплачені домогосподарством за відповідними статтями, і не враховують вартість натуральних надходжень, пільг та субсидій.

Сукупні витрати складаються з грошових витрат, а також — вартості спожитих домогосподарством і подарованих ним родичам та іншим особам продовольчих товарів, отриманих з особистого підсобного господарства, в порядку самозаготівель або подарованих, суми пільг та субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, суми пільг на оплату телефону та проїзду у міжміському транспорті. Сукупні витрати характеризують структуру використання домогосподарством сукупних ресурсів і відображають реальний поточний стан матеріального добробуту домогосподарства.

Отже, сукупні витрати — складаються з суми споживчих та неспоживчих сукупних витрат. Сукупні витрати поєднують фактично сплачені грошові витрати домогосподарства, вартість натуральних надходжень, суми пільг та безготівкових субсидій. Оцінка натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів.

Споживчі сукупні витрати складаються з грошових витрат, а також — вартості спожитих домогосподарством продуктів харчування, отриманих з особистого підсобного господарства, в порядку самозаготівель або подарованих родичами та іншими особами, суми отриманих пільг та безготівкових субсидій на оплату житла, комунальних продуктів та послуг, суми пільг на оплату телефону, проїзду в транспорті, туристичних послуг, путівок для лікування, оздоровлення та відпочинку, на оплату ліків, вітамінів, інших аптекарських товарів, медичних послуг (в тому числі стоматологічних послуг, здійснення обстеження та отримання процедур, лікування в стаціонарі тощо).

Структура сукупних витрат в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство в Україні представлена в табл. 9.4.

Таблиця 9.4

**Структура сукупних витрат домогосподарств в Україні
за період 1999–2007 рр.**

Назва показника	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	426,5	541,3	607,0	658,3	736,8	903,5	1229,4	1442,8	1722,0
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків								
Споживчі сукупні витрати	96,6	93,3	93,7	92,8	93,3	92,6	91,1	90,5	90,0
Продукти харчування та безалкогольні напої	65,2	64,9	62,6	59,1	58,6	57,5	56,6	53,2	51,4
Алкогольні напої, тютюнові вироби	2,9	3,0	2,8	2,6	2,8	2,8	2,9	2,6	2,6
Непродовольчі товари та послуги	28,5	25,4	28,3	31,1	31,9	32,3	31,6	34,7	36,0
В тому числі									
Одяг і взуття	x	x	x	5,4	5,3	5,7	5,7	5,8	5,9
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	x	x	x	10,5	10,4	9,7	8,5	9,6	10,9
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	x	x	x	1,7	2,0	2,3	2,6	2,8	2,9
Охорона здоров'я	x	x	x	3,0	2,8	2,8	2,5	2,5	2,5
Транспорт	x	x	x	3,0	3,3	3,0	3,0	3,7	3,4
Зв'язок	x	x	x	1,3	1,5	1,8	2,1	2,6	2,6
Відпочинок і культура	x	x	x	1,9	2,3	2,4	2,6	2,4	2,4
Освіта	x	x	x	1,2	1,1	1,3	1,1	1,4	1,3
Ресторани та готелі	x	x	x	1,1	1,4	1,6	1,7	2,2	2,3
Різні товари і послуги	x	x	x	2,0	1,8	1,7	1,8	1,7	1,8
Неспоживчі сукупні витрати	3,4	6,7	6,3	7,2	6,7	7,4	8,9	9,5	10,0
<i>Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг</i>	8,6	6,9	9,0	9,2	8,7	7,7	6,4	7,1	8,5

Джерело: за даними Держкомстату України.

Аналіз розрахунків, наведених у табл. 9.4, свідчить, що сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство за період з 1999 р. по 2007 р. зросли майже в 4 рази, а саме: з 426,5 грн (1999 р.) до 1722,0 грн (2007 р.). В структурі витрат переважають споживчі сукупні витрати — в межах 90–96%, зокрема на продукти харчування та безалкогольні напої — від 51 до 65 %.

Також видно, що знизилися витрати на охорону здоров'я (з 3 % у 2002 р. до 2,5 % у 2007 р) та зросли витрати на транспорт і зв'язок.

Із 2002 р. змінено методологію визначення показників споживчих витрат відповідно до міжнародної Класифікації індивідуального споживання товарів та послуг за цілями (СОICOP-HBS(1997)), рекомендованої Євростатом. Згадана класифікація застосовується в обстеженнях витрат домогосподарств, а також для розрахунків макроекономічних показників щодо сектору домашніх господарств та при розрахунку (індексу споживчих цін ІСЦ).

9.3. Інвестування в людський капітал

У теорії людського капіталу вченими зазначається, що людина може безпосередньо впливати на розмір своїх майбутніх доходів шляхом підвищення освітнього і професійного рівня та реалізацією свого потенціалу. Отже, можна значно збільшити майбутні доходи, вкладаючи кошти у свою освіту і професійну підготовку, здоров'я, культуру, збільшуючи тим самим свій власний (приватний) людський капітал.

Зв'язок якості життя з інвестиціями в людський капітал та їхній вплив на економіку можна показати схематично (рис. 9.3).

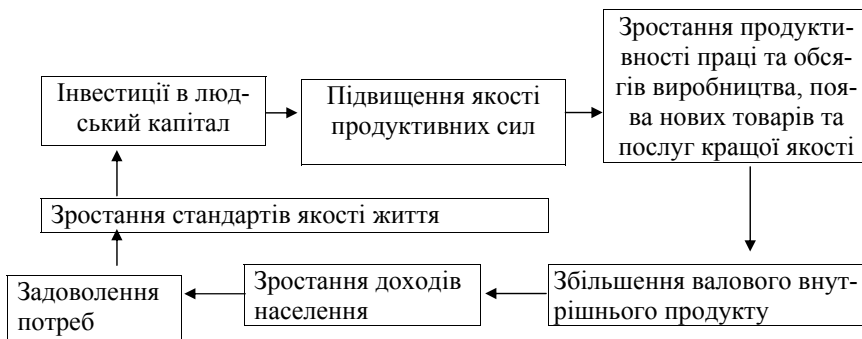

Рис. 9.3. Зв'язок якості життя з інвестиціями в людський капітал¹

¹ Базилюк А. В. Зв'язок якості життя з інвестиціями в людський капітал. / А. В. Базилюк, В. В. Гошовська // Формування ринкових відносин. — 2009. — № 1. — С. 166.

Необхідно зазначити, що інвестиції в людський капітал бувають різних видів. Передусім це, звичайно, витрати на харчування, освіту, підготовку за місцем роботи, витрати на збереження здоров'я і лікування, на відпочинок тощо. Вони є найочевиднішим, найпоширенішим, і, напевне, найважливішими видами інвестицій у людський капітал.

Джерела інвестицій в людський капітал в умовах ринкової економіки представлені на рис. 9.4.

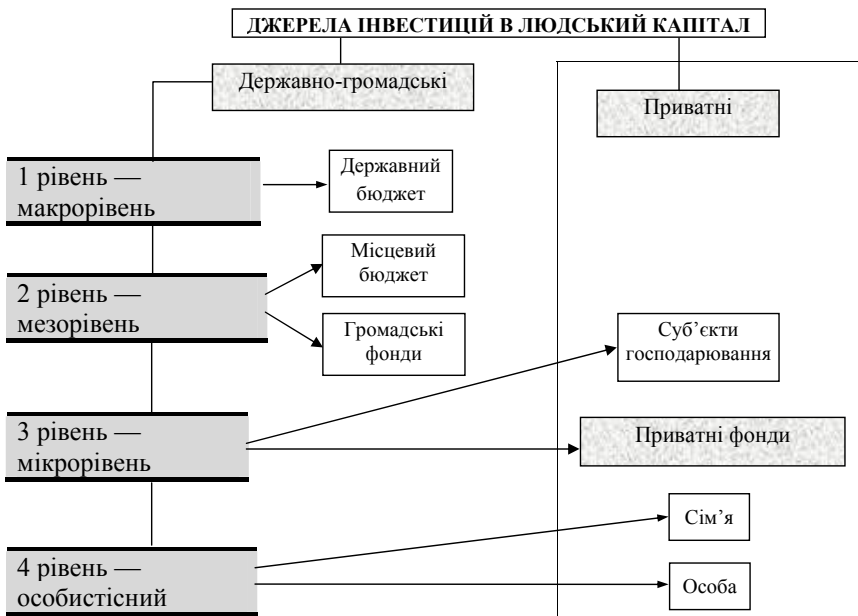

Рис. 9.4. Система джерел інвестування в людський капітал

Система джерел інвестицій в людський капітал показує, що відповідне інвестування здійснюється на 4 рівнях, а саме:

- а) особистісному — для формування людського капіталу окремих осіб;
- б) мікрорівні — для формування людського (трудового) капіталу суб'єктів господарювання;
- в) мезорівні — для формування людського капіталу регіонів і галузей;
- г) макрорівні — для формування сукупного людського капіталу країни.

Враховуючи те, що інвестування в людський капітал має забезпечити підвищення рівня та якості життя населення, фінансування повинне здійснюватися в певні сфери людського розвитку, які представлені на рис. 9.5.

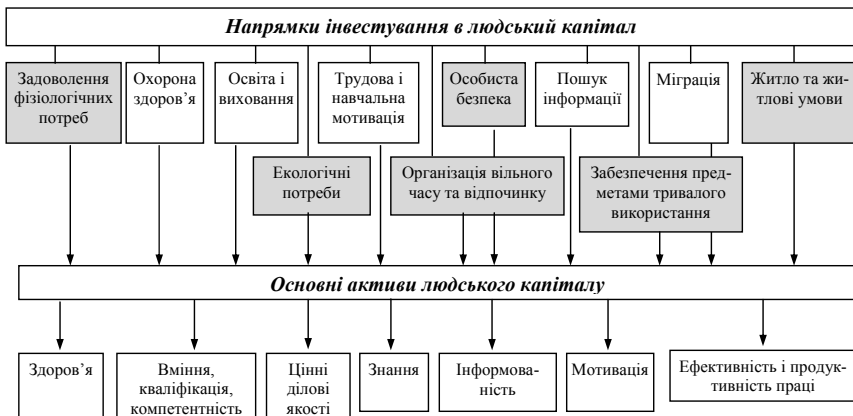

Рис. 9.5. Напрямки інвестування в людський капітал

З урахуванням представленої класифікації джерел та напрямків інвестування, людський капітал необхідно розглядати як сукупність витрат, які інвестуються, накопичуються і відтворюються людиною та спрямовані на збереження її здоров'я, набуття вміння, кваліфікації, знань, ділової активності; зростання продуктивності та ефективності праці на основі мотивації з метою забезпечення її потреб в конкретному історичному періоді.

На макрорівні основним джерелом фінансування людського розвитку є Державний бюджет України. Але на сьогодні видатки з нього на забезпечення зазначених питань є занадто низькими та недостатньо дієвими.

Загальна сума видатків за відповідними статтями представлена в табл. 9.5.

За даними Держкомстату України, Рахункової палати України, Міністерства фінансів України за рахунок Державного бюджету здійснюються видатки на фінансування охорони здоров'я, духовного та фізичного розвитку, освіти, соціального захисту і соціального забезпечення, охорону навколишнього середовища та житлово-комунальне господарство.

Якщо розглядати ці дані з позицій вкладання державних коштів в одну особу, то отримуємо значення, наведені в табл. 9.6.

Аналіз статистичних даних фінансування людського капіталу в Україні (табл. 9.6) показав, що видатки на одну особу за період з 2000 до 2009 рр. постійно зростають. Суттєве зростання фінансування людського розвитку відбулося в 2005 р. (майже в 2 рази) і в 2008–2009 рр. — на 500–600 грн на одну особу. Але цих витрат недостатньо для забезпечення належної якості життя.

Таблиця 9.5

Державне фінансування окремих сфер людського розвитку в Україні за період з 2000 до 2009 рр., млн грн

Стаття видачків	2000	%	2001	%	2002	%	2003	%	2004	%	2005	%	2006	%	2007	%	2008	%	2009	%
Охорона здоров'я	722,3	9,02	1073,3	10,9	1582	10,6	2352	14,3	3448	13,9	3508	7,5	4100	8,3	6321	11,4	7266	9,1	9259	8,9
Духовний та фізичний розвиток	133,4	1,66	125,7	1,3	425	2,8	645	3,9	1007	4,1	1274	2,8	1389	2,8	1988	3,6	3027	3,8	5274	5,1
Освіта	3454,4	43,2	4362,2	44,4	4989	33,7	5736	35,0	7200	28,9	9933	20,9	12122	24,5	15149	27,4	21136	26,4	24959	23,9
Соціальний захист та соціальне забезпечення	3698,4	46,3	4258,6	43,4	7273	48,9	6815	41,7	12173	49,0	31604	66,67	30284	61,3	29220	52,9	45639	56,9	61324	58,9
Житлово- комунальне господарство	-	-	-	-	51	0,4	83	0,6	107	0,4	110	0,3	181	0,4	724	1,4	993	1,2	412	0,4
Охорона на- вколишньо- го природ- ного середо- вища	-	-	-	-	528	3,6	726	4,5	896	3,7	981	2,1	1307	2,7	1809	3,3	2115	2,6	2832	2,8
Разом	8008,5	100	9819,8	100	14848	100	16357	100	24831	100	47410	100	49383	100	55211	100	80176	100	104060	100

Джерело: за даними Рахункової Палати України.

Таблиця 9.6

**Видатки з Державного бюджету на одну особу на рік
за період з 2000 до 2009 рр. (грн)**

Стаття видатків	2000 (факт)	2001 (факт)	2002 (факт)	2003 (факт)	2004 (факт)	2005 (факт)	2006 (факт)	2007 (факт)	2008 (факт)	2009* (план)
1. Чисельність населення, млн. осіб	49,43	48,923	48,457	48,004	47,280	46,929	46,646	46,372	46,144	45,89*
2. Охорона здоров'я	14,61	21,94	32,65	48,99	72,92	74,75	87,89	136,31	157,47	201,76
3. Духовний та фізичний розвиток	2,69	2,57	8,77	13,43	21,29	27,14	29,77	42,87	65,6	114,92
4. Освіта	69,88	89,16	102,95	119,5	152,28	211,66	259,87	326,69	458,0	543,88
5. Соціальний захист та соціальне забезпечення	74,82	87,05	150,1	141,9	257,47	673,44	649,23	630,15	989,0	1336,3
6. Житлово-комунальне господарство	-	-	1,05	1,73	2,26	2,34	3,88	15,61	21,52	8,98
7. Охорона навколишнього природного середовища	-	-	10,89	15,1	18,95	20,9	28,02	39,01	45,83	61,71
Разом	162	200,72	306,41	340,65	525,17	1010,23	1058,6	1190,64	1737,4	2267,55

Джерело: за даними Рахункової Палати України.

Якщо проаналізувати планові показники на 2009 р., то найбільша сума — видатків припадає на соціальний захист та соціальне забезпечення, а саме, в 2009 р. — 1336,3 грн, що на один місяць становить близько 112 грн, що є занадто малою сумою для задоволення найнеобхідніших потреб. Тому державні органи змушені відмовляти великій кількості населення, яке потребує цієї допомоги, щоб надати більшу суму тим особам, які вже її отримують.

Найменша сума видатків планується в 2009 р. на житлово-комунальне господарство, а саме 8,98 грн на одну особу на рік. Хоча, як показують розрахунки, житлова проблема є найбільш гострою в Україні.

Видатки за іншими статтями Державного бюджету на фінансування людського розвитку в перерахунку на одну особу також є незначними і не можуть суттєво вплинути на покращення якості життя населення.

За результатами аналізу соціальних видатків Державного бюджету України можна констатувати про необхідність розширення джерел фінансування, зокрема, за рахунок місцевого бюджету, громадських організацій та фондів, приватних інвестицій.

Інвестування в людський капітал забезпечить зростання економіки, адже відомо, що усі соціально-економічні явища взаємопов'язані та взаємозумовлені, отже, зв'язок (залежність) між ними має причинно-наслідковий характер.

Основним показником, який характеризує розмір інвестування в людський капітал є оплата праці, яка в структурі доходів активного населення України складає 60 % і більше. Переважно в межах цієї суми людина може здійснювати самоінвестування на відтворення власного (приватного) капіталу.

Визначимо взаємозалежність ВВП та середнього розміру оплати праці за допомогою кореляційно-регресійного аналізу (табл. 9.7).

Таблиця 9.7

Вихідні дані для розрахунку коефіцієнта кореляції та щільності зв'язку

Рік	ВВП на душу населення (тис. грн), X	Середня заробітна плата (тис. грн), Y	X*Y	X ²	Yx	(X — X) ²	(Y — Y) ²
2000	3,436	0,230	0,79	11,8	0,23	16,52	0,18
2001	4,195	0,311	1,304	17,59	0,31	10,92	0,11
2002	4,685	0,376	1,762	21,95	0,36	7,92	0,08
2003	5,591	0,462	2,583	31,26	0,45	3,64	0,04
2004	7,273	0,590	4,291	52,89	0,62	0,05	0,004
2005	8,885	0,806	7,161	78,94	0,78	1,92	0,02
2006	11,630	1,041	12,107	135,26	1,05	17,06	0,15
2007	14,312	1,351	19,336	204,83	1,32	46,4	0,49
Разом	60,007	5,167	49,33	554,54	5,12	104,43	1,074

Джерело: розрахунки здійснені за даними Держкомстату України

Для оцінки щільності зв'язку використовуємо рівняння прямої лінії:

$$Y_x = a + b \cdot x$$

На основі вихідних даних отримаємо таку систему нормальних рівнянь з двома невідомими:

$$\begin{cases} 5,167 = 8 \cdot a + 60,007 \cdot b \\ 49,33 = 60,007 \cdot a + 554,54 \cdot b \end{cases}$$

Звідси:

$$a = \frac{5,167 \cdot 554,54 - 60,007 \cdot 49,33}{8 \cdot 554,54 - 60,007 \cdot 60,007} = -0,11$$

$$8 \cdot (-0,11) + 60,007 \cdot b = 5,167$$

$$b = 0,1$$

$$Y_x = -0,11 + 0,1 \cdot x$$

Розрахунки Y_x наведені в табл. 9.7 та графік функції наведено на рис. 9.6.

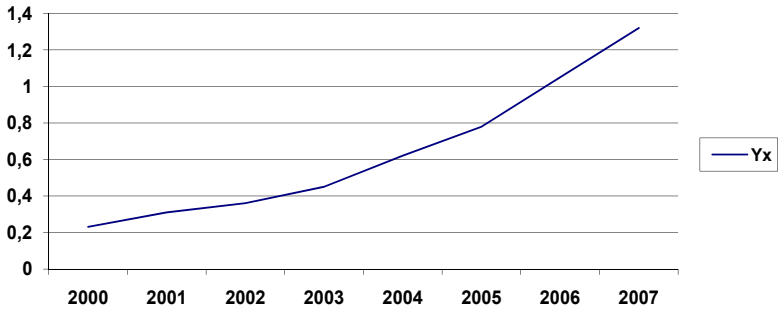

Рис. 9.6. Графік функції залежності заробітної плати і ВВП

Лінійний коефіцієнт кореляції розраховується за такими формулами:

$$\bar{X} = \frac{60,007}{8} = 7,5$$

$$\bar{Y} = \frac{5,167}{8} = 0,65$$

$$\overline{XY} = \frac{49,33}{8} = 6,17$$

$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum(x - \bar{x})^2}{n}} = \sqrt{\frac{104,43}{8}} = 3,61$$

$$\sigma_y = \sqrt{\frac{\sum(Y - \bar{Y})^2}{n}} = \sqrt{\frac{1,074}{8}} = 0,37$$

$$r = \frac{\overline{XY} - \bar{X} \cdot \bar{Y}}{\sigma_x \cdot \sigma_y} = \frac{6,17 - 7,5 \cdot 0,65}{3,61 \cdot 0,37} = 0,97$$

Коефіцієнт кореляції перевіряємо на істотність за відомими критеріями математичної статистики. Отже, між ВВП та оплатою праці існує тісний зв'язок.

Таким чином, інвестування в людський капітал збільшує розмір оплати праці, а отже зростає валовий внутрішній продукт. Також, зростання якості продуктивних сил, а, отже, і продуктивності праці, забезпечить за-

доволення потреб населення. Задоволеність життям є одним із показників підвищення якості життя населення. Формування нових стандартів якості життя характеризує суспільство як таке, що розвивається, і може бути конкурентоспроможним на світовому ринку. Зменшення інвестування в людський капітал призведе до непоправних економічних процесів та до зниження рівня і якості життя населення. Отже, соціальна політика держави має бути спрямована на підвищення не лише показників рівня життя, а і якості життя.

Підсумовуючи викладене вище, варто зазначити що фінанси домогосподарств — це сукупність економічних відносин, матеріалізованих у грошових потоках, у які вступають домашні господарства з приводу формування, розподілу і використання фондів коштів із метою задоволення матеріальних і духовних потреб своїх членів.

Фінанси домогосподарств поєднують доходи та витрати. Грошові доходи домогосподарства складаються:

- з суми грошових та натуральних (в грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань);
- з доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості;
- з доходів від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів;
- з надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель.

Витрати домашніх господарств спрямовуються на:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);
- витрати на духовний розвиток і освіту для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);
- податки та збори;
- страхові внески;
- довгострокові вклади населення в цінні папери і банківські депозити;
- витрати на розвиток приватного підприємництва.

Достатність надходжень та ефективне витрачання коштів домогосподарствами залежить від розвитку суспільства загалом та стану економіки зокрема.

Але для зростання рівня та якості життя населення необхідно здійснювати належне фінансування окремих сфер людського розвитку. Джерелами такого фінансування є державні та місцеві бюджети, громадські фонди, приватні фонди, суб'єкти господарювання та домогосподарства. Інвестування в людський капітал впливає не лише на розвиток людського потенціалу, а й на зростання ВВП України. Своєю чергою, зростання якості продуктивних сил, а, отже, і продуктивності праці, забезпечить задоволення потреб населення, що є одним із показників підвищення якості життя населення. Формування нових стандартів якості життя характеризує суспільство як таке, що розвивається, і може бути конкурентоспроможним на світовому ринку.

Отже, фінансове забезпечення домогосподарств має бути спрямоване на підвищення не лише показників рівня життя, а й якості життя.

Питання для самоперевірки

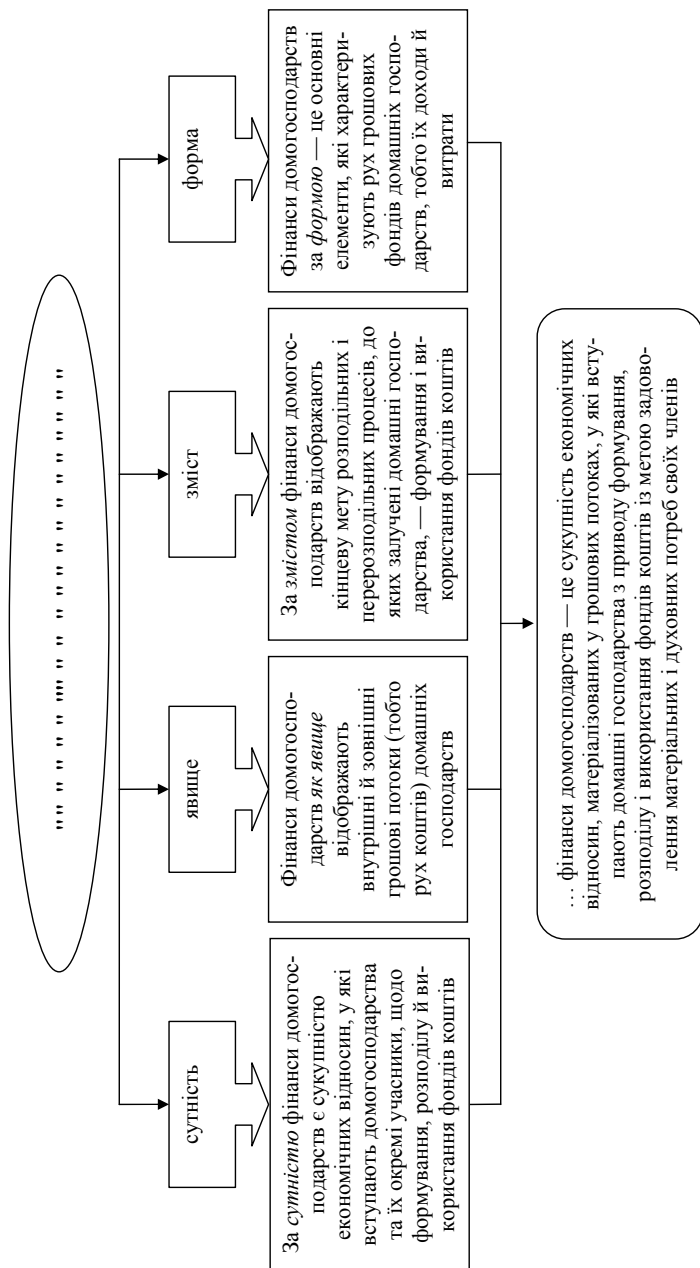
1. Дайте визначення фінансів домогосподарств на основі узагальнення підходів до трактування категорії вітчизняними вченими.
2. Охарактеризуйте теорії, що звертають увагу на роль доходів населення.
3. У чому полягає сутність доходів домогосподарств та напрямки їх дослідження?
4. З яких складових формуються грошові доходи домогосподарств?
5. Які показники визначають розмір доходів домогосподарств?
6. Охарактеризуйте структуру сукупних ресурсів домогосподарств в Україні.
7. У чому полягає сутність витрат домогосподарств?
8. Охарактеризуйте структуру сукупних витрат домогосподарств в Україні.
9. Що є основною метою інвестування в людський капітал?
10. З'ясуйте зв'язок між якістю життя та інвестиціями в людський капітал.
11. Які ви бачите перспективи розвитку фінансів домогосподарств?

Тести

1. Які теорії звертали увагу на роль доходів населення?
  - а) теорія споживання;
  - б) монетаризм;
  - в) теорія утилітаризму;
  - г) концепція розширення можливого вибору людини.

2. Згідно з рекомендаціями ООН, домогосподарство — це:
  - а) сукупність фізичних осіб, що мають спільні економічні інтереси, функції, поведінку та джерела фінансування;
  - б) сукупність фізичних осіб, що проживають в одному приміщенні та ведуть спільне господарство;
  - в) група осіб, які досягли між собою певних домовленостей щодо забезпечення власного споживання;

3. Що слід вважати доходом домогосподарства:
  - а) максимальну кількість засобів споживання, які домогосподарство чи індивід можуть витратити за умови, що капітальна вартість майбутніх поступлень залишиться на попередньому рівні;
  - б) засоби існування домогосподарства незалежно від джерела їх утворення;
  - в) грошові надходження, одержані членами домогосподарства;
  - г) суму коштів, що були витрачені у звітному періоді.

4. До складу грошових доходів домогосподарств не належить:
  - а) вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель;
  - б) доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості;
  - в) надходження від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна;
  - г) доходи від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів.

5. Допомогу, яку отримують непрацюючі громадяни працездатного віку, що мають статус безробітних називають:
  - а) допомогою на дітей;
  - б) допомогою малозабезпеченим сім'ям;
  - в) допомогою по безробіттю;
  - г) пенсією.

6. Сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді, сума коштів, направлених ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески, — це:
  - а) доходи домогосподарств;
  - б) витрати домогосподарств;
  - в) бюджет домогосподарств.

7. Які з показників, характеризують стан доходів домогосподарств:
  - а) середньомісячна номінальна та реальна заробітні плати;
  - б) середній розмір грошових доходів у розрахунку на одне домогосподарство;
  - в) використання заощаджень та позик;
  - г) пільги на оплату житлово-комунальних послуг.

8. Чи належать до доходів домогосподарств дотації держави на виховання дітей у дошкільних навчальних закладах:
  - а) так;
  - б) ні.

9. Оберіть із загальної сукупності неспоживчі витрати домогосподарств:
  - а) сплата податків та інших обов'язкових платежів;
  - б) грошові та не грошові витрати на допомогу родичам та іншим особам;
  - в) вартість спожитих домогосподарством продуктів харчування;
  - г) суми повернених домогосподарством боргів.

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінанси домогосподарств»

Джерело: Юрій С. І. Фінанси домогосподарств: теоретичні підходи до трактування сутності / С. І. Юрій, Т. О. Кізіма // Фінанси України. — 2008. — № 8. — С. 1–10.

Література

1. Базилюк А. В., Гошовська В. В. Зв'язок якості життя з інвестиціями в людський капітал // Формування ринкових відносин в Україні. — 2009. — № 1. — С. 163–169.
2. Гошовська В. В. Оцінка тенденцій змін у становищі домогосподарств в умовах трансформаційної економіки в Україні // Вісник БДАУ — 2008. — № 55. — С. 46–52.
3. Грішнова О. А. Людський розвиток: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2006. — 308 с.
4. Кізіма Т. О. Особисті (персональні) фінанси: необхідність відокремлення та перспективи розвитку в умовах ринку / Т. О. Кізіма // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 11. — С. 197–203
5. Ковалюк О. М. Сімейні господарства України: принципи, механізми, перспективи: Навч. посіб. / О. М. Ковалюк, Г. А. Лех, С. К. Реверчук. — К.: Атіка, 2002. — 176 с.
6. Марущак Н. П. Людський капітал як фактор розвитку економіки України.
7. Рівень і якість життя населення: Монографія. / Під ред. Є. П. Кушнарьова — Х., 2004. — 272 с.
8. Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
9. Юрій С. І. Фінанси домогосподарств: теоретичні підходи до трактування сутності / С. І. Юрій, Т. О. Кізіма // Фінанси України. — 2008. — № 8. — С. 3–11.

Тема 10

ФОНДИ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Основні терміни та поняття

Державне соціальне страхування, соціальне забезпечення, економічні цільові фонди, компенсація, матеріальна допомога, заохочувальні виплати, добровільні внески, Пенсійний фонд, соціальні цільові фонди, фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; Фонд соціального страхування від тимчасової втрати працездатності; фонд Чорнобиля; цільові фонди.

10.1. Соціально-економічна роль фондів цільового призначення

Фонди цільового призначення є сукупністю коштів, що знаходяться в розпорядженні центральних або місцевих органів влади і мають цільове призначення. Вони є важливою ланкою фінансової системи. Порядок їх утворення і використання регламентуються фінансовим правом. Фонди цільового призначення — один із методів перерозподілу національного доходу на користь певних соціальних груп населення. Держава мобілізує частину доходів населення для фінансування своїх заходів. Кошти, усупільнені фондами цільового призначення, використовуються для процесу відтворення.

Цільові фонди з'явилися раніше, ніж єдиний центральний фонд — державний бюджет — у вигляді спеціальних фондів і особливих рахунків. Із розширенням діяльності держава потребувала дедалі нових видатків. Кошти для їх відшкодування нагромаджувалися в особливих фондах і використовувалися для спеціальних цілей.

Такі фонди, зазвичай, мали тимчасовий характер. З виконанням державою запланованих заходів вони припиняли свої функції. З огляду на це, кількість спеціальних фондів постійно змінювалася: одні — зникали, а інші — з'являлися. Загалом спостерігалася тенденція до збільшення кількості й обсягу фондів.

Із зміцненням централізованої держави починається період уніфікації фондів. На основі об'єднання різних фондів створюється державний бюджет.

У сучасних умовах поряд із бюджетом знову зростає значення **фондів цільового призначення**. Збільшення кількості фондів й обсягу фінансових ресурсів, що акумулюється в них, пояснюється низкою причин.

По-перше, в органів державної влади з'являються додаткові кошти для регулювання господарського життя і надання фінансової підтримки підприємству, особливо в умовах нестабільної економіки. *По-друге*, ці фонди призначені для розв'язання нових завдань, які потребують особливої уваги з боку держави. *По-третє*, за наявності активного сальдо фонди цільового призначення можуть використовуватися як одне з джерел покриття бюджетного дефіциту.

Головна причина створення фондів цільового призначення — необхідність виділення дуже важливих для суспільства витрат у спеціальні групи й забезпечення їх самостійними джерелами фінансування.

Матеріальною основою цільових фондів є національний дохід, у процесі розподілу якого здійснюється формування фондів.

Методами мобілізації національного доходу для формування фондів є:

- спеціальні податки та збори;
- кошти державного бюджету і кредит.

Основний метод — це спеціальні податки та збори, встановлені законодавством. Загалом, **принципи організації централізованих фондів** фінансових ресурсів можна сформулювати так:

- відрахування до фондів централізовано визначається державною відповідними законами і є її власністю;
- відрахування до фондів є обов'язковими платежами й можуть стягуватися примусово;
- витрати з фондів здійснюються лише на визначені потреби, передбачені законами України.

Цільові фонди мають виконувати важливі завдання. Необхідно забезпечити фінансовими ресурсами заходи щодо розвитку науки й техніки, науково-дослідних робіт, освоєння новітніх технологій та виробництва нових видів продукції для розвитку паливно-енергетичного комплексу, а також збільшити обсяги соціальної підтримки незаможних верств населення та забезпечити необхідний рівень життя.

10.2. Класифікація фондів цільового призначення

У державах світу формуються різні цільові фонди, які відображають специфічні риси фінансової системи цих країн. В Україні державні цільові фонди поділяються на дві групи: загальнодержавні й місцеві. **Загальнодержавні цільові фонди** — це фонди, які створюються на загальнодержавному рівні з метою фінансування державних програм. **Місцеві фонди** формуються місцевими органами самоврядування для забезпечення місцевих програм.

Загальнодержавні цільові фонди поділяються на дві групи. Першу утворюють *постійні фонди*, створення яких пов'язане з реалізацією певних функцій держави. Так, у реалізації соціальної функції особливу увагу приділяють соціальному страхуванню. Тому окремо створюються спеціальні фонди для гарантованого забезпечення соціального страхування. Другу групу становлять *тимчасові фонди*, які формуються з метою прискореного вирішення актуальних проблем розвитку суспільства. Вони створюються у разі конкретної потреби і після вирішення проблеми припиняють існування.

За критерієм відносин із державним бюджетом державні цільові фонди поділяються на бюджетні й позабюджетні. **Бюджетні** — це фонди, які входять до складу державного бюджету, фінансування видатків яких здійснюється за рахунок коштів держбюджету. При цьому частина фондів фінансується за рахунок загального фонду, інша частина — за рахунок спеціального фонду. Забезпечення видатків бюджетних державних цільових фондів зі спеціального фонду, зазвичай, має основою цільове надходження доходів.

До бюджетних фондів України належать: фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, Державний інноваційний фонд, Фонд України соціального захисту інвалідів, Державний фонд охорони навколишнього середовища, Державний спеціалізований фонд фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях, Державний валютний фонд, Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву тощо.

Позабюджетні цільові фонди — це фонди, які не включаються до державного бюджету, мають самостійні джерела надходжень і здійснюють видатки незалежно від держбюджету.

До позабюджетних державних цільових фондів відносяться: Пенсійний фонд України, Фонд стабілізації підприємств та організацій, внесених до реєстру неплатоспроможних, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, Державний позабюджетний фонд приватизації, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

10.3. Джерела формування фінансових ресурсів фондів і напрямки фінансування

Державні цільові фонди формуються за рахунок надходжень, визначених законодавством. Доходи бюджетних фондів можуть акумулюватись у складі державного бюджету, а позабюджетних фондів — безпосередньо у бюджеті фондів. Залежно від призначення фонду, а також вимог до організації його діяльності, доходи можуть надходити тільки з певних джерел. Отже, не всі фонди можуть мати такі надходження, як дивіденди, проценти, доходи від продажу цінних паперів, обов'язкові відрахування, прибутки від комерційної діяльності та ін.

Основними джерелами фінансування державних цільових фондів в Україні є:

1. Для фондів, які мають важливе загальнодержавне значення, законодавством встановлюються *обов'язкові відрахування юридичних і фізичних осіб* до складу доходів фондів. Наприклад, до Пенсійного фонду України, Фонду соціального страхування, Державного фонду охорони навколишнього природного середовища;

2. *Обов'язкові внески певними категоріями юридичних і фізичних осіб* коштів до фондів на визначених умовах їх використання. Прикладом є страхові внески до фондів загальнообов'язкового соціального страхування;

3. *Виплати коштів Державного бюджету до фондів* з метою фінансування певних програм, або цільові бюджетні виплати. Так, до фондів, які одержують кошти з Державного бюджету України, належать Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування на випадок безробіття, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань та ін.

4. *Доходи*, що надходять до фондів від розміщення тимчасово вільних коштів у комерційних банках, якщо вони мають вільні грошові кошти й використовують їх як депозити в банках;

5. *Надходження у вигляді дивідендів і процентів*, нарахованих на цінні папери та корпоративні права, придбані в попередні періоди. Правління фонду має проводити активну інвестиційну політику з метою збільшення доходів, а також участі в корпоративному управлінні.

6. *Доходи від продажу й перепродажу* цінних паперів і корпоративних прав у процесі формування та використання інвестиційного портфеля фонду;

7. *Надходження як погашення позик*, які надавалися фондом юридичним і фізичним особам у попередні періоди. Погашення позик зараховується як надходження доходної частини фонду в поточному періоді.

8. З метою фінансування видатків фонду за нестачі коштів, формування раціональної структури інвестиційного портфеля, впровадження нових технологій тощо, фонди можуть брати *кредити та позики*.

9. З метою сприяння діяльності фонду в реалізації накреслених програм можуть здійснюватися *добровільні й благодійні грошові внески* юридичних і фізичних осіб.

10. *Прибутки від комерційної діяльності*, яку здійснюють фонди як юридичні особи.

11. *Надходження за рахунок фінансових санкцій*, які згідно із законодавством застосовуються до осіб, що порушують умови здійснення обов'язкових зборів і платежів.

Фонди формують свої доходи за рахунок джерел, передбачених законодавством. Не всі фонди мають можливість залучати фінансові ресурси у вигляді обов'язкових платежів юридичних і фізичних осіб, і не кожен з них передбачає проведення інвестиційної діяльності й операцій із цінними паперами. Не завжди є можливості використовувати вільні кошти як депозити, а також мобілізувати доходи шляхом одержання позик.

Використовуються фінансові ресурси фондів відповідно до цільового призначення згідно з вимогами, які регламентують порядок створення й здійснення діяльності фонду.

10.4. Державні фонди в Україні, види, розміри та методика нарахування внесків до них

Державне соціальне страхування відіграє важливу роль у розвитку суспільства. З метою фінансового забезпечення соціального захисту населення в Україні створені такі **державні фонди**: Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків. Передбачається створити фонд медичного страхування.

Пенсійний фонд України як самостійна фінансова структура був створений у 1991 році для виконання Закону України «Про пенсійне забезпечення». Він сформований задля забезпечення пенсійного страхування. До основних завдань Пенсійного фонду належать: забезпечення виплат пенсій громадянам України, які мають право на її одержання, збір та акумуляція внесків, призначених для пенсійного забезпечення та виплати допомоги; фінансування загальнодержавного й регіональних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів та інших категорій населення; організація виплат пенсій громадянам, які виїхали за межі України.

Фонд має право займатися комерційною діяльністю, пов'язаною з інвестуванням в цінні папери та депозити комерційних банків. Йому дозволяється брати участь у заснуванні підприємств і вкладенні фінансових

ресурсів до їх капіталів. Фонд може проводити грошово-речові лотереї та здійснювати благодійні заходи.

Доходи Пенсійного фонду формуються за рахунок двох основних джерел: обов'язкових внесків підприємств, установ і громадян, коштів державного бюджету. Частина коштів надходить за рахунок капіталізації (вклади в комерційні структури) тимчасово вільних коштів. Крім того, Фонд мобілізує добровільні внески юридичних осіб, доходи від фінансових санкцій. За потреби він може брати кредити банків.

Переважна частина доходів фонду — це власні доходи, становлять близько 90% усіх надходжень. У структурі власних надходжень більше 80% складають обов'язкові внески суб'єктів підприємницької діяльності — встановлені законодавством України відрахування підприємств, бюджетних та громадських установ до Пенсійного фонду. Їх розмір залежить від суми витрат на оплату праці, що виплачується працівникам. На сьогодні такі внески підприємств визначені в розмірі 32% доходу оплати праці. Сюди належать також кошти, що надходять до фонду від платників єдиного сільськогосподарського податку.

Розмір страхових платежів громадян залежить від розміру заробітної плати та інших доходів: 2%, якщо дохід перевищує 150 грн на місяць, 1% менше 150 грн.

До переданих доходів фонду належать кошти, що передаються з державного та місцевого бюджетів, а також із державних цільових фондів. До них, зокрема, належать цільові надходження державного бюджету на виплату пенсій військовослужбовцям, працівникам органів Міністерства внутрішніх справ України, інвалідам з дитинства. Фонд Чорнобиля перераховує частину своїх доходів задля забезпечення пенсійних виплат громадянам, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Перерахування з місцевих бюджетів використовуються для фінансування виплат допомоги по догляду за дитиною.

Грошові кошти Пенсійного фонду України **використовуються** на фінансування таких заходів:

- *виплата соціальних і трудових пенсій* — за віком, за інвалідністю, при втраті годувальника; за вислугу років та ін.;
- *виплата допомоги по догляду за дитиною* та щомісячна допомога на кожну дитину при досягненні нею віку, встановленого чинним законодавством;
- *підвищення пенсій* у зв'язку зі змінами індексу споживчих цін і зростанням заробітної плати;
- *реалізація державних, регіональних й обласних програм* соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, дітей та інших категорій населення;

- *забезпечення поточної діяльності* й утримання органів управління фондом;
- *організація та проведення масово-роз'яснювальної роботи.*

За наявності профіциту бюджету Пенсійного фонду, сума коштів, що перевищує видатки, може використовуватися на погашення зобов'язань фонду, що мали місце в минулому; фінансування інвестиційної діяльності фонду; збільшення розміру пенсійних виплат і допомоги; на придбання державних пакетів акцій.

У випадку дефіциту бюджету Пенсійного фонду, його фінансування здійснюється за рахунок впровадження нових форм надходжень, використання кредитів, здійснення ефективного управління заборгованості фонду юридичних та фізичних осіб. Особливо важливим є впорядкування видатків за рахунок скорочення витрат на обслуговування операцій, зменшення необґрунтованих пільг пенсіонерам, оптимізація надбавок.

Управління фондом здійснює спеціальний орган — Пенсійний фонд України.

Фонд загальнообов'язкового соціального страхування на випадок безробіття створений для здійснення страхування на випадок втрати місця роботи, акумуляції страхових внесків, та контролю за використанням коштів для надання соціальних послуг.

Фонд є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією, діяльність якої регулюється законодавством України про обов'язкове державне соціальне страхування, Законом України «Про зайнятість населення», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття».

Мета створення фонду — сприяння забезпеченню ефективної зайнятості, запобігання безробіттю, створення нових робочих місць та ін.

Джерелами формування фонду є:

- кошти державного й місцевого бюджетів;
- обов'язкові внески підприємств, установ та організацій усіх форм власності незалежно від виду діяльності;
- обов'язкові внески фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності;
- обов'язкові збори з фізичних осіб, що працюють на умовах контракту;
- добровільні внески громадян, громадських організацій, іноземних фірм та інші надходження;
- кошти служби зайнятості за надання послуг підприємницьким структурам;
- цільові фінансові відрахування підприємств у випадках відмови прийняття на роботу та у випадках порушення строків інформування служби зайнятості про звільнення робітників.

Нормативи обов'язкових відрахувань до фонду щороку визначає Верховна Рада України при затвердженні бюджету. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття створюється на державному й місцевому рівнях.

На державному рівні основними напрямками **використання фонду** є:

- розвиток центрів підготовки, навчання та профорієнтації вивільнюваних працівників;
- проведення наукових досліджень з проблем рівноваги ринку праці й зайнятості населення;
- надання допомоги державним і місцевим центрам зайнятості;
- відшкодування Пенсійному фонду витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію осіб відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» та ін.

На місцевому рівні основними напрямками використання фонду є: професійна орієнтація населення, професійне навчання безробітних, сприяння їх працевлаштуванню; виплати допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги по безробіттю; надання безпроцентної позики безробітним для здійснення підприємницької діяльності; організація додаткових робочих місць та ін.

Контроль за правильним нарахуванням і переказом підприємствами збору на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття здійснюється органами державної служби зайнятості.

Кошти, які надходять до фонду зайнятості населення, повинні спрямовуватися у повному обсязі на соціальний захист населення від безробіття та оподаткуванню не підлягають.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності належить до цільових позабюджетних страхових фондів. Фонд є самостійною некомерційною самоврядною організацією.

Фонд створений задля забезпечення надходження та акумуляції збору на обов'язкове соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратам, зумовленими народженням та похованням та інших коштів, призначених для фінансування матеріального забезпечення та соціальних послуг, види яких передбачені законом.

Джерелами формування коштів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності виступають:

- страхові внески роботодавців у розмірі 2,5% до фонду заробітної плати;
- страхові платежі найманих працівників у розмірі 0,25–0,5% із заробітної плати та інших доходів (для осіб, що одержують зарплату до 150 грн 0,25%; для тих, хто має зарплату більше 150 грн — 0,5%);

- асигнування із Державного бюджету України;
- благодійні внески підприємств, установ, організаційні та фізичних осіб;
- прибуток, одержаний від тимчасово вільних коштів Фонду на депозитному рахунку;
- нарахування пені у випадках несплати страхових внесків у встановлений строк, штрафів та інших фінансових санкцій застосованих до страхувальників та посадових осіб.

У формі фінансових санкцій фонд може одержувати такі кошти: за порушення строків реєстрації страхувальника або несвоєчасну сплату страхових внесків накладається штраф в розмірі 50% суми належних внесків із дня, коли страхувальник повинен був зареєструватися, за порушення порядку витрачання страхових коштів установлений штраф у розмірі 50% належної до сплати суми внесків; на суму недоїмки нараховується пеня, виходячи з 120% облікової ставки НБУ, що діяла на момент сплати.

При цьому слід звернути увагу на те, що не сплачені в строк страхові внески, пеня і штраф стягуються до фонду в безспірному порядку.

Основними **напрямами використання** Фонду соціального страхування є:

- виплати допомог за тимчасовою непрацездатністю, у зв'язку з вагітністю і пологами, при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на поховання (близько 70% витрат);
- витрати на санаторно-курортне лікування і відпочинок (близько 25% витрат);
- повне або часткове фінансування дитячих та студентських таборів та позашкільного обслуговування учнів;
- витрати на забезпечення поточної діяльності фонду й утримання органів управління (близько 4% витрат);
- інші витрати.

Кошти фонду можуть витратитися страхувальниками лише згідно з їхнім цільовим призначенням у встановленому порядку. Витрати за рахунок внесків сплачуються страхувальником із його каси або через його поточний рахунок в установах банку.

Контроль за своєчасним і повним надходженням страхових внесків та інших платежів, а також правильністю витрат коштів здійснюють страховики, профспілкові комітети, органи Фонду.

Близьким за сутністю до цього Фонду є *Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань*. Фонд створений з метою проведення профілактичних заходів з охорони праці, відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві

від нещасних випадків, відшкодування їм заподіяною матеріальної та моральної шкоди.

Фонд проводить збір та акумуляцію страхових внесків, має автономну незалежну систему фінансування. Джерелами доходів Фонду є: внески роботодавців у розмірі 0,2–13,8 % від обсягу продажу чи фонду оплати праці відповідно до рівня професійного ризику; штрафні санкції за порушення законодавства з безпеки праці; доходи від розміщення тимчасово вільних коштів; благодійних внесків та інших надходжень, отримання яких не суперечить законодавству.

Основними напрямками **використання коштів Фонду** є:

- *відшкодування* матеріальної і моральної шкоди застрахованим і членам їхньої сімей шляхом здійснення соціальних виплат;
- *відновлення* здоров'я та працездатності потерпілим від нещасних випадків;
- *проведення* профілактичних заходів, спрямованих на запобігання нещасним випадкам на виробництві;
- *створення* резервів коштів Фонду для забезпечення його стабільного функціонування.

Управління коштами здійснює некомерційна самоврядна організація — *Фонд соціального страхування від нещасних випадків, на виробництві та професійних захворювань* який діє під контролем держави, представників застрахованих осіб і роботодавців.

Склад тимчасових фондів цільового призначення досить мобільний. У різні роки до їх складу в Україні належали Фонд розвитку паливно-енергетичного комплексу, Фонд розвитку промисловості, Фонд конверсії, Фонд охорони праці, Фонд соціального захисту інвалідів та ін.

Особливе місце в системі фондів цільового призначення посідає Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Фонд Чорнобиля можна розглядати як тимчасовий, тому що він призначений для ліквідації наслідків аварії. З іншого боку, цей процес триватиме досить довго, внаслідок чого видатки Фонду мають ознаки постійних. З 1999 р. формування Фонду скасовано, а його видатки передані до бюджету.

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення фондів цільового призначення та назвіть принципи їх формування.
2. Наведіть класифікацію державних цільових фондів.
3. У чому полягає специфіка постійних (тимчасових) фондів?
4. Назвіть основні джерела фінансування державних цільових фондів.
5. Мета та завдання створення Пенсійного фонду України.
6. На фінансування яких заходів спрямовані кошти Пенсійного фонду України?
7. Назвіть джерела формування фондів місцевого самоврядування.
8. З якою метою створений Фонд загальнообов'язкового соціального страхування на випадок безробіття та які джерела його формування?
9. Які джерела формування та напрямки використання цільових фондів: соціального страхування з тимчасової втрати працездатності?
10. Прокоментуйте значення державних цільових фондів для фінансової системи України.

Тести

1. Назвіть, які цільові фонди належать до соціальних:
  - а) Пенсійний фонд;
  - б) Державний дорожній фонд України;
  - в) Фонд Чорнобиля;
  - г) Державний фонд охорони навколишнього природного середовища (та інші);
  - д) Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.
2. Методами мобілізації коштів до цільових фондів є:
  - а) спеціальні податки і збори;
  - б) кошти державного бюджету і кредит;
  - в) міжнародні фінансові інвестиції;
  - г) правильні відповіді а) б);
  - д) немає правильної відповіді.
3. За критерієм відносин із державним бюджетом державні цільові фонди поділяються на:
  - а) постійні та тимчасові;
  - б) бюджетні і позабюджетні;
  - в) правильно а) і б);
  - г) немає правильної відповіді.

4. Позабюджетні фонди — це:
  - а) фінансові ресурси, які знаходяться у Державному бюджеті;
  - б) фінансові ресурси, які знаходяться в місцевих бюджетах;
  - в) фінансові ресурси, які не входять до складу Державного бюджету.
  - г) правильної відповіді немає.

5. Основними джерелами фінансування Пенсійного фонду України є:
  - а) обов'язкові відрахування юридичних і фізичних осіб до складу доходів фондів;
  - б) обов'язкові внески певними категоріями юридичних і фізичних осіб коштів до фондів на визначених умовах їх використання;
  - в) доходи, що надходять у фонди від розміщення тимчасово вільних коштів у комерційних банках;
  - г) немає правильної відповіді.

6. Грошові кошти Пенсійного фонду України використовуються на фінансування таких заходів:
  - а) виплата соціальних і трудових пенсій — за віком, за інвалідністю, при втраті годувальника; за вислугу років та ін.;
  - б) виплата допомоги по догляду за дитиною та щомісячна допомога на кожну дитину при досягненні нею віку, встановленого чинним законодавством;
  - в) відновлення здоров'я та працездатності потерпілим від нещасних випадків;
  - г) проведення профілактичних заходів, спрямованих на запобігання нещасним випадком на виробництві;
  - д) немає правильної відповіді.

7. На державному рівні основними напрямками використання фонду загальнообов'язкового соціального страхування є:
  - а) розвиток центрів підготовки, навчання та профорієнтації вивільнюваних працівників;
  - б) проведення наукових досліджень з проблем рівноваги ринку праці й зайнятості населення;
  - в) підвищення пенсій у зв'язку зі змінами індексу споживчих цін і зростанням заробітної плати;
  - г) всі відповіді правильні;
  - д) немає правильної відповіді.

8. Фонди місцевого призначення створюються на основі:
  - а) рішення місцевих органів влади;
  - б) постанов Кабінету міністрів України;

- в) указів Президента України;
  - г) законів України;
  - д) немає правильної відповіді.
9. За методами створення страхові фонди можуть бути:
- а) добровільними;
  - б) матеріальними;
  - в) обов'язковими;
  - г) грошовими.
10. Страхові фонди створюються:
- а) на підприємствах;
  - б) при Кабінеті Міністрів;
  - в) в Міністерстві;
  - г) при місцевих органах самоврядування.
11. Позабюджетні фонди — це:
- а) фінансові ресурси, які знаходяться у Державному бюджеті;
  - б) фінансові ресурси, які знаходяться в місцевих бюджетах;
  - в) фінансові ресурси, які не входять до складу Державного бюджету.
  - г) немає правильної відповіді.

Узагальнення підходів до трактування категорії «державні цільові фонди»

Автор	Визначення
В. І. Оспішев, Л. І. Лачкова, О. П. Близнюк та ін.	Державні цільові фонди як фінансова категорія — це фонди фінансових ресурсів, створені державою для задоволення соціальних та економічних проблем населення на розширене виробництво, розвитку науково-технічного потенціалу держави тощо ¹
Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко	Позабюджетні державні фонди — це фонди фінансових ресурсів, що утворюються на державному і місцевому рівнях за рахунок обов'язкових платежів підприємств та організацій незалежно від форм їх власності та господарювання, обсяги яких, переважно належать до собівартості виробленої продукції, виконаних робіт і наданих послуг ²

¹ Фінанси: Навч. посіб. / В. І. Оспішев, Л. І. Лачкова, О. П. Близнюк та ін.; За ред. В. І. Оспішева. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — С. 26

² Карпінський Б. А. Фінансова система. — Навч. посіб. / Б. А. Карпінський, О. В. Герасименко. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — С. 35.

В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик	Державні цільові фонди — це форма перерозподілу і використання фінансових ресурсів, залучених державою для фінансування суспільних потреб із визначенням джерел, які мають цільові призначення ¹
О. Д. Василик, К. В. Павлюк	Державні цільові фонди — це фонди, які створені відповідно до законодавства України і формуються за рахунок визначених ним внесків юридичних і фізичних осіб ²
А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк	Фонди державні цільові — фонди, створені відповідно до законодавства України і сформовані за рахунок визначених цим законодавством податків і зборів (обов'язкових платежів) юридичних та фізичних осіб ³

Література

1. *Гнибіденко І.* Пенсійна реформа в Україні: стан, проблеми, перспективи / І. Гнибіденко // *Економіка України*. — 2007. — № 4. — С. 4–12.
2. *Мельніков С. А.* Розвиток системи пенсійного страхування України в контексті інформаційної економіки / С. А. Мельніков // *Актуальні проблеми економіки*. — 2008. — № 5. — С. 231–238.
3. *Колосок А. М.* Соціальне страхування в контексті становлення соціального діалогу / А. М. Колосок // *Актуальні проблеми економіки*. — 2008. — № 3. — С. 129–136.
4. *Столяров В. Ф.* Економічний аналіз соціального страхування / В. Ф. Столяров, Л. І. Васечко // *Фінанси України*. — 2007. — № 2. — С. 31–44.
5. *Момотюк Л. Є.* Роль недержавних пенсійних фондів у системі пенсійного забезпечення // *Фінанси України*. — 2006. — № 5. — С. 71–78.
6. *Пенсійне та соціальне страхування: консультації, роз'яснення спеціалістів міністерств та відомств, нормат. база, форми звітності* Авер'янова Є., Артем'єва Л., Бударіна Л., / А. Бабак (голов.ред.) — Д.: Баланс-Клуб, 2008. — 176 с.
7. *Конопліна Ю. С.* Соціальне страхування: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл., які навч. за освітньо-проф. програмою бакалавра з напрямку підготовки «Фінанси і кредит». — С.: Університетська книга, 2008. — 224 с.
8. *Григораш Г. В.* Системи соціального страхування зарубіжних країн: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Г. В. Григораш, Т. Ф. Григораш, В. Я. Олійник, І. Т. Субачов / Дніпропетровська держ. фінансова академія. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 144 с.
9. *Боднарук М. І.* Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку / М. І. Боднарук. — Ч.: Рута, 2002. — 247 с.
10. *Юрій С. І.* Соціальне страхування: Підруч. для студ. вищих навч. закладів. / С. І. Юрій, М. П. Шаварина, Н. В. Шаманська — К.: Кондор, 2004. — 464 с.

¹ Базилевич В. Д. Державні фінанси: Навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. і перероб. / В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик / За заг. ред. В. Д. Базилевича — К.: Атіка, 2004. — С. 122.

² Василик О. Д. Державні фінанси України: Підручник. / О. Д. Василик, К. В. Павлюк — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — С. 577.

³ Загородній А. Г. Фінансово-економічний словник. / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк — К.: Знання, 2007. — С. 296.

Тема 11

СТРАХОВІ ФОНДИ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ

Основні терміни та поняття

Ризик; страхування; страховий ринок; страховик; страхувальник; об'єкти страхування; добровільне страхування; страховий ринок України; страхова компанія; особисте страхування; майнове страхування; страхування відповідальності; страхові посередники; страхові агенти; страхові брокери; актуарій; сюрвейсер; аварійний комісар; диспашер.

11.1. Соціально-економічний зміст і роль страхування в умовах ринкової економіки

Формування в Україні ринкової економіки, розбудова її інфраструктури, створення дієвих механізмів господарювання для всіх суб'єктів ринку та соціальні перетворення в державі зумовлюють суттєві зміни в організації страхової справи.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 року, з подальшими змінами і доповненнями, **страхування** — це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб за настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Отже **страхування** — це система економічних відносин, а будь-які відносини передбачають наявність, як мінімум, двох суб'єктів. У страховій справі страховик та страхувальник — головні суб'єкти страхового ринку України.

Страховий ринок — це сфера економічних відносин, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги та здійснюється акт їх купівлі-продажу.

Страховик — це фінансова установа, яка створена у формі акціонерного, повного, командитного товариства або товариства з додатковою відповідальністю, а в окремих випадках — і державної організації (фонди соціального страхування), що має статус юридичної особи та володіє ліцензією на право здійснення страхової діяльності.

Страхувальник — це юридична або фізична особа, яка уклала договір на страхування (або є страхувальником згідно з чинним законодавством), сплатила належні внески і має право за настання страхового випадку

отримати відшкодування в межах застрахованої відповідальності або страхової суми, обумовленої в полісі.

Виходячи з цього, **страхування** — це двосторонні економічні відносини, які полягають у тому, що страховальник, сплачуючи грошовий внесок, забезпечує собі (чи третій особі) за настання події, обумовленої договором або законом, суму виплати з боку страховика, який утримує певний обсяг відповідальності і для її забезпечення поповнює та ефективно розміщує резерви, вживає превентивні (попереджувальні) заходи, спрямовані на зменшення ризику, а за потреби — перестраховує частину своєї відповідальності.

Об'єктами страхування є майнові інтереси, пов'язані:

- з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страховальника або застрахованої особи (особисте страхування);
- з володінням, користуванням та розпорядженням майном (майнове страхування);
- з відшкодуванням страховальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності), рис. 11.1.

Рис. 11.1. Класифікація страхування за об'єктами

Найважливіша класифікаційна ознака у страхуванні — **форма проведення**. За цією ознакою страхування поділяється на добровільне й обов'язкове.

Добровільне страхування — форма страхування, що здійснюється на підставі добровільно укладеного договору між страховиком і страховальником, згідно з правилами страхування, що їх розробляє страховик і реєструє в Уповноваженому органі. Добровільному страхуванню підлягає: страхування життя, страхування від нещасних випадків, медичне страхування,

страхування інвестицій, страхування судових витрат, страхування фінансових ризиків, страхування вантажів та багажу, страхування кредитів, інші види добровільного страхування.

Обов'язкове страхування — форма страхування, що ґрунтується на принципах обов'язковості як для страхувальника, так і для страховика. Такому страхуванню підлягає: страхування спортсменів вищих категорій, авіаційне страхування, страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, страхування засобів водного транспорту, страхування об'єктів космічної діяльності, інші види.

Сучасне страхування ґрунтується на певних специфічних принципах, до яких, насамперед, належать: конкурентність, страховий ризик, страховий інтерес, максимальна сумлінність, відшкодування в межах реально завданих збитків, франшиза, суброгація, контрибуція, співстрахування і перестрахування, диверсифікація.

Із розвитком ринкових відносин зростає міра ризику, отже, зростає потреба суспільства у засобах захисту та механізмах обмеження ризику. Страхування компенсує збитки (або частину їх) у грошовій формі, а не відшкодовує товарно-матеріальні цінності і, таким чином, не може повністю усунути порушений хід відтворювального процесу. Але воно послаблює залежність суспільного виробництва і окремого підприємця від непередбачуваних небажаних випадків і є виробленим суспільством механізмом боротьби із порушенням економічної рівноваги. Така часткова або повна компенсація збитків — не єдина функція страхування. Існують й інші, зокрема: ризикована, функція створення і використання страхових резервів (фондів), функція заощадження коштів та превентивна.

У чому ж полягає роль **страхування в ринковій економіці**?

По-перше, страхування надає впевненості в розвитку бізнесу, тому що в умовах формування приватної власності не можна централізовано в наказовому порядку керувати розміщенням фінансових ресурсів. Таке управління — справа окремого власника, причому діє він згідно зі своїми інтересами, що постійно коригуються ситуацією, на ринках товарів, цінних паперів, кредитів. Жоден власник не інвестує свого капіталу в розвиток виробництва тих чи інших товарів або у сферу послуг, не врахувавши можливого ризику втрати авансованих ресурсів.

Завдяки переданню за окрему, порівняно невелику, плату відповідальності за наслідки ризикованих подій страховим організаціям інвестор упевнений, що в разі пожежі, стихійного лиха чи крадіжки завдані збитки будуть відшкодовані.

Страхування дуже важливе як для тих підприємств, що вже давно функціонують, так і для новостворених, або тих, що тільки організуються і ще не набули достатнього виробничого потенціалу та не нагромадили власних резервних фондів. Страхування не лише забезпечує відшкодування

фактичних збитків, зумовлених певною подією. Наявність відповідної страхової угоди дає змогу впевненіше користуватися кредитом, щоб спорудити чи придбати необхідні засоби виробництва, поповнити товарну масу у торговельній мережі тощо.

Часто страхування сприяє появі й упровадженню нової техніки та технологій, наукових розробок.

По-друге, страхування дає змогу оптимізувати ресурси, спрямовані на організацію економічної безпеки, оскільки страховий захист є проявом економічної безпеки фізичних і юридичних осіб. Воно дає змогу досягти раціональної структури коштів, що спрямовуються на запобігання (або оперативне усунення) наслідкам стихії чи іншим чинникам, які перешкоджають діяльності тієї чи іншої особи.

Страхування, маючи великі можливості маневрування резервами, є важливою ланкою формування всієї системи економічної безпеки. Така роль стає реальною тільки за належного рівня розвитку страхової справи.

По-третє, страхування забезпечує раціональне формування й використання коштів, призначених для здійснення соціальних програм. Світовий досвід довів доцільність нагромадження і використання коштів на соціальні програми страховим методом. Сформовані цим методом ресурси застосовуються як доповнення до державних ресурсів, спрямованих на фінансування освіти, охорони здоров'я, пенсійне забезпечення та деякі інші соціальні заходи.

Страховий метод формування й використання коштів соціального спрямування усуває знеособлення таких коштів, а завдяки цьому й зрівнялівку в їх розподілі, коли однакові за розміром пенсії одержують головні конструктори та прибиральниці, підвищує відповідальність за якість медичних та інших послуг.

Створення завдяки страхуванню можливостей нагромадити кошти для виплати майбутніх пенсій, придбання житла, оплати витрат на навчання у вищому навчальному закладі сприяє тому, щоб кожен громадянин реалізував свої можливості і задовольнив потреби. У такому разі зменшується навантаження на державний бюджет, а контроль за раціональним використанням коштів переноситься безпосередньо на споживача соціальних послуг і виплат.

І, *по-четверте*, у страхуванні створюються значні резерви грошових ресурсів, які стають джерелом зростання інвестицій в економіку. Грошові резерви тим відрізняються від натуральних, що вони навіть і тоді, коли тимчасово виходять із обігу коштів конкретного підприємства-власника, не перестають «працювати» на нього та економіку країни загалом.

Ресурси, які тимчасово вивільняються на одних підприємствах, через кредитну систему, ринок цінних паперів, інвестиційні товариства переходять у користування інших суб'єктів господарювання. Останні, своєю чергою, сплачують власникам залучених ресурсів відсотки — дивіденди.

Страхові компанії, отримуючи прибуток від інвестиційної діяльності, дістають змогу знижувати тарифи на страхові послуги, збільшувати власні резерви, здійснювати відрахування до бюджету, стимулювати персонал, збільшувати дивіденди своїх акціонерів.

Акумуляовані у страхових компаніях ресурси через систему інвестування сприяють розширенню виробництва або прискоренню виконання інших програм. Це вигідно страхувальникам, страховим компаніям, банкам та іншим підприємницьким структурам і державі загалом.

Отже, в ринковій економіці страхування має величезні можливості сприяти економічному й соціальному розвитку нашої держави, задовольняти інтереси щодо захисту життя і здоров'я, майна та доходів як юридичних, так і фізичних осіб.

11.2. Структура національного страхового ринку України та основні проблеми його розвитку

Страховий ринок України — це частина фінансового ринку, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист, формується попит і пропозиція на нього.

Головною функцією національного страхового ринку є акумуляція та розподіл страхового фонду з метою страхового захисту суспільства.

Об'єктивна необхідність виникнення та розвитку страхового ринку зумовлюється наявністю суспільної потреби на страхові послуги та наявністю страховика, здатного їх задовольнити.

В Україні періодом створення страхового ринку вважають початок 90-х років. Саме тоді виникли перші приватні **страхові компанії**, які поклали край тотальній монополії Держстраху. Серед них: «Омета-Інстер», «Ризик», «Скайд», «Саламандра», «Скайд-вест», «АСКО-Прометей», «Росток», «Славія» тощо. На страховий ринок України прийшли провідні та досить відомі іноземні страхові компанії, що діють переважно через спільну страхову діяльність. Так з'явився альянс «Омета-Інстер» — «Ллойд» (Англія), Українсько-ізраїльське товариство «Страхова компанія «Система резервних фондів», пряме представництво відкрила австрійська фірма «Safe invest».

Страхова компанія — це юридично оформлена одиниця підприємницької діяльності у формі акціонерного, повного, командитного товариства з повною відповідальністю, яка має ліцензію на право здійснення страхової діяльності.

Усі компанії страхового ринку України можна поділити таким чином:

1) за формою власності (приватні, акціонерні, взаємні, державні, урядові тощо);

2) за характером операцій (спеціалізовані, універсальні та перестраховальні);

3) за територіальним критерієм (місцеві, регіональні, національні і транснаціональні);

4) за розміром статутного капіталу та обсягами нагромадження страхових платежів (великі, середні, малі).

Рис. 11.2. Найтипівші організаційні форми функціонування страхових організацій України

В Україні Комітетом у справах нагляду за страховою діяльністю в 1997 році було зареєстровано близько 700 страховиків, але за період з 1998 по 2003 роки відкликано ліцензії майже у 250 із них. Найгрубіші порушення страхового законодавства виявлені в компаніях: «Укар» (Харків), «Альбіна» (Львів), «Аспек» (Чернігів), «Херсон-Аско» (Херсон), «Укрін і К» (Київ) тощо. Основна причина — нездатність значної частини страховиків виконувати взяті на себе зобов'язання перед страхувальником.

До внутрішньої структури страхового ринку нашої держави належать:

- страхові продукти (послуги за конкретними видами договорів страхування);
- система організації продажів страхових полісів та формування попиту на страхові продукти;
- гнучка система тарифів (ціни, пільги, знижки, націнки, штрафи, пеня тощо);
- власна інфраструктура страховика (агентства, контори, філії, представництва, канали комерційного зв'язку);
- матеріальні та фінансові ресурси, що визначають становище страховика;

- людські ресурси страхової компанії;
- фінансове становище страхової компанії та довіру до неї з боку фінансових інститутів;
- ліквідність страхового фонду.

Зовнішнє середовище страхового ринку складається з елементів, якими страховик може управляти, та з тих, на які він впливати не може, але повинен їх враховувати у своїй діяльності.

До складових, на які страховик може впливати, належать: ринковий попит, конкуренція, ноу-хау страхових послуг, інфраструктура страхового ринку тощо.

До складових, на які страхові компанії впливати не можуть, належать: чисельність населення, його вікова та статева структури, сезон міграції, купівельна спроможність населення тощо.

Отже, **страховий ринок** — це відкрита система, здатна до розширення та звуження, залежна як від загальної економічної ситуації в країні, так і від активності страховика.

Залежно від критерію, покладеного в основу класифікації страхового ринку України, розрізняють інституціональну, територіальну, галузеву та організаційну структури.

Інституціональна структура ґрунтується на розмежуванні приватної, публічної або комбінованої форми власності, на якій створюється страхова організація. Вона може бути представлена акціонерними, корпоративними, взаємними та державними страховими компаніями.

Територіальна структура страхового ринку представлена на рис. 11.3.

Рис. 11.3. Територіальна структура національного страхового ринку

За галузевою ознакою розрізняють ринки особистого, майнового страхування та страхування відповідальності. Кожна із названих ланок має свою структуру (сегментацію).

Особисте страхування — це галузь страхування, в якій об'єктом страхових відносин є життя, здоров'я, працездатність та пенсійне забезпечення людини. Таке страхування спрямоване на забезпечення захисту сімейних доходів громадян, а також на нагромадження ними коштів для підвищення рівня свого фінансового благополуччя. До особистого страхування належать такі види страхування: страхування життя і здоров'я громадян, страхування від нещасних випадків, медичне страхування, страхування спортсменів вищих категорій, працівників державної лісової охорони, спеціалістів ветеринарної медицини, службових осіб державних податкових інспекції, суддів, донорів крові, народних депутатів, працівників прокуратури, митних органів, осіб складу органів і підрозділів внутрішніх справ, контрольно-ревізійної служби в Україні тощо.

Майнове страхування — це галузь страхування, в якій об'єктом страхування є майно, що належить юридичним або фізичним особам. До майнового страхування належать такі види страхування: страхування залізничного, наземного, повітряного, водного транспорту, страхування вантажів та багажу, страхування кредитів, фінансових ризиків, виданих гарантій, страхування авіаційних суден, врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень у державних сільськогосподарських підприємствах тощо.

Страхування відповідальності — це галузь страхування, де об'єктом є відповідальність перед третіми особами в разі, якщо їм внаслідок діяльності або бездіяльності страховальника буде завдано шкоди. Страхування відповідальності охоплює такі види страхування: страхування цивільної відповідальності власників наземного, повітряного, водного транспорту, страхування відповідальності перед третіми особами.

Організаційна структура страхового ринку може бути представлена у вигляді страхових компаній, страхових спілок, асоціацій та страхових пулів, товариств взаємного страхування, страхових посередників (див. рис. 11.4).

Рис. 11.4. Структура посередників страхового ринку України

Страховий посередник — це одна із трьох головних дійових осіб на страховому ринку поряд зі страхувальником і страховиком.

Страхові агенти — це громадяни або юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності, а саме: укладають договори страхування, одержують страхові платежі, виконують роботи, пов'язані зі здійсненням страхових виплат та страхових відшкодувань. Агенти є представниками страховика і діють в його інтересах за винагороду на підставі договору доручення зі страховиком.

Посередницька діяльність страхових брокерів у страхуванні здійснюється як винятковий вид діяльності і може поєднувати консультування, експертно-інформаційні послуги, роботу, пов'язану з підготовкою, укладанням та виконанням (супроводом) договорів страхування, в тому числі щодо врегулювання збитків у частині одержання перерахування страхових платежів, страхових виплат та страхових відшкодувань за угодою зі страхувальником, інші посередницькі послуги у страхуванні.

Страхові брокери — це юридичні особи або громадяни, які зареєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності та здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні як страхувальник, а також брокери не мають права отримувати та перераховувати страхові платежі, страхові виплати та виплати страхового відшкодування.

Актуарій — це офіційно вповноважена особа, котра, маючи відповідну фахову підготовку, за допомогою методів математичної статистики обчислює страхові тарифи і на котру покладається відповідальність за те, щоб страхові фонди уможливіювали виконання компаніями своїх зобов'язань за виданими полісами.

Сюрвейсер — це експерт, інспектор, агент страховика, який оглядає судна, вантажі та інше майно, що приймається на страхування.

Аварійний комісар — це особа, яка на прохання страховика з'ясовує причини настання страхового випадку та розмір збитків (у страхуванні переважно транспортних ризиків).

Диспашер (джастер) — це фахівець у галузі морського права, який здійснює розрахунки з розподілу витрат за загальною аварією між судном, вантажем і фрахтом.

До основних проблем розвитку національного страхового ринку належать: недосконалість страхового законодавства, фінансово-економічну нестабільність країни, відсутність державної цілеспрямованої політики щодо розвитку страхування та низьку страхову культуру населення. Упровадження обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів наштовхнулося на перешкоди законодавчого характеру,

існують випадки зволікання страхових компаній із виплатами страхових сум і страхових відшкодувань, неправомірних відмов від виплат усупереч страховому законодавству. Усе це свідчить про незадовільне державне регулювання страхової діяльності та недосконалу систему державного контролю за фінансовою надійністю страховиків.

11.3. Зарубіжна практика страхування

До країн із найбільш високим рівнем розвитку страхової справи належать: США, Німеччина, Італія, Швейцарія, Японія, Великобританія, Франція та Бельгія.

Страховий ринок Сполучених Штатів Америки. Американський страховий бізнес відрізняється величезним розмахом і не має собі рівних у світі. Американські страхові монополії контролюють близько 50 % загалом страхового ринку індустріально розвинених країн світу. У США працює понад 8 тис. компаній майнового страхування і близько 2 тис. компаній по страхуванню життя громадян.

Кожен штат має своє страхове законодавство і свій наглядовий орган. Єдиного федерального Закону про страхування та єдиного федерального органу по нагляду за страховою діяльністю немає. Кожен штат висуває свої вимоги щодо мінімального рівня капіталу, видів страхування, проводить ревізію підконтрольних страхових компаній, здійснює загальне регулювання страхової діяльності шляхом видачі ліцензії брокерам, агентам і самим страховим компаніям.

У США існують два типи страхових компаній: акціонерні товариства і товариства взаємного страхування. Державних страхових фірм не існує. Акції акціонерних товариств може придбати як фізична, так і юридична особа.

Законодавчо передбачена спеціалізація страхових компаній на проведенні операцій по страхуванню життя і майна громадян. Активи всіх страхових компаній складають приблизно 1,6 трлн дол. У середньому активи однієї страхової компанії складають 950 млн дол., а на 12 найбільших компаній припадає 45 млрд дол.

У США широко використовується електронний банк даних по всіх страхових компаніях, що дає можливість розподілити компанії за рівнями ризику, розмірами премії тощо.

Однією з найважливіших особливостей найбільших страхових компаній зі страхування життя є та обставина, що завдяки високому авторитету на їхнє зберігання передаються багатомільярдні грошові засоби, що належать різним пенсійним фондам. Основне завдання страхових компаній у цьому випадку — шляхом розумної інвестиційної політики забезпечити

приріст довірених грошових засобів. За зберігання цих фінансових ресурсів страхові компанії стягують комісійну винагороду. І навіть помірні її розміри — 0,1% від узятих на зберігання сум приносять мільйонні доходи.

Інвестиційні вкладення мають величезне значення для американських компаній зі страхування життя. Статистика показує, що в 2002 р. страхові витрати і виплати страхових сум таких компаній склали 118% від зібраної премії, тим часом, прибуток їх за підсумками року склав 6,9 млрд дол. Авжеж він був отриманий не за рахунок прямих страхових операцій, а за рахунок інвестицій.

Однак важливим залишається й те, що величезні інвестиційні ресурси перетворюють страхові компанії в один із найвпливовіших зовнішніх центрів фінансового контролю стосовно промислових корпорацій.

Найбільші страхові компанії світу, і, насамперед, Сполучених Штатів Америки, є фінансовими конгломератами: через дочірні компанії вони можуть крім страхування займатися наданням кредитів і позик, організувати чекове обслуговування клієнтів, емітувати розрахункові кредитні картки, проводити операції з нерухомістю, з цінними паперами, керувати майном і капіталом за дорученням своїх клієнтів.

Найбільшого розвитку у США отримало особисте страхування, яке поділяється на страхування життя, страхування ренти або пенсії та страхування від хвороб і нещасних випадків. Страхування життя, своєю чергою, поділяється на страхування на випадок смерті і страхування-внесок. На частку цього виду страхування в США припадає 3/4 усіх договорів страхування життя.

Страхування-внесок розраховане на певний строк і страхова сума виплачується при досягненні застрахованою особою визначеного (обумовленого договором) віку. Часто цей вид страхування проводиться в комбінації зі страхуванням на випадок смерті.

Другим, за значенням, видом страхування в США стало страхування кредитно-фінансової сфери, що значною мірою характеризується поширенням у країні принципів кредитних розрахунків у сфері торгівлі і послуг.

Характерною рисою страхової системи Сполучених Штатів є участь у процесі страхування різних посередників, тобто страховий поліс приймається через страхового агента або брокера. Загальна їхня кількість в країні досягає 0,5 млн. осіб. Страхові агенти, зазвичай, діють у межах довгострокового договору і взаємодіють з однією фірмою-страховиком, продаючи поліси від її імені. Незалежні агенти (брокери) одержують від клієнта доручення укласти договір страхування на визначених умовах, а потім підшуковують потрібну страхову компанію. Брокерством займаються як окремі особи, так і великі спеціалізовані фірми, зокрема: «Марш енд Макленнс», «Олександр енд Олександр».

Провідними компаніями страхового ринку США є:

1) «*State Farm Mutual Automobile Insurance Company*» (*Bloomington, Illinois*) — це найбільша транснаціональна компанія зі страхування майна, яка заснована в 1922 р. Компанія укладає різні види договорів страхування: індивідуальні і колективні, договори про страхування транспортних засобів, страхування на випадок ушкодження або загибелі майна громадян в результаті аварії, пожежі, вибуху, шторму, договори про страхування від нещасних випадків, на випадок різних небезпек і ризиків, договори авіаційного страхування, перестраховування тощо. Цей страховик здійснює діяльність на території США і Канади.

2) «*СИТНА*» — одна з головних широко диверсифікованих страхових корпорацій США, яка заснована в 1982 р. На чолі «СИТНА» знаходиться холдинг зі штаб-квартирою у Філадельфії. Головні інтереси корпорації пов'язані зі страхуванням майна і відповідальності страхувальників. Ряд дочірніх фірм займаються пенсійним, особистим страхуванням та брокерськими операціями. Відділення компанії діють у 160 країнах світу, у них зайняті більше 48 тис. осіб.

3) «*American International Group*» — це найбільший у США страховик торговельних і промислових ризиків, який діє з 1919 р. і є холдинговою компанією зі штаб-квартирою в Нью-Йорку, що контролює 44 дочірні компанії в різних країнах світу. Усі компанії групи об'єднані в шість спеціалізованих відділень.

4) «*All-State Insurance Company*» — одна з найбільших транснаціональних корпорацій зі страхування майна громадян, яка заснована в 1931 р. у штаті Іллінойс. Компанія має різні види договорів страхування: від пожеж, повені, землетрусів, автомобільних катастроф, нещасних випадків, страху авіапасажирів тощо. Володіє 15 дочірніми компаніями.

5) «*Continental Corporation*» — четверта за розміром страхова корпорація США, заснована в 1853 р. Є диверсифікованою корпорацією зі штабом, що нараховує 16,5 тис. осіб. Надає широкий спектр страхових послуг майже в 100 країнах світу. Останніми роками компанія послідовно провадить лінію на розвиток ділових зв'язків із транснаціональними корпораціями. Закордонну діяльність здійснює в Західній Європі, насамперед, у ФРН, Канаді, Південно-Східній Азії. Спеціалізується на транспортному страхуванні і перестрахованні.

Страховий ринок Німеччини. Страховий ринок Німеччини останніми роками характеризується динамічним розвитком. Щорічний приріст обсягу надходження страхових платежів складає в Німеччині 10%. Особисте страхування в структурі національного страхового ринку займає близько 37%. Медичне страхування, що користується трохи меншою популярністю, ніж в інших країнах Західної Європи, складає близько 12% загального обсягу надходження страхових платежів. Майнове страхування займає 51% національного страхового ринку в Німеччині.

Сектор особистого страхування в Німеччині відчуває зростаючу конкуренцію з боку комерційних банків, що прагнуть організувати страхове обслуговування клієнтів через операційні зали комерційних банків. Загалом прибутковість операцій у секторі страхового обслуговування фізичних осіб вища (займає 87% німецького страхового ринку), ніж у секторі страхового обслуговування юридичних осіб (13% відповідно).

Страхова справа в Німеччині розділена між системою державного соціального забезпечення і приватним сектором страхових послуг. Соціальне страхування обов'язкове для всіх найманих працівників і роботодавців, якщо вони не охоплені сектором приватних страхових справ. Мається на увазі пенсійне страхування, страхування на випадок безробіття, на випадок тимчасової втрати працездатності, страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань.

Приватний сектор страхових послуг у Німеччині представлений такими видами страховиків — акціонерні страхові компанії, товариства взаємного страхування і державні страхові корпорації.

Іноземним страховикам у Німеччині належить 13% страхового ринку, з них головні позиції традиційно займають страхові компанії зі Швейцарії (близько 9 % страхового ринку), що присутні на берегах Рейну вже більше 100 років. Страховики в Німеччині не мають права займатися якою-небудь іншою діяльністю, крім страхування.

Основним джерелом залучення клієнтів є робота незалежних страхових брокерів, що обслуговують різні страхові компанії. Загалом вони більш активні в страховому обслуговуванні юридичних осіб, тоді як страхові агенти переважно обслуговують страхові інтереси фізичних осіб. Цікавим є те, що ряд великих страхових компаній Німеччини, вирішуючи питання активізації, обходяться без дорогих послуг страхових посередників, інформуючи потенційних клієнтів про пропоновані страхові послуги шляхом розсилання відповідної інформації з пошти. Заощаджуючи на оплаті праці страхових посередників, ці страхові компанії мають значну статтю витрат з організації рекламних заходів і оплати поштових послуг.

Усі діючі в Німеччині національні й іноземні страхові компанії підлягають обов'язковому державному страховому нагляду з боку Федерального відомства нагляду за діяльністю страхових компаній (BAV), розташованого в Берліні. Основна мета діяльності федерального органу державного страхового нагляду — захист інтересів страхувальників. Це важливо, оскільки в Німеччині немає спеціального централізованого гарантійного фонду для відшкодування збитків страхувальникам через непередбачене банкрутство їхніх страховиків. Єдиний виняток із цього правила становить особливий гарантійний фонд страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів. Мається на увазі, що з цього фонду відшкодовується збиток учасникам дорожнього руху, що постраждали в результаті

дорожньо-транспортного випадку, якщо автовласник не мав поліса, що засвідчував би наявність у нього договору обов'язкового страхування цивільної відповідальності.

Обов'язкове страхування в Німеччині має дещо обмежений характер. Федеральне законодавство держави встановлює: обов'язкове страхування роботодавця за збиток найманим робітникам, заподіяний виробничою травмою або шкідливими умовами праці, обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників автотранспортних засобів за збиток перед третіми особами в результаті дорожньо-транспортного випадку та обов'язкове страхування професійної (цивільної) відповідальності авіаційних перевізників і диспетчерів з керування рухом цивільних повітряних суден, бухгалтерів, мисливців, операторів атомних енергетичних установок, споживачів атомної енергії і радіоактивних ізотопів, товаровиробників фармацевтичної продукції.

Найбільшими компаніями в галузі перестраховання є: Кельнське та Мюнхенське перестраховальні товариства, а до великих страхових компаній належать: страхове товариство «Колонія», концерн «Герлінг», страхова компанія «Альянс», що відзначила у 1990 р. своє сторіччя.

Західнонімецький страховий ринок поділений на 39 страхових груп, з яких 10 збирають 51% сумарної страхової премії. З великим відривом від конкурентів йдуть страхова група «Альянс», частка якої на ринку становить 20%, та страхова група «Фольксфюрзорге», яка контролює близько 5% ринку.

Страховий ринок Італії. Перший із відомих у світовій практиці Італії договір страхування був оформлений у Генуї ще в 1347 р., предметом укладання якого був морський транспортний ризик.

У 1851 р. для здійснення морського страхування було створено перше страхове товариство, у 1852 р. — перше товариство зі страхування від пожеж і стихійних лих, а в 1926 р. створена перша компанія зі страхування життя.

Сьогодні страхові компанії не відіграють істотної ролі в економіці Італії, адже основними рисами сучасного страхування певної держави є консерватизм системи страхування, повільне впровадження в страхову справу інновацій та нововведень, відсутність диверсифікованості діяльності страхових компаній у суміжні галузі фінансово-кредитної системи, а також тверде державне регламентування всіх сторін діяльності страховиків.

У 1999 р. в Італії вже діяло 211 страхових компаній, з них 6 займаються винятково операціями перестраховання, 25 — тільки страхуванням життя громадян, 27 — страхуванням життя і майновим страхуванням, інші 135 товариств спеціалізуються лише на майновому страхуванні. З 211 страхових компаній 163 були сформовані за рахунок національного капіталу і 48 — іноземного.

На сьогодні більшість страхових компаній є приватними акціонерними товариствами. *Найбільшою страховою компанією Італії* вважається «Assicurazioni General», яка заснована ще в 1931 році. Вона входить до десятки наймогутніших страхових товариств світу. Ця універсальна компанія займається усіма видами страхування, у т.ч. майнове, особисте та страхування відповідальності громадян. «Assicurazioni General» контролює більше 28 % ринку страхування життя в Італії і 24% — ринку майнового страхування. Має широку мережу іноземних відділень.

Страховий ринок Швейцарії. Ця країна відрізняється високим рівнем розвитку страхової справи. В кінці 2001 року у Швейцарії нараховувалося 117 страхових компаній, у тому числі 23 компанії особистого страхування, 82 компанії змішаного страхування і 12 перестраховальних товариств. Швейцарія має найвищий показник по збору страхових премій на душу населення. У країні страхові поліси поглинають майже 15% середнього сімейного бюджету і є найбільшою статтею витрат, адже середня швейцарська родина витрачає на страхування більше грошових коштів, ніж на харчування.

Сьогодні великий розвиток одержало страхування і в сфері підприємницької діяльності та фінансово-кредитних ризиків. Клієнтами страхових компаній є майже всі промислові, сільськогосподарські, торговельні, й транспортні підприємства Швейцарії.

Однією з умов успішної діяльності страхових товариств є їх активна інвестиційна діяльність на ринку капіталів. Більше половини всіх активів страхових компаній розміщені у формі позичок та інвестицій в облігації.

У страховій справі концентрація капіталу досягла високого рівня. У зв'язку з обмеженою івестиційно-фінансовою базою певної держави розвиток міжнародних операцій відіграє для швейцарських компаній величезне значення. Найбільш міцні позиції на світовому страховому ринку швейцарські страховики займають в галузі перестраховання, на яку припадає 1/2 всіх премій, що надійшли з-за кордону. У середині країни більше половини валових премій дає особисте страхування.

Характерним для Швейцарії є тісне взаємовикористання національного й іноземного капіталу, оскільки страхові компанії часто є транснаціональними корпораціями з великими закордонними інтересами.

Страховий ринок Японії. Організація страхування в цій країні має ряд особливостей. Основна особливість полягає в тому, що в страховій справі домінують компанії зі страхування життя громадян (їх кількість складає 23). За всіма показниками такі страхові компанії випереджають товариства, які спеціалізуються на змішаному страхуванні, а сума одержуваних ними страхових премій більш ніж у 2 рази перевищує суму премій, одержувану компаніями змішаного страхування. Причиною домінуючих позицій компаній зі страхування життя у Японії стала відсутність, протя-

гом тривалого часу, системи державного соціального страхування і забезпечення населення, через що більшість громадян були змушені користуватися послугами страхових компаній.

Компанії зі страхування життя громадян — це наймогутніші власники акцій і облігацій приватних страховиків та державних корпорацій. Вони відіграють активну роль у питаннях кредитування. Останніми роками такі компанії активно проникають на страховий ринок США, Канади й інших економічно розвинених країн. Компанії, що здійснюють змішане страхування, також відіграють важливу роль як в економіці країни, так і в зовнішньоекономічних зв'язках Японії. Вони займаються страхуванням різних ризиків, пов'язаних із міжнародною діяльністю японських ТНК у різних країнах світу. Найбільш великі страховики, які спеціалізуються на змішаному страхуванні, сьогодні є міжнародними інвесторами і кредиторами.

Органи влади в Японії чітко регламентують діяльність страхової організації. Без згоди Міністерства фінансів не можуть змінюватися ставки страхових премій. Конкуренція між страховими компаніями обмежена завдяки відсутності страхових брокерів, оскільки система страхування складається з великої кількості відділень і агентів, кількість яких у великих компаніях сягає кількох десятків тисяч.

Страховий ринок Великобританії. Страхова справа у Великобританії має два головних напрямки: довгострокове страхування життя громадян та змішане страхування.

Нині понад 800 компаній уповноважені займатися у Великобританії одним чи кількома видами страхового бізнесу. Майже 450 компаній належать до Асоціації британських страховиків. Деякі компанії є, так званими, взаємними закладами на правах власності держателів їхніх страхових полісів. Страхові послуги також надають деякі «дружні товариства» — об'єднання фізичних осіб.

У Великобританії на ринку страхування також діє багато іноземних компаній, з якими британські страховики тісно співпрацюють. Невеликі британські компанії, зазвичай, обмежують діяльність територією своєї країни. Більшість великих компаній, що займаються змішаним страхуванням, працюють також і за кордоном, діючи через філії, агенції чи пов'язані з ними місцеві фірми.

За формою власності страхові компанії поділяються на:

1) *приватні компанії* — з граничною відповідальністю та акціонерним капіталом. Акціонери цих страхових організацій мають право на отримання прибутку компанії. Більшість страхових компаній Великобританії є приватними;

2) *спільні компанії* — належать власникам страхових полісів та діють з метою одержання прибутку. Такі компанії займаються страхуванням життя громадян і становлять 1/3 ринку страхування життя загалом.

Види страхових компаній: змішані, компанії, які займаються лише страхуванням життя громадян, компанії, які спеціалізуються лише на пере-страхуванні та корпорація «Ллойд».

Типи посередників страхового ринку Великобританії:

1) *індивідуальні посередники*: страхові брокери, брокери «Ллойда», незалежні фінансові консультанти та страхові консультанти;

2) *страхові агенти*: уповноважені представники корпорації «Ллойд», представники інших страхових компаній.

Організації, які діють на ринку страхових послуг Великобританії: Асоціація англійських страховиків, Інститут лондонських страховиків, Лондонський страховий центр, Асоціація англійських страховиків та інвестиційних брокерів, Національна асоціація незалежних фінансових консультантів та Інститут дипломованих страховиків.

Окреме місце на британському страховому ринку посідає корпорація «Ллойд» — це організація, що об'єднує приватних осіб, кожна з яких приймає страхування на свій ризик та несе персональну відповідальність за прийняті зобов'язання всім своїм майном. «Ллойд» можна назвати провідним страховим ринком світу, надходження по якому складають 20 мільйонів фунтів стерлінгів за кожен робочий день. Портфель корпорації «Ллойд» формується, поряд з традиційними ризиками, за рахунок об'єктів страхування, яких не можуть прийняти акціонерні страхові компанії (комерційні супутники зв'язку, супертанкери, атомні електростанції, бурові платформи з добування нафти, газу тощо). Річний вклад від «Ллойда» в економіку Великобританії перевищує 1 мільярд фунтів стерлінгів.

Сьогодні членами «Ллойда» є близько 35 000 чоловік у 70 країнах світу. Члени корпорації згруповані в 374 синдикати, які формуються за визначеними видами страхування: страхування морського та повітряного транспорту, вантажів, атомних ризиків тощо. На чолі кожного синдикату стоїть андеррайтер — це особа, яка уповноважена страховою компанією або синдикатом «Ллойд» приймати на страхування (перестраховування) ризики. Андеррайтер відповідає за формування страхового (перестрахового) портфеля страховика (перестраховика). Взагалі, прийнято говорити, що ризики, які підлягають страхуванню, не страхуються в «Ллойд», а розміщуються в «Ллойда». Про це свідчить і сама процедура такого розміщення. Ризик приймається на розміщення в синдикаті-лідері за певним видом страхування. Відповідальність за прийнятий ризик та сума премії розподіляються між усіма членами синдикату пропорційно розміру сум, внесених ними для забезпечення страхових операцій синдикату. Потім ризик розміщується в інших аналогічних синдикатах, які повністю підпорядковуються рішенням лідера та приймають на свою відповідальність визначену суму за ризик, але ця сума дещо нижча, ніж у синдикаті-лідері. Розміщення ризику триває до повного покриття страхової суми. Слід зазначити, що хоча між

синдикатами «Ллойд» є конкуренція, головним чинником є кооперація для здійснення однієї мети — це захист страхувальників, забезпечення інтересів страховиків та високої репутації корпорації.

Страховий ринок Франції. Французький страховий ринок зазнав значних змін за останні 20 років — з розміщення контрактів на 30 млрд FF (французьких франків) у 1980 році до 504 млрд FF у 2002 році. Ця тенденція зростання була особливо помітна в секторі страхування життя та капіталізації. Проникнення в національну економіку досі є неповним: за кількістю страхових контрактів Франція посідає 9 місце, якщо виражати страхові контракти у відсотках від ВВП серед розвинених країн Заходу.

Нині розширюються нові ринки: страхування комп'ютерних систем та мереж, страхові випадки в медицині, енергетиці тощо. Поява фінансово-банківського страхування та відносна деспеціалізація каналів страхового поширення призвели до стандартизації страхових послуг, особливо в галузі страхування життя громадян. Зацікавленість страховим сектором зумовлює той факт, що інвестиції у страхування стали головними інвестиціями французьких сімей. За останніх 10 років інвестиції у страхування зросли з 10% (від загального обсягу) до 41 % у 2000 році та навіть до 59 % у 2001 році.

Розвитку маркетингу страхових послуг у Франції сприяє велика різноманітність каналів їх реалізації: пряме поширення, наймані агенти, які працюють через широку мережу невеличких агенцій, а також значна кількість брокерів, які групуються в досить великі об'єднання. Реалізація страхових послуг та маркетинг здійснюються також через банківський ринок збуту та інші фінансові мережі. У 2002 році у французькій страховій індустрії працювало близько 215 100 осіб, що становить приблизно 1,5 % від працездатного населення загалом.

Французькі компанії змішаного страхування (з більш жорстким відбором ризиків, нижчими цінами та тарифами) захопили значну частину на страховому ринку, а саме:

- 19,1% від усіх нових премій;
- 12,1% від нових премій у страхуванні життя;
- 39,4% від премій в інших видах страхування;
- 50% від нових премій у страхуванні автотранспорту;
- 40% від комбінованих контрактів із власниками будівель.

Французькі брокери зареєстровані в Комерційному реєстрі як лідери серед посередників, але під назвою: «Страхова брокерська діяльність». У брокерській справі бере участь велика кількість компаній. Брокерами можуть бути як приватні особи, так і фірми. Від імені всіх клієнтів вони обирають страховика та виступають як радники. В 2002 році брокерам належало 9 % сектора страхування життя та 21 % сектора інших видів страхування при загальній чисельності брокерів 4400 осіб. Порівнянно з

іншими країнами, французькі брокери мають велику частку ринку. В найближчому майбутньому вони будуть відігравати ще значнішу роль завдяки змінам у структурі, злиттю та змінам у формуванні капіталу.

Страхові агенти за наймом створюють реальну присутність на ринку, знаходячись поблизу своїх клієнтів. Вони найактивніші у сфері індивідуального страхування, не пов'язаного зі страхуванням життя, а також у страхуванні малих та середніх компаній. З 1990 року чисельність страхових агентів почала значно зменшуватись. Якщо в 1990 роках агенти за наймом розподіляли 955 видів страхових послуг, то в 2001 році — тільки 460. Однак вони ще залишаються лідерами з продажу страхових полісів, які не належать до страхування життя, а у сфері страхування життя громадян страхові агенти володіють 19 % ринку.

Хоча кількість нових страхових компаній і зростає, проте частка прямого продажу страхових полісів на ринку не зменшується. На доповнення до традиційних прямих методів їх реалізації (купони, каталоги, ТВ-маркетинг), розвивається ще й продаж страхових полісів через французьку телефонну систему «Мінітсл».

Страховий ринок Бельгії. Обсяг продажу страхових послуг, які реалізуються посередниками, становить більше 80% загального страхового ринку Бельгії. Вартість цього виду розподілу впливає безпосередньо на обсяги комерційних премій.

З уведенням принципу вільного обміну (ВОП) страхові компанії розвивають нові методи компенсації страхових послуг. Загальна кількість витрат на розподіл становить приблизно 27 % прибутку від премій на бельгійському ринку.

У Бельгії спільне страхування не може бути диференційоване від інших видів діяльності, адже воно часто застосовується для страхування великих індустріальних ризиків.

Бельгійські страхові компанії не мають значних обсягів діяльності за кордоном. У 2001 році реалізований товарообіг за кордоном становив лише 9,5% від загального преміального прибутку (в млн. бельгійських франків):

1) *Страховання життя* (іноземні філії та дочірні компанії — 3,3, а прямі продажі за кордоном — 2);

2) *Інші види страхування* (філії та дочірні компанії — 37,4, а прямі продажі за кордоном — 1,6).

На сьогодні перед бельгійським страховим ринком постали такі складні проблеми: зменшення витрат на управління страховими компаніями, які є найвищі у Європі, недосконалість законодавчої бази держави, диференціація кількості премій як функція застрахованих збитків з метою зміцнення конкурентних позицій на ринку, неможливість подальшого отримання необхідних фінансових гарантій для страховальників стосовно страхових послуг, які пропонують іноземні компанії.

Незважаючи на це, більшість страхових компаній органічно вписались у нові умови життєдіяльності та продовжують успішно функціонувати на страховому ринку Бельгії.

Таким чином, той факт, що на сьогодні найбільш розвинуті ринки страхових послуг у Великобританії і США, зумовлений, по-перше, досить виваженою законодавчою базою, високим рівнем професіоналізму з боку страховиків щодо захисту прав споживачів страхових послуг, що є в основі всієї системи страхування цих могутніх держав, а по-друге, наявністю міцних, фінансово-незалежних та конкурентоспроможних страховиків, зокрема: корпорація «Ллойд» (Великобританія) та «State Farm Mutual Automobile Insurance Company», «American International Group», «All-State Insurance Company» (США) — досить міцних, прибуткових та унікальних організацій, які успішно і самостійно працюють не тільки на внутрішньому ринку своєї держави, але й на світовому.

Не слід, звичайно, забувати і про страхові ринки інших країн. Як американський та англійський кожен з них — це індивідуальне явище зі своїми перевагами та недоліками. Під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів у різних країнах світу склалися різні системи страхування. Однак страхові відносини мають і схожі риси, тому що основні їх складові (економічні інтереси і відповідальність суб'єктів страхування у процесі господарської діяльності) скрізь однакові.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає роль страхування в умовах ринкової економіки?
2. Які ви знаєте функції страхування?
3. Як ви розумієте терміни «суброгація» та «контрибуція»?
4. У чому полягає сутність ризику у страхуванні?
5. Які елементи формують внутрішню та зовнішню структури національного страхового ринку?
6. Які ви знаєте організаційні форми функціонування страхових організацій в Україні?
7. Охарактеризуйте структуру посередників страхового ринку України.
8. Які ви знаєте проблеми розвитку національного страхового ринку, охарактеризуйте їх.
9. Назвіть особливості страхових ринків Сполучених Штатів Америки та Великобританії.

Тести

1. Назвіть головні суб'єкти страхового ринку України:
  - а) страховик та страхувальник;

- б) страхові агенти;
  - в) страхові брокери;
  - г) органи державного нагляду за страховою діяльністю в Україні;
  - д) усі відповіді правильні.
2. Які функції виконує страхування?
- а) контролюючу;
  - б) фіскальну;
  - в) превентивну;
  - г) фінансову;
  - д) усі відповіді правильні.
3. Із наведеної далі інформації обрати принципи страхування:
- а) цільового використання;
  - б) франшиза;
  - в) строковості;
  - г) платності;
  - д) безстроковості.
4. Посередників страхового ринку України поділяють на такі види:
- а) прямі й непрямі;
  - б) приватні й державні;
  - в) пропорційні й непропорційні;
  - г) регресивні й прогресивні;
  - д) усі відповіді правильні.
5. Обрати форми страхування в Україні:
- а) приватна й кептивна;
  - б) державна й урядова;
  - в) добровільна й обов'язкова;
  - г) абсолютна й відносна;
  - д) усі відповіді правильні.
6. Залежно від об'єктів страхування поділяють на такі види:
- а) страхування відповідальності;
  - б) страхування життя;
  - в) страхування від нещасних випадків;
  - г) соціальне страхування;
  - д) усі відповіді правильні.
7. Які з видів страхування не належать до майнового?
- а) страхування фінансових ризиків;

- б) страхування дітей;
  - в) страхування кредитів;
  - г) страхування інвестицій;
  - д) усі відповіді неправильні.
8. Який орган здійснює державний нагляд за страховою діяльністю в Україні?
- а) Кабінет Міністрів;
  - б) Верховна Рада;
  - в) Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю в Україні;
  - г) Державна податкова інспекція;
  - д) усі відповіді правильні.
9. Залежно від критерію, покладеного в основу класифікації страхового ринку України, розрізняють такі види структур:
- а) матричну;
  - б) функціональну;
  - в) лінійного підпорядкування;
  - г) інституціональну;
  - д) усі відповіді правильні.

Узагальнення підходів до трактування категорії «страхування»

Автор	Визначення
Л. О. Дробозіна, Л. П. Окунева, Л. Л. Андросова та ін.	Страхування є особливою сферою перерозподільних відносин із приводу формування і використання цільових фондів грошових коштів для захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб і відшкодування їм матеріального збитку за настання несприятливих явищ і подій ¹
А. І. Деева	Страхування — це система економічних відносин, що виникають при формуванні спеціального фонду фінансових ресурсів (за рахунок підприємств, організацій і населення) та його використання для покриття збитку, завданого майну стихійними лихами та іншими факторами, для надання допомоги громадянам і підприємствам за настання для них різних несприятливих подій ²

¹ Фінанси. Грошовий обіг. Кредит. Навч. посіб. / Л. О. Дробозіна, Л. П. Окунева, Л. Л. Андросова та інші; Під редакцією проф. Л. О. Дробозіної. Видавнича агенція «Вертекс», 2001. — С. 216.

² Деева А. И. Финансы: Учеб. пособие. — 2-ге изд., перераб. и доп. — М.: Экзамен, 2004. — С. 167.

О. Д. Василик, К. В. Павлюк	Страховання — система особливих перерозподільчих операцій, які виникають між учасниками страхового фонду в зв'язку з його утворенням за рахунок цільових грошових внесків і використання на відшкодування втрат суб'єкта господарювання та надання допомоги громадянам (або їхнім сім'ям) за настання страхових випадків (досягнення певного віку, внаслідок втрати працездатності, смерті тощо) ¹
Н. М. Десева	Страховання — це сукупність перерозподільних відносин із приводу формування цільового страхового фонду за рахунок грошових внесків, призначених для відшкодування можливих збитків, завданих суб'єктам держави та суб'єктам господарювання, або для вирівнювання втрат у доходах домогосподарств ²
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	... страхування — це двосторонні економічні відносини, які полягають у тому, що страхувальник сплачуючи грошовий внесок, забезпечує собі (чи третій особі) за настання події, обумовленої договором або законом, суму виплати з боку страховика, який утримує певний обсяг відповідальності і для її забезпечення поповнює та ефективно розміщує резерви, вживає превентивні (попереджувальні) заходів, спрямованих на зменшення ризику, а за потреби перестраховує частину своєї відповідальності
В. Ю. Абрамов	Страховання є самостійною господарською діяльністю, що проявляється в заощадженні, спеціально призначеному для відхилення можливого руйнування цінностей від випадкового нещастя ³
В. І. Оспіщев, О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська та ін.	... страхування — сукупність економічних відносин, що виникають стосовно формування страхового фонду і його використання для відшкодування можливого збитку, завданого фізичним та юридичним особам у результаті непередбачених несприятливих подій ⁴
В. О. Безугла, І. І. Постіл, Л. П. Шаповал	Страховання — це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб за настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів ⁵

¹ Василик О. Д., Павлюк К. В. Державні фінанси України: Підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — С. 593.

² Десева Н. М. Державні фінанси і бюджетний процес: Навч. посіб. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — С. 116.

³ Абрамов В. Ю. Страхування: теорія і практика: Практ. посіб. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — С. 18.

⁴ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — С. 28.

⁵ Страхування: Навч. посіб. — Безугла В. О., Постіл І. І., Шаповал Л. П. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — С. 8.

Література

1. *Базилевич В. Д.* Страхова справа. / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич — 6-те вид., стер. — К.: Знання, 2008. — 351 с.
2. *Страхування: Підручник* / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2008. — 1019 с.
3. *Бігдаш В. Д.* Страхування: Навч. посіб. для студ. ВНЗ. / В. Д. Бігдаш — К.: МАУП, 2006. — 444 с.
4. *Вовчак О. Д., Завійська О. І.* Страхові послуги: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. — Л.: Компакт-ЛВ, 2005. — 656с.
5. *Клапків М. С.* Витоки національного страхового ринку України: Монографія. / М. С. Клапків, Ю. М. Клапків — Т.: Карт-бланш, 2003. — 275 с.
6. *Козьменко О. В.* Страхування і страховий ринок: термінологія, законодавство і динаміка розвитку / О. В. Козьменко — С.: Ділові перспективи, 2006. — 68 с.
7. *Мних М. В.* Страхування в Україні: сучасна теорія і практика. / М. В. Мних — К.: Знання України, 2006. — 283 с.
8. *Мних М. В.* Страхування та його роль у забезпеченні соціального захисту населення / М. В. Мних // *Фінанси України.* — 2007. — № 6. — С. 39–46.
9. *Страхові послуги: Підручник.* Осадець С. С., Артюх Т. М., Гаманкова О. О., / С. С. Осадець (керівник авт. кол. й наук. ред.), Т. М. Артюх (керівник авт. кол. й наук. ред.). — К.: КНЕУ, 2007. — 464 с.
10. *Романенко Є.* Ринок страхування: тенденції та проблеми / Є. Романенко // *Персонал.* — 2007. — № 1. — С. 13–15.
11. *Реверчук С. К.* Історія страхування: Підручник / С. К. Реверчук, Т. В. Сива, С. І. Кубів, О. Д. Вовчак; за ред. С. К. Реверчук. — К.: Знання, 2005. — 213 с.
12. *Фурман В. М.* Страхування: теоретичні засади та стратегія розвитку: Монографія / За ред. В. П. Матвієнко. — К.: Наукова думка, 2006. — 334 с.
13. *Яворська Т. В.* Страхові послуги: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 350 с.

Тема 12. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

Основні терміни та поняття

Фінансовий ринок, ринок грошей, ринок капіталів, процентні облигації, брокер, заставні, дилер, закрита передплата цінних паперів, відкрита передплата цінних паперів, вторинний ринок цінних паперів, андеррайтер, облікові акції, іменні акції, казначейські векселі, привілейовані акції, депозитні сертифікати, корпоративні облигації, комерційні папери, заставні облигації, банківські акцепти, варрант, опціон, хеджування цінових ризиків

12.1. Економічна сутність фінансового ринку та його структура

Фінансовий ринок вважається невід'ємним атрибутом сучасної ринкової економіки. У політико-економічному значенні — *це ринок, на якому визначаються попит і пропозиція на різноманітні фінансові ресурси*. Це ринок, на якому є продавці й покупці, є товар, який продається та купується. Але цей товар особливий — гроші, надані у тимчасове або постійне кредитування.

Фінансовий ринок є винятково складною структурою з великою кількістю учасників-фінансових посередників, споживачів фінансових послуг — юридичні, фізичні особи, держава, які вступають в економічні відносини, оперуючи різноманітними фінансовими інструментами.

Характерною особливістю фінансового ринку є те, що ці відносини реалізуються на етапах розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів і коштів здійснюваного процесу розширеного відтворення. Тому фінансовий ринок слід розглядати як специфічну сферу грошових відносин, що виникають у процесі руху фінансових фондів між державою, юридичними та фізичними особами за допомогою спеціалізованих фінансових інститутів.

Основне завдання фінансового ринку полягає у забезпеченні переміщення фінансових ресурсів від тих, хто має їх надлишок, до тих, хто потребує інвестицій. При цьому, зазвичай, вони спрямовуються від тих, хто не може ефективно використовувати кошти, до тих, хто використовує їх продуктивно. Це сприяє не тільки підвищенню ефективності та продуктивності економіки загалом, а й поліпшенню економічного добробуту кожного члена суспільства. Так, для сучасної ринкової економіки фінансовий ринок є центром господарського організму. За станом фінансового ринку можна судити про стан економіки, впливаючи на фінансовий ринок, можливо керувати економічною активністю суспільства.

Фінансовий ринок виконує такі **функції**.

1. *Функція ціноутворення.* Фінансовий ринок встановлює ціни на фінансові ресурси, які врівноважують попит і пропозицію на них. Ціною фінансових ресурсів є дохід, який сплачує покупець (емітент) продавцю (інвестору або власнику фінансових ресурсів) — банківський відсоток, купонна ставка за облігаціями, дивіденди по акціях.

2. *Функція забезпечення ліквідності.* Чим ефективніше функціонує фінансовий ринок, тим вищою є ліквідність фінансових ресурсів, які обертаються на ньому, оскільки будь-який інвестор може швидко й майже без витрат у будь-який момент перетворити фінансові ресурси на готівку.

3. *Функція економії на витратах.* Фінансовий ринок зменшує витрати на проведення операцій та інформаційні витрати. Фінансові посередники, здійснюючи великі обсяги операцій з інвестування та залучення коштів, зменшують для учасників ринку витрати й відповідні ризики від проведення операцій із фінансовими ресурсами. Фінансові посередники зменшують витрати через здійснення економії на масштабі операцій і вдосконалення процедур оцінювання фінансових ресурсів, запропонованих до продажу.

Структура фінансового ринку може залежити від таких ознак:

- строку обігу фінансових ресурсів;
- інституційного складу;
- характеру руху фінансових ресурсів.

За першою ознакою структура фінансового ринку наведена на рис. 12.1, де фінансовий ринок поділяється на два основних сектори: ринок грошей і ринок капіталів. *На ринку грошей* обертаються короткострокові фінансові ресурси (терміном до 1 року); *на ринку капіталів* — середньо- та довгострокові фінансові ресурси (терміном понад 1 рік).

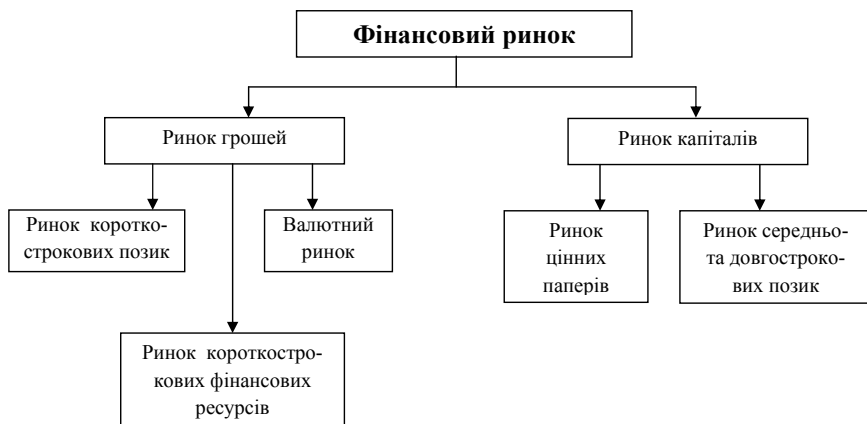

Рис. 12.1. Структура фінансового ринку залежно від строку обігу фінансових ресурсів

За інституційним складом структуру фінансового ринку формують такі **учасники**: інститути позафінансової сфери, держава, населення, **професійні учасники** ринку — фінансові інститути та інститути інфраструктури, а також іноземні учасники ринку.

Держава виступає на фінансовому ринку позичальником, який регулярно розміщує на зовнішньому та внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання. Крім цього вона виконує специфічну й дуже важливу функцію — регулювання фінансового ринку. Іноді держава виступає як інвестор, здійснюючи фінансову підтримку тих чи інших суб'єктів господарювання.

Основними **видами діяльності фінансових інститутів** — посередників на фінансовому ринку є:

- трансформація фінансових ресурсів (тобто придбання одних активів і перетворення їх на інші);
- торгівля фінансовими ресурсами за свій рахунок;
- купівля-продаж фінансових ресурсів від імені клієнта;
- консультування учасникам ринку тощо.

Інститути інфраструктури фінансового ринку створюються для його обслуговування, для забезпечення нормального функціонування. Фондові й валютні біржі, клірингові центри, які обслуговують взаєморозрахунки між суб'єктами фінансового ринку; депозитарії, реєстратори (обслуговують операції із цінними паперами); інформаційні та рейтингові агентства забезпечують необхідну інфраструктуру фінансового ринку.

Інститути позафінансової сфери — це юридичні особи, резиденти, які займаються виробництвом товарів й наданням послуг, у т.ч. фінансові послуги. Разом з іноземними учасниками ринку вони виступають або інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Населення виконує на ринку роль інвестора, купуючи цінні папери або отримуючи кредити. У країнах із розвинутою економікою більша частина населення вкладає власні кошти в різноманітні фінансові активи. Відповідні процеси активізуються і в країнах колишнього соцтабору. Так, у Польщі відбувається масове вкладання грошей фізичними особами в інвестиційні фонди. В Україні тільки незначна частина населення займається інвестуванням в цінні папери.

Залежно від характеру руху відповідних фінансових потоків фінансовий ринок поділяється на ринок *прямого фінансування*, де купівля-продаж фінансових ресурсів відбувається безпосередньо між продавцем і покупцем, та ринок *непрямого фінансування* — де купівля-продаж здійснюється через фінансових посередників.

Суб'єктами ринку прямого фінансування є юридичні особи, населення, держава, іноземні учасники ринку, комерційні банки. Крім цього важливу роль у прямому фінансуванні відіграють брокери, які виконують технічну функцію.

Брокер — це посередник ринку прямого фінансування, який виконує технічну функцію (допомагає зустрітися продавцю з покупцем фінансових ресурсів). Брокер отримує комісійну винагороду за укладання фінансової угоди, при цьому умови купівлі-продажу коштів продавець і покупець узгоджують безпосередньо один з одним.

На ринку непрямого фінансування роль фінансових посередників — дилерів — зовсім інша. **Дилери** спочатку акумулюють у себе фінансові ресурси, призначені до продажу, а потім продають їх від свого імені, висуваючи власні вимоги та пропозиції. Дилери стають основними учасниками ринку непрямого фінансування. Однією з основних умов діяльності дилерів є формування власного стартового капіталу. Наприклад, комерційні банки в Україні (основні фінансові посередники вітчизняного фінансового ринку), плануючи надавати фінансові послуги на території одного міста, згідно із законодавством, повинні сформувати власний капітал обсягом 3 млн. євро.

Фінансовий ринок є складною різноманітною структурою, тому існують й інші способи його класифікації.

12.2. Класифікація фінансових ринків

Залежно від того, з яких позицій розглядаються фінансові угоди, фінансові ринки поділяються за певними ознаками.

За принципом оборотності розрізняють ринок боргових зобов'язань і ринок власності. На ринку боргових зобов'язань (основними інструментами якого є облігації) гроші купуються в обмін на зобов'язання повернути їх у визначений строк із виплатою відсотка.

На ринку власності (основними інструментами якого є акції) гроші купуються в обмін на право участі у власності емітента. Покупець, який отримав це право, стає співвласником підприємства, має право брати участь у зборах акціонерів й одержувати дивіденди від прибутків підприємства.

За характером руху цінних паперів фінансовий ринок поділяється на первинний і вторинний. *На первинному ринку* продаються й купуються папери нових випусків, *на вторинному* — обертаються раніше випущені цінні папери.

Первинний ринок сприяє збільшенню капіталу й раціональному розподілу джерел нового інвестування. Вторинний ринок забезпечує гнучкість переміщення фінансових коштів, постійно підтримує раціональну структуру мережі інвесторів.

Вторинний ринок цінних паперів має особливе значення для економіки. Він забезпечує вільне переливання фінансових ресурсів між суб'єктами ринку.

За формою організації фінансові ринки поділяються на організовані й розподільні (вуличні). Прикладом першого є біржі, де брокери — члени біржі, зустрічаються у торговому залі та укладають угоди. На біржах, зазвичай, продаються цінні папери обмеженого кола великих і фінансово надійних підприємств, які введені до біржового списку. Зокрема, акції із цього списку називають обліковими. Бути внесеним до відповідного списку — велика честь для компаній, для цього вони повинні відповідати певним вимогам щодо складу активів та біржової поведінки. Тому широке коло компаній торгує через другий тип ринку — «вуличний». Він є розподіленою комп'ютеризованою сіткою брокерів і дилерів. Пошук клієнтів й укладання угод здійснюється, зазвичай, телефоном. Фінансові посередники цього ринку спеціалізуються на конкретному виді цінних паперів.

12.3. Інструменти фінансового ринку

Для певного розуміння, як фінансовий ринок забезпечує перетік фінансових ресурсів від кредиторів до позичальників, доцільно розглядати інструменти, якими торгують на фінансових ринках.

Фінансовими інструментами ринку грошей є: казначейські векселі, депозитні сертифікати, комерційні папери, банківські акцепти, угоди про зворотний викуп.

Перелічені зобов'язання є ліквідними внаслідок короткого строку погашення, найменш ризиковими і прибутковими інструментами фінансового ринку. Їх основна перевага полягає у високій ліквідності, тобто можливості перетворюватися на готівку із найменшими витратами.

Казначейські векселі є короткостроковими зобов'язаннями держави, які випускаються терміном 3–6–9–12 місяців. Звичайно, казначейський вексель приносить дохід власнику через початковий продаж зі знижкою (дисконтом), тобто при погашенні векселя буде отримана сума більша, ніж витрачена на його купівлю. Вважається, що це надійніший інструмент фінансового ринку, оскільки держава завжди знайде можливість виконати свої зобов'язання. Наприклад, провести додаткову емісію казначейських векселів, за рахунок якої погасити попередні емісії або підвищити податки.

В Україні випуском казначейських зобов'язань займається Міністерство фінансів. Їх емісія відбувається у бездокументарній формі — в електронному вигляді, а основними покупцями є комерційні банки. Операції фізичних осіб із казначейськими зобов'язаннями не проводяться через нерозвиненість вітчизняного фінансового ринку.

Депозитні сертифікати є борговим інструментом, який банк продає вкладникам — юридичним особам. По ньому сплачується відсоток, а при погашенні повертається вихідна ціна купівлі.

Цей інструмент є високоліквідним, оскільки за необхідності власник депозитного сертифікату може перепродати його на вторинному ринку. Для фізичних осіб комерційні банки пропонують ощадні сертифікати. Ці інструменти видаються на певний строк або до запитання. Вони можуть бути іменними чи на пред'явника.

Як депозитні, так і ощадні сертифікати активно випускались вітчизняними комерційними банками: Приватбанк, АППБ Аваль, Вабанк, Надра. Термін дії сертифікатів різний — 30, 90, 180, 270 та 360 днів. Багато банків дозволяли використовувати відповідні інструменти як заставу під надання кредитів.

Комерційні папери — це короткострокові зобов'язання, що випускаються корпораціями з метою залучення коштів для фінансування поточних операцій. Обіг відповідного інструмента відбувається на фінансових ринках розвинених країн.

Банківські акцепти є векселем на банк, що випущений фірмою, яка оплатить його на певну майбутню дату, і гарантується за певну винагороду банком, який акцептував його. Банківські акцепти покликані обслуговувати міжнародну торгівлю, експортно-імпортні операції. У розвинених країнах ці акцептовані векселі часто перепродаються на вторинному ринку зі знижкою і подібні за своїми функціями до казначейських векселів.

Угоди про зворотний викуп є фінансовою інновацією, в якій казначейські векселі або інші державні цінні папери є заставою. Ці угоди укладаються на короткий і надкороткий термін, навіть на одну ніч. Саме вони є важливим джерелом фінансових ресурсів для комерційних банків. Цей інструмент успішно використовується на фінансовому ринку, оскільки застава, яка надається за позику, є високоліквідною й низько ризиковою, що за неповернення боргу дасть змогу кредиторovi компенсувати витрати. На вітчизняному фінансовому ринку угоди про зворотний викуп укладає Національний банк України із найбільшими та великими банками у вигляді операцій РЕПО.

Фінансовими інструментами ринку капіталів є: акції, облігації, муніципальні облігації, заставні. Усі перелічені інструменти випускаються в обіг на термін більше одного року. Вони є більш ризиковими, ніж інструменти ринку грошей і відповідно прибутковішими.

12.4. Цінні папери як основний інструмент фінансового ринку

Цінні папери — це свідоцтва про участь їх власників у капіталі акціонерного товариства або надані позики, які передбачають зобов'язання емітентів сплачувати їхнім власникам доходи у вигляді дивідендів або процентів.

В юридичному розумінні, цінні папери — це майнове право, яке за-свідчується певним документом і реалізується в порядку, що вказується у цьому документі.

Із розвитком електронних систем торгівлі цінними паперами змінюється зовнішня форма їх існування. Цінні папери, операції з якими здійснюються через електронні системи, не мають речового титулу, тобто це не документи. Вони існують як одиниці обліку в комп'ютерній системі й обертуються лише у формі переказів із рахунків одних учасників ринку на рахунки інших.

Цінні папери є капіталом, тому що їх власники одержують доходи. Проте капітал цей фіктивний, оскільки цінні папери не мають вартості, хоча продаються й купуються на ринку.

Цінні папери прийнято поділяти на три **види**: акції; облігації та похідні, або вторинні. Широкий діапазон цінних паперів пояснюється тим, що причини, які спонукають випускати цінні папери й купувати їх, дуже різноманітні.

Основні характеристики цінних паперів такі:

1. *Ліквідність* — спроможність фінансового активу перетворитися у гроші (по агрегату M1). При визначенні міри ліквідності зазвичай враховують тривалість часу та витрати на проведення операції. Наприклад, для конверсії ощадного рахунку в готівку необхідно відвідати банк або надіслати прохання поштою; реалізація казначейського зобов'язання потребує часу й виплат брокерського процента); акції — витрати часу, брокерський процент, можливі витрати від зниження курсової ціни акцій тощо.

2. *Ризик* як характерна ознака цінних паперів пов'язаний безпосередньо з можливістю не отримати вкладених у фінансові активи грошей. Розрізняють два види ризику: ризик невиконання платіжних зобов'язань позичальником, тобто коли позичальник є ненадійним; та ринковий ризик, пов'язаний із коливаннями ринкових цін фінансових інструментів.

Так, ощадний вклад менш ризиковий, ніж облігація. Наприклад, у США вклади до 100 тис. дол. застраховані, і тому ризик по таких вкладах дорівнює нулю.

3. *Дохідність* визначається у вигляді річного процента віддачі від вкладеної у фінансовий інструмент суми грошей. Для ощадного рахунка дохідність фактично дорівнює річному проценту, який виплачується банком. Для облігації (або привілейованої акції) дохідність залежить від розміру оголошеного (купонного) процента та ринкової ціни облігації. Якщо відомий купонний процент, то чим вища ринкова ціна облігації, тим нижча дохідність облігації для її майбутнього покупця. Дохідність цінних паперів змінюється внаслідок коливання їх ринкових цін.

Усі три названі характеристики фінансових інструментів тісно взаємопов'язані. Чим більший ризик мають цінні папери, тим більша їх дохід-

ність, оскільки інвестори згодні вкласти гроші тільки під великий відсоток. Проте, чим ліквідніші фінансові інструменти, тим під нижчий процент згодні придбати їх покупці на фінансовому ринку.

Докладніше охарактеризуємо такі цінні папери, як акції та облігації. Так, **акція** — *цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує майнову участь її власника в капіталі акціонерного товариства.*

Власники акцій стають пайовиками акціонерного товариства, його співвласниками, тому вони не можуть вимагати від товариства повернення вкладених коштів. Проте вони можуть продавати акції, але в цьому випадку втрачають право співвласника.

Власники акцій як співвласники товариства мають право на одержання частини прибутку товариства пропорційно своїй участі, а також на участь у розділі майна при ліквідації акціонерного товариства.

Дохід, який одержує акціонер, називають дивідендом. Розмір дивіденду залежить від маси прибутку, співвідношення між його нагромадженою та споживчою частинами, інституційної політики акціонерного товариства, виду й кількості акцій та інших факторів.

Товариства намагаються підтримувати дивідендні платежі на високому рівні, тому що значною мірою через ринкову ціну акцій визначають репутацію (рейтинг) товариства, які, своєю чергою, визначають спроможність цього товариства залучати позичковий капітал або додатковий випуск акцій.

Крім дивідендів власники акцій можуть отримувати дохід у вигляді курсової різниці, якщо вони продають акції дорожче, ніж купили їх.

Випуск акцій дає засновникам акціонерного товариства необмежені можливості консолідувати значний капітал на основі об'єднання безліч індивідуальних капіталів і заощаджень.

Акціонерне товариство (компанія, корпорація) — це домінуюча форма комерційної організації у країнах з ринковою економікою. Важливою перевагою акціонерної форми, порівнянно з іншими формами комерційної організації (індивідуальний бізнес, партнерство, кооперативи), є обмежена відповідальність за зобов'язаннями. Власники акцій несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства (ризикують) тільки капіталом, вкладеним в акції.

З'явившись на початку розвитку приватного підприємництва, акціонерна форма виявилася надзвичайно гнучкою й життєздатною.

Акціонерна форма комерційної організації сприяє демократизації управління, розширенню громадського контролю за діяльністю організацій, стимулює якісну працю акціонерів-пайовиків.

Акціонерне товариство випускає акції у таких випадках: коли воно створюється; із злиттям з іншим акціонерним товариством; із розширенням масштабів своєї діяльності та збільшенням статутного фонду. На купівлю

акцій припадає близько 30 % фінансування підприємницької діяльності у провідних країнах світу. Акція є неподільною. Якщо одна акція належить кільком особам, усі вони визнаються за одного власника і можуть здійснювати свої права через одного з них. Мінімальна номінальна вартість акції не може бути меншою за 1 коп.

Розміщення цінних паперів — це відчуження цінних паперів емітентом первинним власником через укладання громадсько-правових угод. Розміщення, зазвичай **мас форму передплати** — закритої або відкритої.

Закрита передплата — розміщення цінних паперів серед задалегідь визначених інвесторів без публічного (тобто використанням засобів масової інформації) оголошення пропозицій.

Відкрита передплата — розміщення цінних паперів серед потенційно необмеженого кола інвесторів через оголошення публічної пропозиції та укладання громадсько-правових угод.

Під час відкритого продажу акцій забороняється надавати будь-кому будь-які привілеї щодо придбання цінних паперів. Це правило не застосовується у разі емісії державних цінних паперів, а також щодо використання акціонерами відкритих акціонерних товариств свого переважного права викупу нової емісії акцій.

На цьому етапі випуску цінних паперів перше слово належить андеррайтеру (від англ. *underwriter* — переplatник). **Андеррайтер** — це торговець цінними паперами, який виступає від імені й за дорученням емітента, відповідно до укладеного з ним договору або викупає в емітента цінні папери для їх подальшого розміщення за передплатою.

Андеррайтери можуть розмістити й меншу кількість цінних паперів, ніж зазначено в проспекті. Частку нерозміщених цінних паперів, яка є достатньою, щоб визнати емісію такою, що не відбулася, визначає держава.

Протягом усього періоду відкритого продажу цінні папери не можуть продаватися за ціною, нижчою їх номінальної вартості або вартості, встановленої комісією, з урахуванням ринкової вартості цінних паперів цього емітента на фондових біржах або в позабіржових торгово-інформаційних системах.

Існують два **види акціонерних товариств**. *Закриті* — акції яких розподіляються між акціонерами й не надходять у відкритий продаж. *Відкриті* — акції яких вільно продаються й купуються.

Вищий орган управління акціонерного товариства — загальні збори акціонерів. Керівництво поточною діяльністю доручається Правлінню, Спостережній Раді або Раді директорів.

Акціонери, які придбали акції з правом голосування на зборах, **мають право** на контроль за діяльністю корпорації, а саме:

- голосують на зборах акціонерів;
- обирають членів ради;

- розподіляють прибуток;
- вирішують питання об'єднання з іншими корпораціями та ліквідації бізнесу.

Проте, права в акціонерів різні, тому що голоси розподіляються пропорційно кількості придбаних акцій. На практиці діяльність корпорацій контролюється групою акціонерів, яка володіє відносно невеликим контрольним пакетом акцій. Теоретично контрольний пакет повинен становити 50 % усіх випущених акцій плюс 1 акція. При сучасному розподілі акцій серед великої кількості дрібних акціонерів для реального контролю достатньо володіти 5–20 % усіх випущених акцій.

Акції, що випускаються в обіг, **класифікуються** за різними ознаками.

За характером розпорядження розрізняють акції іменні й на пред'явника. Іменні реєструються в акціонерних книгах корпорацій на ім'я власника. Передавання їх іншій особі вимагає дозволу правління корпорації. Акції на пред'явника емітуються без зазначення власника. З розвитком та поширенням акціонерного підприємництва ці акції стали об'єктом купівлі-продажу на ринку цінних паперів, істотно потіснивши іменні.

Залежно від *порядку виплат дивідендів* права участі в управлінні корпорацією акції поділяються на привілейовані (преференційні) та прості (звичайні). Привілейовані надають їхнім власникам певні переваги, порівнянно з власниками простих акцій. Так, за привілейованими акціями встановлюється фіксований дивіденд, який виплачується раніше, ніж його визначають для власника простих акцій. Фіксований дивіденд виражається або в проценті від номінальної вартості або в грошах з розрахунку на одну акцію. Під час ліквідації корпорації, насамперед, задовольняються претензії власників привілейованих акцій, а потім — простих.

Привілейована акція, зазвичай, не надає власнику право голосу на загальних зборах акціонерів. Це вигідно контролюючій групі акціонерів, яка не бажає втручання акціонерів у справи корпорації. Однак, якщо корпорація не сплачує дивіденди кілька разів поспіль, то власники акцій одержують право голосу.

Привілейовані акції з фіксованим дивідендом за своїм значенням близькі до облігацій. Такі акції надійні, але вони майже не дають змогу підвищити дивіденди.

Різновид привілейованих акцій — це акції за участю, за якими передбачається додатковий дохід до фіксованого дивіденду. Він оплачується за умови, що дивіденд по простій акції досяг свого максимального рівня, передбаченого статутом корпорації, і в розпорядженні компанії ще залишився нерозподілений прибуток.

Привілейовані акції поділяються на *зворотні й незворотні*. Коли фірма випускає зворотні акції, вона залишає за собою право їх викупу на певних умовах. Зворотність вигідна для корпорації, але не для власників ак-

цій. Ціна викупу не повинна перевищувати їх номінальної вартості та премій, що є свого роду компенсацією за викуп. Незворотні акції не можуть бути оплачені доти, доки існує корпорація, що їх випустила.

Проста акція дає власнику право голосу на загальних зборах акціонерів. З точки зору дохідності, прості акції є найбільш ризикованим видом цінних паперів, оскільки розмір дивідендів по них не фіксується, він залежить від фінансового стану корпорації, й оплачуються з прибутку останньою чергою, тобто після сплати процентів, податків, фіксованих дивідендів.

Проте, в умовах сприятливої економічної кон'юнктури власники простих акцій мають шанс одержати дивіденди, що значно перевищують фіксовані, й швидко збільшити свій капітал.

Облігація — це свідоцтво про надання позички, яке дає право на одержання, зазвичай, щорічного доходу у вигляді відсотків. Привабливість облігацій для власників полягає в одержанні фіксованого доходу. На відміну від акцій, облігації після закінчення визначеного строку підлягають викупу, до того ж емітент повинен сплатити номінальну вартість облігацій і дохід у вигляді відсотка.

Облігації випускаються іменні та на пред'явника, причому останні переважають. Залежно від емітента облігації поділяються на державні й корпоративні. **Державні облігації** — це свідоцтва про надання їх власникам позики державі в особі національного уряду та місцевих органів управління. Випуск облігацій здійснюється державою з метою мобілізації грошового капіталу для фінансування державних витрат, якщо недостатньо бюджетних коштів. Держава гарантує викуп державних облігацій, через це вони вважаються першокласними цінними паперами з високим ринковим рейтингом.

Державні цінні папери характеризуються значною різноманітністю і можуть бути класифіковані за рядом ознак. Залежно від порядку обігу на ринку облігації бувають *ринкові й неринкові*. Ринкові більш поширені, їм притаманна вища ліквідність, їх можна швидко реалізувати на ринку. Проте власники цих облігацій не можуть претендувати на їх погашення до визначеного строку.

На відміну від них, неринкові облігації не підлягають відкритому продажу, вони, звичайно, реалізуються через спеціальні фінансові інститути — пенсійні, ощадні фонди. Їх можна пред'явити до сплати в будь-який час, проте при достроковій оплаті розмір доходу різко зменшується.

Випуск в обіг неринкових облігацій, наприклад, ощадних банків, має на меті залучити до фінансування державного боргу навіть невеликі заощадження населення.

Слід зазначити, що частина неринкових облігацій індексується, тобто їх погашення та сплата процентів по них здійснюється з урахуванням індексу роздрібних цін.

Відповідно до **методів розміщення**, розрізняють облигації, що розміщуються на *добровільній* основі або *примусово*. Передплата на державні цінні папери проводиться на добровільній основі, тому що примусове розміщення облигацій підриває довіру до них.

Облигації, які розміщуються примусово, — порівняно нечасте явище. Зазвичай, вони випускаються під час війни, в умовах складного стану державних фінансів, коли держава відчуває гостру потребу в коштах.

За строком погашення державні цінні папери бувають поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові, безстрокові. Межі між ними досить умовні: поточні — від кількох тижнів до 1 року; короткострокові — від 1 до 2-3 років; середньострокові — від 3-5 до 10 років; довгострокові — понад 10 років.

Згідно зі *способом виплати доходів*, облигації поділяються на лотерейні (виграшні), процентні з виплатою доходів на дисконтній основі. По лотерейних облигаціях періодично розігруються виграші на різну суму, яка виплачується залежно від номінальної вартості облигацій.

Процентні облигації забезпечують власникам фіксований, або «плаваючий», «мінливий» дохід, що визначається процентною ставкою. Облигації з «плаваючим» доходом виникли порівняно нещодавно. Дохід по них коливається залежно від зміни рівня позичкового відсотка. Випуск такого роду цінних паперів дає змогу уникнути додаткових витрат у випадку зниження процентних ставок, водночас робить їх досить привабливими в період їх підвищення.

Для кожної країни характерна своя специфіка в емісії та розповсюдженні державних цінних паперів, зумовлена особливостями історичного й економічного розвитку країни та ринку позичкових капіталів, повноваженнями різних рівнів державного управління.

Корпоративні облигації — це *свідоцтва про надання їх власниками довгострокової позики корпорації, фірмі, підприємству, тобто це облигації, емітовані юридичними особами*. Випуск облигацій — вигідніший спосіб формування додаткового капіталу, ніж випуск акцій, оскільки процент по облигаціях сплачується з прибутку до виплати податків. Корпоративні облигації більше підлягають ризику, ніж державні облигації, проте доходи по них значно вищі.

Залежно від **характеру забезпечення** облигацій вони поділяються на заставні та беззаставні.

Заставні облигації — це юридичний документ, що підтверджує згоду корпорації заставити під свій борг землю, споруду та інше майно, яке їй належить, і дає право кредитору на оволодіння заставленими активами несплати боргу.

Облигації під заставу інших цінних паперів забезпечуються не майном, а іншими акціями та борговими зобов'язаннями фірми. За несплати боргу заставні цінні папери стають власністю того, хто володіє заставними облигаціями.

Забезпеченням *беззаставних* облігацій є загальна платоспроможність корпорації. Такі облігації випускають, зазвичай, фінансово сталі корпорації, які мають високий кредитний рейтинг.

Облігації також бувають з правом дострокового відкриття; без такого права; конвертовані (передбачають обмін на прості акції тієї самої фірми); неконвертовані, відсотки по яких менші, ніж у конвертованих.

Крім розглянутих видів цінних паперів існують також *похідні цінні папери*, вартість яких залежить від вартості інших цінних паперів (опціони, варанти). Можна стверджувати, що похідні фінансових інструментів — це контракти, які укладаються з метою перерозподілу фінансових ризиків і передбачають проведення в майбутньому певної операції (купівлі, продажу, обміну, емісії) з базовим інструментом, який є предметом угоди.

Похідні фінансові інструменти називають ще деривативами (від англ. derivative — похідний), оскільки їхня вартість є похідною від вартості тих інструментів, які покладені в основу угоди й які називають базовими. Базовим інструментом у подібних контрактах можуть бути як окремі види первинних фінансових інструментів, так і власне деривативи.

Слід звернути увагу не тільки на фінансові інструменти, а й на біржові товари, відповідно до чого розрізняють фінансові та товарні деривативи.

Таким чином щодо створення, обігу й використання деривативів специфічні виникають економічні відносини, або ринок деривативів. За економічним змістом — це сукупність економічних відносин із приводу перерозподілу ризиків, які виникають у процесі обміну товарами та фінансовими інструментами. Операції з фінансовими деривативами, укладені з метою зниження ризиків, називають **хеджуванням цінних ризиків**.

Прикладами похідних цінних паперів можуть бути:

Варант — *свідоцтво (сертифікат), яке надає право власнику на купівлю цінних паперів за визначеною ціною, у визначений строк або ж додаткове свідоцтво, яке видається разом із цінним папером та надає його власнику право на додаткові пільги по закінченню визначеного строку*. Різновидом цього інструменту є варант віконний (window warrant), який використовується тільки у визначені дні або період.

Варант підписний — цінний папір, який надає право власнику акцій придбати певну кількість простих акцій того самого емітента.

Поширеним у використанні деривативом є *опціон* — право або зобов'язання за угодою купити — продати певний вид цінностей (акції, процентні цінні папери, валюта, товар) за визначеною ціною протягом обумовленого строку. З іншого боку, опціон можна розглядати як право, яке надає компанія своїм найвищим службовцям придбати акції за твердою ціною.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає суть фінансового ринку?
2. Які основні функції фінансового ринку?
3. За якими критеріями визначається структура фінансового ринку?
4. Дайте характеристику основним учасником фінансового ринку.
5. Які існують види фінансових ринків?
6. Дайте характеристику інструментам ринку грошей.
7. Дайте характеристику інструментам ринку капіталів. Чому акції й облігації є основними інструментами фінансового ринку?
8. Що таке акція? Який порядок її обігу?
9. Що таке облігація? Який порядок її обігу?
10. У чому полягає суть похідних цінних паперів?

Тести

1. Основним товаром фінансового ринку є:
  - а) акції;
  - б) облігації;
  - в) гроші, тимчасово наданні в користування;
  - г) деривативи;
  - д) фінансові активи.
2. Основне завдання фінансового ринку — це:
  - а) забезпечити перетік вільних грошових ресурсів;
  - б) сприяти купівлі-продажу фінансових послуг;
  - в) сприяти руху вартості в процесі розширеного відтворення.
3. Чи правильне таке твердження? Держава на фінансовому ринку є тільки позичальником грошових ресурсів:
  - а) так;
  - б) ні.
4. Брокер — основний фінансовий посередник сектора прямого фінансування:
  - а) так;
  - б) ні.
5. Дохід по казначейських векселях має форму:
  - а) відсотка;
  - б) прибутку;
  - в) ренти;
  - г) різниці від продажу з дисконтом.

6. Банківські акцепти обслуговують:
  - а) зовнішньоторговельні операції;
  - б) операції з нерухомістю;
  - в) міжбанківські кредитні угоди;
  - г) позики фізичних осіб.

7. Основні характеристики цінних паперів — це:
  - а) ліквідність;
  - б) ризик;
  - в) рентабельність;
  - г) дохідність;
  - д) вірні відповіді а); б); г).

8. Чи правильне таке твердження: члени акціонерного товариства ризикують тільки власним капіталом, вкладеним в акції:
  - а) так;
  - б) ні.

9. Акції випускаються тільки у документарній формі:
  - а) так;
  - б) ні.

10. Облігація як цінний папір дає право на:
  - а) отримання дивіденду;
  - б) отримання доходу у вигляді процента;
  - в) частину прибутку підприємства;
  - г) власність підприємства;
  - д) частину основних засобів підприємства.

11. До похідних фінансових інструментів належать:
  - а) опціони;
  - б) ф'ючерси;
  - в) угоди про зворотний викуп;
  - г) банківські акцепти;
  - д) вірні відповіді а); б); в).

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінансовий ринок»

Автор	Визначення
О. Д. Василик	Фінансовий ринок — ланка фінансової системи, яка створює і використовує фонди фінансових ресурсів у тих випадках, коли інші ланки фінансової системи не можуть діяти ефективно ¹
С. І. Юрій, Т. О. Кізіма, Н. П. Злепко, М. М. Тріпак	Фінансовий ринок є механізмом торгівлі фінансовими активами, обов'язковими атрибутами якого є чіткі правила торгівлі, наявність професійних учасників ринку та розвинута ринкова інфраструктура, яка забезпечує мінімальні витрати і максимальну надійність укладення угод ²
І. О. Петровська, Д. В. Клиновий	Фінансовий ринок — особливий тип ринку, предметом купівлі-продажу на якому виступають різні фінансові інструменти. Система сучасного фінансового ринку має п'ять основних складових, якими є банківський ринок, ринок цінних паперів (фондовий ринок), валютний ринок, ринок дорогоцінних металів, ринок страхових послуг ³
М. В. Романовський, Г. М. Белоглазова	Фінансовий ринок — це ринок, на якому відбувається ринковий перерозподіл вільних грошових капіталів і заощаджень між різними суб'єктами економіки шляхом укладення угод із фінансовими активами ⁴
С. О. Маслова, О. А. Опалов	Фінансовий ринок — 1) сукупність економічних відносин, які пов'язані з купівлею та продажем фінансових інструментів; 2) ринкові інститути, які є каналами «переливу», перерозподілу коштів; 3) механізм перерозподілу капіталу між кредиторами та позичальниками за допомогою посередників на основі попиту і пропозиції; 4) ринок грошей; 5) грошові відносини, які виникають у процесі купівлі-продажу фінансових активів під впливом попиту і пропозиції на позиковий капітал; 6) сукупність соціально-економічних відносин, де проявляється попит і пропозиція на різні платіжні засоби ⁵
Габбард, Р. Глен.	Фінансові ринки (Financial markets) — місця, де торгують емітованими чи існуючими облігаціями, акціями, контрактами на купівлю іноземної валюти та іншими фінансовими інструментами ⁶

¹ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник / О. Д. Василик. — К.: НІОС — 2000. — С. 25.

² Фінанси: вишкіл студії. Навч. посіб. / За ред. С. І. Юрія — Т.: Карт-бланш, 2002. — С. 191.

³ Петровська І. О. Фінанси (з елементами статистики фінансів): Навч. посіб. / І. О. Петровська, Д. В. Клиновий. — К.: ЦУЛ. — 2002. — С. 18.

⁴ Финансы и кредит: Учеб. для студ. вузов, обуч. по экон. спец. / За ред. М. В. Романовский, Г. Н. Белоглазова. — М.: Юрайт, 2003. — С. 286.

⁵ Маслова С. О. Фінансовий ринок: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. / С. О. Маслова, О. А. Опалов — 2-ге вид., випр. — К.: Каравела, 2003. — С. 336.

⁶ Габбард, Р. Глен. Гроші, фінансова система та економіка: Підручник / Пер. з англ.; Наук. ред. пер. М. Савлук, Д. Олесневич. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 846.

	ми ⁶
В. М. Суторміна	... фінансовий ринок є економічним простором, на якому формуються відносини з приводу купівлі-продажу фінансових фондів ¹
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінансові ринки — ринкові інститути, які є каналами переливання, перерозподілу грошових коштів, зокрема фондові біржі ²
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Фінансовий ринок — ланка фінансової системи, яка формує і використовує фонди фінансових ресурсів у тих випадках, коли інші ланки фінансової системи не можуть діяти ефективно. ³ Фінансовий ринок — це винятково складна структура з великою кількістю учасників — фінансових посередників, споживачів фінансових послуг (юридичні, фізичні особи, держава), які вступають в економічні відносини, оперуючи різноманітними фінансовими інструментами. ⁴
В. М. Опарін	Фінансовий ринок — це сфера торгівлі фінансовими ресурсами, які забезпечують функціонування суб'єктів підприємницької діяльності та фінансових інституцій ⁵
В. М. Шелудько	Фінансовий ринок є системою економічних та правових відносин, пов'язаних із купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів ⁶
Ю. В. Ковбасюк	Фінансовий ринок — сукупність економічних відносин щодо фінансових операцій, які регулюють потоки коштів від їх власників до позичальників ⁷
С. І. Юрій, В. М. Федосов	Фінансовий ринок — механізм перерозподілу фінансових активів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, а також міжнародними фінансовими інститутами. Фінансовий ринок через посередників, фірми та інституції, що надають фінансові послуги, реалізує фінансові рішення домогосподарств, приватних компаній та урядових організацій ⁸
В. І. Оспіщев, О. П. Близнюк,	Фінансовий ринок — підсистема фінансової інфраструктури, специфічна сфера економічних відносин, у якій формуються і

¹ Суторміна В. М. Фінанси зарубіжних корпорацій: Підручник. / В. М. Суторміна. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 429.

² Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 509.

³ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 132.

⁴ Леоненко П. М. Теорія фінансів: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 389.

⁵ Опарін В. М. Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти: Монографія. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 150.

⁶ Шелудько В. М. Фінансовий ринок: Підручник. / В. М. Шелудько. — К.: Знання, 2006. — С. 11.

⁷ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: навч. посіб. / Ю. В. Ковбасюк. — К.: КИИ, 2007. — С. 230.

⁸ Фінанси: Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — С. 38.

Л. І. Лачкова, Т. О. Ставерська та ін	функціонують відносини між учасниками фінансового ринку стосовно купівлі-продажу фінансових фондів ¹
В. Л. Смагін	... фінансовий ринок — це складна сукупність економічних відносин, яка системно інтегрована в структуру національної економіки, забезпечує функціонування сфери обігу фінансових активів, їх перерозподіл між економічними суб'єктами ²

Література

1. *Алексенко Л. М.* Ринок фінансового капіталу: становлення, проблеми та перспективи розвитку: Монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К.: Вид. буд-к Максимум, 2004. — 423 с.
2. *Версаль Н. І.* Фінансове посередництво в Україні: теоретичні та практичні аспекти / Н. І. Версаль // *Фінанси України.* — 2005. — № 9. — С. 99–109.
3. *Зимовець В. В.* Акумуляція фінансових ресурсів та економічний розвиток: Монографія / Інститут економіки НАН України. — К., 2003. — 314 с.
4. *Клименко В. В.* Фондовий ринок України у контексті фінансової безпеки держави: Монографія. — К.: КНУТД, 2003. — 187 с.
5. *Корнєв В.* Банкоцентрична основа фінансового ринку / В. Корнєв // *Економіка України.* — 2008. — № 9. — С. 18–27.
6. *Корнєв В.* Еволюція і перспективи фінансового ринку України / В. Корнєв // *Економіка України.* — 2007. — № 9. — С. 21–30.
7. *Лук'яшко П. О.* Трансформація схем залучення додаткових ресурсів суб'єктами господарювання на фінансовому ринку України / П. О. Лук'яшко // *Актуальні проблеми економіки.* — 2008. — № 6. — С. 226–234
8. *Львовичкін С.* Фінансова інфраструктура ринкової економіки: концептуальні підходи / С. Львовичкін, В. Опарін, В. Федосов // *Економіка України.* — 2008. — № 11. — С. 57–71.
9. *Любкіна О. В.* Фінансові ринки у контексті глобалізації / О. В. Любкіна // *Фінанси України.* — 2005. — № 9. — С. 122–129.
10. *Науменкова С. В.* Інституційний розвиток фінансового сектору економіки / С. В. Науменкові, С. В. Міщенко // *Фінанси України.* — 2008. — № 7. — С. 53–72.
11. *Опарін В. М.* Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти: Монографія. / В. М. Опарін — К.: КНЕУ, 2005. — 239 с.
12. *Плескач В. Л.* Фінансові послуги як складова інтеграції України у світовий інформаційно-економічний простір / В. Л. Плєскач // *Фінанси України.* — 2008. — № 8. — С. 89–96.
13. *Фінанси: підручник* / За ред. С. І. Юрій, В. М. Федосов. — К.: Знання, 2008. — 611 с.

¹ Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — С. 83.

² Смагін В. Л. Формування та розвиток фінансового ринку в умовах трансформаційної економіки: монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 25

14. *Шелудько В. М.* Фінансовий ринок: Підручник. — 2-ге вид., стер. — К.: Знання, 2008. — 535 с.
15. *Школьник І. О.* Особливості функціонування фінансових ринків країн, що розвиваються, в контексті фінансової глобалізації / І. О. Школьник // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 8. — С. 63–67.
16. *Школьник І. О.* Фінансовий ринок України в контексті розвитку світової фінансової системи: Монографія. — С.: УАБС НБУ, 2007. — 98 с.

Тема 13

ОРГАНІЗАЦІЯ Й УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ

Основні терміни та поняття

Фінансовий менеджмент, інвестиційний портфель, суб'єкт фінансового менеджменту, об'єкт фінансового менеджменту, функції фінансового менеджменту, фінансові ресурси, грошові фонди підприємства, фінансова інформація, фінансова звітність підприємства, форми фінансової звітності підприємства, прибутковість підприємства, рентабельність підприємства, ліквідність підприємства, платоспроможність підприємства, податковий менеджмент; державний податковий менеджмент; податковий менеджмент контролюючих органів; корпоративний податковий менеджмент; іпотечне кредитування

13.1. Теоретичні основи фінансового менеджменту

13.1.1. Еволюція фінансового менеджменту

Світова економічна криза 20–30-х років XX століття зі всією очевидністю показала необхідність ефективного, раціонального управління економічними процесами як в масштабах національної економіки, так і на кожному конкретному підприємстві. Велике промислове виробництво не може розвиватися без фондового ринку, колективних форм володіння власністю, акціонерного капіталу. Злиття промислового і фінансового капіталу вимагає виокремлення самостійного сектора управління — фінансового.

Як самостійна наука фінансовий менеджмент сформувався нещодавно. Окремі фундаментальні розробки з теорії фінансів велися ще до другої світової війни; зокрема, можна згадати про відому модель оцінки вартості фінансового активу, запроповану Дж. Уільямсом у 1938 р. і яка є основою фундаменталістського підходу. Проте прийнято вважати, що початок цьому процесу поклали роботи Р. Марковіца, які заклали основи сучасної теорії портфеля. У цих роботах була викладена методологія ухвалення рішень в галузі інвестування у фінансові активи і запропонований відповідний науковий інструментарій. Представлені ідеї, так само як і математичний апарат, мали значною мірою теоретичний характер, що ускладнювало їх вживання на практиці. Пізніше учень Р. Марковіца У. Шарп запропонував спрощений і більш практичний варіант математичного апарату, що отримав назву однофакторної моделі (single-factor model). Запропонована У. Шарпом методика вже дозволяла ефективно управляти великими портфелями, що поєднують сотні фінансових активів.

Подальший розвиток фінансовий менеджмент отримав у дослідженнях вчених, присвячених ціноутворенню цінних паперів, розробці концепції

ефективності ринку капіталу, створенню моделей оцінки ризиків й дослідженню їх прибутковості, розробці нових фінансових інструментів тощо.

Зокрема, в 60-ті роки зусиллями У. Шарпа, Дж. Лінтнера і Дж. Моссіна була розроблена модель оцінки прибутковості фінансових активів (Capital Asset Pricing Model, CAPM). Вона пов'язала систематичний ризик і методи дослідження прибутковості портфеля фінансових активів. Ця модель до сьогодні залишається одним із найвагоміших наукових досягнень в теорії фінансів. Проте вона постійно піддавалася певній критиці. Пізніше було розроблено декілька підходів, альтернативних моделі CAPM, зокрема, це теорія арбітражного ціноутворення, теорія ціноутворення на ринку строкових угод (опціонних, форвардних, ф'ючерсних та угод своп) і теорія преференцій достатків в умовах невизначеності.

Найбільшу популярність здобула теорія арбітражного ціноутворення (Arbitrage Pricing Theory, APT). Концепція APT була запропонована відомим фахівцем в області фінансів Ст. Россом. В її основу закладено природне твердження про те, що фактична прибутковість будь-якої акції складається з двох частин: 1) нормальної або очікуваної прибутковості і 2) ризикової або невизначеної прибутковості. Останній компонент визначається багатьма економічними чинниками, наприклад, ринковою ситуацією в країні, що оцінюється валовим внутрішнім продуктом, стабільністю світової економіки, інфляцією, динамікою процентних ставок та ін.

Дві інші альтернативи моделі CAPM — теорія ціноутворення опціонів (Option Pricing Theory, OPT) і теорія преференцій достатків в умовах невизначеності (State-Preference Theory, SPT) — за тих чи інших причин ще не отримали достатнього розвитку і перебувають у стадії становлення. Зокрема, щодо теорії SPT можна сказати, що її виклад має занадто теоретичний характер, а її використання передбачає наявність досить точних оцінок майбутнього стану фінансового ринку. Зародження теорії OPT пов'язують з іменами Ф. Блека і М. Скоулза, а теорії преференцій — з ім'ям Дж. Хиршліфера.

Проблема взаємозв'язку ціни фінансових активів та інформації, циркулюючої на ринку капіталу, досліджувалася з кінця 50-х років. Проте рубежем вважається стаття Ю. Фама, в якій обговорюється вирізнення трьох форм ефективності ринку капіталу, — сильної, помірної і слабкої. Подальші розробки в цій галузі, переважно не зачіпали теоретичних аспектів запропонованої класифікації, а лише стосувалися емпіричного її підтвердження.

У другій половині 50-х років проводилися інтенсивні дослідження з теорії структури капіталу і ціни джерел фінансування. Початок цим дослідженням поклав ще в 30-і роки Дж. Уільямс, а на початку 50-х років продовжено у роботах Д. Дюрана. Проте загальновизнаним є те, що основний внесок у розвиток теорії структури капіталу і ціни джерел фінансування був зроблений Ф. Модільяні і М. Міллером, оскільки їх теорія базувалася

на низці передумов, що мають обмежувальний характер. Подальші дослідження в цій галузі були присвячені вивченню можливостей ослаблення цих обмежень. Крім того, досліджувалися можливості застосування різних моделей, зокрема CAPM, для розрахунку вартості капіталу, отриманого з різних джерел.

Із всіх згаданих новацій два напрямки — теорія портфеля і теорія структури капіталу — є серцевиною науки і техніки управління фінансами великої компанії, оскільки дозволяють відповісти на два принципово важливих питання: звідки узяти і куди вкласти фінансові ресурси. Мабуть, не випадково 1958 рік, коли була опублікована робота Ф. Модільяні і М. Міллера, розглядається найбільшими фахівцями в галузі теорії фінансів Т. Е. Коуплендом і Дж. Ф. Уестоном як рубіж, починаючи з якого від прикладної мікроекономіки виокремився самостійний напрямок, відомий нині як сучасна теорія фінансів.

Саме в рамках сучасної теорії фінансів надалі сформувалася прикладна дисципліна фінансовий менеджмент як наука, присвячена методології і техніці управління фінансами великої компанії. Сталося це, переважно шляхом природного доповнення базових розділів теорії фінансів аналітичними розділами бухгалтерського обліку (аналіз фінансового достатку компанії, аналіз і управління дебіторською заборгованістю та ін.) і деяким понятійним апаратом теорії управління. Перші монографії з нової дисципліни, які можна було використовувати як навчальні посібники, з'явилися в провідних англomовних країнах на початку 60-х років. Сьогодні вже можна говорити про те, що фінансовий менеджмент остаточно сформувався не лише як самостійний науковий напрям і практична діяльність, але й як навчальна дисципліна.

Синтез теорії управління, теорії фінансів і аналітичного апарату бухгалтерського обліку в самостійний напрям — «фінансовий менеджмент» — не є чимось абсолютно унікальним. Подібні метаморфози, обумовлені посиленням управлінських аспектів, сенс яких полягає в тому, що, наприклад, облік або аналіз важливі не лише і не стільки самі по собі, скільки з позиції підвищення ефективності управлінських рішень.

Змістовна частина цієї дисципліни, в принципі, може бути визначена по-різному. Зокрема, як це видно з попередніх пояснень, один із підходів може бути таким. Управління фінансами великої компанії здійснюється, виходячи з інтересів її власників. Неважко сформулювати сукупність цільових установок, ранжируваних за пріоритетністю або впорядкованих у вигляді дерева цілей, які встановлюються акціонерами при створенні компанії. При цьому виокремлюється основна мета — максимізація ціни фірми шляхом нарощування її капіталізованої вартості. Для досягнення цієї мети у межах управління фінансами компанії повинні прийматися рішення за трьома стрижневими напрямками:

- інвестиційна політика компанії;
- управління джерелами фінансування;
- дивідендна політика.

У межах першого напрямку визначається, куди слід вкладати фінансові ресурси для того, щоб забезпечити досягнення основної мети. Оскільки в цьому випадку йдеться про кількісні характеристики і порівняльний аналіз інвестиційних проєктів, які, як очікується, принесуть певний дохід в майбутньому. Будь-які оцінки, по-перше, є багатоваріантними, сформованими у рамках імітаційного моделювання, й, по-друге, мають імовірнісну природу і, по-третє, пов'язані з певним ризиком. Зміст другого і третього напрямків розкривається в їх назві. Зазначимо також, що вони жорстко взаємопов'язані між собою, оскільки жодні рішення щодо структури джерел не можуть бути прийняті без врахування особливостей прийнятої дивідендної політики компанії.

Наведена логіка виокремлення розділів фінансового менеджменту може бути наочно інтерпретована за допомогою балансу компанії, який є однією з найкращих і ефективніших моделей опису її майнового і фінансового становища: актив балансу показує напрямки інвестування коштів компанії, а пасив — джерела отримання цих засобів. Кожен з трьох описаних вище стрижневих напрямків може бути далі структурований тією або іншою мірою деталізації. Зокрема, інвестиційна політика поєднує не лише управління фінансовими активами, основними засобами, оборотними активами, а й оцінку інвестиційних проєктів.

Управління фінансами будь-якого об'єкта має на увазі оцінку виробничих і фінансових напрямків його діяльності, пошук і мобілізацію джерел отримання коштів для її забезпечення, фінансові розрахунки з всіма контрагентами, що мають інтерес до певного об'єкта (держава, власники, інвестори, кредитори та ін.).

Виходячи з викладеного вище, фінансовий менеджмент (як наука, що містить теоретичне й практичне спрямування) поєднує розгляд таких проблем:

- фінансовий аналіз і планування;
- фінансовий ризик і його оцінка;
- оцінка поточного фінансового стану компанії;
- поточне і перспективне планування фінансово-господарської діяльності;
- поточне управління фінансами компанії;
- управління активами;
- оцінка привабливості інвестиційних проєктів;
- управління оборотними активами;
- управління фінансовими інвестиціями:

- оцінка становища компанії на ринку капіталу;
- управління портфельними інвестиціями;
- управління власним капіталом;
- управління позиковим капіталом;
- оцінка вартості і структури капіталу;
- особливості управління фінансами компанії у разі зміни її організаційно-правової форми;
- управління фінансами компанії в умовах банкрутства;
- управління фінансами компанії в умовах цінових змін;
- особливості управління фінансами некомерційних організацій.

Наведений перелік дає лише загальне уявлення про змістовну частину теорії і практики фінансового менеджменту.

13.1.2. Принципи організації фінансового менеджменту

Сьогодні управління фінансами на підприємстві здійснюється за двома напрямками:

- 1) управління активами (як розпорядитися наявними фінансовими ресурсами);
- 2) управління пасивами (як залучити необхідні фінансові ресурси на підприємство).

Фінансовий менеджмент дозволяє відповісти на питання: якими мають бути структура активів, співвідношення товарно-матеріальних цінностей і грошових ресурсів, як організувати рух оборотних коштів з метою найбільш ефективного їх використання на всіх стадіях кругообігу. Управління пасивами означає не лише пошук можливих джерел отримання коштів, але і формування їх оптимальної структури, що забезпечує максимальну віддачу на кожному вкладену грошову одиницю в розвиток діяльності підприємства.

Мистецтво фінансового управління полягає в поєднанні дій і рішень по забезпеченню стійкого поточного фінансового становища підприємства, його платоспроможності і ліквідності, а також перспектив розвитку, підкріплених довгостроковими джерелами фінансування, що формують структуру активів. Оперативне реагування на зміну зовнішніх і внутрішніх факторів, особливо в умовах становлення ринку, — обов'язкова вимога для ефективного фінансового управління.

Таким чином, фінансовий менеджмент як наука є системою знань щодо ефективного управління грошовими фондами і фінансовими ресурсами підприємств для досягнення стратегічних цілей і вирішення тактичних завдань.

Як система управління, фінансовий менеджмент організовує взаємини всередині підприємства і за його межами. Всередині підприємства форму-

ється відповідна мотивація співробітників, що поєднує цілі підприємства і суб'єкта управління — фінансового менеджера на основі особистої зацікавленості в збільшенні прибутковості, а також можливості кар'єрного зростання.

Дієвість фінансового менеджменту розкривається у виконуваних ним функціях. Будучи складовою частиною загальної системи управління, він покликаний вирішувати завдання з організації, планування, мотивації і контролю.

Водночас, фінансовий менеджмент має виражену специфіку — управління грошовими потоками, тому його функції значною мірою зумовлені завданнями фінансів підприємств. Виконання розподільної функції зосереджене на забезпеченні ефективної структури капіталу підприємства та формуванні фондів фінансових ресурсів. Будучи пріоритетною системою в загальній структурі управління, фінансовий менеджмент покликаний організувати фінансові потоки таким чином, щоб забезпечити ефективний і безперервний відтворювальний процес на підприємстві. Забезпечення достатності грошових коштів для нормального функціонування підприємства, збалансованість матеріальних і фінансових ресурсів на всіх стадіях кругообігу досягаються завдяки відтворювальній функції фінансового менеджменту.

Друга функція фінансового менеджменту — організаційна. Її реалізація забезпечує системний підхід до організації управління грошовими потоками і фондами, взаємодії функціональних структур підприємства з метою досягнення наміченого фінансового результату. Організаційна функція передбачає взаємозв'язок ресурсів у просторі та часі.

Фінансове планування як функція фінансового менеджменту визначає кількісну оцінку передбачуваних процесів і заходів. Базуючись на аналізі господарської діяльності підприємства, фінансове планування формує конкретні показники, задає економічні пропорції розвитку завдяки розподілу фінансових ресурсів. Це дуже дієвий інструмент забезпечення стійкого розвитку, за допомогою якого можна визначити, скільки і яких ресурсів слід залучити, щоб забезпечити відповідні обсяги виробництва і продажу для задоволення платоспроможного попиту споживачів.

Як самостійну функцію фінансового менеджменту можна назвати прогнозування. Довгостроковий прогноз показників фінансової діяльності підприємства і кінцевих результатів заходів, що проводяться, дозволяє виявити певні тенденції, що складаються на ринку. Екстраполюючи їх на тривалий період, можна розробити варіанти стратегії й тактики для досягнення наміченої мети підприємства.

Стимулююча функція фінансового менеджменту забезпечує необхідну мотивацію як власникам, так і колективу підприємства загалом. Зацікавленість у високій результативності власної праці забезпечується відпо-

відною організацією системи оплати. Використання ресурсів стає ефективним, якщо особистий внесок працівника в нарощування капіталу забезпечується помітним його заохоченням.

Контрольна функція фінансового менеджменту відображає стан кругообігу ресурсів, ефективність господарювання, забезпечує контроль за управлінськими рішеннями в галузі фінансів, передбачаючи аналіз чинників, що стали причиною відхилення від запланованих параметрів. Контроль і аналіз дозволяють визначити закономірності і тенденції в динаміці натуральних і вартісних показників, розкрити наявні внутрішні резерви. Таким чином, контрольна функція є зв'язуючим елементом всіх сторін фінансового менеджменту, забезпечуючи їх взаємодію на підприємстві: регулювання процесу, організацію виробництва з реальною структурою управління, планування і прогнозування, зацікавленість в результатах ефективного господарювання. Формами відповідальності за наслідками фінансового контролю можуть бути штрафи, пені, неустойки, що стягуються при порушенні договірних зобов'язань, несвоєчасному погашенні кредитів, виникаючих неплатежах. Крайнім заходом щодо неефективно працюючого підприємства може стати процедура оголошення його банкрутом.

Ефективність фінансового менеджменту залежить від правильного використання функцій, знання прийомів управління, стандартів обліку і регулюючих актів діяльності підприємства, уміння і навиків оцінки конкретних фінансових ситуацій, використання сучасних інформаційних систем та їх програмного забезпечення.

13.1.3. Суб'єкти і об'єкти фінансового управління на підприємстві

Як система управління фінансовий менеджмент передбачає наявність суб'єкта і об'єкта управління. Як суб'єкти управління на підприємстві можуть виступати посадові особи фінансової служби або працівники, в компетенцію яких входить управління організацією грошового обороту на підприємстві. Фінансова діяльність може бути розподілена між службами і виконавцями, що перебувають на різних ієрархічних рівнях управління. Оскільки малий бізнес не передбачає глибокого розподілу управлінських функцій, то суб'єктами фінансового менеджменту можуть виступати керівник підприємства і бухгалтер.

На великих підприємствах для управління фінансами створюються самостійні підрозділи — фінансові служби і дирекції. Фінансовий директор (віце-президент з фінансових питань) — головний відповідальний фінансист. Функції суб'єкта фінансового управління можуть бути також делеговані фінансовому менеджеру, головному бухгалтеру, адміністративному директору, керівнику фінансово-збутової служби та іншим уповноваженим. Створення фінансової дирекції, визначення кола її завдань і можливостей є

прерогативою найвищого органу управління підприємства — ради директорів чи наглядової ради.

Об'єктами управління у фінансовому менеджменті є грошові надходження і виплати, які складають грошовий фонд підприємства. Керований грошовий потік є замкнутим циклом припливу і відтоку коштів підприємства, розміри якого залежать від обсягу продажів, розміру дебіторської і кредиторської заборгованості, необхідних запасів, структури капіталу, фінансових ресурсів тощо. Потоки грошових коштів підприємства мають певні джерела: власний капітал, позикові засоби, інші пасиви. Напрямок використання коштів передбачає створення різних активів.

грошовий фонд підприємства складається в процесі руху грошових коштів, що обслуговують найрізноманітніші господарські операції. Всі операції можуть бути згруповані за основними напрямками економічної діяльності підприємства: поточною, інвестиційною і фінансовою. Це означає, що організований рух грошових коштів у кожному конкретному випадку покликаний вирішувати певні завдання і загальна результативність господарювання залежатиме від успіхів у здійсненні кожного напрямку діяльності. Звичайно, результати поточної діяльності багато в чому визначають можливості підприємства, але й інші види діяльності також можуть сприяти подоланню виникаючої фінансової скрути.

Таким чином, об'єктами фінансового управління є активи і пасиви (фінансові зобов'язання) підприємства, що формуються в процесі поточної діяльності та здійснення інвестицій.

При створенні підприємства пріоритетним завданням є визначення розміру засобів, необхідних для фінансування новостворюваних активів. При цьому вирішується завдання оптимізації джерел фінансування, формування такої структури, яка забезпечить необхідну фінансову стійкість підприємства при низьких значеннях вартості капіталу. Надалі власні фінансові ресурси визначатимуть можливості підприємства у вирішенні стратегічних завдань. Основна увага в управлінні власними фінансовими ресурсами має бути приділена формуванню чистого прибутку і амортизаційним відрахуванням. Але не лише власні джерела обумовлюють розмір грошового потоку, неабиякою мірою фінансова ефективність залежить від поєднання власних і позикових коштів в обороті. Це висуває перед фінансовим менеджментом завдання визначення загальної потреби в позикових коштах та оптимізації співвідношення короткострокової і довгострокової заборгованості.

Оборотні і необоротні активи є суттю будь-якого підприємства. Виступаючи як об'єкти фінансового управління, вони мають бути передусім визначені в абсолютних значеннях по своїх видах, оскільки від цього залежать масштаби діяльності самого підприємства, а також розміри і фінансова структура капіталу. Водночас принципові відмінності кругообігу окре-

мих складових частин активів вимагають різних підходів до управління оборотними і необоротними активами. Визначення тривалості обороту окремих видів фінансових активів створює передумови раціонального управління запасами товарно-матеріальних цінностей, дебіторською заборгованістю і оборотними коштами загалом.

У складі необоротних активів питому вагу займають основні фонди. Управління цією частиною активів передбачає аналіз структури і ефективності використання окремих їх видів, а також заходи щодо забезпечення поточного і капітального ремонту, своєчасного оновлення, заміни машин і обладнання.

Управління необоротними активами вимагає вирішення такого завдання, як управління реальними інвестиціями. Для цього необхідно здійснити оцінку інвестиційної привабливості розроблених проєктів, розглянути їх ефективність з погляду доцільності капіталовкладень.

На особливу увагу у фінансовому менеджменті заслуговує діяльність підприємства на фондовому ринку. Формування і оперативне управління портфелем цінних паперів означають не тільки можливість отримання додаткових прибутків, але і наявність ризиків, характерних для цієї діяльності. Вибір фінансових інструментів, формування оптимальної структури інвестиційного портфеля, що дозволяє збалансувати ризик і прибутковість, — основні напрямки управління цією частиною активів підприємства. Ризики супроводжують не лише фінансову діяльність, вони є характерним фактором практично будь-якого виду бізнесу. Фінансове управління стає ефективним тільки тоді, коли визначений перелік супутніх підприємству ризиків, встановлена їх структура і можливі наслідки настання ризикових подій. Управління ризиками означає також проведення превентивних заходів, мінімізацію передбачуваних фінансових ризиків, забезпечення страхового захисту за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел.

Об'єкти фінансового менеджменту — активи і пасиви підприємства тісно пов'язані між собою. Рішення про здійснення вкладень в певні активи передбачає наявність джерел фінансування. Ціна джерел, що залучаються, може бути різною, і це відіб'ється на рішенні, що приймається. Власні ресурси, на відміну від позикових, не можуть бути оцінені з погляду плати за ресурси, але можуть використовуватися достатньо ефективно при виборі ефективного варіанту інвестування. Отже, об'єкти фінансового менеджменту перебувають в постійній взаємодії і їх взаємообумовленість ставить перед суб'єктом управління завдання розробки варіантів можливих дій, забезпечуючи раціональну мобілізацію і використання грошових коштів. Питання: де взяти необхідні кошти і як із найбільшою вигодою ними розпорядитися — ніколи не матиме однозначної відповіді. Пошук альтернатив, найбільш вигідних варіантів рішень — мистецтво фінансового менеджера.

13.2. Інформаційне забезпечення фінансового управління

13.2.1. Фінансова інформація та її використання в діяльності підприємства

Фінансове управління на підприємстві може бути ефективним лише у випадку, якщо суб'єкти управління матимуть чітке уявлення про засоби і зобов'язання підприємства, виручку і витрати, прибутки і податки, грошові фонди і фінансові ресурси. Фінансова інформація, що відображає виробничо-господарську діяльність підприємства, є системою показників про рух грошових коштів. Така система вивчається як зовнішніми, так і внутрішніми користувачами в процесі фінансового аналізу, планування і ухвалення рішень. Фінансові звіти містять лише ту інформацію, яка виражена в грошовому вимірі. Сумарність показників забезпечується завдяки спільній вартісній одиниці — грошам, що дозволяють підсумовувати і комбінувати отримвані відомості, відтворювати та аналізувати події, які відображають фінансові показники.

Проте не всі характеристики господарської діяльності можуть бути виражені в грошових одиницях. Це стосується асортименту продукції, ефективності використання основних фондів, кадровому потенціалу, маркетинговим дослідженням і т.п. Виникаюча невідповідність нівелюється здатністю управлінського обліку відображати не лише вартісні, але і натуральні показники. Періодичність представлення відомостей в цьому випадку підпорядкована лише необхідності ухвалення оперативних управлінських рішень, а змістовна частина представляє комерційну таємницю і призначена для внутрішнього використання. Уміння читати, розуміти і тлумачити фінансову звітність й супутню інформацію дозволяє реконструювати господарські операції, що сталися, і на цій підставі готувати прогнози та варіанти майбутніх фінансових рішень. Таким чином фінансовий аналіз є одним із найважливіших конструктивних елементів фінансового менеджменту, а його результати є підставою для ухвалення обґрунтованого фінансового рішення.

В основі внутрішніх джерел інформації — бухгалтерська звітність, яка завдяки своїй уніфікованій формі та спільним стандартам використовується для оцінки майнового і фінансового становища підприємства. Проте частота отримання такої інформації зазвичай пов'язана з підготовкою квартальної або річної звітності. Фінансовий стан в такому випадку оцінюється за показниками, що характеризують основні результати господарювання, зміну активів, склад і структуру капіталу. Оцінкою фінансової результативності є прибуток, отриманий від операційної діяльності, позареалізаційної діяльності, реалізації майна тощо. Загальний підсумок — це отриманий підприємством прибуток або збиток за звітний період.

Склад і структуру активів характеризують показники, що відображають стан необоротних активів, виробничих запасів і незавершеного вироб-

ництва, готової продукції та коштів у розрахунках. Довгострокові пасиви, власні і прирівняні до них кошти, інші показники джерел і зобов'язань підприємства дають уявлення про динаміку капіталу. Складність використання інформації у фінансовому управлінні пояснюється обов'язковістю щоквартального представлення балансу підприємства, звіту про фінансові результати та інших форм звітності.

Фінансова інформація про діяльність підприємства міститься не лише в звітних формах, що розробляються зі встановленою періодичністю. Вона є і в оперативних відомостях про стан банківських рахунків, планових і фактичних даних про обсяги виробництва, відвантаження і продажу, даних про щоденні зміни дебіторської і кредиторської заборгованостей, розміри проведених закупівель сировини, матеріалів та інших матеріальних цінностей, про динаміку виробничих запасів і т.п.

Споживачі фінансової інформації про діяльність підприємства можуть удаватися до різних джерел її отримання, причому повнота відомостей визначатиметься специфікою функцій кожного з них щодо господарюючого суб'єкта. Для фінансового менеджера інформація має бути доступною і повною. Для контрагента (підприємства — постачальника) головною є інформація про платоспроможність. Кредиторів, передусім, цікавлять кредитоспроможність позичальника, перспективи повернення наданих коштів. Інвестори зацікавлені в інформації, що характеризує підприємство як об'єкт надійного розміщення коштів, здатний реалізувати інвестиційну програму. Для власників, передусім, цікава оцінка рентабельності, прибутковості підприємства, а також рівень ризику втрати капіталу. Здатність підприємства до стійкого розвитку та забезпечення нарощення прибутку в майбутньому об'єднує всіх потенційних користувачів інформації про його фінансовий стан.

13.2.2. Баланс підприємства та аналіз його складових частин

Баланс підприємства — це віддзеркалення його фінансового стану на конкретний момент часу. Результати руху фінансових потоків фіксуються в структурі капіталу, розмірах цільових фондів і фінансових активів, нарахованій амортизації. Баланс становить найбільший інтерес для всіх користувачів фінансової інформації, оскільки саме він показує залежність підприємства від зовнішніх і позикових джерел фінансування, стан стосунків постачальниками і покупцями, напрямки інвестиційної діяльності підприємства та джерела його фінансування. Дані балансу свідчать про те, що має в своєму розпорядженні підприємство, скільки воно заборгувало постачальникам і кредиторам, яким є його власний капітал. Будь-яка господарська операція призводить до зміни балансу, і при нагоді його щоденного складання

можна спостерігати залежність заходів, що проводяться, і фінансового стану. Балансом є зіставлення активів і пасивів підприємства, тобто грошових коштів і майна із зобов'язаннями підприємства щодо його власників і кредиторів.

В управлінні підприємством баланс є найважливішим інструментом вивчення і діагностики фінансової рівноваги, спостереження за потенційними факторами її порушення. За допомогою ліквідних засобів підприємство повинне гасити свої борги у встановлені терміни, а також підтримувати функціональну рівновагу між джерелами і зобов'язаннями, забезпечуючи стабільність перших і цільовий напрям других. Цю вимогу обумовлює наявність двох різних підходів у фінансовому аналізі: аналіз ліквідності та функціональний аналіз. В першому випадку як базою є традиційний бухгалтерський баланс, що відображає майновий стан підприємства на певний момент. В другому — функціональний баланс, що показує джерела отримання грошових коштів підприємства і напрямки їх використання в основній діяльності (поточній, інвестиційній, фінансовій).

Фінансовий аналіз балансу передбачає проведення горизонтального і вертикального аналізу основних фінансових показників підприємства. Горизонтальний аналіз характеризує зміну показників за звітний період, вертикальний — питому вагу показників у загальному підсумку балансу. Динаміка показників на тимчасовому відрізку свідчить про зміни економічного потенціалу підприємства, його майнового і фінансового становища.

Фінансова рівновага в балансі показує, чи зможе підприємство виконати свої зобов'язання в строк, реалізувавши свої активи. Якщо такої можливості немає, то це означає припинення платежів і загрозу банкрутства. Очевидно, що підтримка фінансової рівноваги і зменшення ризику неплатежів вимагають певного співвідношення між мірою ліквідності активів і спроможністю повернення кредиторської заборгованості.

Форми фінансової звітності підприємств і порядок їх заповнення встановлює Міністерство фінансів України. Методологія та форми складання фінансової звітності регулюються в Україні затвердженими Міністерством фінансів такими національними Положеннями (стандартами):

1. П(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»;
2. П(С)БО 2 «Баланс»;
3. П(С)БО 3 «Звіт про фінансові результати»;
4. П(С)БО 4 «Звіт про рух грошових коштів»;
5. П(С)БО 5 «Звіт про власний капітал».

Діючий баланс підприємства має такі форму і структуру, див. табл.13.1.

Таблиця 13.1

Структура розділів балансу підприємства

Актив		Пасив	
№ розділу	Назва розділу	№ розділу	Назва розділу
1	<i>Необоротні активи</i> — всі активи, що не є оборотними	1	<i>Власний капітал</i> — частина в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань
2	<i>Оборотні активи</i> — грошові кошти та їх еквіваленти, що необмежені у використанні, а також інші активи, призначені для реалізації чи споживання протягом операційного циклу чи 12 місяців з дати балансу	2	<i>Забезпечення наступних витрат і платежів</i> — нараховані у звітному періоді майбутні витрати і платежі (відпустки, гарантії), цільові надходження
3	<i>Витрати майбутніх періодів</i> — витрати, що мали місце протягом поточного або попередніх звітних періодів, але належать до наступних звітних періодів	3	<i>Довгострокові зобов'язання</i> — всі зобов'язання, які не є поточними зобов'язаннями
		4	<i>Поточні зобов'язання</i> — зобов'язання, які будуть погашені протягом операційного циклу або 12 місяців з дати балансу
		5	<i>Доходи майбутніх періодів</i> — доходи, отримані протягом поточного або попередніх звітних періодів, які належать до наступних звітних періодів

Як бачимо, актив балансу складається з трьох розділів, а пасив — з п'яти розділів, у яких згруповані економічно однорідні засоби і джерела так, щоб з найбільшою ясністю простежувався взаємозв'язок між складом господарських засобів в активі та джерелами їх формування в пасиві балансу. Це істотно підвищує пізнавальні якості балансу, полегшує контроль та забезпечує аналіз фінансового стану підприємства.

У I розділі активу балансу «Необоротні активи» об'єднані статті: нематеріальні активи, основні засоби за первісною та залишковою вартістю (остання належить до валюти балансу), довгострокові фінансові інвестиції, довгострокова дебіторська заборгованість та інші необоротні активи.

У II розділі активу балансу «Оборотні активи» подають дані про грошові кошти та їх еквіваленти, що не обмежені у використанні, а також інші активи, призначені для реалізації чи споживання протягом операційного

циклу або протягом 12 місяців з дати балансу. До цього розділу належать: виробничі запаси, незавершене виробництво, готова продукція, товари, векселі одержані, дебітори, грошові кошти і їх еквіваленти. До еквівалентів грошових коштів відносять короткострокові високоліквідні фінансові інвестиції, які вільно конвертуються у певні суми грошових коштів і характеризуються незначним ризиком зміни вартості (грошові документи, депозитні сертифікати, чеки тощо).

У III розділі активу балансу «Витрати майбутніх періодів» подають інформацію про витрати майбутніх періодів. Це витрати, що мали місце протягом поточного або попередніх звітних періодів, але належать до наступних періодів.

У I розділі пасиву балансу «Власний капітал» відображають власний капітал підприємства, що дорівнює частині активу підприємства, яка залишається після вирахування його зобов'язань. До власного капіталу належать: статутний капітал, пайовий капітал, додатковий капітал, резервний капітал, нерозподілений прибуток. Власний капітал є важливим джерелом активів підприємства.

У II розділі пасиву балансу «Забезпечення наступних витрат і платежів» подають інформацію про нараховані у звітному періоді майбутні витрати та платежі, розмір яких на дату складання балансу можна визначити тільки шляхом попередніх (прогнозних) оцінок, а також залишки коштів цільового фінансування і цільових надходжень, отриманих з бюджету та інших джерел. До цього розділу належать забезпечення виплат відпусток, гарантійних зобов'язань, додаткове пенсійне забезпечення, інші види фінансування.

У III розділі пасиву балансу «Довгострокові зобов'язання» подають інформацію про залучені кошти банків, шляхом випуску підприємством облігацій на довгостроковій основі з нарахуванням відсотків. Це зобов'язання, які будуть погашені в строк більше одного року.

У IV розділі пасиву балансу «Поточні зобов'язання» відображають зобов'язання, які будуть погашені протягом 12 місяців, починаючи з дати балансу. Це зобов'язання за одержаними кредитами банку, виданими підприємством вексями, кредиторською заборгованістю за товари, роботи і послуги, поточні зобов'язання за розрахунками з бюджетом, зі страхування, оплати праці тощо.

У V розділі пасиву балансу «Доходи майбутніх періодів» відображаються доходи, отримані протягом поточного або попередніх звітних періодів, які належать до наступних звітних періодів. До доходів майбутніх періодів належать, зокрема, доходи у вигляді одержаних авансових платежів за здані в оренду основні засоби та інші необоротні активи (авансові орендні платежі), передплату на газети, журнали, періодичні та довідкові видання, виручку за вантажні перевезення, виручку від продажу квитків тра-

нспортних і театральних-видовищних підприємств, абонентну плату за користування засобами зв'язку тощо.

Отже, розглянута структура бухгалтерського балансу дає змогу дослідити підприємство, дати характеристику стану фінансово-господарських засобів і джерел їх формування на звітну дату в грошовому вимірнику. Тому не випадково баланс є основною формою звіту про фінансовий стан підприємства.

13.2.3. Ліквідність підприємства та методи її оцінювання

Серед критеріїв оцінки фінансового стану підприємства ліквідність і платоспроможність є пріоритетними. Якщо платоспроможність розглядають як поточну і перспективну спроможність погашення власних зобов'язань, то поточну платоспроможність можна прирівняти до ліквідності, тобто до здатності підприємства погасити свої короткострокові зобов'язання, реалізуючи поточні активи. Таким чином, ліквідний стан підприємства означає здатність його активів бути реалізованими, перетвореними на гроші. Міра ліквідності залежить від швидкості такого перетворення (у перекладі з латинського ліквідність означає текучість). Отже, підприємство буде ліквідним більшою чи меншою мірою залежно від складу поточних активів і швидкості їх перетворення на грошову форму для погашення термінової заборгованості.

У складі пасивів також можуть бути зобов'язання різної міри терміновості, тому визначення ліквідності підприємства передбачає зіставлення елементів активу і пасиву балансу. Для цього зобов'язання підприємства групуються по мірі їх терміновості, а активи — по мірі швидкості реалізації. До найбільш термінових зобов'язань належать ті, які мають бути погашені протягом місяця. Вони порівнюються сумою грошових коштів, що є в розпорядженні підприємства, цінних паперів, що легко реалізуються, тобто із засобами, що мають максимальну ліквідність. Грошові кошти є головною складовою ліквідних засобів, оскільки в нормальних обставинах зобов'язання погашаються в грошовій формі. Якщо частина термінових зобов'язань залишається непокритою, вона має бути збалансована менш ліквідними активами: дебіторською заборгованістю, векселями до отримання, запасами товарно-матеріальних цінностей, які можуть бути легко реалізовані на ринку.

Інформація про платоспроможність підприємства найнаочніше може бути представлена набором коефіцієнтів, що відображають співвідношення активів і пасивів підприємства та його короткострокової заборгованості. Перевагою методу оцінки ліквідності з використанням коефіцієнтів є можливість зіставлення отриманого результату з нормативними значеннями,

що дозволяє отримати об'єктивну інформацію про фінансовий стан підприємства.

Коефіцієнт автономії обчислюється як частка від ділення підсумку першого розділу пасиву балансу на суму валюти балансу. Нормативне значення цього коефіцієнта складає не менше 0,5. Перевищення цього значення відображає зростання фінансової незалежності підприємства, упевненість у погашенні своїх зобов'язань, зменшення ризику фінансових ускладнень.

Коефіцієнт співвідношення власних і позикових коштів є співвідношенням розміру зобов'язань підприємства та його власних коштів. Нормативне значення коефіцієнта дорівнює 1.

Коефіцієнт маневреності власного капіталу визначається як співвідношення власних оборотних коштів і всієї суми власних джерел отримання грошових коштів. Власні оборотні кошти обчислюються по активу балансу як різниця між сумою всіх оборотних коштів і короткостроковою заборгованістю або по пасиву — як різниця між сумою всіх власних джерел коштів, збільшеною на позикові джерела (середньострокові і довгострокові позики) для капітальних вкладень, і підсумком довгострокових вкладень по активу балансу.

Високе значення коефіцієнта маневреності позитивно характеризує фінансовий стан підприємства. Цей коефіцієнт не має нормативних значень і може суттєво варіювати залежно від галузі, в якій працює підприємство, і структури його капіталу.

Коефіцієнт абсолютної ліквідності визначається як співвідношення грошових коштів і цінних паперів, що легко реалізуються, до короткострокової заборгованості підприємства. Він показує, яку частину короткострокової заборгованості підприємство може погасити на дату складання балансу. Нормативне значення коефіцієнта — не менше 2.

Уточнений коефіцієнт ліквідності обчислюється як співвідношення грошових коштів, цінних паперів і дебіторської заборгованості до короткострокових зобов'язань. Нормативне значення коефіцієнта — не менше 0,8–1,0. Цей коефіцієнт свідчить про платіжні можливості підприємства при своєчасних розрахунках дебіторами і показує, яка частина поточних зобов'язань може бути погашена за рахунок готівки та за рахунок очікуваних надходжень за відвантажену продукцію, виконані роботи і надані послуги.

Коефіцієнт платоспроможності (або покриття) розраховується як співвідношення всіх поточних активів до короткострокових зобов'язань. Він свідчить про платіжні можливості підприємства за умови своєчасних розрахунків з дебіторами, а також при продажу запасів товарно-матеріальних цінностей. Нормативні значення коефіцієнта перебувають в межах 2–3. Коефіцієнт дозволяє встановити, в скільки разів поточні активи більші короткострокових зобов'язань.

Коефіцієнт забезпеченості запасів і витрат власними джерелами розраховується як співвідношення розміру джерел власних оборотних коштів до вартості запасів і витрат підприємства. Значення коефіцієнта більше 1 показує надлишки власних коштів в обороті, значення менше 1 — нестачу власних коштів.

Коефіцієнт реальної вартості майна виробничого призначення є співвідношенням суми основних коштів, виробничих запасів, незавершеного виробництва і валюти балансу. Коефіцієнт свідчить про те, наскільки ефективно використовуються кошти для здійснення підприємницької діяльності. Мінімальне нормативне значення коефіцієнта становить 0,5.

Використання системи коефіцієнтів для оцінки ліквідності підприємства дозволяє не лише отримати досить повну картину його фінансового стану за різної ліквідності активів, але і дає можливість зовнішнім користувачам інформації судити про фінансове становище підприємства і доцільність подальшої взаємодії з ним. Наприклад, для постачальників сировини і матеріалів найбільший інтерес становить коефіцієнт абсолютної ліквідності, а для банку, що кредитує підприємство, більш важливим є коефіцієнт критичної ліквідності. Тримачів акцій і облігацій, потенційних покупців цінних паперів підприємства більшою мірою цікавитиме значення коефіцієнта поточної ліквідності. Таким чином, кожна група коефіцієнтів відображає певний бік фінансового стану підприємства.

13.3. Фінансове планування

13.3.1. Види планів, зміст і послідовність їх розробки на підприємстві

Плануванням є процес розробки і прийняття цільових установок кількісного і якісного характеру та визначення шляху найбільш ефективного їх досягнення. Ці установки, що розробляються найчастіше у вигляді дерева цілей, характеризують бажане майбутнє і за можливості чисельно виражаються набором показників, які є стрижневими для певного рівня управління.

Необхідність складання планів визначається багатьма причинами. Назвемо три з них: невизначеність майбутнього, координуюча роль плану та оптимізація економічних наслідків.

Дійсно, якби майбутнє компанії було абсолютно передбачуване, не було б потреби постійно розробляти плани, удосконалювати методи їх складання і структуризації. Звідси, до речі, видно, що головна мета складання будь-якого плану — не визначення точних цифр і орієнтирів, оскільки зробити це неможливо в принципі, а ідентифікація по кожному з найважливіших напрямків деякого «коридору», у межах якого може варіювати той або інший показник.

Зміст координуючої ролі плану полягає в тому, що наявність добре структурованих, деталізованих і взаємопов'язаних цільових установок дисциплінує як перспективну, так і поточну діяльність, приводить її до певної системи, дозволяє господарюючому суб'єктові працювати без суттєвих збоїв. Ця роль особливо помітна в найбільших компаніях, що мають складну структуру управління, а також у компаніях, що активно використовують систему постачання сировини «точно в строк», коли обсяг поточного наявного запасу сировини, матеріалів і напівфабрикатів розрахований, виходячи з потреб виробництва на декілька найближчих годин.

Суть оптимізації економічних наслідків в тому, що будь-яке порушення координації в діяльності системи вимагає фінансових витрат (прямих або непрямих) на її подолання. Ймовірність настання подібної неузгодженості набагато нижча, якщо робота здійснюється за планом.

В основі фінансового планування — стратегічний і виробничий плани. Стратегічний план передбачає формулювання мети, завдань, масштабів і сфери діяльності компанії. Нерідко ці цілі формулюються на якісному рівні або у вигляді дуже загальних кількісних орієнтирів.

Виробничі плани складаються на основі стратегічного плану і передбачають визначення виробничої, маркетингової, науково-дослідної і інвестиційної політики.

Термін «стратегічне планування» почав застосовуватися порівняно недавно: вважається, що вперше він з'явився в 60-і роки як одна з головних характеристик діяльності ряду транснаціональних корпорацій з штаб-квартирами в США. На сьогодні відомі різні концепції і трактування цього поняття залежно від широти цільових установок. Зокрема, мова може йти про суто економічну природу стратегічного планування або до уваги беруться і соціально-політичні аспекти діяльності корпорації.

У межах стратегічного планування цільові установки можуть упорядковуватися в різні способи, проте, як мінімум, розрізняють чотири типи цілей компанії:

- ринкові — який сегмент ринку товарів і послуг планується охопити, які пріоритети в основній виробничо-комерційній діяльності компанії;
- виробничі — які структури виробництва і технології забезпечать випуск продукції необхідного обсягу і якості;
- фінансово-економічні — які основні джерела фінансування і прогнозовані фінансові результати обраної стратегії;
- соціальні — якою мірою діяльність компанії забезпечить задоволення певних соціальних потреб суспільства загалом або окремих його шарів.

У будь-якому випадку серед основних цілей, для досягнення яких розробляються стратегічні плани, завжди присутня комбінація «товар —

ринку». Іншими словами, основне призначення подібного плану — обґрунтування: по-перше, який товар повинен вироблятися, і по-друге, де він може бути реалізований. Природньо, план не обмежується лише констатацією цілей, він також поєднує їх обґрунтування, у тому числі і ресурсне. Саме тому складовою частиною будь-якого стратегічного плану є фінансова складова.

Необхідно зазначити, що термін «стратегічний» зовсім не рівнозначний терміну «довгостроковий» — перший набагато об'ємніший другого в концептуальному і змістовному сенсах, хоча, безумовно, стратегічне планування здійснюється з позиції довгострокової перспективи. Стратегічний план може мати таку структуру:

Розділ 1. Зміст і цільові установки діяльності фірми — визначається призначення і стратегічна мета діяльності фірми, масштаби і сфера діяльності, тактичні цілі і завдання.

Розділ 2. Прогнози і орієнтири — наводять прогноз економічної ситуації на ринках капіталів, продукції і праці, намічені перспективні орієнтири за основними показниками.

Розділ 3. Спеціалізовані плани і прогнози: виробництво, маркетинг, фінанси (фінансовий план), кадрова політика, інноваційна політика (науково-дослідна і конструкторські розробки), нова продукція і ринки збуту.

Фінансовим планом є документ, що характеризує спосіб досягнення фінансових цілей компанії і який пов'язує її доходи і витрати. В процесі фінансового планування: а) ідентифікуються фінансові цілі та орієнтири фірми; б) встановлюється міра відповідності цих цілей поточному фінансовому стану фірми; в) формулюється послідовність дій із досягнення поставлених цілей.

Розрізняють два фінансових плани: довгостроковий і короткостроковий. Основне цільове призначення першого — визначення допустимих із позиції фінансової стійкості темпів розширення фірми; метою другого є забезпечення постійної платоспроможності фірми.

Розрізняють такі етапи процесу фінансового планування: а) аналіз фінансового становища компанії; б) складання прогнозних кошторисів і бюджетів; у) визначення потреби компанії у фінансових ресурсах; г) прогнозування структури джерел фінансування; д) створення і підтримка дієвої системи контролю і управління; е) розробка процедури внесення змін до системи планів.

Із позиції практики рекомендується готувати декілька варіантів фінансового плану: песимістичний, найбільш вірогідний і оптимістичний. При підготовці плану потрібно враховувати: а) наявність обмежень, із якими стикається підприємство (вимоги по охороні довкілля; вимоги ринку за об'ємом, структурою і якістю продукції; технічні, технологічні і кадрові особливості певного підприємства); б) дисциплінуючу роль плану для ро-

боти фінансового менеджера; в) умовність будь-яких планів через природно невизначеність розвитку економічної ситуації в глобальному і локальному масштабах.

У найбільш загальному вигляді фінансовим планом є документ, що містить такі розділи:

1. Інвестиційна політика:

Політика фінансування основних засобів.

Політика фінансування нематеріальних активів.

Політика відносно довгострокових фінансових вкладень.

2. Управління оборотним капіталом:

Управління грошовими коштами і їх еквівалентами.

Фінансування виробничих запасів.

Політика стосунків із контрагентами та управління дебіторською заборгованістю.

3. Дивідендна політика і структура джерел.

4. Фінансові прогнози:

Характеристика фінансових умов.

Доходи фірми.

Витрати фірми.

Прогнозна фінансова звітність.

Бюджет грошових коштів.

Загальна потреба в капіталі.

Потреба в зовнішньому фінансуванні.

5. Облікова політика.

6. Система управлінського контролю.

Як бачимо, фінансовий план досить складний як за структурою, так і за змістом; крім того, для його розробки потрібні зусилля різних підрозділів компанії.

13.3.2. Основні фінансові показники в системі бізнес-планування

Одним із найважливіших елементів процесу планування є складання бізнес-планів. Цей термін набув поширення в країні порівняно нещодавно — лише на початку 90-х років.

Бізнес-план — це документ, що відображає в концентрованій формі стрижневі показники, що обґрунтовують доцільність деякого проекту, чітко і наочно розкриває суть передбачуваного нового напрямку діяльності фірми. Відсутність такого документа призводить до неефективного розподілу обмежених фінансових і матеріальних ресурсів; не дозволяє сконцентрувати зусилля всього персоналу на вирішенні найбільш перспективних завдань, створює складнощі для проведення ефективного контролю через

відсутність іншого узагальнювального документа, що дозволяє оцінити міру відхилення фактично досягнутих результатів від запланованих.

Можна без перебільшення сказати, що бізнес-план є одним із найбільш ефективних інструментів, що знаходяться в арсеналі вищого керівництва компанії, незалежно від її розмірів, сфери і масштабів діяльності. Перш ніж почати підприємницьку діяльність, треба бути упевненим, що вона принесе дохід, достатній для забезпечення нормального життя підприємства, обслуговування поточних розрахунків із постачальниками і кредиторами і розширення виробництва. Бізнес-план не лише дає можливість обґрунтувати, скільки буде потрібно засобів для цього, але і є деяким еталоном, щодо якого оцінюється діяльність певної фірми. З позиції економічної теорії цей документ виконує чотири функції.

Перша функція пов'язана з можливістю використання бізнес-плану для формування концепції розвитку, тобто стратегії бізнесу. Ця функція вкрай необхідна в період створення фірми, а також при розробці принципів нових напрямків діяльності. В цьому випадку бізнес-план використовується як деякий формалізований засіб якісного і кількісного обґрунтування доцільності і правильності обраного курсу. *Друга функція* — власне планування. Вона необхідна для економічної оцінки вибраного напрямку діяльності та ідентифікації головних орієнтирів, а в разі реалізації бізнес-плану — для контролю за його виконанням. *Третя функція* — залучення позик і кредитів. З метою страхування себе від цілком можливого неповення кредитів, що надаються, банки, зазвичай, вимагають — і їх вимоги слід визнати обґрунтованими — не лише гарантій і реальної застави, але і ретельно пропрацьованої концепції стратегії бізнесу. Жоден серйозний кредитор або банк не видасть під нову справу кредити, якщо йому не буде наданий переконливий і обґрунтований план роботи фірми. Тому добре підготовлений бізнес-план стає одним із головних чинників у вирішенні питання про залучення джерел фінансування. *Четверта функція* — рекламно-пропагандистська. Вона необхідна для залучення до нової справи потенційних партнерів, які можуть вкласти в намічений проект власний капітал або сприяти мобілізації інших джерел. В цьому випадку бізнес-план може розроблятися як документ, призначений для того, щоб переконати потенційних партнерів або інвесторів в перспективності майбутньої справи і можливості особистої участі в ньому.

Обсяг, міра деталізації і структура бізнес-плану визначаються призначенням і специфікою господарського об'єкта, його розмірами, сферою діяльності. Проте в будь-якому його варіанті мають бути присутніми відповіді на найбільш загальні питання: хто, що, коли, яким чином, за рахунок яких коштів і наскільки ефективно здійснюватиме свій бізнес?

Бізнес-план розробляється на рік або на триваліший період залежно від масштабу цільового проекту. Чим коротший планований період, тим

більше детальним має бути опрацювання основних аспектів діяльності. В тому випадку, якщо проект розрахований на декілька років, основні показники і орієнтири для першого року подаються в розбивці по місяцях; для наступних років зазвичай обмежуються річними даними.

Форм, що жорстко регламентують бізнес-план і його структуру, природно, не існує. Вони залежать від призначення бізнес-плану, особливостей підприємства, продукції, що випускається, і ряду інших чинників. Проте будь-який бізнес-план повинен досить чітко і переконливо обґрунтувати такі питання:

- суть бізнесу (проекту);
- матеріальне, технічне, ресурсне і технологічне забезпечення;
- заходи в галузі маркетингу;
- організація справи, у т.ч. її кадрове забезпечення;
- міра надійності і характеристика засобів щодо її підвищення;
- фінансове забезпечення.

Особливе місце в структурі бізнес-плану посідає фінансовий розділ, оскільки він є узагальненням попередніх етапів планування в грошовому вираженні. Завданнями цього розділу є:

- визначення розміру і термінів інвестицій, необхідних для реалізації бізнес-плану;
- розрахунок планованого прибутку по роках (кварталам);
- визначення і прогноз прибутковості представленого варіанту бізнес-плану;
- побудова прогнозної звітності.

Джерелом інформації для цього розділу є дані бухгалтерського обліку і звітності, відомості окремих розділів бізнес-плану і, передусім, прогнози обсягів продажів і витрат виробництва та обігу. Головними результатами цього етапу планування, тобто суттю розділу, є побудовані за роками прогнозні варіанти звіту про прибутки і збитки та звіту про рух грошових коштів. В процесі розрахунків використовуються дані про плановані обсяги реалізації, витрати виробництва в розрізі окремих статей, комерційні витрати і т. п. Рекомендується додатково обчислювати точку критичного обсягу продажів (окупності) проекту. Це дозволить встановити залежність між прибутком, обсягом реалізації і собівартістю реалізованої продукції. Основна ідея отриманих при цьому розрахунків полягає у визначенні мінімального обсягу продажів, що забезпечує беззбитковість виробництва і реалізації певного виду продукції. Розрахунок може виконуватися або графічним, або аналітичним шляхом.

Прогноз руху грошових коштів необхідний, оскільки зміна прибутку не обов'язково супроводжується відповідною зміною коштів на рахунку. (Момент реалізації продукції не завжди збігається з реальним надходженням грошей; частина платежів здійснюється поквартально або раз на рік;

амортизація зменшує прибуток, але на розмірі грошових коштів це не відбивається). Тому для ефективного управління важливо планувати не лише розмір прибутку, але й рух готівки. Це дозволяє скоординувати реальну потребу в грошах із їх наявністю.

Завершальним зведеним розділом бізнес-плану є стратегія фінансування. На основі прогнозів фінансових показників розробляється прогноз джерел коштів для здійснення планованого бізнесу. Цей розділ повинен дати відповіді на такі питання:

- скільки коштів необхідно для реалізації бізнес-плану;
- які джерела, форми і динаміка фінансування;
- які терміни окупності вкладень.

Отже, процес складання бізнес-плану досить складний і вимагає зусиль різних підрозділів фірми або залучення сторонньої проектної організації. Фінансові показники становлять лише невелику, хоча і дуже суттєву, його частину. Всі вони пов'язані двома формами: звітом про прибутки і збитки та звітом про рух грошових коштів, що складаються за прогнозними даними. Міра деталізації потрібних при цьому даних (наприклад, номенклатура статей витрат виробництва і обігу) визначається складністю проекту, мірою конфіденційності, колом осіб, для яких складається бізнес-план, і тому подібне.

13.3.3. Фінансове планування в системі бюджетування поточної діяльності

В економічній літературі, особливо англійській, проводиться досить чітка межа між поняттями «план» і «бюджет». Перший термін розуміється в ширшому сенсі і поєднує весь певним чином впорядкований спектр дій, направлених на досягнення деяких цілей, причому ці дії можуть описуватися не лише за допомогою формалізованих кількісних оцінок, але і шляхом перерахування ряду процедур, що не формалізуються.

Бюджет це — «вужче» поняття, що має на увазі кількісне представлення плану дій, причому, зазвичай, у вартісному вираженні. В нашій країні поняття «бюджет» традиційно трактується як кошторис доходів і витрат деякого суб'єкта на певний термін. У певному значенні вітчизняним аналогом західного терміна «бюджет» є терміна «кошторис». Таким чином, можна назвати такі основні відмінності між планом і бюджетом: див. табл. 13.2.

Із позиції кількісних оцінок планування поточної діяльності полягає в побудові генерального бюджету, який є системою взаємозв'язаних операційних і фінансових бюджетів (рис. 13.1). Процес побудови таких бюджетів в довго- і короткостроковій перспективі називають бюджетуванням.

Безумовно, не всі з показаних на схемі бюджетів належать до компетенції фінансового менеджера, проте він повинен розуміти зміст кожного з них і їх взаємозв'язок. Крім того, в ході складання операційних бюджетів виконуються прогностні розрахунки фінансового характеру, результати яких є основою для побудови прогностної фінансової звітності, що є основним результатом поточного фінансового планування. Тому розглянемо у загальних рисах логіку і смисловий зміст кожного блоку наведеної схеми.

Таблиця 13.2

Основні відмінності понять «план» і «бюджет»

Ознака	План	Бюджет
Показники і орієнтири	Будь-які, в тому числі і не кількісні	Переважно вартісні
Горизонт планування	Залежно від призначення плану	Переважно до року
Призначення	Формування цілей, яких потрібно досягти, та способи досягнення	а) деталізація способів ресурсного забезпечення обраного варіанту досягнення цілей; б) засоби поточного контролю виконання плану

Блок 1. Бюджет продажів. Ціль цього блоку — розрахувати прогноз обсягу продажів S_b загалом. Виходячи із стратегії розвитку компанії, її виробничих потужностей і, передусім, прогнозів щодо ємкості ринку збуту, визначається кількість продукції, що потенційно може бути реалізована Q_k (у натуральних одиницях). Прогностні відпускні ціни p_k використовуються для оцінки обсягу продажів у вартісному вираженні. Розрахунки ведуться в розрізі основних видів продукції. Таким чином, базовий алгоритм розрахунку при формуванні бюджету продажів задається рівнянням:

$$S_b = \sum Q_k X p_k.$$

Блок 2. Бюджет виробництва. Мета цього блоку — розрахувати прогноз обсягу виробництва, виходячи з результатів розрахунку попереднього блоку і цільового залишку виробленої, але нереалізованої продукції (запасів продукції). Алгоритм розрахунку для кожного виду продукції виконується в натуральних одиницях і виглядає таким чином:

$$Q_p = Q_s + FG_e = Q_n - FG_s,$$

- де Q_s — прогноз обсягу продажів;
 FG_e — цільовий залишок на кінець планованого періоду;
 FG_s — залишок продукції на початок планованого періоду;
 Q_n — загальна потреба в готовій продукції на період;
 Q_p — прогноз обсягу виробництва в цьому періоді.

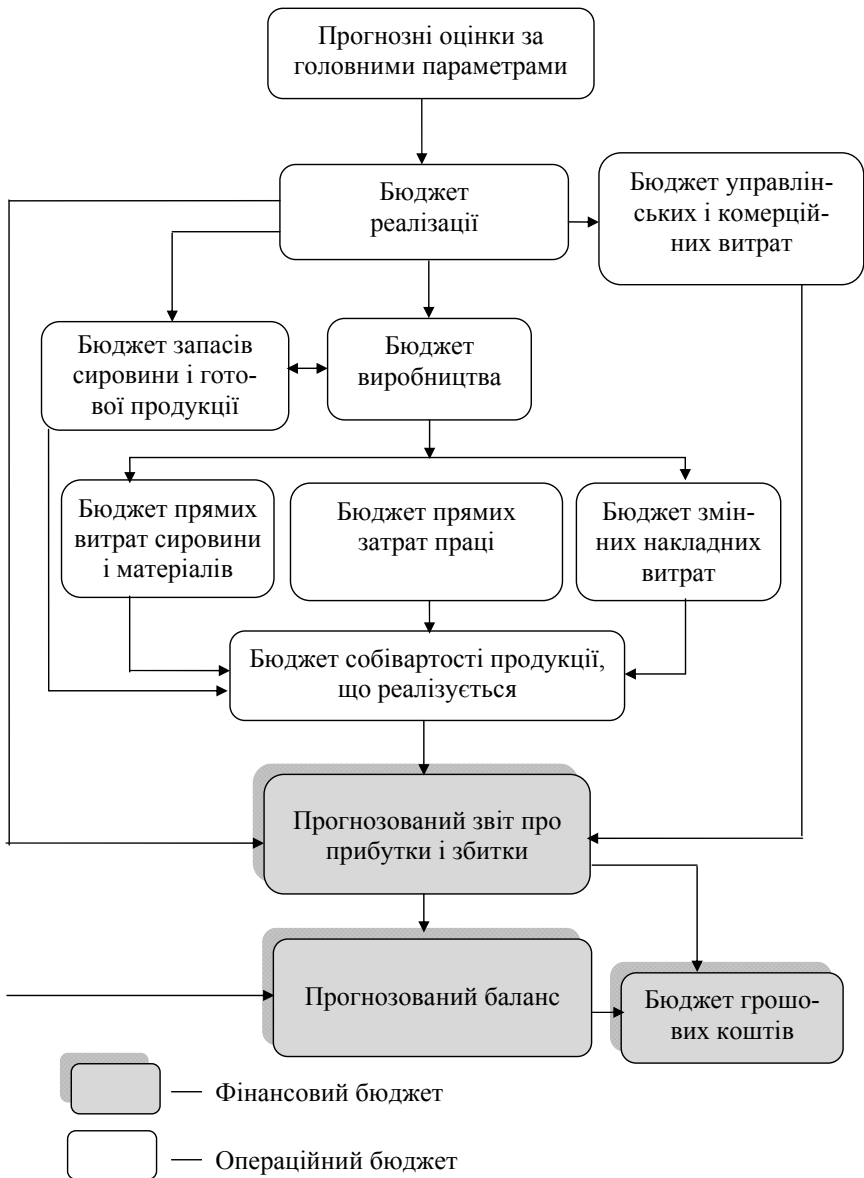

Рис. 13.1. Генеральний бюджет господарюючого суб'єкта

Блок 3. Бюджет прямих затрат сировини і матеріалів. На основі даних про обсяги виробництва (попередній блок), нормативах затрат сировини на одиницю продукції, що виробляється, цільових запасів сировини на початок і кінець періоду і ціни на сировину і матеріали, визначається потреба в сировині і матеріалах, обсяги закупівель та загальний розмір витрат на придбання. Дані формуються як в натуральних одиницях, так і в грошовому вираженні. Алгоритм розрахунку для кожного виду сировини аналогічний (2).

Блок 4. Бюджет прямих затрат праці. Мета цього блоку — розрахувати загальні витрати на залучення трудових ресурсів, зайнятих безпосередньо у виробництві (у вартісному вираженні). Вихідними даними блоку є результати розрахунку про обсяги виробництва в блоці 2. Алгоритм розрахунку залежить від багатьох факторів, у тому числі і систем нормування праці і оплати працівників. Зокрема, якщо встановлені нормативи в годинах на виробництво тієї або іншої продукції або її компонентів, а також тарифна ставка за годину роботи, можна розрахувати прямі затрати праці.

Блок 5. Бюджет змінних накладних витрат. Алгоритм розрахунку ведеться за статтями накладних витрат (амортизація, електроенергія, страхівка, інші загальноцехові витрати тощо) залежно від прийнятого в компанії базового показника (обсяг виробництва, прямі затрати праці в годинах та ін.).

Блок 6. Бюджет запасів сировини, готової продукції. Вихідними даними для розрахунку є: цільові залишки запасів готової продукції в натуральних одиницях, сировини і матеріалів (блоки 2 і 3), дані про ціни за одиницю сировини і матеріалів, а також дані про собівартість готової продукції.

Блок 7. Бюджет управлінських і комерційних витрат. Тут обчислюється прогнозна оцінка загальнозаводських (постійних) накладних витрат. Постатейний склад витрат визначається різними факторами, у тому числі і специфікою діяльності компанії.

Блок 8. Бюджет собівартості реалізованої продукції. Розрахунок здійснюється на підставі даних попередніх блоків з використанням алгоритмів, які визначаються прийнятою в компанії методикою обчислення собівартості.

Кількісні оцінки, які формуються в рамках кожного блоку не лише використовуються за своїм призначенням як планові і контрольні орієнтири, але і як початкові дані для побудови фінансового бюджету, під яким в такому випадку розуміється прогнозна бухгалтерська (фінансова) звітність в укрупненій номенклатурі статей. Логіка побудови окремих форм така.

Баланс. Необхідно спрогнозувати залишки за основними балансовими статтями: грошові кошти, дебіторська заборгованість, запаси, необоротні активи, кредиторська заборгованість, довгострокові пасиви та ін. Кожна укрупнена балансова стаття оцінюється за стандартним алгоритмом, що є, власне, міні-балансом:

стаття активу: $V_e = V_b + T_d - T_c$,

стаття пасиву: $V_e = V_b + T_c - T_d$,

де V_e — кінцеве сальдо (розрахунковий розмір);

V_b — початкове сальдо (із звітності);

T_c — оборот по кредиту (прогнозна оцінка);

T_d — оборот по дебету (прогнозна оцінка).

Зокрема, для будь-якої статті розділу «Дебітори» оборот по дебету є прогносною оцінкою продажу товарів за безготівковим розрахунком із відстроченням платежу; оборот по кредиту — прогноз надходжень від погашення дебіторської заборгованості.

Звіт про прибутки і збитки. Потрібно розрахувати прогнозні значення: обсягу реалізації, собівартості реалізованої продукції, комерційних і управлінських витрат, витрат фінансового характеру (відсотки до сплати по кредитах і позиках), податків до сплати та ін. Велика частина початкових даних формується в ході побудови операційних бюджетів. Розмір податкових і інших обов'язкових платежів можна розрахувати за середнім відсотком.

Звіт про рух грошових коштів. Зміст цього фрагменту аналізу достатньо очевидний і визначається, зокрема, такими обставинами. По-перше, з позиції поточної діяльності грошові кошти відіграють найважливішу роль, оскільки вони служать своєрідним універсальним засобом, який можна використовувати для ліквідації будь-яких прогалин і збоїв у фінансовому і виробничому процесах. По-друге, вже наголошувалося, що прибуток і грошові кошти — це не одне і те саме; у поточній діяльності доводиться працювати не з прибутком, а з грошима. По-третє, з позиції контролю і оцінки ефективності функціонування підприємства необхідно уявляти, які види діяльності генерують основний обсяг грошових надходжень і відтоків. Не випадково звіт про рух грошових коштів входить до основних звітних форм будь-якого західного підприємства і нерідко наводиться в річному звіті.

Отже, результатом аналізу є побудова для грошового потоку звичайного балансового рівняння:

$$ГК_{\text{п}} + ГК_{\text{н}} = ГК_{\text{к}} + ГК_{\text{в}},$$

де $ГК_{\text{п}}$ — залишок грошових коштів на початок періоду (наводиться в балансі);

$ГК_{\text{н}}$ — сумарне надходження грошових коштів за період;

$ГК_{\text{в}}$ — суммарний відтік грошових коштів за період;

$ГК_{\text{к}}$ — залишок грошових коштів на кінець періоду (наводиться в балансі).

У звітній формі показники надходження і відтоку грошових коштів наводяться в розбитті за напрямками діяльності (поточна, інвестиційна, фінансова).

На завершення ще раз зазначимо, що побудова прогнозової звітності в бюджетування поточної діяльності або на тривалішу перспективу є невід'ємною функцією фінансової служби будь-якої компанії. Ця звітність може використовуватися для різних цілей: як орієнтир для контролю поточної діяльності, при прогнозуванні міри задовільності структури балансу і т.п.

Сьогодні неможливо отримати фінансову підтримку від західного інвестора без надання йому такої звітності, принаймні прогнозного звіту про рух грошових коштів. Цей, в деякому розумінні, «сумний» факт слід усвідомити вітчизняним бухгалтерам і фінансовим менеджерам. Безумовно, побудова будь-яких прогнозів вимагає певних навичок і умінь. Чим швидше прогнозна звітність увійде у повсякденний ужиток в компанії, тим більше шансів у неї буде для стабільного розвитку, у тому числі і щодо фінансування своєї діяльності.

13.4. Управління державними фінансами

Управління фінансами здійснюється через існуючу систему відносин, які зумовлені історичними, економічними й політичними умовами та підпорядковані фінансовій політиці держави. Відповідно до неї визначається обсяг розподілу й перерозподілу національного доходу через окремі ланки фінансової системи.

Міра перерозподілу залежить від ролі держави у процесі фінансування соціальних витрат, стимулюванні заощадження й нагромадження як джерел виробничого інвестування та науково-технічного прогресу. Економічний устрій визначає коло фінансових відносин, які формують сферу управлінських функцій безпосередньо держави та її органів. У країнах з розвинутою ринковою економікою більша частина фінансових відносин знаходиться поза управлінням державою, оскільки фінансові ресурси, переважно, формуються й використовуються їх власниками на власний розсуд.

В умовах розвинутих товарно-грошових відносин кругообіг фондів корпорацій матеріалізується у формі грошового капіталу в різних грошових фондах. Держава здійснює вплив на цю сферу фінансових відносин лише через податкову політику, регламентацію кредитних відносин, регулювання фінансового ринку, формування амортизаційного фонду та систему державної підтримки. Тобто здійснюється не управління фінансами з боку держави, а вплив через фінанси — реалізація фінансової політики. Залежно від концептуальних передумов держава або посилює або послаблює своє втручання в регулювання тих чи інших сторін економічних та соціальних процесів.

До сфери безпосереднього державного управління належать лише **державні фінанси**. Це відносини з приводу формування лише тієї частини фінансових ресурсів, які мобілізуються державою в державному та місцевих бюджетах, спеціальних урядових фондах і державних підприємствах.

Управління державними фінансами в економічно розвинутих країнах здійснюється вищими законодавчими органами шляхом прийняття фінансового законодавства, затвердження державного бюджету і звіту про його виконання, затвердження або ліквідації окремих видів податків та інших фінансових параметрів.

Залежно від державного устрою та політичної системи такими законодавчими органами є, наприклад, Парламент у Великобританії, Національні збори у Франції, Конгрес в США, Бундестаг у ФРН, Верховна Рада в Україні.

Організація оперативного управління фінансами здійснюється через **державний фінансовий апарат**, склад і структура якого теж визначаються згідно з державним устроєм країни.

Управління фінансами в економічно розвинутих країнах здійснюється кількома державними органами. **У США**, наприклад це Міністерство фінансів та Адміністративно-бюджетне управління при Президентові країни.

Міністерство фінансів США є представником уряду, розробляє фінансову й податкову політику, здійснює емісію грошей, займається питаннями внутрішніх позик та управлінням державних боргів, контролює дотримання фінансового законодавства, оподаткування внутрішніх доходів, контроль за грошовим обігом.

Адміністративно-бюджетне управління при Президентові становить витратну частину федерального бюджету й розробляє фінансові програми, є основним органом виконавчої влади.

У Великобританії органом державного управління є Казначейство. Воно керує розробленням, складанням та виконанням державного бюджету, визначенням податкової політики, фінансово-економічним прогнозуванням, міжнародними фінансовими відносинами, здійснює контроль за використанням коштів державними підприємствами.

У ФРН органом державного управління фінансами є Міністерство фінансів, яке визначає основи фінансової, податкової, валютної та кредитної політики, складає проект бюджету та середньострокового фінансового плану, здійснює касове обслуговування бюджету, контроль за виконанням бюджету й розробляє основи розподілу фінансових ресурсів між ланками бюджетної системи. В управлінні фінансами беруть участь Федеральне відомство з фінансів та Федеральне управління державним боргом, яке підпорядковане Федеральному міністерству фінансів. Федеральне відомство здійснює податкову перевірку підприємств, займається оподаткуванням іноземних капіталовкладень, проблемами усунення подвійного оподаткування.

Федеральне управління державним боргом займається операціями з випуску і погашення позик та фінансуванням бюджетного дефіциту.

У Франції управління фінансами здійснює Міністерство економіки, фінансів та бюджету, яке розробляє державний бюджет і контролює його виконання, касове обслуговування бюджету, фінансові операції, забезпечує зв'язок держави з підприємствами як акціонер або гарант.

В Італії управління фінансів покладено на чотири державних органи:

- державними витратами і фінансовим контролем — Казначейство;
- доходами — Міністерство фінансів;
- складанням державного бюджету і координуванням фінансових ресурсів — Міністерство бюджету і планування;
- місцевими фінансами — Міністерство внутрішніх справ.

В Україні управління фінансами здійснює Міністерство фінансів, Міністерством економіки, Державне Казначейство, Національний банк, Державна податкова адміністрація.

Рахункова палата, Контрольно-ревізійна служба, Комітет із нагляду за страховою діяльністю, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Пенсійний фонд і фонди соціального страхування, чії функції та повноваження були висвітлені в попередніх темах підручника

13.5. Податковий менеджмент

Одним з основних завдань державного управління фінансами є зваженість послідовність рішень щодо вдосконалення податкової системи. За централізованої системи управління народним господарством такі важливі сфери управлінських дій, як податкове планування, прогнозування, інформаційний аналіз, контроль були жорстко регламентованими.

Перехід від адміністративно-командної економіки до ринку надає управлінню оподаткуванням глибокого економічного змісту і ставить перед ним нові завдання. Управління повинне поступово вийти зі статичного стану і почати здійснювати реальний вплив на податкові відносини в державі.

Тому в умовах транзитивної економіки поняття управління оподаткуванням, або податкового менеджменту, набуває нового значення і розкривається з двох сторін¹:

1. Як система законодавчих та адміністративних податкових органів;
2. Як сукупність норм та правил, що регламентують податкові дії і конкретну податкову техніку.

---

¹ Юткина Т. Ф. Налоги и налогообложение. — М.: Инфра-М., 1999. — С. 135.

Процес формування інститутів оподаткування знаходиться під безпосереднім впливом загального стану економіки, який у сучасних умовах в Україні характеризується високим рівнем невизначеності та фінансовою нестабільністю. Економічні суб'єкти в процесі адаптації до ринкових відносин не забезпечені надійним захистом, і держава не має інструментів, які б обмежували відбір неефективних інститутів оподаткування. Ці практичні проблеми стабілізації значною мірою обумовлені несформованістю нової, адекватної умовам сталого розвитку, системи управління оподаткуванням як невід'ємної складової системи державного управління в Україні, яка загалом неефективна і досі еkleктично поєднує в собі як інститути, отримані у спадок від радянської доби, так і нові інститути, що сформувалися у період незалежності. Ця система є внутрішньо суперечливою, незавершеною, громіздкою і відірваною від людей, внаслідок чого існуюче державне управління стало гальмом у проведенні соціально-економічних і політичних реформ¹.

Як наслідок, створилась ситуація, коли методологія державного управління оподаткуванням значно поступається бізнесу, а надто в умовах стрімкого розвитку інтеграційних процесів. Бізнес, в силу вбудованих ринкових стабілізаторів, здатний до самостійного безперервного пошуку оптимальних управлінських рішень. Водночас державний сектор економіки завжди більш консервативний і складніше піддається змінам, вимагає централізованого і послідовного впливу для свого розвитку і вдосконалення. Підприємці впроваджують менеджмент під тиском ринкової конкуренції, державна сфера вимагає вивіреної і зваженої роботи для такого впровадження — нова система державного управління не виникне спонтанно, сама по собі, як результат прагнення до змін в економічній системі. Її створення є окремою проблемою, яка вимагає особливого аналізу та комплексного підходу до її вирішення.

Сказане повною мірою стосується і управління оподаткуванням як сукупності методів, прийомів і засобів управлінського впливу, за допомогою яких органи влади надають функціонуванню податкового механізму заданого законом напрямку і координують податкову роботу на різних рівнях господарювання. Управління оподаткуванням в ринкових умовах — це певна система, якій повинні бути властиві такі якості: вона повинна бути здатна пристосовуватися до нових цілей державного управління, які продиктовані вимогами часу; суб'єкти адміністративно-державного управління повинні співпрацювати і керувати змінами з метою протистояння кризам; повинен бути ієрархічно-зворотній зв'язок між ланками прийняття і реалізації управлінських рішень для взаємної участі у процесах планування;

---

¹ Концепція адміністративної реформи в Україні.-К.:Центр політико-правових реформ, 1998.

повинні бути створені умови для самореалізації суб'єктів системи управління оподаткуванням, що є наслідком відкритості комунікацій¹.

Сказане означає, що в умовах розбудови ринкових відносин в Україні управління оподаткуванням об'єктивно набуває рис податкового менеджменту.

Взагалі, питанням менеджменту у сфері оподаткування присвячено значну кількість праць, але повного відображення його принципів у роботі як податкових служб, так і всього апарату державного управління досі належним чином не відбулося. Гостро відчувається недостатність фундаментальних досліджень цих проблем, відсутність єдності у визначенні сутності, складових, функцій податкового менеджменту, розробці методичних та організаційних основ його здійснення.

Зокрема, Карп М. визначає податковий менеджмент як процес управління шляхом використання методів впливу податкового механізму на податкову систему з метою реалізації податкової політики². Цієї самої точки зору дотримується й Ісаншина Г.³ Черник Д. дає визначення податковому менеджменту як процесу «впливу податками і оподаткуванням на поведінку суб'єктів господарювання і населення посередництвом податкового адміністрування і здійснення податкового планування, податкового регулювання і податкового контролю з метою оптимального і ефективного економічного і соціального розвитку суспільства».⁴ Іванов Ю. характеризує державний податковий менеджмент як «сукупність принципів, методів, засобів і форм управління податковою системою держави»⁵. Крисоватий А. і Кизима А. висловлюють думку, що «податковий менеджмент, на відміну від управління оподаткуванням, спрямований не тільки на організацію оподаткування, але і на вдосконалення всієї податкової системи. Податковий менеджмент — це механізм, вбудований у податкову систему, який функціонує відповідно до об'єктивних законів ринкової економіки». Слушним є висновок цих авторів, що в сферу дії податкового менеджменту повинні включатися адміністративні, законодавчі органи, норми і правила оподаткування⁶.

Отже, узагальнивши наведені міркування, можемо визначити, що податковий менеджмент — це сукупність прийомів та методів цілеспрямованого впливу на відносини з приводу розподілу ВВП з метою формування централізованого грошового фонду держави та створення сприятливих умов для розвитку економіки та соціальної сфери.

¹Тарасова Н. Н. От приказа к мотивации: новые принципы управления в США // Полис. — 1993. — № 2. — С. 183–184.

²Карп М. В. Налоговый менеджмент: Учеб. для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.

³Ісаншина Г. Ю. Податковий менеджмент: Навч. посіб. — К.: ЦУЛ, 2003.

⁴Налоговый менеджмент: Учебник / Под ред. д.э.н., проф., чл.-кор. РАН А. Г. Поршнева. — М.: ИНФРА-М, 2003.

⁵Іванов Ю. Б., Карпова В. В., Карпов Л. Н. Налоговый менеджмент: Учеб. пособ. — Х: ИД «ИНЖЕК», 2006.

⁶Крисоватий А. І., Кизима А. Я. Податковий менеджмент: Навч. посіб. — Тернопіль: Карт-бланш, 2004.

Стосовно визначення функцій податкового менеджменту в сучасній економічній думці теж не існує єдиного підходу. Часто зустрічається ототожнення функцій податкового менеджменту із функціями податкового регулювання як складової державного регулювання економіки та із функціями податків як інструментів регулювання, що саме по собі має суттєві обмеження. Розрізняючи функції державного податкового менеджменту, ряд авторів виокремлюють такі: податкове планування і прогнозування, податкове регулювання, податковий контроль¹. Така думка поділяється російськими дослідниками проблем оподаткування Євсєєвим Д., Воскобойніковим А.², Євстигнєєвим Є.³ та українськими авторами праць у сфері оподаткування. На наш погляд, такий підхід ототожнює функції податкового менеджменту з його складовими.

Литвиненко Я. розрізняє серед функцій державного податкового менеджменту аналіз системи оподаткування, планування податкових платежів, контролю платників податків, а також регулювання товарно-грошових відносин і розвитку загальнодержавного комплексу держави⁴.

Іванов Ю. визначає функції державного податкового менеджменту як напрямки діяльності по управлінню податковою системою держави з метою забезпечення необхідних надходжень до бюджету держави і досягнення ефективного розвитку економіки держави і розрізняє функції планування, організації, контролю та регулювання податкової системи.⁵ На нашу думку, такий підхід є найбільш доцільним, тому що визначає функції податкового менеджменту відповідно до функцій загальної теорії менеджменту, тобто будучи однією з галузей управлінської діяльності, податковий менеджмент повинен задовольняти тим самим умовам, які стоять перед менеджментом взагалі.

Стосовно визначення структури податкового менеджменту (рис. 13.2) також існують різні підходи до поділу системи на складові. Як відомо, від правильності аналізу системи залежить розуміння природи її функціонування. Зокрема, податковий менеджмент поділяють на державний податковий менеджмент, до функціональних завдань якого належить регламентація оподаткування та контроль за податковими надходженнями, та корпоративний податковий менеджмент, тобто управління оподаткуванням на підприємстві. Часто структуру податкового менеджменту зводять до податкового планування, регулювання і контролю, або навпаки — до податкового планування на підприємстві.

---

¹ Там само.

² О перспективах реформирования налоговой системы России // Финансы. — 1997. — № 6 — С. 39.

³ Евстигнеев Е. Основы налогообложения и налогового права. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 120 с.

⁴ Литвиненко Я. В. Податкова політика: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003.

⁵ Иванов Ю. Б., Карпова В. В., Карпов Л. Н. Налоговый менеджмент: Учеб. пособие. — Х: ИД «ИНЖЕК», 2006.

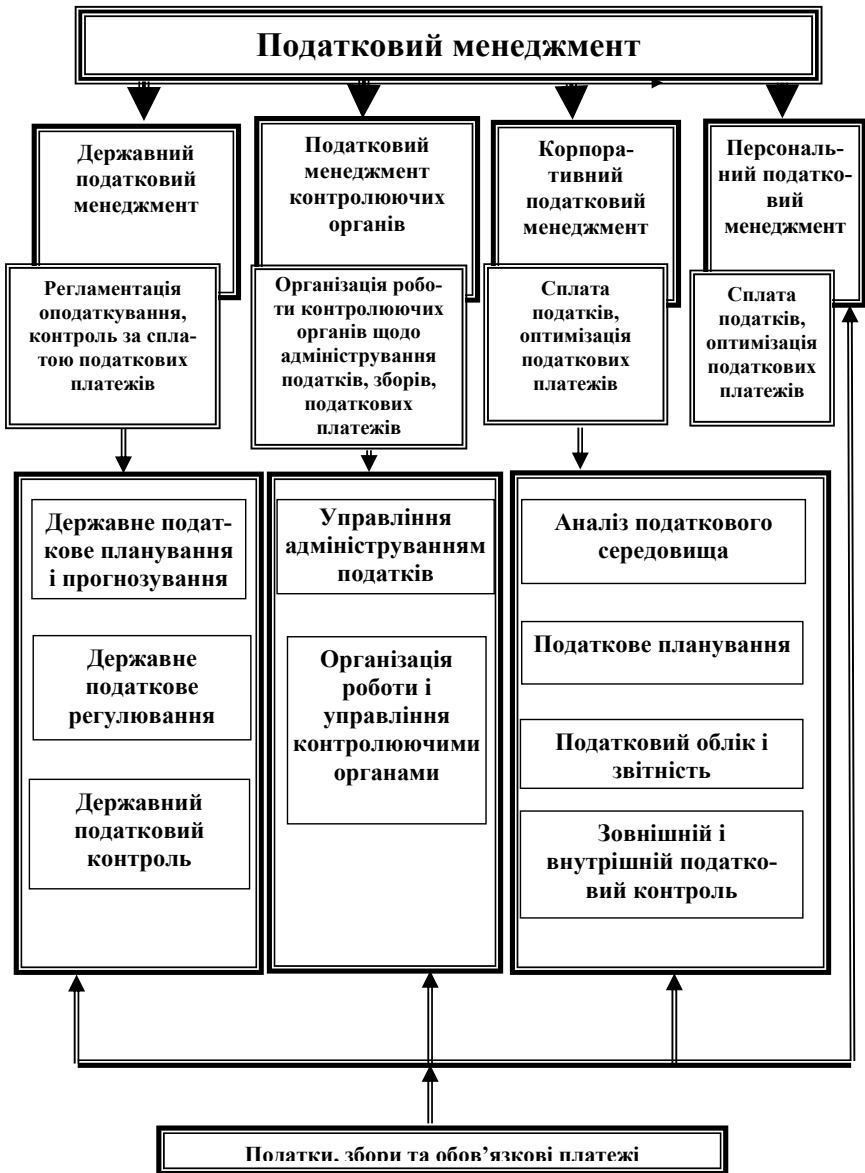

Рис.13.2. Структура податкового менеджменту

На нашу думку, такі підходи звужують поняття податкового менеджменту. Ми вважаємо, що структуру податкового менеджменту можна охарактеризувати за такими рівнями (рис.13.2):

1. *Державний податковий менеджмент (макрорівень)* — система державного управління оподаткуванням, спрямована на визначення концептуальних засад оподаткування, їх законодавче закріплення, розробку податкової політики, здійснення податкового регулювання економіки і соціальних процесів у державі. Суб'єктами державного податкового менеджменту є: Президент України, органи законодавчої та виконавчої влади, недержавні організації, які беруть участь в управлінні податковими відносинами.

2. *Податковий менеджмент контролюючих органів (мета-рівень)* — як:

а. Процес управління адмініструванням податків, зборів, інших обов'язкових платежів, контролем за їх своєчасним нарахуванням, сплатою, наданням необхідної податкової звітності, стягненням податкового боргу.

б. Організація роботи та управління органами, що забезпечують адміністрування податків, зборів, обов'язкових платежів. Суб'єктами податкового менеджменту контролюючих органів є органи ДПС, митні органи, органи Пенсійного фонду, органи фондів загальнообов'язкового соціального страхування, органи не фінансового профілю, що виконують лише окремі функції, пов'язані з податковою діяльністю.

Вирішення визначеної проблеми вимагає докорінного переосмислення і зміни підходів до місця і ролі податкової служби в структурі політичних і економічних відносин. Державна служба в Україні повинна стати самостійним соціальним інститутом, в межах якого могли б ефективно функціонувати всі механізми цивілізованого управління суспільством. А це можливо лише в тому випадку, якщо на зміну авторитарному стилю управління, бюрократизму та стилю роботи, який вимагає не стільки продуктивності, скільки імітації діяльності, прийде науково обґрунтована, виважена система управління, орієнтована на працівника і клієнта, заснована на менеджерському типі відносин.

3. *Корпоративний податковий менеджмент (мікрорівень)* — як складова фінансового менеджменту, що передбачає розробку управлінських рішень, спрямованих на формування і підвищення ефективності фінансового потенціалу підприємства, регулювання його взаємовідносин із державою в процесі перерозподілу доходів і наповнення держбюджету.

Корпоративний податковий менеджмент не зводиться до абсолютної мінімізації податкових платежів, а передбачає вибір найбільш ефективного варіанту їх сплати при альтернативних напрямках господарської діяльності.

4. *Персональний податковий менеджмент (нанорівень)* — складова управління особистими доходами громадян із врахуванням чинної системи оподаткування, сплата податків та ефективне вкладення коштів.

Корпоративний податковий менеджмент починає розвиватись з розвитком ринкових відносин і поділяється на управління оподаткуванням на підприємстві, до завдань якого належить дотримання правильності нарахування і сплати податків та оптимізацію податкових платежів, а також персональний податковий менеджмент, завданням якого є сплата податків та ефективне вкладення коштів фізичними особами. Зростання ролі особистого оподаткування в податковій системі України призводить до постійного підвищення ролі персонального податкового менеджменту і виділення його в окрему повноправну складову. Як доказ на захист можливості існування цього наведемо приклад прибуткового оподаткування США.¹ Введення у 1913 році прибуткового податку на доходи фізичних осіб викликало необхідність коригування останніми структури своїх доходів з метою мінімізації втрат на сплату податків. Так як податок стягувався із заробітної плати, відсотків, дивідендів, ренти, роялті, пенсій ануїтетів тощо, то було дозволено платнику зменшувати свої доходи на суми особистих знижок, федеральних акцизів, податків, які сплачувалися урядам штатів та місцевим органам влади, збитків від нещасних випадків, крадіжок, витрат на ведення бізнесу. Аналізуючи наведене, можемо спостерігати формування системи валових доходів — валових витрат, що нагадує процес формування бази оподаткування податком на прибуток підприємств. Такий аналіз дає підстави стверджувати про необхідність проведення управління своїми доходами і витратами з метою зменшення податкових витрат, що є прерогативою податкового менеджменту.

Таким чином, розподіл податкового менеджменту за наведеними складовими має право на існування.

Сучасне суспільство домагається перетворення податків із суто фіскального державного заходу на важливий соціальний, економічний і політичний фактор. Система оподаткування має дієвий вплив як на рівень споживання суспільством матеріальних благ, що існує в країні, так і на функціонування і ділову активність підприємницьких структур.

Це потребує виваженої податкової політики на основі збалансування інтересів держави та господарюючих суб'єктів, участі в організації процесу оподаткування всіх його суб'єктів — органів законодавчої та виконавчої влади, контролюючих органів, платників податків.

Тобто, в управлінні податковими процесами беруть участь не тільки спеціалізовані органи. До нього залучаються всі органи законодавчої, виконавчої, судової влади і т.п. (рис.13.3).

---

¹Демиденко Л. М. Оподаткування доходів громадян: досвід США та України // Фінанси України. — № 9. — 2005 — С. 30–33.

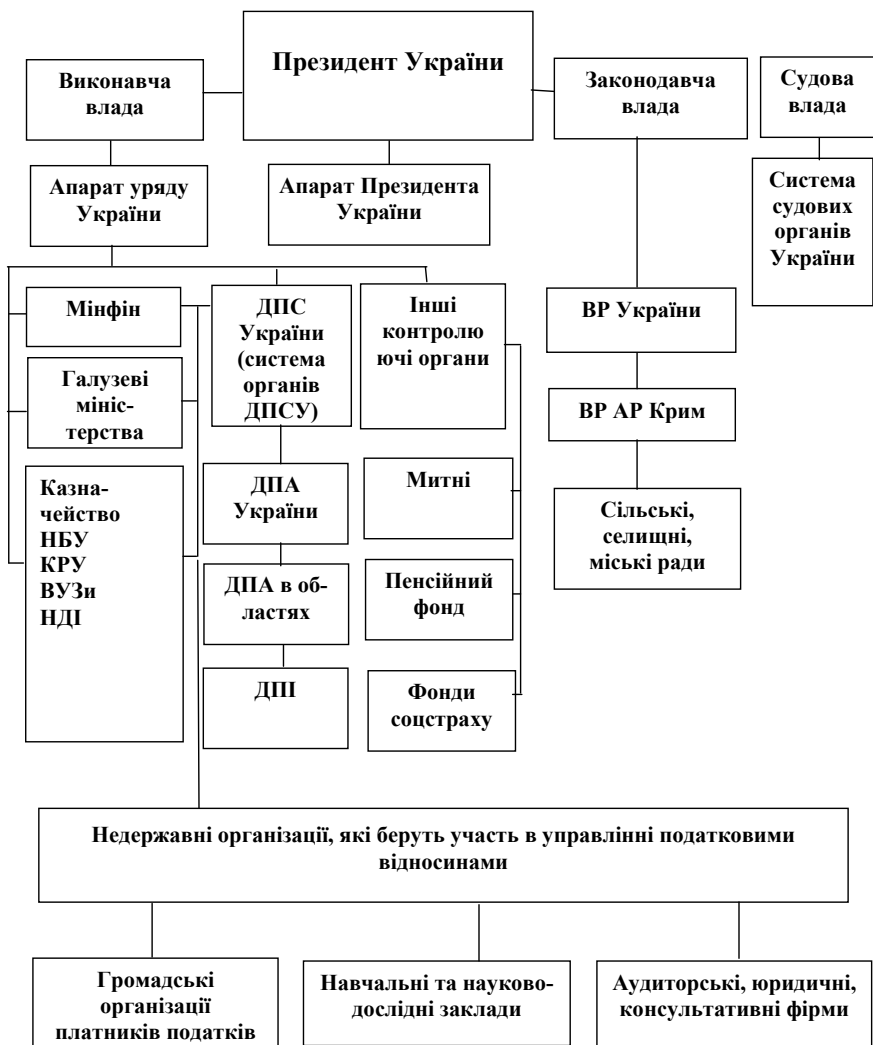

Рис. 13.3. Система органів управління оподаткуванням

Компетенція органів управління оподаткуванням:

– Президент України — як гарант Конституції забезпечує відповідність податкових відносин Основному закону країни.

– Верховна Рада України, ВР АР Крим — встановлення і скасування податків і зборів, пільг, визначення концептуальних засад оподаткування, формування механізму справляння та порядку сплати податків.

– КМУ та Мінфін — розробка бюджетно-податкової політики, планування податків, керівництво виконанням бюджету, нормативно-правова документація з питань оподаткування.

– Контролюючі органи: митні — управління оподаткуванням в питаннях стосовно ввізного і вивізного мита, акцизного збору, ПДВ, які справляються при перетинанні митної території; органи Пенсійного фонду — стосовно внесків до Пенсійного фонду; органи фондів соцстраху — стосовно внесків до цих фондів; податкові органи — стосовно податків та зборів до бюджетів та цільових фондів, крім тих, за справляння яких відповідають інші контролюючі органи.

– Судові органи — вирішення спірних питань та конфліктних ситуацій у відносинах в рамках державних органів з питань оподаткування та між державними органами і платниками податків стосовно відповідності їхніх дій чинному законодавству.

*Потрібно зазначити, що важливою особливістю системи управління оподаткуванням, порівняно з іншими системами управління, є те, що вона має чітку правову основу і високий рівень нормативно-правового регулювання всіх механізмів її реалізації. **Винятково всі елементи податкової системи підлягають правовому регулюванню.***

Відносини у сфері управління оподаткуванням, а також визначення основних засад його побудови та функціонування регулюються Конституцією України та податковим законодавством України.

Податкове законодавство України — це сукупність чинних податкових законів та нормативно-правових актів, що регулюють відносини, пов'язані із встановленням та скасуванням податків, зборів, а також відносини, які виникають у процесі виконання обов'язків щодо сплати податків, здійснення податкового контролю та притягнення до відповідальності за вчинення правопорушень у сфері оподаткування.

Податкове законодавство регулює відносини:

– Між державою і платником — стосовно визначення основних елементів оподаткування, порядку обчислення і справляння податків, правового статусу платників, їх відповідальності перед державою за порушення податкового законодавства.

– Між державою і органами місцевого самоврядування — щодо розмежування їх прав законодавчої ініціативи в податковій сфері, законодавчого закріплення за бюджетами кожного рівня влади власної дохідної бази,

законодавчого визначення тієї частки загальнодержавних податків, яка на постійній чи довготривалій основі закріплюється за місцевими бюджетами, правового регулювання системи фінансового вирівнювання.

– Між державою і органами, що забезпечують справляння податків — з приводу визначення правового статусу цих органів, порядку адміністрування податків, відповідальності за забезпечення своєчасного надходження податків до бюджетів всіх рівнів, дотримання податкового законодавства.

– Між органами податкової служби і платниками — стосовно їх взаємин, прав, обов'язків та механізму їх реалізації.

13.6. Особливості інвестування АПК України

Інвестиційно-фінансова діяльність, як і сучасна українська економіка загалом, неможлива без участі позикового капіталу (кредитування). Найбільшою мірою на кредитних взаєминах будуються капіталомісткі галузі і види діяльності, наприклад, будівництво. Тому існування у фінансово-економічній системі суспільства стабільно і надійно функціонуючої підсистеми кредитування є сьогодні одним з найбільш значущих показників розвитку суспільства. Своєю чергою, надійність і працездатність будь-яких ринкових моделей перерозподілу фінансових коштів значною мірою залежить від міри ризикованості кредитних операцій, яка, неминуче зростаючи зі збільшенням термінів кредитування і може бути знижена шляхом створення надійних механізмів забезпечення поворотності кредитів. У цій якості з найдавніших часів і дотепер найчастіше виступає застава нерухомого майна, так звана іпотека.

Іпотека (грец. *ιποθήκη* — застава) — застава землі, нерухомого майна, при якій земля та (або) майно, що становить предмет застави, залишається у заставодавця або третьої особи. Кредит, отриманий під заставу нерухомого майна називається іпотечним кредитом. Закон України «Про іпотеку», ухвалений 5 червня 2003 року у 1 статті, визначає іпотеку так: «Іпотека — вид забезпечення виконання зобов'язання позичальника перед кредитором заставою нерухомого майна, що полягає у праві кредитора (за невиконання боржником своїх зобов'язань) задовольнити свої грошові вимоги за рахунок вартості заставленого нерухомого майна».

Ринкова трансформація агросектору економіки України з метою підвищення рівня ефективності агропідприємництва вимагає спрямування значних інвестиційних ресурсів у цю сферу. Практична відсутність внутрішніх джерел інвестування, — нагромадження прибутків, амортизації, особистих заощаджень громадян сільської місцевості потребує залучення коштів із зовнішніх джерел, — державного бюджету, коштів грошових

ринків приватно-корпоративного сектору України, іноземного капіталу. Оскільки сільськогосподарське виробництво взагалі є ризиковим, і його рівень прибутковості в Україні, зокрема, є надто низьким, інвестиційний клімат у агровиробництві є несприятливий, можливості для залучення інвестиційних ресурсів на засадах кредиту, особливо довгострокового, суттєво обмежені. Іноді наявність вільних коштів, особливо грошових, значно важливіше одержання прибутку. Насамперед це стосується сільськогосподарських підприємств, де особливо виразно проявляється сезонний характер виробництва. Досить часто підприємцям аграрного сектора доводиться продавати високоліквідне майно, щоб придбати насіння, добрива, паливо і т.п. Координація дії і чітке дотримання обумовлених термінів має дуже важливе значення, тому що у сільськогосподарському підприємстві витрати ресурсів здійснюються значно раніше, ніж вихід готової продукції, а для збільшення надходжень грошових коштів бажана зміна терміну реалізації продукції (продавати у найбільш вигідний для підприємця час).

Як свідчить історичний досвід розвинених країн світу, стратегічним шляхом створення ефективного сільського господарства є використання землі як базового ресурсу у ринковому обороті, тобто формування конкурентних ринків землі і землекористування, надання можливості використання земельних ділянок для застави з метою отримання для агровиробництва інвестицій через інститут іпотечно-заставного кредитування. Ризиковість агропідприємництва розповсюджується на ризиковість кредитування у агросфері економіки. Зниження міри ризиковості та підвищення привабливості інвестування, забезпечується інститутом застави землі. Але в підсумку, і ціни на ринку землі, і розмір орендної плати за землекористування, і розмір проценту за кредит у сільськогосподарську сферу залежить від довгострокових тенденцій попиту і пропозиції на ринках агропродукції. Роль іпотеки полягає у створенні пов'язуючого ланцюга ринків землі та землекористування з ринками агропродукції через ринки фінансових інвестицій та ринок засобів виробництва для сільськогосподарської діяльності. Водночас ринкові механізми шляхом конкуренції здійснюють відбір ефективного власника, формують прошарок підприємницького ресурсу в агросекторі економіки, де застосування застави та іпотечних кредитів спонукає до розумних ризиків та відповідальності, пошуку ефективних методів господарювання.

Задля забезпечення процесу капіталізації землі та підвищення ступеню її ліквідності як ресурсу, необхідно враховувати вартість землі як складову частину основного капіталу у агровиробництві. На думку фахівців, неврахування вартості землі у виробничому капіталі вітчизняного сільського господарства призводить до щорічного недоотримання ним від 7 до 10 млрд грн. прибутку. Відтак, необхідна трансформація має здійснюватись у послідовно-системному вимірі: «власність на землю» — «оцінка землі» — «рин-

ковий оборот землі» — «застава та іпотека» — «інвестиції» — «ринки агропродукції».

Існуюча в Україні інституціональна, нормативно-правова база не відповідає вимогам ринкової трансформації, хоча деякі положення законодавчих актів, прийнятих з метою розвитку іпотечного-заставного кредитування, варто відзначити. Правовідносини, пов'язані із заставою нерухомого майна, дозволяються і певною мірою регулюються Конституцією України, законами України «Про заставу» і «Про іпотеку» та Земельним кодексом України.

Так, у статті 133 Земельного кодексу України, де йдеться про інститут застави землі, визначено, що у заставу можуть передаватися земельні ділянки, які належать громадянам та юридичним особам на правах власності. Земельна ділянка, яка перебуває у спільній власності, може бути передана у заставу за згодою всіх співвласників. Передавання в заставу частини земельної ділянки здійснюється після виділення її в натурі (на місцевості). Заставодержателем земельної ділянки можуть бути лише банки, які задовольняють вимоги, передбачені законами України.

Закон України «Про заставу» (№ 583/97-ВР від 21 жовтня 1997 р) містить розділ, що регулює особливості іпотеки, але не відповідає можливостям і вимогам, які надає Земельний кодекс, потребам широкого застосування іпотеки як засобу суттєвого підвищення інвестиційної привабливості аграрного сектора економіки України.

Закон України «Про іпотеку» (№ 898-IV від 05 червня 2003 року) є практичним кроком у цій сфері. Він містить фундаментальні визначення що стосуються сфери застави майна, такі як: нерухоме майно, іпотека, земельна ділянка, наступна іпотека, права й обов'язки заставодавця та заставодержателя, визначення заставної як цінного папера, умови реалізації предмета іпотеки та випадки їх застосування, можливості передавання прав заставодержателя третім особам, умови страхування іпотеки, її припинення тощо. Але стосовно земель сільськогосподарського призначення в ст. 15 цього Закону зазначено: «Заборони та обмеження щодо відчуження і цільового використання земельних ділянок, встановлені Земельним кодексом України, є чинними при їх іпотеці». Тобто до скасування п. 15 Х розділу Земельного кодексу України, яким би досконалим не був Закон «Про іпотеку», власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть укладати угоди щодо купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю) або іншим способом відчужувати зазначені частки (паї), крім передавання їх у спадщину та при викупі земельних ділянок для державних і громадських потреб. Мова йде про, так званій, «мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення» який був введений «Перехідними положеннями» Земельного кодексу України на термін до 01.01.2005 р. та перманентно продовжений спочатку до 2007 року, а потім і до 2010 р.

Закон був компромісним рішенням між прибічниками та противниками мораторію. Але сьогодні можна стверджувати: прийнятий закон негативно вплинув на розвиток економіки. Автори ведення мораторію вважали, що він перешкоджає обезземеленню сучасних українських селян та відвертає загрозу скорочення продуктивних угідь в сільськогосподарському виробництві. Водночас, мораторій на купівлю—продаж сільськогосподарської землі в Україні не стримує операції з купівлі сільськогосподарської землі, а породжує тіньовий ринок. Унаслідок цього втрачають селяни—власники, які отримують при незаконному продажу земельних ділянок значно нижчу ціну, порівнянно з умовами відкритого ринку; втрачають орендарі, які отримують занижену орендну плату за землю; втрачає держава — від несплати податків за операції з сільськогосподарською землею; втрачають сільськогосподарські виробники та аграрне виробництво загалом від неможливості залучити землю в економічний обіг та отримати іпотечні кредити. Нарешті, на сьогодні немає ніяких перешкод для обходу мораторію шляхом зміни цільового призначення земельних ділянок сільськогосподарського призначення шляхом їх переведення із земель, наданих для товарного сільськогосподарського виробництва, у земельні ділянки для особистого селянського господарства, що не підпадають під дію мораторію, в порядку, передбаченому ст. 20 Земельного кодексу України, Постановою Кабінету Міністрів України від 11.04.2002 № 502 «Про затвердження Порядку зміни цільового призначення земель, які перебувають у власності громадян або юридичних осіб».

Виникає нагальна необхідність у стислі терміни підготувати та прийняти відповідну законодавчо-нормативну базу щодо введення повного ринку землі сільськогосподарського призначення, завершити процеси підготовки, формування необхідної земельно-ринкової інфраструктури та, врешті-решт, скасувати мораторій на купівлю-продаж цього виду земель.

Для подолання протиріччя між нинішніми правovo-економічними відносинами землевласності та землекористування з одного боку, та необхідністю залучення інвестиційних ресурсів для агропідприємництва, часто висловлюється думка про необхідність законодавчого врегулювання можливості впровадження інституту застави (для іпотечного кредитування) земель оренди. На думку деяких науковців, оренда землі має стати головним напрямком формування ринку земель сільськогосподарського призначення, а відтак, необхідно законодавчо запровадити заставу права оренди.

Враховуючи високу міру ризиковості сільськогосподарського виробництва, а відтак і високі банківські ризики при іпотечному кредитуванні, навіть застава суто приватних земель буде здійснюватись в Україні поступово і обережно, з нагромадженням практичного досвіду як заставодавцями, так і заставодержателями. Застава орендованої землі, навіть у випадку прийняття відповідного законодавчого акта, як реальне джерело інвести-

ційних ресурсів для агровиробників досить сумнівна. У таких відносинах, які певною мірою аналогічні майново-правовим відносинам суборенди, формується складна і багаторівнева залежність боржників та кредиторів, що породжуватиме у майбутньому складні правово-економічні суперечності, численні судові довготермінові розбирання.

З огляду на чинне законодавство, на сьогодні (до завершення терміну дії мораторію на купівлю–продаж земель сільськогосподарського призначення), предметом іпотеки можуть бути землі:

1. Агропідприємств в таких організаційно-правових формах, де земля перейшла у власність до юридичної особи як частка статутного фонду і набуває ознак спільної (акціонерної) сумісної власності, де суб'єктом права (і розпорядження) є акціонерне товариство у особі зборів його акціонерів. Оскільки у статутні фонди сільськогосподарських акціонерних товариств вносились не земельні ділянки виділені в натурі, а земельні паї, як право на володіння передбачене сертифікатом, то землі статутного фонду вже є власністю юридичної особи, а не набувають права спільної сумісної власності, тобто юридично вони можуть бути передані у заставу і відповідальність перед заставодержателем несе акціонерне товариство загалом.

2. Створені агропідприємства з обмеженою відповідальністю, що передбачають відповідальність в межах свого внеску до статутного фонду. Такі підприємства можуть бути суб'єктами попиту на іпотечні кредити, але навряд чи зацікавлять як клієнти приватно–корпоративні іпотечно–банківські структури.

3. Кооперативні сільськогосподарські підприємства, якщо вони засновані на об'єднанні ділянок землі, виділених у натурі (або навіть на основі земельних сертифікатів) мають більші можливості для доступу до іпотечних кредитів, оскільки в них передбачена консолідована відповідальність перед кредиторами як землею, так і належним їм майном.

4. Селянські (фермерські) господарства тільки з достатньо великим обсягом земельних ресурсів у приватній власності (оскільки додатково орендована земля, згідно з законом, не може бути предметом іпотеки). На одиницю власної землі вони можуть розраховувати на відносно найбільший розмір іпотечного кредитування.

Наприклад, середньостатистичне господарське товариство має близько 10 засновників. При розмірі земельного паю (частки) в Україні в середньому 4,2 га, 10 засновників мають «заставний потенціал» в 40 га землі. Якщо припустити, що кредит під заставу можна одержати на рівні 75 % від її нормативної грошової оцінки, середньої по Україні, то максимальний розмір іпотечного кредиту складатиме приблизно 350 тис. грн., що є недостатнім для стратегічного розвитку окремого агропідприємства.

Суттєвою є проблема зацікавленості власне представників пропозиції на грошових ринках — банківської системи у формуванні та розвитку

іпотечного кредитування на ринках землі. Очевидно, що необхідність, потреба агросектору в інвестиційних ресурсах для стратегічного розвитку не означає автоматичного виникнення великої зацікавленості представників корпоративно-банківських структур. Керуючись мотивами власної прибутковості, банківський капітал буде зацікавленим здійснювати кредитування під заставу земель за певних вигідних йому (а вже потім і клієнтам) умов. Але оскільки розвиток агросектору економіки повинен бути не тільки економічно вигідним, але й мати суттєве соціальне значення для країни загалом, з точки зору її продовольчої безпеки, зайнятості населення, проживаючого у сільській місцевості, забезпечення умов для формування відповідного рівня його доходів, то всіляка підтримка з боку держави є невід'ємним елементом економічної політики, навіть у високорозвинених країнах. Іпотечна система з використанням земельних ресурсів як застави має існувати як у державних і муніципальних так і у приватних формах, а відтак і будуть формуватися різні рівні мотивації пропозиції кредитно-інвестиційних ресурсів, спрямовані через іпотечні механізми. У зв'язку з цим, виходячи з міркувань шкоди монополізації будь-яких видів економічної діяльності, потрібно разом із створенням Державного земельного (іпотечного) банку, який мав би право здійснювати кредитування під заставу землі (за встановленими державою низькими відсотками) такі самі права надати і комерційним банківським структурам.

Для приватно-корпоративних (комерційних) банківських структур визначальними є гарантії своєчасного повернення наданих кредитів із відповідним відсотком, тому особливе значення надається мірі ліквідності землі як об'єкту застави. Вона визначається рівнем її природної родючості, нормативно-економічної оцінки як об'єкта оподаткування, місце положенням, співвідношеннями ринкової ціни як об'єкта купівлі-продажу та ставок орендної плати та заставної оцінки, підприємницьких ризиків та міри їх застрахованості, прогнозів щодо термінів окупності тих чи інших інвестиційних проектів, під які надається іпотечний кредит, тощо.

Грошова оцінка землі під заставу є похідною від річної позитивної ставки та ціни 1 га орних земель, які є величинами змінними. Тому принциповою проблемою розвитку інститутів інвестування є всебічна економічна оцінка землі з використанням різноманітних методичних підходів, принципів і умов, яка могла б стати стартовою ціною для поступового наближення коштів на неї як заставу та пропозицією з боку розпорядників ресурсів, відповідальних за кредитними зобов'язаннями. Врешті-решт, ціна землі визначається не методиками та кабінетними розрахунками, а реальним механізмом ринку землі та ринку землекористування (оренди), попитом і пропозицією на цих ринках.

Та навіть за нормативною грошовою оцінкою землі в середньому у 7114 грн за гектар орної землі і при заставі в 5 % від всієї її площі з процент-

ною ставкою за кредит 17% річних, 5-річному терміні кредитування та його коефіцієнті 0,7 від вартості об'єкта, застави будуть складати 5,2 млрд грн., а при заставі 50% орних земель — більше 52 млрд грн.

Джерела формування необхідних фінансових ресурсів для іпотечно-заставного кредитування для різних типів кредитних банків чи фондів можуть бути різноманітними. Для комерційних банків такого типу джерелами для інвестування є вклади громадян та юридичних осіб сільської місцевості, амортизаційні кошти агропідприємств, акумульовані на рахунках у цих банках, залучені кредити Національного банку, кошти міжнародних фінансових структур, кошти страхових та пенсійних фондів та інші джерела. Джерелами державного кредитно-іпотечного банку можуть і повинні бути кошти цільового спрямування з бюджетів різних рівнів, які формувалися б за рахунок різних видів податків у агросфері та податків на доходи сільського населення, агропідприємницьку діяльність. Державне кредитне інвестування, переважно, має бути націленим на довгострокові інвестиційні проекти, з регульованими державними структурами рівнями процентних ставок.

Оскільки попит на державні іпотечні кредити буде значно перевищувати їхню пропозицію (з причин обмеженості бюджетних ресурсів), держава буде змушена впроваджувати режим раціонування кредитів, що обов'язково викликатиме суперечності серед агропідприємців, спричинене нерівними можливостями у доступі до таких іпотечних інвестицій. Для усунення можливих ускладнень (чи проявів корупції у цих процесах) необхідно забезпечити максимальну прозорість, гласність, громадський контроль з боку асоціацій підприємців агровиробників за напрямками спрямування цих коштів. Ці самі принципи мають розповсюджуватись на іпотечно-кредитні установи, започатковані місцевими і регіональними владними та громадськими структурами (об'єднаннями агропідприємців, фермерів, кооператорів).

Проблема індексування іпотечних кредитів є досить складною і суперечливою, оскільки мова йде про поєднання і балансування інтересів позичальників та кредиторів, які за своєю природою попиту і пропозиції є різноспрямовані. В процесі довгострокового інвестування на основі іпотеки змінюється оцінка ціни на заставні землі, як в бік їх підвищення, так і зниження. З іншого боку, коливання ставок кредитування також змінюються під впливом зміни кон'юнктури на грошових ринках, інфляційних процесів, зміни курсу валют, тобто ризики виникають обоюсторонні, — для обох учасників кредитної угоди.

У несільськогосподарських сферах економіки іпотечні відносини мають регулюватись Законом «Про фінансово-кредитний механізм будівництва нерухомості та операції з нерухомістю» (19.06.2003, № 978-IV), де передбачається, що індексація вартості зобов'язань боржника є обов'язковою

умовою кредитної угоди. В проекті Закону «Про іпотечне кредитування та факторингові операції з консолідованим іпотечним боргом» (від 21.03.2002) передбачено, що вартість зобов'язань встановлюється в кредитній угоді в індексованих умовних одиницях — І.У.О. або «один» — одиниця інвестування, що визначається (теоретично) за курсом НБ України як динамічне співвідношення: «гривня / долар (євро) / індекс інфляції».

Розмір чергового платежу визначається в І.У.О. і має сплачуватись у національній валюті, виходячи з курсу цього І.У.О. (чи «одіну») на момент здійснення платежу. При цьому, правила визначення та застосування І.У.О. «встановлюються комерційним банком самостійно». Це власне, означає диктат банків на цьому ринку і ставить боржників у стан невизначеності у майбутньому, бо боржник не знає наперед, яку суму він винен.

Ця сама ситуація може утворитись при заставі земель, яка логічно повинна сприяти появі інституту вторинного ринку цінних паперів на основі розвитку факторингових операцій, переуступок (продажу) кредитором прав вимоги боргів по іпотечним кредитам третім особам (тобто, іншому кредитору). Введення вказаними вище законопроектами, інституту «Індосату», «Індосаменту» як юридично-економічної форми передавання, «заставного», «іпотечного сертифікату», як цінного паперу, свідчить про майнові права його власника, виниклих внаслідок проведення факторингових операцій з іпотечними зобов'язаннями займача. Як наслідок — на вторинному ринку цінних паперів заставою вже може виступати консолідований борг по кредитам, забезпеченими угодами застави (тобто, певною мірою, «віртуальний борг»), що народжуватиме проблеми ліквідності цього виду цінних паперів (заставних, іпотечних, сертифікатів), що на початкових етапах організації цього виду ринку цінних паперів, на думку деяких фахівців НБУ, створюватиме умови для формування «фінансових пірамід». Загрози такого типу не повинні спонукати державні структури, ставити перепони формуванню вторинного ринку цінних паперів, пов'язаних із ринком землі, а навпаки здійснювати максимально можливе врахування потенційних зловживань у цій сфері та формувати реальні механізми для протидії їм у законодавчій базі. Одним із елементів такого механізму є система страхування банківських ризиків по іпотечному кредитуванню, страхування об'єктів застави, яка сприятиме розвитку страхового ринку в країні.

Ще одна гостра для аграрного сектора України інвестиційна проблема пов'язана з поверненням інвестицій у грошовій формі. Щоб вкладені у виробництво інвестиції повернулися в грошовій формі і принесли очікуваний прибуток, потрібен певний час. Проте для фінансування бюджету нашої державі гроші потрібні, зазвичай, невідкладно. Ось головна причина того, що законодавча влада ніяк не зважиться встановити низькі ставки податків для залучення інвестицій, адже фактично це означатиме вилучення коштів із джерел фінансування державного бюджету. Але усунути цю супереч-

ність необхідно якнайшвидше, інакше інвестиційний процес ще довго не буде двигуном економічного зростання.

Для підвищення ефективності сільського господарства необхідне прискорене формування системи і поточного кредитування; розвитку лізингу сільськогосподарських машин, обладнання, технологій; формування за участю комерційних банків агрофінансових груп, що об'єднують виробників сировини, переробників і тих, хто займається зберіганням і реалізацією продукції; створення системи сезонного кредитування на основі застави сільськогосподарської продукції тощо. Зрозуміло, що розширення діяльності банків аграрної орієнтації, як центрів всієї економічної роботи, вимагає організаційної їх перебудови. Зокрема, на базі таких банків доцільно створити холдингову структуру, центром якої мають бути фінансові кредитні установи. Економічно доцільною є потреба мати навколо цієї структури торговий дім, фінансову страхову й лізингову компанії, консалтингову фірму, агропромислові групи на регіональних рівнях. Цей шлях є перспективним як для банків, так і для господарств, оскільки він зорієнтований на розвиток виробничої сфери, і своєю чергою, сприятиме й фінансовій стабільності.

Питання для самоперевірки

1. Які функції виконує фінансовий менеджмент?
2. Хто є суб'єктом фінансового управління на підприємстві?
3. Які об'єкти фінансового управління на підприємстві вам відомі?
4. Які вимоги висуваються до фінансової інформації?
5. Які джерела формування фінансових ресурсів підприємства ви знаєте?
6. Інформація про платоспроможність підприємства може бути представлена набором коефіцієнтів, що відображають співвідношення активів і пасивів підприємства та його короткострокової заборгованості. Які коефіцієнти вам відомі?
7. Що таке коефіцієнт платоспроможності та як він розраховується?
8. Що таке ліквідність підприємства? Що таке ліквідність продукції?
9. Які ви знаєте активи підприємства? Які пасиви підприємства вам відомі?
10. Які Ви знаєте методи оцінювання ліквідності підприємства?
11. Що є структурою балансу підприємства?
12. В чому полягає мета фінансового аналізу балансу підприємства?
13. Які види фінансової звітності підприємства Ви знаєте?
14. Які види бухгалтерської звітності підприємства Ви знаєте?
15. Вкажіть основні відмінності між поняттями «план» і «бюджет».

16. Що таке кошторис підприємства?
17. Які розділи фінансового плану вам відомі?
18. Які фінансові показники розрізняють у системі бізнес-планування?
19. Які зміст і послідовність розробки фінансових планів підприємства?
20. Що таке фінансова стратегія підприємства?
21. У чому полягає особливість інвестування аграрного сектору економіки України.
22. Охарактеризуйте землі, які за сучасного законодавства можуть бути предметом іпотеки.
23. Визначте особливості індексування іпотечних кредитів.

Тести

1. Обрати функції фінансового менеджменту:
  - а) розподільча;
  - б) контрольна;
  - в) а) + б);
  - г) нагромадження.
2. Фінансова стратегія — це:
  - а) політика, що розрахована на довгострокову перспективу і вирішення глобальних завдань соціально-економічного розвитку;
  - б) фінансова тактика підприємства;
  - в) фінансова політика у сферах фондового та страхового ринків.
3. Назвіть показники, які необхідно використати для обчислення рентабельності підприємства загалом:
  - а) загальна сума оборотних активів;
  - б) вартість основних засобів;
  - в) прибуток підприємства;
  - г) прибуток від звичайної діяльності.
4. Вказати основні завдання аналізу фінансового стану підприємства:
  - а) дослідження рентабельності та фінансової стійкості;
  - б) об'єктивна оцінка динаміки, стану ліквідності, платоспроможності та фінансової незалежності;
  - в) аналіз ділової активності підприємства та його становища на ринку цінних паперів;
  - г) всі відповіді правильні.

5. Для того, щоб фінансова звітність була зрозумілою користувачам, П (С) БО 1 передбачає наявність у ній даних про:
  - а) підприємства;
  - б) конкурентів;
  - в) споживачів і постачальників;
  - г) дату звітності та одиницю її виміру;
  - д) правильна відповідь а, г.

6. Фінансові звіти складаються за такими принципами:
  - а) автономності;
  - б) періодичності;
  - в) нарахування;
  - г) послідовності;
  - д) всі відповіді правильні.

7. Обрати існуючі показники фінансового стану підприємства:
  - а) показники оцінки майнового стану підприємства;
  - б) показники прибутковості;
  - в) показники ліквідності та платоспроможності;
  - г) показники фінансової стійкості та стабільності підприємства;
  - д) всі відповіді правильні.

8. Бізнес план — це:
  - а) внутрішній плановий документ підприємства, що поєднує всі основні планові показники виробничої, комерційної та фінансової діяльності підприємства або його окремого інвестиційного проекту, відображає встановлені цілі та визначає форми конкретних маркетингових, економічних і фінансових показників;
  - б) первинна організаційна ланка інвестиційної діяльності;
  - в) документ який складається як для обґрунтування конкретних інвестиційних проектів, так і для управління поточною та стратегічною фінансовою діяльністю.

9. Фінансове планування — це:
  - а) документ, який показує доходи й витрати грошових коштів підприємства в плановому періоді;
  - б) комплексне поняття, яке є результатом взаємодії всіх елементів системи фінансових відносин підприємства, визначається сукупністю виробничо-господарських факторів і характеризується системою показників, що відображають наявність, розміщення і використання фінансових ресурсів;
  - в) процес визначення обсягу фінансових ресурсів за джерелами формування і напрямками їх цільового використання.

10. Фінансовий план бізнес-плану має такі складові:
  - а) прогноз обсягів реалізації;
  - б) баланс грошових надходжень та витрат;
  - в) таблиця доходів та витрат;
  - г) розрахунок точки беззбитковості.

11. Обрати види фінансового планування:
  - а) на перспективу;
  - б) поточне;
  - в) оперативне;
  - г) всі відповіді правильні.

12. Обрати основні етапи розробки фінансового плану на підприємстві:
  - а) аналіз очікуваного виконання фінансового плану поточного року;
  - б) розгляд та вивчення проектних виробничих, маркетингових показників, на основі яких мають розраховуватись планові фінансові показники;
  - в) розробка проекту фінансового плану;
  - г) всі відповіді правильні.

13. Обґрунтування ефективності розробленого бізнес-плану охоплює:
  - а) розрахунок загальної дохідності проекту;
  - б) розрахунок чистої приведеної вартості проекту;
  - в) термін окупності інвестицій;
  - г) розрахунок рентабельності проекту;
  - д) всі відповіді правильні.

14. За чинним законодавством, предметом іпотеки можуть бути землі:
  - а) агропідприємств, в яких земля перейшла у власність юридичної особи як частка статутного фонду і набуває ознак спільної власності;
  - б) агропідприємств з обмеженою відповідальністю, що передбачають відповідальність в межах свого внеску до статутного фонду;
  - в) кооперативних сільськогосподарських підприємств, якщо вони засновані на об'єднанні ділянок землі;
  - г) селянських (фермерських) господарств;
  - д) усі відповіді правильні.

15. Вид забезпечення виконання зобов'язання позичальника перед кредитором заставою нерухомого майна, що полягає у праві кредитора (за невиконання боржником своїх зобов'язань) задовольнити свої грошові вимоги за рахунок вартості заставленого нерухомого майна називають:

- а) кредитом;
- б) заставою;
- в) іпотекою;
- г) векселем.

Узагальнення підходів до трактування категорії «фінансовий менеджмент»

Автор	Визначення
Л. М. Павлова	... стратегія і тактика фінансового забезпечення підприємства, що дозволяє управляти значними фінансовими потоками і знаходити оптимальні фінансові рішення ¹
І.Н. Герчикова	... вид професійної діяльності, спрямованої на управління фінансово-господарською діяльністю фірми на основі сучасних методів ²
Є. І. Бородіна	... управління фінансовими потоками з метою найбільш ефективного використання власного і запозиченого капіталу й одержання максимального прибутку ³
О. Д. Василик	... фінансовий менеджмент — це процес управління формуванням і використанням фондів фінансових ресурсів на рівні держави, підприємницьких структур, інших господарських об'єднань і громадян, якщо вони здійснюють фінансові операції. Фінансовий менеджмент це також сукупність форм, методів і засобів, за допомогою яких здійснюється управління фінансовими ресурсами ⁴
Н. М. Давиденко	... фінансовий менеджмент представляє собою процес розробки цілей управління фінансами та здійснює вплив на них за допомогою важелів та методів фінансового механізму ⁵
В. Г. Суржик	Фінансовий менеджмент визначено як науку управління фінансами підприємства будь-якої форми власності та організаційно-правової форми, спрямованої на досягнення його стратегічних і тактичних цілей: постійне зростання доходів і прибутку, раціональне їх використання та максимізацію ринкової вартості підприємства ⁶
З. В. Герасимчук, І. М. Вахович	... під фінансовим менеджментом будемо розуміти систему наукових підходів, професійних навичок та цілеспрямованих дій з

¹ Павлова Л. Фінансовий менеджмент: Управління денежним оборотом підприємства: Учебник для вузов. — М.: Банки і біржи, ЮНІТИ, 1995. — С. 4.

² Герчикова І. Н. Фінансовий менеджмент. — М.: АО «Консалтбанкір», 1996. — С. 7.

³ Фінанси підприємств: Учеб. посіб. / Е. І. Бородіна, Ю. С. Голикова, Н. В. Колчина, З. М. Смирнова; Под ред. Е. І. Бородіної. — М: Банки і біржи. ЮНІТИ, 1995. — С. 179.

⁴ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС — 2000. — С. 353.

⁵ Давиденко Н. М. Фінансовий менеджмент в бурякоцукровому підкомплексі України: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.06.01 / Національний аграрний ун-т. — К., 2002. — С. 8.

⁶ Суржик В. Г. Фінансовий менеджмент акціонерних товариств: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.04.01 / Національна академія держ. податкової служби України. — І., 2004. — С. 7.

	оптимізації фінансових рішень з метою підвищення конкурентноспроможності господарюючого суб'єкта у довго- та короткостроковому періодах ¹
С. І. Головка	... це система функціонування державних і корпоративних органів управління, що здійснюють фінансове управління діяльністю акціонерних товариств, яка відображає баланс інтересів власників та інших зацікавлених сторін і спрямована на одержання прибутку відповідно до норм чинного законодавств ²
Л. О. Коваленко та Л. М. Ремньова	Основний зміст фінансового менеджменту полягає в управлінні формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів суб'єктів господарювання та оптимізації обороту їх грошових коштів. Матеріальною основою фінансового менеджменту є грошовий оборот підприємства, який спричинює зміну форм вартості і супроводжується потоками платежів і розрахунків ... У широкому розумінні фінансовий менеджмент — це стратегія і тактика фінансового забезпечення підприємницької діяльності, що дає змогу ефективно управляти рухом грошових коштів і знаходити оптимальні фінансові рішення ³ Поняття «фінансовий менеджмент» можна одночасно розглядати в трьох аспектах: <ul style="list-style-type: none"> • як систему раціонального управління фінансами підприємства; • як орган управління фінансами підприємства; • як форму підприємницької діяльності.⁴
В. П. Кудряшов	Управління фінансами (фінансовий менеджмент) — це діяльність суб'єктів з метою організації раціонального і ефективного формування, розподілу і використання фінансових ресурсів ⁵

¹ Герасимчук З. В., Вахович І. М. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. — Л.: Надстир'я, 2004. — С. 12.

² Головка С. І. Фінансовий менеджмент в корпораціях: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.04.01 / Дніпропетровський держ. аграрний ун-т. — Д., 2006. — С. 15.

³ Коваленко Л. О. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. / Л. О. Коваленко, Л. М. Ремньова — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2005. — С. 13.

⁴ Коваленко Л. О. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. / Л. О. Коваленко, Л. М. Ремньова — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2005. — С. 14.

⁵ Кудряшов В. П. Курс фінансів: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — С. 391.

Література

1. *Бланк И. А.* Финансовый менеджмент: Учебный курс. / И. А. Бланк.— 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Ника-Центр, Эльга, 2006. — 656 с.
2. *Буряк Л. Д.* Фінансовий менеджмент у малому бізнесі: Навч. посіб. / Державний вищий навч. заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». — К.: КНЕУ, 2007. — 432 с.
3. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підруч. для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти. — 4-те вид., доп. — К.: НІОС, 2003. — 411 с.
4. *Кириченко О.* Фінансовий менеджмент на підприємствах України: принципи забезпечення позитивної динаміки / О. Кириченко, К. Ваганів // Банківська справа. — 2007. — № 5. — С. 3–18.
5. *Корченко О. О.* Організація фінансового менеджменту не фінансових ТНК / О. О. Корченко // Зовнішня торгівля: право та економіка. — 2006. — № 1(24). — С. 105–110.
6. *Лисенко Ю. Г.* Фінансовий менеджмент вищого навчального закладу з використанням новітніх інформаційних технологій: монографія / Ю. Г. Лисенко, А. І. Акмаєв, В. М. Андрієнко та ін. — Д.: Юго-Восток, 2007. — 464 с.
7. *Лукіна Ю. В.* Формування та реалізація стратегії управління фінансами підприємств / Ю. В. Лукіна // Фінанси України. — 2006. — № 3. — С. 113–119.
8. *Поддєрьогін А. М., Білик М. Д., Буряк Л. Д.,* / Фінансовий менеджмент: Підручник / Київський національний економічний ун-т / Анатолій Микитович Поддєрьогін (кер. кол. авт. і наук. ред.). — К.: КНЕУ, 2005. — 535 с.
9. *Ремньова Л. М.* Концептуальні засади фінансового менеджменту / Л. М. Ремньова // Наукові праці НДФІ. — 2003. — № 2. — С. 28–35.
10. *Рядно О.* Моделювання управління фінансами підприємств / О. Рядно, Ю. Шестенников // Економіка України. — 2007. — № 12. — С. 12–17.
11. *Сало І. В.* Фінансовий менеджмент банку: Навч. посіб. для ВНЗ. / І. В. Сало, О. А. Криклій — С.: Університетська книга, 2007. — 313 с.
12. *Ситник Л. С.* Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. для студ. економіч. спец. вищ. навч. заклад. / Донецький національний ун-т. — Д.: ДонНУ, 2005. — 368 с.
13. *Фінанси:* Підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
14. *Чигасова Н. М.* Поняття та система забезпечення фінансового менеджменту [Електронний ресурс] / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — Електрон. дані. — К., 2006. — Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2007-1/index.html
15. *Шелудько В. М.* Фінансовий менеджмент: Підручник. / В. М. Шелудько. — К.: Знання, 2006. — 439 с.

Тема 14. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

Основні терміни та поняття

Валютний ринок, міжнародний кредит, єровалюта єврозони, єврооблігації, міжнародні розрахунки, платіжний баланс, міжнародні валютні системи, валютна інтервенція, валютний демпінг, політика валютних обмежень, політика валютних захисних застережень, диверсифікація валютних резервів, подвійне оподаткування; міжнародні податкові угоди; кредит щодо іноземного податку; система звільнення при подвійному оподаткуванні; метод «прогресивного звільнення» від іноземних податків; кредит для захисту податкових переваг; міжнародне оподаткування; міжнародні податкові угоди; наднаціональність міжнародних фінансових організацій; Міжнародний банк реконструкції і розвитку; Міжнародний валютний фонд; Міжнародна фінансова корпорація; Міжнародна асоціація розвитку.

14.1. Поняття, призначення та функції міжнародних фінансів

Економіка сучасної України належить до відкритих економічних систем. З кожним роком взаємодія українських громадян, приватних осіб, підприємців, фірм, корпорацій, державних закладів з іншими країнами й іноземними економічними суб'єктами набуває подальшого розвитку, що зумовлює потребу в усвідомленні сутності системи міжнародних фінансів.

Міжнародні фінанси почали формуватися багато тисячоліть тому, коли з'явилися елементарні форми міжнародної торгівлі. Відтоді виникали відносини натурального обміну надлишками виробництва між окремими особами, сім'ями, родами, племенами. Крім того, після війн, які вели між собою народи, виникали зобов'язальні відносини одного роду сплатити іншому певну данину.

Пізніше, з появою особливого суспільного прошарку торгових посередників — купців, які мали власні кошти і торгували не тільки в межах окремих держав, а й з іншими країнами, міжнародна торгівля починає активно розвиватися. В епоху рабовласницького ладу обмінювалися переважно предметами розкоші або цінною сировиною.

Великі географічні відкриття зумовили зрушення в торговельній справі, яка мала обслуговуватися відповідними грошовими відносинами. Виникають, умовно кажучи, міжнародні фінансисты — міняли та міняльні контори, які обмінювали іноземні монети на місцеві й були посередниками під час платежів. Найбільшого поширення ці операції набули у великих містах

Італії, куди надходили товари та гроші з різних країн. Далі, з розвитком монетарної справи, що була спричинена періодичним обміном зіпсованих монет на інші, та збільшенням обсягів заморської торгівлі, з'являються банкіри, які почали надавати грошові позики. Такі позики були дуже потрібні купцям під час поїздок на іноземні ярмарки.

Значно більшого розвитку міжнародні фінанси набувають із переходом від натурального виробництва до товарно-грошового. І коли деякі країни, випереджуючи в економічному розвитку інші, в гонитві за надприбутками починають розміщувати свій капітал за кордоном, міжнародні фінанси набувають форми досить складної системи міжнародних потоків грошових коштів і пов'язаних із ними відносин.

Розвиток товарно-грошових і фінансово-економічних відносин постійно дає поштовх для зміни та удосконалення міжнародних фінансів. Основною характеристикою міжнародних фінансів є те, що вони призначені ефективно обслуговувати міждержавний рух товарів і послуг та перерозподіл грошового капіталу між контрагентами світового фінансового ринку. Міжнародні фінанси, своєю чергою, відображають стан світової фінансової кон'юнктури та є орієнтиром для оперативного прийняття адекватних рішень суб'єктами міжнародних фінансових відносин.

Міжнародні фінанси — це економічна категорія, що відображає обмінно-перерозподільні відносини національних і наднаціональних суб'єктів світової економіки з приводу руху вартості між країнами та у процесі формування й використання централізованих грошових фондів.

Відносини обміну характеризують валютні надходження та валютні платежі, пов'язані з міжнародною торгівлею й обміном валют. Вони відображаються в торговельному балансі, стан якого характеризує взаємозв'язок міжнародних грошових потоків.

Відносини перерозподілу виникають у процесі формування і використання централізованих грошових фондів міжнародних організацій та інституцій, а також переміщення власності на валютні цінності з країн-донорів до країн-реципієнтів.

Об'єктом міжнародних фінансів є потоки грошових коштів і пов'язані з ними фінансові відносини на світовому ринку. Грошові потоки, які виникають у процесі діяльності наднаціональних суб'єктів міжнародних фінансів (міжнародних фінансових організацій та інститутів), спрямовані на концентрацію фінансових ресурсів у певних фондах та їх подальший перерозподіл. До того ж виникають централізовані витрати, направлені на фінансування централізованих заходів і програм, та витрати на утримання апарату цих організацій.

Суб'єктами міжнародних фінансів є фізичні та юридичні особи, уряди, міжнародні організації й фінансові інституції, а також банки та інші кредитно-фінансові установи — посередники на міжнародному фінансовому

ринку. Суб'єкти міжнародних фінансів з позиції конкретної держави поділяються на резидентів і не резидентів.

Оскільки фінансові ресурси — наймобільніший вид економічних ресурсів, тобто вони знаходяться у постійному русі й перерозподіляються між різними учасниками міжнародних економічних відносин, виникають валютно-фінансові потоки.

Крім того, у системі світового господарства торгівля товарами, послугами, факторами виробництва, іноземне інвестування здійснюються опосередковано через обмін іноземних валют, що також зумовлює виникнення валютно-фінансових потоків.

Міжнародні валютно-фінансові потоки — це потоки іноземних валют або будь-яких інших фінансових активів, що зумовлені економічною діяльністю суб'єктів світового господарства.

Міжнародні фінанси доцільно навести через систему руху валютно-фінансових потоків на світовому ринку (рис. 14.1).

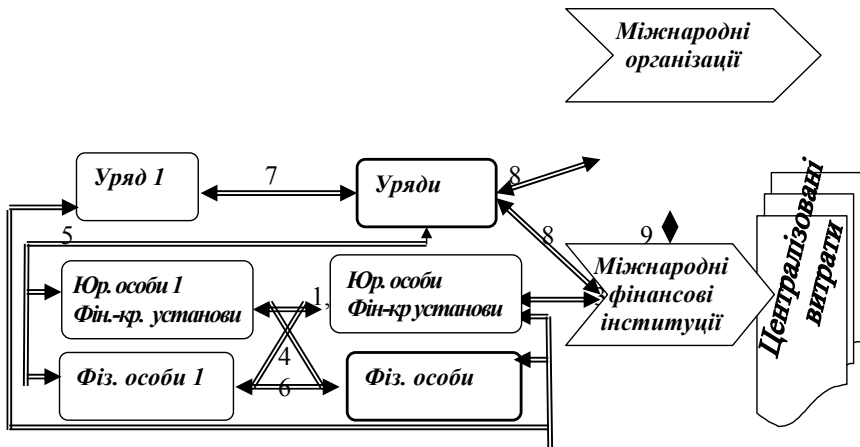

Рис. 14.1. Система руху валютно-фінансових потоків між суб'єктами міжнародних фінансів

Валютно-фінансові потоки та їх напрямки між суб'єктами міжнародних фінансів створюють певні **взаємозв'язки в системі міжнародних фінансів**, які показані на рисунку:

1. Між експортерами та імпортерами з приводу платежів за товари, надання й погашення кредитних зобов'язань.

2. Між усіма згаданими вище суб'єктами та банками щодо отримання й погашення кредитів, відкриття та обслуговування валютних рахунків, надання гарантій страховими організаціями з приводу страхування ризиків та іншими фінансово-кредитними установами.

3. Між усіма згаданими вище суб'єктами і міжнародними фінансовими інституціями з приводу отримання кредитів, субсидій тощо.

4. Між усіма згаданими вище суб'єктами та фізичними особами з приводу оплати праці, здійснення міжнародних переказів, сплати за товари й послуги, виконання договорів страхування.

5. Між усіма згаданими вище суб'єктами та іноземною державою з приводу сплати податків і виконання певних зобов'язань, які впливають з правил державного регулювання міжнародних фінансових відносин.

6. Між фізичними особами з приводу здійснення різноманітних міжнародних банківських, поштових і готівкових грошових переказів.

7. Між урядами різних країн з приводу сплати (отримання) контрибуцій та репарацій, надання й погашення кредитів тощо.

8. Між урядами різних країн і міжнародними організаціями та фінансовими інституціями з приводу грошових внесків у ці організації, отримання кредитів, субсидій тощо.

9. Між наднаціональними суб'єктами міжнародних фінансів (міжнародними організаціями та фінансовими інституціями).

Усі описані валютно-фінансові потоки класифікують за різними критеріями, що дає змогу, структурувати базу прогнозно-аналітичних і статистичних розрахунків та детально вивчити закони руху фінансових активів у світовій економіці.

Класифікація валютно-фінансових потоків:

I. **За типом економічної взаємодії** нерезидентів міжнародні валютно-фінансові потоки поділяються на такі:

1. *Зовнішньоторговельні*. Потоки, що утворюються при торгівлі експортними й імпортними товарами, послугами, факторами виробництва та при здійсненні інших поточних операцій.

2. *Капітальні*. Потоки, що виникають при кредитно-інвестиційній діяльності суб'єктів міжнародних фінансів.

3. *Спекулятивні*. Такі потоки виникають при валютних операціях і не мають жодного зв'язку з виробництвом.

4. *Балансуючі*. Потоки, що опосередковують діяльність однієї держави щодо врівноваження зовнішніх платежів і розрахунків з іншими країнами.

II. За формою міжнародних фінансових ресурсів

1. Фінансові потоки у *формі офіційної міжнародної фінансової допомоги*. Міждержавні кредити та гранти. Кредити та гранти міжнародних організацій.

2. Фінансові потоки на світовому фінансовому ринку у *формі цінних паперів і банківських кредитів*.

3. Фінансові потоки у *формі офіційних і приватних золотовалютних резервів*.

III. **За ознакою часу** міжнародні фінансові потоки поділяють на:

1. Потоки міжнародного ринку капіталів (середньо- та довгострокові кредитні ресурси й цінні папери).

2. Потоки валютного ринку (короткострокові капітали), які виникають при здійсненні операцій із, так званими, «гарячими грошима» — цілеспрямовані спекулятивні операції на грошовому ринку з метою отримання максимального прибутку.

IV. **За видами економічної діяльності** міжнародні валютно-фінансові потоки класифікуються за структурою рахунків платіжного балансу згідно з міжнародними стандартами обліку економічних відносин нерезидентів. Вони поділяються на такі:

1. Потоки розрахунків *за товари*.

2. Потоки розрахунків *за послуги*.

3. Поточні та капітальні *трансферти у грошовій формі*.

4. *Кредитні ресурси*.

5. *Прямі та портфельні інвестиції*.

6. Потоки *резервних активів*.

V. Особливе, аналітичне значення має розподіл потоків фінансових активів, пов'язаний із **переходом прав власності** на них. Умовно, права власності на фінансові активи існують у двох формах: приватній (ресурси міжнародних банків, фізичних та юридичних осіб) і офіційна (ресурси урядів країн і міжнародних офіційних організацій). Залежно від того, з якої власності в яку переливаються капітали при утворенні міжнародних ресурсів, формуються міжнародні валютно-фінансові потоки чотирьох типів:

1. Потоки, спрямовані з *офіційних джерел в офіційну власність*. Такі валютно-фінансові потоки формуються з надлишків іноземних валют, які утворюються в активах платіжних балансів, в резервах МВФ, ВБ, ЄБРР та ін., в СДР та в золотих запасах. Ці потоки зумовлені розвитком інвестиційної діяльності міжнародних фінансових організацій та інституцій.

2. Потоки, спрямовані з *приватних джерел у приватну власність*. Такий тип валютно-фінансових потоків має місце, коли банки, фірми, фізичні особи здійснюють торговельні операції та операції з фінансовими активами ринковим шляхом.

3. Потоки, спрямовані з *офіційних джерел у приватну власність*. Цей тип валютно-фінансових потоків виникає при діяльності урядів країн і міжнародних офіційних організацій, пов'язаний із розміщенням своїх капіталів серед іноземних приватних суб'єктів господарювання.

4. Потоки, спрямовані з *приватних джерел в офіційну власність*. Ці потоки є державними запозиченнями на міжнародних ринках капіталів у юридичних і фізичних осіб чи при вкладах таких осіб у міжнародні фінансові організації, вони виникають дуже рідко і не відіграють помітної ролі у світовій економіці.

Усі види міжнародних валютно-фінансових потоків виникають на основі угод і домовленостей, визначаються певними економічними законами та міжнародним порядком.

Ще одним важливим аспектом економічної категорії міжнародних фінансів є їхня суспільно-економічна роль, або функції, які вони виконують при здійсненні міжнародної фінансової політики. До *функцій міжнародних фінансів* належать **розподільча та контрольна**.

Розподільча функція. Її суть полягає у грошовому розподілі й перерозподілі світового продукту через механізм міжнародних фінансів. Механізм розподілу й перерозподілу має певні об'єктивні та суб'єктивні закономірності.

До об'єктивних закономірностей належать такі:

- капітал обертається відповідно до закону пропорційного розвитку;
- потоки грошових коштів перебувають у русі в пошуку найвищої норми прибутку;
- отримання прибутку завжди пов'язано з ризиком.

Суб'єктивними чинниками, що впливають на механізм розподілу, є політичні й особисті інтереси суб'єктів міжнародних фінансів. Об'єктивні та суб'єктивні закономірності можуть збігатися або бути різноспрямованими.

Розподільча функція передбачає дві **основні ролі** міжнародних фінансів: *обмін і перерозподіл вартості між державами*. Перша роль виконується, коли на протипагу грошовим потоком рухається товар. Друга — коли акумулюються і трансформуються грошові фонди між державами. У поєднанні цих двох ролей і виявляється розподільча функція.

Контрольна функція. Суть її полягає в тому, що у будь-який час і на будь-якому етапі є можливість здійснювати облік й аналіз руху світового суспільного продукту в грошовій (універсальній, зіставній) формі, оскільки міжнародні фінанси відображають рух суспільного продукту саме в грошовій формі. Зібрану під час цього обліку й проаналізовану інформацію можна використовувати як орієнтир для швидкого прийняття подальших адекватних рішень щодо міжнародних фінансів, а також для опрацювання суб'єктами міжнародних фінансових відносин поточної та стратегічної політики своєї діяльності. На ефективну реалізацію цієї функції впливає як політика держави, характер і рівень її економічного розвитку, технічне оснащення процесу збирання й обробки інформації, так і міра розуміння можливості практичної реалізації контрольної функції.

У функціях міжнародних фінансів відбивається основне їх призначення — ефективно обслуговувати міждержавний рух товарів і послуг та перерозподіл грошового капіталу між конкуруючими агентами світового ринку, а також, своєю чергою, вчасно подавати сигнали про стан світової фінансової кон'юнктури.

Загальну систему міжнародних фінансів формує кілька *сфер міжнародних фінансових відносин*: міжнародний фінансовий ринок, міжнародні платіжні розрахунки та їх баланси, міжнародні валютні операції, міжнародні валютні системи, міжнародні організації та інституції, регулювання міжнародних фінансів (рис. 14.2). Всі сфери у взаємодії формують певний механізм функціонування міжнародних фінансів, який постійно розвивається. На нього впливають рівень економічного розвитку та характер зовнішньоекономічної діяльності країн, поточні й довгострокові пріоритети держави та ін.

Рис. 14.2. Загальна система міжнародних фінансів

14.2. Загальна характеристика світового фінансового ринку

Прискорений процес інтеграції, що розпочався приблизно у 60-х роках ХХ ст. і на сучасному етапі виявився в розширенні та зміцненні зв'язків між національними фінансовими ринками, зумовив виникнення міжнародного фінансового ринку. Його суб'єктами стали великі транснаціональні компанії та банки. Фінансові послуги банків своїм клієнтам можуть надаватися за межами країни, де розташовані банківські установи. Умови таких послуг стають вигіднішими, ніж аналогічні на національному ринку, що приваблює клієнтів.

Інтеграція національних фінансових ринків поступово призводить до їхньої глобалізації, що виявляється у взаємозалежності ринків, а не тільки в їх взаємодії. Поняття глобалізації фінансів дає уявлення про світ як про взаємопов'язаний і взаємозалежний інтегрований ринок, який не має кор-

донів. Фінансовий ринок, що діє в просторі міжнародних економічних відносин, називають «міжнародним фінансовим ринком». Нині *міжнародний фінансовий ринок* є глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів, але тенденція до глобалізації не означає, що зникають локальні ринки окремих країн або стирається різниця між ними. Наприклад, швейцарський банкір Дьоріг Ханс-Ульріх зазначає, що **фінансова глобалізація** означає загальне зближення, подібність й ідентичність цін та якості одного й того самого фінансового продукту в один і той самий час.

Міжнародний фінансовий ринок має на меті забезпечення перерозподілу між країнами тимчасово вільних фінансових ресурсів й одержання від цих операцій певного зиску, а також забезпечення міжнародної ліквідності. Функціонування світового фінансового ринку дає змогу країнам швидко отримувати на вигідних умовах наднаціонального ринку таку кількість фінансових ресурсів, яка б сприяла їхньому економічному розвитку. На міжнародному фінансовому ринку обертаються активи, які або є іноземними (емітовані нерезидентами, відповідно до законодавства певної країни), або емітовані поза юрисдикцією будь-якої країни.

Міжнародний фінансовий ринок є механізмом купівлі-продажу фінансових активів і відповідного задоволення попиту та пропозиції суб'єктів міжнародних економічних відносин на грошовий капітал. Він розміщений у фінансових центрах та поза ними. Всі операції здійснюються телефоном, факсом або ж за допомогою інших сучасних систем зв'язку. Він функціонує через систему міжбанківських кореспондентських зв'язків і є результатом об'єктивної тенденції до інтернаціоналізації національних фінансових ринків провідних промислово розвинених країн.

З організаційної точки зору, міжнародний фінансовий ринок — це сукупність уповноважених банків, брокерських фірм, валютних бірж, транснаціональних компаній та інших юридичних осіб, які здійснюють свою діяльність та впливають на нього.

За мею впливу на ринок банки та компанії, які працюють на ньому, поділяються на активних і пасивних учасників ринку.

Активними учасниками є великі банки та фінансові компанії, яким належить переважний обсяг усіх фінансових угод на ринку. За рахунок здійснення значної частини операцій вони встановлюють поточний рівень валютного курсу або відсоткових ставок, тобто «роблять ціни», тому їх ще називають створювачами ринку (від англ. market makers). При визначенні таких банків (компаній) головним є не абсолютний їхній розмір, а частка в операціях ринку, тобто спроможність, встановлюючи ціну, впливати на ринок.

Зазвичай, активними учасниками ринку стають банки (компанії), які мають великі грошові активи, надійну репутацію, розвинену мережу зарубіжних відділень і філій, значний обсяг міжнародних розрахунків. Певне

значення також має державна політика валютних обмежень, політика банків, а також стан телекомунікації в регіоні їх розташування.

Основною функцією активних учасників ринку є котирування для дрібніших банків, останні можуть прийняти або не прийняти ці котирування. Тобто вони формують ціни шляхом здійснення операцій один з одним та з меншими банками, які є учасниками ринку.

Пасивні учасники ринку — це дрібніші банки та компанії, які використовують для своїх операцій встановлені курси. Оскільки вони не є активними гравцями на ринках і «беруть ціну», то їх ще називають користувачами ринку (від англ. market users). Незважаючи на те, що сукупний обсяг їхніх операцій на ринку може бути достатньо великим, частка кожного з них — незначна.

Головними гравцями на світовому фінансовому ринку є банки, які здійснюють 85–95 % угод між собою на міжбанківському ринку та з торгово-промисловою клієнтурою. Через брокерські фірми (в тому числі біржі) здійснюється близько 30 % операцій світового фінансового ринку. З кінця 60-х років XX ст. зростає роль великих компаній на світовому фінансовому ринку.

Світовий (міжнародний) фінансовий ринок поділяється на **централізований та децентралізований**. *Централізований* світовий фінансовий ринок представлений валютними біржами. Його також називають біржовим ринком. *На децентралізованому* (позабіржовому) світовому ринку торгівля повністю децентралізована і здійснюється переважно через дилінг-ві системи, міжнародні телекомунікаційні системи, телефоном. На сучасному етапі спостерігається процес глобалізації централізованого фінансового ринку. Прикладом цього є угода про злиття лондонської та франкфуртської фондових бірж. До цієї угоди приєднується також американська, яка у Європі представлена через електронну біржу у Брюсселі.

Залежно від здійснюваних на світовому фінансовому ринку операцій (валютних, кредитних або інвестиційних), ринок має відповідні сегменти: валютний ринок, кредитний ринок і ринок цінних паперів. Водночас кредити та інвестиції поділяють за терміном реалізації майнових прав на короткі (до одного року) і тривалі, тобто виникають сегменти: **ринки грошей та капіталів**.

Валютний ринок — найбільший за розміром сегмент світового фінансового ринку, на якому об'єктом купівлі-продажу є валюта, термін реалізації майнових прав на яку не перевищує року. *Кредитний ринок* — ринок індивідуалізованих боргових зобов'язань. *Ринок цінних паперів* — це сукупність суспільних відносин із приводу емісії й обертання цінних паперів, які мають похідні інструменти. На світовому ринку значну роль у забезпеченні міжнародної ліквідності відіграє також золото як валютний і сировинний метал, операції з купівлі-продажу якого формують *ринок золота*.

Грошовий ринок поєднує валютний ринок і короткострокові боргові зобов'язання. *Ринок капіталів* — це ринок зобов'язань з терміном понад один рік і довгострокових цінних паперів.

Кожен із сегментів має справу з певним типом фінансових активів, що відображає умови купівлі-продажу тимчасово вільних грошей. Кожен сегмент світового фінансового ринку є, власне, окремим фінансовим ринком із характерною специфікою, особливостями функціонування, правилами укладання угод із фінансовими активами тощо. Проте, фінансовий ресурс одного ринку може, своєю чергою, бути й об'єктом купівлі-продажу для іншого ринку. Тому, розглядаючи виокремлені сегменти ринку, слід пам'ятати, що вони тісно пов'язані між собою.

14.3. Характеристика структури світового фінансового ринку

14.3.1. Валютний ринок

Міжнародні фінансово-економічні відносини можливі лише за умови існування такого особливого ринку як валютний. Цей сегмент світового фінансового ринку набуває стрімкого розвитку з виникненням новітніх інформаційних технологій та сучасних засобів телекомунікації. Нині система валютних ринків є найбільшою й найліквіднішою у світі. Вона працює цілодобово та розширюється територіально.

Міжнародний валютний ринок — це система економічних й організаційних взаємовідносин з приводу купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів у іноземній валюті.

Валютний ринок охоплює ту особливу сферу фінансової діяльності, де об'єктом купівлі-продажу й інструментом здійснення цих операцій є валюта різної національної приналежності. Ціною на валютному ринку є валютний курс, або процентний дохід.

Валютний курс — це ціна, за якою може бути продана або куплена валюта однієї країни, виражена у валюті іншої країни, тобто це певне співвідношення для валют, які можуть бути обміняні одна на одну. Валюта може обмінюватися на іншу лише за умови її конвертованості.

Конвертованість — це гарантована спроможність грошової одиниці вільно обмінюватися на валюти інших країн за курсом, що формується у встановленому порядку, а також можливість її вільно переміщуватися через кордон.

Учасниками (суб'єктами) валютних відносин можуть бути: національні й комерційні банки, казначейства, валютні біржі та валютні відділи товарних і фондових бірж, юридичні й фізичні особи. За характером виконуваних операцій і мірою їх ризику всі суб'єкти валютного ринку можна поділити на групи: інвестори, позичальники, спекулянти, посередники, хеджери, підприємці.

Інвестори валютного ринку вкладають свій або позичений капітал у валютні цінності з метою отримання доходу.

Хеджери валютного ринку проводять захисні операції від несприятливої кон'юнктури валютного ринку.

Спекулянти валютного ринку отримують дохід від різниці в курсах, купуючи — продаючи валюту.

Посередники валютного ринку створюють умови для діяльності всіх суб'єктів валютного ринку.

Позичальники валютного ринку продають валютні цінності з метою отримання фінансового капіталу.

Підприємці валютного ринку здійснюють операції з валютою для забезпечення своєї комерційної діяльності.

Із характеристики основних учасників валютного ринку зрозуміло, що на валютному ринку купують і продають валюту не лише для здійснення платежів, а й для інших, наприклад, спекулятивних, операцій.

На кон'юнктуру валютного ринку впливають:

- обсяг ВВП;
- темпи зростання промислового виробництва;
- рівень безробіття;
- індекс оптових і роздрібних цін;
- стан основних статей платіжного балансу;
- динаміка відсоткових ставок.

14.3.2. Міжнародний кредитний ринок

Основний дохід банків від операцій за кордоном формується за рахунок надання кредитів. Найчастіше кредити видаються зарубіжним філіям банків, розміщеним у багатьох країнах світу.

Міжнародний кредит — це переміщення позичкових капіталів з одних країн в інші на умовах оплати та повернення у визначені строки.

За сутністю та багатьма характеристиками міжнародний кредит схожий на кредити, що надаються всередині країни, але кредитор і позичальник є резидентами різних країн.

Залежно від особи, що надає позички, міжнародні кредити бувають: банківськими, фірмовими, урядовими, міжнародних організацій.

Фірмовий кредит — це комерційний кредит на міжнародному ринку, коли розрахунки між імпортером й експортером здійснюються в борг.

Урядовий кредит виникає при інвестуванні однією країною іншої або при розміщенні урядових цінних паперів на міжнародному ринку капіталів.

Найбільшу частку кредитного ринку становлять *банківські кредити*, коли однією зі сторін кредитних відносин є банк. Кредит надається за змінними (плаваючими) відсотковими ставками, які переглядаються що-

квартально або раз у півріччя відповідно до зміни базових ставок. Базовими називають середні ставки, за якими першокласні банки, що мають питоому вагу операцій на ринку, надають позики іншим першокласним банкам шляхом розміщення в них депозитів.

На міжнародному ринку у банківському кредитуванні часто кредити надають у євровалютах. *Євровалютами* прийнято вважати кошти в операціях банків у валюті, яка не є офіційною на території розташування банку. Кредити банків у євровалютах, ставки по яких визначаються на євrorинках, називають єврокредитами.

Найбільші банківські єврокредити найчастіше надаються в межах банківських синдикатів і пулів. *Синдикований кредит* — це кредит, який фінансується групою банків. При такому виді кредитування банки мають можливість, незалежно від їхнього розміру, брати участь у кредитуванні та рівномірніше розподілити свої ризики, а позичальники — отримати значну суму коштів, яку за інших умов отримати неможливо.

Особливе місце займають *кредити міжнародних фінансових інститутів*. Такі кредити надаються переважно через МВФ, СБ, ЄБРР, регіональні банки розвитку та інші. Кредитування суб'єктів міжнародних фінансів такими інститутами відбувається через певні механізми й певними способами.

Кредитування країн — членів МВФ здійснюється за допомогою звичайного, спеціального та пільгового механізмів кредитування.

Звичайний механізм кредитування передбачає використання загальних ресурсів МВФ, до яких належать внески держав до фонду та запозичені кошти.

Спеціальний режим кредитування — це надання фінансових ресурсів членам МВФ на умовах компенсаційного і надзвичайного фінансування та фінансування платіжного балансу.

Пільговий режим кредитування — передбачає надання пільгових позик та грантів членам фонду з метою фінансування структурної перебудови в країні.

14.3.3. Міжнародний ринок цінних паперів

Масовий вивіз капіталу багатонаціональними компаніями та банками за межі країни зумовлює створення такого особливого сегменту світового фінансового ринку як міжнародний ринок цінних паперів. Нині цей сегмент світового фінансового ринку є сферою міжнародного інвестування, що прискорює процес економічного зростання більшості країн.

Міжнародний ринок цінних паперів — це ринок, на якому здійснюється переміщення фінансових зобов'язань та інструментів у вигляді цінних паперів за межі країни шляхом купівлі-продажу з метою отримання прибутку. До цінних паперів належать акції, облігації, похідні цінні папери

(деривативи), векселі, депозитарні розписки. Найчастіше на світовому ринку капіталів обертаються, крім кредитних ресурсів, єврооблігації та євроакції.

Євроакції — це акції, які розміщуються на фінансових ринках інших країн. Вони можуть також котируватися на своєму національному ринку й одночасно на різних інших ринках, куди вони можуть обертатися. Євроакції можуть обертатися на євrorинку і котируватись у світовому фінансовому центрі (наприклад, у Лондоні) або в офшорній зоні. Ціна купівлі-продажу акцій встановлюється, зазвичай, в євrowалютах.

Останнім часом деякі багатонаціональні корпорації (ТНК) активно емітують свої акції спеціально для продажу в інших країнах. Для цього вони вносять ці акції в курсові бюлетені на біржах різних країн, що вимагає значних затрат. Тому ТНК для емісії й одночасного розміщення акцій на зарубіжних ринках об'єднуються в синдикат. Часто євроакції реалізуються міжнародними банківськими синдикатами.

Єврооблігації — це боргові зобов'язання євrorинку, які випускаються позичальником для отримання довгострокової позики і можуть котируватися одночасно на фінансових ринках кількох країн. Єврооблігації, переважно, реалізуються в іноземній для кредитора валюті, хоча для окремих кредиторів валюта може бути й національною. Єврооблігаційні позики можуть розміщуватись емісійним синдикатом. Єврооблігації бувають із фіксованою відсотковою ставкою на весь період позики та з плаваючою відсотковою ставкою (використовуються у період різких коливань відсоткових ставок).

Поряд з єврооблігаціями на світовому ринку боргових цінних паперів обертаються й інші інструменти. На сучасному етапі єврооблігаційні позики значно перевищують емісію інших боргових цінних паперів, що пояснюється їхньою особливістю не прив'язуватися до певної території, наприклад, як іноземні облігації.

Деякі порівняльні характеристики банківських кредитів та єврооблігацій наведені в табл. 14.1.

Таблиця 14.1

Порівняльні характеристики євrowкредитів та єврооблігацій

Показники	Основні характеристики євrowкредитів	Основні характеристики єврооблігацій
<i>Сума позики</i>	Від 100 до 500 млн дол.	Від 50 до 10 тис. дол.
<i>Строки погашення</i>	Від 10 місяців до 12 років	Від 5 до 15 років
<i>Процентні ставки</i>	Проценти регулярно переглядаються, розраховуються на основі базових ставок	Ставка валютного ринку (фіксована), короткострокова ринкова ставка, індексована кожні 6 місяців (плаваюча)

<i>Комісійні</i>	Виплачуються за управління, участь та обслуговування кредиту	Виплачуються банку-керівнику консорціуму за розміщення та обслуговування єврооблігацій
<i>Розміщення</i>	Видаються зарубіжним філіям банків, що розміщені в багатьох країнах світу	Котируються на біржах Люксембурга, Лондона, Франкфурта
<i>Доступ до фондів</i>	Доступ до коштів швидкий, право на завчасне погашення надається за умови виплати компенсації	Приблизно через 6 тижнів після передавання доручення керівникові консорціуму

14.3.4. Міжнародні ринки золота

На міжнародному ринку золота здійснюються операції купівлі-продажу його, що проводяться регулярно шляхом публічного продажу на золотих аукціонах. Золото на таких аукціонах реалізується з метою його промислового споживання, придбання необхідної іноземної валюти, тезаврації та спекуляції. Обіг золота відбувається також через депонування його в банку. Золото підлягає обов'язковому обміну на грошовий еквівалент за ринковою ціною. Такі операції оформляються свідоцтвом — золотим сертифікатом.

Посередниками між покупцями та продавцями на ринку золота виступають консорціуми банків, уповноважених здійснювати операції з металом. Вони також щоденно, а іноді кілька разів на день, фіксують середньоринковий рівень ціни золота. Золото продається у вигляді зливків, монет, медалей, листів, дроту та золотих сертифікатів. На світові ринки золото потрапляє через дилерів — особливі фірми, які ще називають фінансовою аристократією. Власне, золотими дилерами є лише п'ять фірм на чолі з банківським домом Ротшильдів.

Залежно від режиму, який надає держава, ринки золота є світовими, внутрішніми вільними, місцевими контрольованими, чорними. Нині перше місце за обсягом оборотів посідають ринки Лондона та Цюриха, які належать до категорії світових ринків золота.

14.4. Міжнародні розрахунки та операції валютного ринку

Через механізм валютних ринків здійснюються міжнародні розрахунки, спекулятивні операції, диверсифікація валютних резервів, страхування валютних ризиків, регулювання валютних курсів, державне регулювання економіки.

Грошові вимоги й зобов'язання, що виникають між різними суб'єктами міжнародних фінансів, реалізуються через систему механізмів міжнародних розрахунків і міжнародних платіжних угод.

Міжнародні розрахунки — це економічні відносини з приводу обміну валют на валютних ринках, що здійснюються переважно у безготівковій формі шляхом відповідних записів на банківських рахунках в уповноважених банках. Від форм та умов міжнародних розрахунків залежать швидкість і гарантія платежу, а також сума витрат, пов'язаних із здійсненням розрахунків. Якщо міжурядовими угодами встановлюються загальні принципи міжнародних розрахунків, то в конкретних зовнішньоекономічних контрактах мають чітко формулюватися їхні платіжні умови.

Правила й порядок здійснення міжнародних розрахунків за торговельними та неторговельними операціями встановлюються в *міжнародних платіжних угодах*. Часто такі угоди є складовими інших договорів, наприклад, торговельних або кредитних угод.

Під дією механізмів міжнародних розрахунків і міжнародних платіжних угод укладаються зовнішньоекономічні договори, в яких особливу увагу приділяють вибору платіжних умов, що залежить від політичного стану країн — учасників угоди, співвідношення сил контрагентів у конкретній угоді, традицій та звичаїв міжнародної торгівлі певним товаром.

Основними платіжними умовами зовнішньоекономічних договорів є спосіб платежу та форма розрахунків, які мають бути сформульовані в договорі достатньо повно й чітко.

Способи платежу визначають співвідношення часу оплати за товар та його фактичної поставки. Основними способами платежу є авансування, платіж у кредит, готівковий платіж, кредит з опціоном, тобто з правом вибору готівкового платежу.

Авансові платежі передбачають оплату імпортером товару авансом, тобто кошти випереджають рух товарів, за які здійснюється платіж. У міжнародній практиці авансові платежі застосовуються в торгівлі дорогіциніми металами, ядерним паливом, зброєю.

Розрахунок у кредит — це міжнародні розрахунки, за яких оплатні операції здійснюються після переходу товару у власність імпортера, тобто експортер виступає кредитором. Комерційний кредит може передбачати надання вексельного кредиту (виставлення тратти), розстрочки платежу або кредитування за відкритим рахунком.

Кредит з опціоном (правом вибору) готівкового платежу передбачає відстрочку платежу за придбаний товар, якою може скористатися імпортер, але з позбавленням знижки, що надається за умов готівкового платежу.

При **готівкових платежах** товар оплачується повністю. Формами розрахунків тут можуть бути чек, переказ, переказні векселі, банківські перекази, акредитив, інкасо, система відкритих рахунків, пластикові картки.

Чек як засіб платежу в міжнародній торгівлі використовується у розрахунках за поставлений товар, при остаточному розрахунку за товари (послуги), при погашенні боргу, в регулюванні грошових відносин у разі

штрафних санкцій, а також у розрахунках за неторговими операціями. Форма та реквізити чека визначаються нормами національного й міжнародного права. Для міжнародних платежів неторгового характеру використовують дорожні чеки та євробочки.

Євробчек — це чек у євровалюті, який виписується банком й оплачується у будь-якій країні-учасниці угоди «Євробчек». Євробчек оплачується за умови пред'явлення його власником гарантійної картки. Чек можна використати для отримання готівки, для безготівкових платежів та в інших формах розрахунків.

Для розрахунків за зовнішньоекономічними угодами широко *використовуються векселі*, які бувають простими (соло вексель) та переказними (тратта).

Міжнародні векселі використовуються аналогічно векселям країни, що є кредитором за таким векселем, як самостійна форма розрахунку або як платіжний інструмент в інших формах розрахунку (інкасо, акредитив, відкритий рахунок).

Банківський переказ у міжнародних угодах — це розрахункова банківська операція, здійснювана шляхом направлення платіжного доручення від одного банку до іншого за межі країни. Основою банківського переказу є заява клієнта банку, який бажає перевести свої кошти. На основі цієї заяви банк складає платіжне доручення іноземному банку.

Інкасо у міжнародних угодах здійснюється шляхом банківських розрахункових операцій. Суть таких операцій полягає в отриманні банком, на основі розрахункових документів і за дорученням свого клієнта (експортера), грошей, які сплачує йому імпортер за відвантажені на його адресу товари (послуги). Міжнародні розрахунки у формі інкасо регулюються Уніфікованими правилами по інкасо, прийнятими Міжнародною торговою палатою (1978 р.).

Акредитив у міжнародних угодах — це доручення імпортера своєму банку сплатити гроші за придбаний товар тільки за умови пред'явлення експортером комплексу товаророзпорядчих документів, що підтверджують факт відвантаження товару згідно з умовами угоди.

Акредитивна форма міжнародних розрахунків регулюється Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів (публікація Міжнародної торгової палати № 500 в редакції 1993 року).

Система відкритих рахунків — є механізмом відкриття бухгалтерських записів експортера й імпортера протягом обумовленого у контракті терміну та закриття їх по сплаті та постачанні. Застосовується, переважно, в міжнародних розрахунках за товари, поставлені на консигнацію, а також при продажу запасних частин до раніше поставлених машин й обладнання.

Пластикова картка — це персоніфікований платіжний інструмент, який надає особі, що нею користується, можливість безготівкової оплати

товарів та/або послуг, а також отримання готівки у відділеннях (філіях) банків і банківських автоматах (банкоматах). Деякі види карток можуть використовуватися за межами країни банка-емітента.

Фінансові розрахунки між країнами здійснюються більшістю з перерахованих вище способів платежу та фіксуються й обліковуються у балансах міжнародних розрахунків. Останні, залежно від поставлених завдань, відображають або всю сукупність розрахункових відносин країни, або їх частину.

Баланси міжнародних розрахунків у грошовій формі відображають перерозподіл суспільного продукту, масштаби, структуру та характер міжнародних відносин країни з іншим світом, її позиції на світових ринках фінансових і матеріальних активів.

Методику складання балансу міжнародних розрахунків постійно вдосконалює та уніфікує МВФ, що розробляється щодо систем побудови платіжних балансів провідних країн із внесенням деяких модифікацій. Для опрацювання національної класифікації статей балансу використовується методика, розроблена МВФ.

У міжнародних розрахунках основними видами балансів є розрахунковий, платіжний та баланс міжнародної заборгованості.

Розрахунковий баланс — це статистична таблиця, яка відображає співвідношення грошових вимог і зобов'язань певної країни щодо інших країн. Такий баланс, розрахований за певний період, відображає зміни у стані заборгованості та вимог певної країни лише за цей період.

Баланс міжнародної заборгованості певної країни, або баланс її міжнародних грошових вимог і зобов'язань — це розрахунковий баланс на певну дату, що показує співвідношення всіх зобов'язань і вимог цієї країни незалежно від того, коли вони виникли. У США такий баланс має назву «баланс міжнародних інвестицій».

Платіжний баланс є найпоширенішим видом балансів в обліку міжнародних розрахунків. Він відображає попит і пропозицію щодо іноземної валюти на внутрішньому валютному ринку на певний момент або за визначений період шляхом співвідношення грошових вимог і зобов'язань певної країни до інших країн, термін яких настав.

Валютний стан країни можна оцінити, проаналізувавши її платіжний баланс. Стан платіжного балансу впливає на динаміку валютних курсів і на валютну політику країни.

На міжнародному валютному ринку здійснюється досить широкий спектр операцій. Під **валютними операціями** розуміють операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності або переміщення валютних цінностей між суб'єктами ринку. Операції валютного ринку поділяють на конверсійні та депозитно-кредитні.

Депозитно-кредитні валютні операції — це операції з купівлі-продажу валюти шляхом розміщення іноземної валюти на банківських де-

позитах на обумовлений термін і придбання банківських інвалютних позик на різні строки. Залежно від строку виконання умов депозитні операції поділяють на строкові, короткострокові та до запитання, а кредитні операції — на коротко-, середньо- і довгострокові.

Конверсійні валютні операції — це обмін рівновеликих цінностей, представлених різними валютами. Переважно завдяки здійсненню таких операцій складаються умови для формування валютного курсу. Ці операції є найпоширенішими формами валютних операцій на міжбанківському валютному ринку. *Конверсійні операції за терміном здійснення платежу з купівлі-продажу валюти поділяють* на касові та строкові операції.

Касові валютні операції, або операції з негайною поставкою, полягають в обміні валюти на умовах її поставки банками-контрагентами не пізніше другого робочого дня з дня укладення угоди за курсом, зафіксованим на момент укладення угоди. Касові операції на такій умові ще називають спот операціями. Стандартно операції «спот» здійснюються між двома валютними дилерами ринку поточних операцій. Різниця між котируванням на купівлю та продаж має назву спреда і є єдиною платою за здійснення операції. Комісійні в цьому сегменті валютного ринку, зазвичай, не стягуються. Такі операції дають змогу контрагентам здійснювати обмін однієї валюти на іншу й отримати максимальну вигоду від цього. До 5% операцій цього ринку пов'язані з угодами, які обслуговують реальний рух товарів і капіталів, а 95% операцій — це спекулятивний обіг коштів.

Особливими характеристиками міжнародного ринку касових операцій є:

- доступність (ринок працює шість днів на тиждень цілодобово);
- швидкість (термін укладення угоди 20—60 секунд);
- ліквідність (різноманітність коштів, що обертаються на ринку дає змогу в будь-який момент обміняти необмежену кількість валюти);
- доступність інформації (широке використання електронних систем зв'язку дає змогу майже всім учасникам ринку дізнаватися про події одночасно, крім того, економічні показники ринку регулярно публікуються);
- прогнозованість (доступність інформації призводить до передбачуваності можливого розвитку ринкової кон'юнктури).

Строкові валютні операції — це операції з купівлі-продажу валюти з терміном оплати більше двох банківських днів, не рахуючи дня укладення угоди. Вони можуть здійснюватися на організованому фінансовому ринку — біржі (ф'ючерси, ф'ючерсні операції) та поза ним (форварди, форвардні операції). Характерною особливістю для всіх строкових операцій є те, що вони оформляються контрактами. Останні самі можуть стати об'єктом купівлі-продажу впродовж визначеного часу (з дня підписання до дня виконання). За механізмом здійснення *строкові операції умовно можна поділити на форвардні, «своп», ф'ючерсні та валютні опціони.*

Форвардні валютні операції — це угоди з обміну валют за наперед узгодженим курсом, які укладені сьогодні, але відбуватимуться в майбутньому. Курс, за яким здійснюються форвардні операції, відрізняється від курсу за поточними операціями на розмір форвардної маржі у вигляді премії або дисконту. Визначаючи курс форвардної операції, зазвичай, вказують тільки розмір премії або дисконту, оскільки розмір дисконту (знижки) або премії стабільніший за курс «спот».

Форварди укладаються на термін до одного року з фіксованими датами виконання в 1, 2, 3, 6 і 12 місяців. Ці строкові операції, зазвичай, закінчуються поставкою активів, що обумовлювалися в угоді. Форвардні операції здійснюються у вигляді операцій банків із клієнтами та на міжбанківському ринку.

Ф'ючерсні валютні операції — різновид строкових операцій, головною метою яких є отримання різниці в цінах (курсах) активів на момент закінчення угоди та хеджування (страхування) поточних активів або зобов'язань від зміни їхніх цін. Суть ф'ючерсних операцій полягає в купівлі-продажу валюти за певний проміжок часу (від 3 днів до 3 років) шляхом укладання контракту, в якому фіксується майбутня ціна.

Посередником між продавцем і покупцем та гарантом виконання зобов'язань стає клірингова (розрахункова) палата валютної біржі. Клірингова корпорація, яка обслуговує біржу, здійснює облік і зберігання валюти, що підвищує безпеку та швидкість розрахунків. До початку операції на рахунок клієнта в кліринговій компанії блокується певна (невелика) сума, яка є гарантією виконання угоди, при закритті позиції сума повертається клієнту.

Ринки ф'ючерсів і форвардів мають ряд недоліків і переваг, зумовлених особливостями операцій, що виконуються на них (табл. 14.2).

Для міжбанківських відносин на валютному ринку характерні операції «своп», які інколи розглядають як різновид форвардної операції.

Валютні операції «своп» — це комбінація операцій спот та форвард, з однією і тією самою валютою. Валютна своп-операція — це купівля — продаж двох валют на умовах негайної поставки за фіксованим курсом з одночасною зворотною угодою на певний термін із тими самими валютами. Такі операції дають змогу покрити валютний ризик та отримати можливий дохід у майбутньому.

Своп-операції найчастіше використовують із метою страхування валютних ризиків. Адже ситуація, коли валюта не може бути купленою або проданою, але може бути отриманою або наданою у кредит на період «своп», майже повністю усуває валютний ризик. У банківській практиці такі операції можуть здійснюватися також для обміну зобов'язаннями або вимогами, диверсифікації та поповнення валютних резервів. Центральні банки використовують свопи при здійсненні валютних інтервенцій. Угоди «своп» широко використовуються також в операціях із золотом.

Таблиця 14.2

Порівняльна характеристика ф'ючерсних і форвардних операцій

Ф'ючерсна угода	Форвардна угода
Не закінчується поставкою валюти, яка була об'єктом угоди	Закінчується поставкою валюти, що зазначалась в угоді
Торгівля здійснюється на біржах через її брокерські фірми	Торгівля здійснюється у вигляді операцій банків з клієнтами та на міжбанківському ринку
Операції на ринку ф'ючерсів можливі з невеликими сумами	Мінімальна сума для укладання контракту приблизно 500 тис. дол. США
Продаж або купівля валюти здійснюється, зазвичай, за резервні валюти (долар США, євро, єна, фунт стерлінгів)	Набір валют майже не обмежений
Може використовуватися невеликими фірмами та іншими дрібними інвесторами валютного ринку	Форварди використовуються, переважно, великими зовнішньоторговельними фірмами
Торгівля здійснюється стандартними лотами (угодами)	Укладаються індивідуальні угоди клієнта з банком
Стандартизованість ф'ючерсної угоди передбачає її укладення в конкретні терміни, на конкретний обсяг та за визначеними умовами поставки	Форвардна угода дає можливість вибору необхідного терміну обміну валют, суми форварду, інших умов
За ф'ючерсною угодою гарантом є біржа	Гарантією виконання форвардної угоди є банк
Умови виконання контрактів узгоджені з роботою біржі, кількість розрахункових днів в якій обмежена	Виконання угод на міжбанківському ринку здійснюється за взаємною домовленістю сторін
Торгівля фінансовими ф'ючерсними контрактами здійснюється голосом на централізованій регульованій біржі	Торгівля форвардами здійснюється за допомогою телефону, факсу та інших сучасних систем зв'язку
Розмір витрат, пов'язані з укладенням угоди на ринках, де прийнята практика відкритого оголошення, звичайно дуже низька	Витрати на укладення індивідуального контракту, зазвичай, дорожчі, порівнянно зі стандартизованими ф'ючерсами

Валютний опціон — це угода, за якою покупець має право (а не обов'язок!), а продавець — зобов'язання купити-продати певну кількість валюти в обмін на іншу за наперед визначеним курсом у певні строки. Покупець опціону повинен сплатити досить високу надбавку (премію), щоб заохотити іншу сторону підписати таку угоду. Опціонні операції вигідні за курсових коливань, що перевищують розмір премії.

Власником опціону є особа, яка придбала опціон на купівлю («опціон кол») чи на продаж («опціон пут») валюти. Продавець опціону, відповідно, є особою, яка продає таке право. Власник опціону при сприятливому валютному курсі реалізує право купити/продати валюту за умовою опціону, а при несприятливому — не реалізує, втрачаючи суму (премію), сплачену за придбання опціону.

На європейському валютному ринку опціони реалізуються винятково в день закінчення терміну дії контракту, на американському — в будь-який час від дня закінчення терміну дії контракту.

Основною метою операцій з опціонами є хеджування та спекуляція, як і майже у кожній строковій операції.

Валютні спекуляції — це операції валютного ринку, розраховані на отримання прибутку від зміни валютних курсів, що супроводжуються валютним ризиком. Спекулянти валютного ринку, очікуючи на пониження або підвищення курсу валюти, укладають відповідні строкові угоди. Спекуляцією називають також маніпулювання термінами здійснення міжнародних розрахунків в очікуванні зміни валютного курсу, відсоткових ставок, оподаткування, введення або відміни валютних обмежень, погіршення платоспроможності боржника. Спекулятивними операціями є також операції з валютного арбітражу.

Валютний арбітраж — це операції з купівлі чи продажу валюти та подальша контрооперація з метою отримання прибутку за рахунок різниці в курсах валют на різних ринках або за рахунок курсових коливань протягом певного періоду. При здійсненні таких операцій спекулянти намагаються купити валюту дешевше, а продати дорожче.

Різні валютні операції здійснюються на різних сегментах світового ринку. Наприклад, торгівля валютою, переважно, зосереджена на міжбанківському валютному ринку (Fogex), строковими угодами на біржі Chicago Mercantile Exchange (CME) та у позабіржовий час на позабіржовому електронному ринку (GLOBEX), ф'ючерсними угодами з хеджування різноманітних портфельних інвестицій — переважно в Нью-Йорку на New York Board of Trade (NYBOT).

14.5. Міжнародні валютні системи

Міжнародні валютні системи, міжнародні інституції та регулювання міжнародних фінансів є сферами міжнародних фінансів, які зумовлені процесами глобалізації та інтеграції світової економіки. Глобалізація як процес розбудови міжнародних відносин диктує цінності, на основі яких мають розвиватися суспільства, нації та міжнародні організації. Поступові хвилі глобалізації, розвиток інтеграції фінансових ринків та інституціональні нововведення породжують системи міжнародних законів й інституцій, що утворюють міжнародні валютні системи.

Міжнародні валютні системи — це сукупність правил і механізмів, що складаються на основі інтернаціоналізації господарських зв'язків і повинні забезпечувати співвідношення різних валют у міжнародних відносинах. Тобто валютні системи покликані встановлювати «правила гри» для всіх країн, економіка яких є відкритою.

На сучасному етапі держави організують у певних правових формах і залежно від складу країн-учасниць такі **види валютних систем**, як *національні, регіональні та міжнародну*. Юридично діяльність цих систем регулюються державними правовими актами, що мають узгоджуватися з нормами міжнародного права. Національна валютна система організовується однією країною. Регіональні та міжнародна валютні системи функціонують у межах міжнародних інтеграційних угруповань і були створені як інструменти економічної інтеграції, що поступово розвиваються, змінюються й вдосконалюються залежно від економічних потреб окремих країн та світової спільноти.

Практика свідчить, що валютні системи повинні ґрунтуватися та змінюватися на основі міжнародних угод і не повинні існувати де-факто (коли не існує писаних правил). Відсутність належного державного контролю та регулювання валютних систем може ставити під загрозу добробут країн.

Існує кілька базових понять, пов'язаних із функціонуванням валютних систем будь-якого виду, що є їх основними складовими (елементами). **До елементів міжнародної валютної системи належать:**

- одна або кілька резервних національних чи колективних валют;
- міжнародні платіжні засоби та активи;
- режим конвертації валют (валютні паритети, валютні курси);
- механізм і форми міжнародних розрахунків;
- міжнародні ринки та ринки золота;
- регламентація й уніфікація законодавства, яке забезпечує функціонування міжнародних валютних систем;
- статус міждержавних організацій та інститутів, які регулюють валютні відносини, а також банківських установ, які здійснюють міжнародні розрахунки й валютно-кредитні операції.

Історію розвитку міжнародної валютної системи можна поділити на три етапи: біметалізму, золотого стандарту та паперово-валютного стандарту. Кожен з етапів розвивається на основі попереднього та має свої проміжні підетапи. Еволюція міжнародної валютної системи заснована на нормах міжнародного валютного регулювання, які приймаються в різні періоди розвитку суспільства.

Еволюція розвитку міжнародної валютної системи

Перший етап — біметалізм XVI–XVIII ст. Подвійний золото-срібний стандарт.

Основні ознаки:

- роль загального еквівалента закріплюється за двома металами;
- необмежений обіг монет;
- вільне карбування монет;

- співвідношення між металами: при паралельному обігу — невстановлене, при подвійному обігу — встановлене, при кульгаючому обігу — валюти регулюють.

Недоліком системи було законодавче закріплення за обома металами ролі грошей, що суперечить самій природі грошей — єдиного товару еквіваленту. Причина відміни біметалізму полягає у витісненні сріблом з обігу золота за їхньої однакової, встановленої державою номінальної вартості.

Другий етап — розвиток золотого монометалізму. Цей етап має три періоди.

I. Золотомонетний стандарт. Паризька конференція 1867 р.

Основні ознаки:

- єдиним мірилом світових грошей є золото;
- фіксований золотий вміст у валютах і валютні курси;
- золото виконує всі функції грошей;
- вільне карбування золотих монет;
- банкноти, білонні монети вільно розмінюються на золото.

II. Золотозливковий стандарт. Генуезька конференція 1922 р.

Основні ознаки:

- національні кредитні гроші використовують як міжнародні платіжні засоби;
- в обігу відсутні золоті монети;
- відмінене вільне карбування золотих монет;
- банкноти, білонні монети вільно розмінюються на золоті зливки.

Недоліками золотомонетного і золотозливкового стандартів є залежність від видобутку монетарного металу, дорожнеча та обмеженість втручання держави у сферу грошово-валютних відносин. Стандарти були скасовані внаслідок зміни економічної структури господарювання, що ґрунтувалася на ринкових саморегуляторах, на державно-регулюючу економічну систему.

III. Золотодевізний стандарт. Бреттон-Вудська конференція 1944 р.

Основні ознаки:

- збереження ролі золота як одиниці розрахунків у міжнародному обігу;
- фіксований золотий вміст у валютах і валютні курси;
- заборона вільного обігу золота;
- девіз — валюти вільно розмінюються на іншу валюту, розмінну на золото;
- долар у режимі золотого стандарту прирівнювався до золота.

Недоліком стандарту була жорстока система валютних нормативів. Причинами відміни були припинення конвертованості долара на золото,

нестабільність внутрішньоекономічної ситуації у США, загострення світового економічного суперництва.

Третій етап — повна демонетизація золота 1976–1978 рр. Паперово-валютний стандарт. Ямайська конференція.

Основні ознаки:

- повна демонетизація золота;
- відміна фіксації золотого вмісту у валютах і валютних курсів;
- відміна фіксації валютних курсів та заміна їх плаваючими валютними курсами;
- впровадження стандарту спеціалізованих прав запозичення (СПЗ) — як головного резервного активу та засобу розрахунку.

Недоліками стандарту є встановлення курсу валют на основі споживчого кошика, що спричиняє певні похибки, пов'язані з неоднаковою цінністю товарів у різних країнах.

Основними питаннями, які розв'язує та чи інша валютна система, є такі: який механізм курсоутворення, який фінансовий актив прийнятий за резервний, якими методами відновлюється рівновага платіжних балансів. Залежно від того, як і якими методами будуть вирішені ці питання, **існує**

п'ять типів валютних системи:

1. Система «вільного плавання».
2. Система фіксованого стандарту.
3. Система одновалютного стандарту.
4. Керована міжнародна система.
5. Система єдиної валюти.

Теоретично доведено, що за системи «вільного плавання» валют не виникають проблеми з платіжним балансом, оскільки нерівновага обмінних курсів усувається автоматично (ринково). Резервний актив у системі такого типу не визначається спеціально. Валютою або валютами для здійснення платежів визначають, зазвичай, ті, що використовуються у міжнародних розрахунках найчастіше, їх резервні функції встановлюються теж автоматично.

Специфічною особливістю за системи фіксованого стандарту є оборотність грошей, які обертаються у будь-якій економіці в певний монетарний товар (наприклад, золото). Основа системи полягає у фіксації співвідношення грошей і резервів монетарного товару та гарантія уряду щодо вільного обміну існуючих грошей на такий товар. Система передбачає фіксацію ціни товару всіма країнами у своїх валютах, отже обмінні курси валют будуть постійними, і всі національні валюти пов'язані між собою. Підтримка фіксованого курсу валюти у системі такого типу потребує використання офіційних резервів товару, які за своєю природою вичерпні, а тому може виникнути фінансова криза.

Система одновалютного стандарту визначається валютою однієї країни, що є конвертованою у золото за фіксованою ціною, а решта валют прив'язуються до неї. Оскільки всі валюти прирівнюються до однієї, встановлюється система фіксованих валютних курсів. Країна, валюта якої є конвертованою у золото, займає особливу позицію, що спричиняє дисбаланс у валютній системі певного типу. Зовнішній платіжний дефіцит цієї країни фінансується її валютою, яка нагромаджується не тільки в її національному банку, а й центральними банками решти країн світу. Ослаблення економічної могутності країни-лідера неминуче призводить до краху такої валютної системи. На відміну від попередніх цей тип валютної системи не передбачає автоматичного зв'язку між пропозицією грошей у будь-якій країні та їхньою оборотністю у стандарт (у валюту країни-лідера). Тому країни із зовнішніми дисбалансами повинні здійснювати певні заходи коригування.

Проміжну позицію між надто вільною системою першого типу та надто пов'язаними системами другого і третього типів, які ведуть різну політику регулювання та управління валютними курсами, займає *керована валютна система*. Характерним для цієї системи є вибір режиму валютних курсів, від якого і залежатимуть міра координаційної політики та механізм врегулювання зовнішніх платежів. Політика окремих країн при керованій валютній системі та механізм дисбалансів не можуть бути незалежними. Наприклад, якщо деякі країни запроваджують дефляцію з метою зниження інфляції, то у країнах, які з різних причин не вдаються до обмежувальних заходів, відбудеться погіршення торговельних балансів внаслідок зростання попиту щодо імпорту. Тому країни за керованої валютної системи запроваджують режими гнучких валютних курсів, при яких зовнішні платіжні дисбаланси коригуються через зміни обмінних курсів та потоки міжнародної ліквідності.

Система єдиної валюти — це організація міжнародних валютних відносин, за якої має місце запровадження єдиної валюти і ліквідація національних. Прикладом такої системи є Європейський валютний союз. Оскільки гроші на всій території єдині, то зовнішніх платіжних дисбалансів у валютному союзі не виникає. Порушення балансу зовнішніх платежів вирішується на регіональному рівні.

Розглянуті вище типи валютних систем закріплюють певні «правила гри», за якими системи різняться між собою, але на практиці часто існують компроміси. Успіх існування валютної системи залежить від ефективності регулювання за дотриманням країнами встановлених «правил гри» та від розвитку основних інститутів, що забезпечують існування системи.

14.6. Міжнародне подвійне оподаткування і правові шляхи його розв'язання

Внаслідок невідповідності в різних країнах нормативно-правових баз здійснення фінансових і торгово-економічних відносин як в межах національних кордонів, так і при веденні цієї діяльності в міжнародному масштабі, виникає феномен подвійного оподаткування.

Проблема подвійного оподаткування започатковується «на стику» категорій об'єкта оподаткування і платника. З одного боку, виникає складна ситуація при визначенні бази оподаткування, яка полягає в тому, що проблематично вирізнити частку доходу, що підлягає оподаткуванню, при різноманітності його видів, отриманих за кордоном. З іншого боку, поділ платників на резидентів та нерезидентів потребує певної системи обліку доходів і відповідної системи справляння податків.

Поняття **«подвійне оподаткування»** (*double taxation*) визначається як оподаткування одного податкового об'єкта окремого платника одним (або аналогічним) податком за один і той самий проміжок часу (зазвичай, податкового періоду). Тобто, можна сказати, що подвійне оподаткування — це випадки, коли об'єкт податку або платник податку оподатковується в межах однієї або декількох фіскальних юрисдикцій податком певного виду більше, ніж один раз.

Подвійне оподаткування може виникнути як у межах однієї держави, так і при веденні господарської діяльності в міжнародному масштабі.

Стаття 18 Закону України «Про систему оподаткування», яка регулює уникнення подвійного оподаткування, передбачає, що суми доходів, отриманих за кордоном, повинні включатись до загальної суми доходу (прибутку), які підлягають оподаткуванню в Україні, і враховуються при визначенні розміру оподаткування. При цьому розмір зарахованих сум не може перевищувати суми податку, що підлягає сплаті в Україні. В такому разі має бути обов'язково письмово підтвердження податкового органу відповідної іноземної держави щодо факту сплати податку та наявності міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування доходів.

Міжнародне подвійне оподаткування виникає внаслідок одночасного застосування принципів резидентства та територіальності декількома країнами щодо одного й того самого доходу платника податків. Воно призводить до збільшення загального податкового тиску на фізичну або юридичну особу, а також порушує критерій податкової справедливості.

Як вже зазначалось, розв'язання проблеми міжнародного подвійного оподаткування здійснюється на сьогодні переважно в рамках спеціальних міжнародних угод. За юридичною силою **міжнародні податкові угоди бувають двох видів:**

1) які мають більшу юридичну силу, порівнянно з національним податковими законами (Україна, Російська Федерація, де міжнародні договори мають більшу юридичну силу, ніж національні закони, незалежно від того — раніше чи пізніше вони були прийняті (ст.19 Закону України «Про систему оподаткування»);

2) договори, які мають рівну юридичну силу (США, Великобританія). Така ситуація породжує низку суперечностей, в основі яких є протистояння окремих положень рівних за силою національних та міжнародних норм, хоча після затвердження міжнародного договору він перетворюється на акт, який прирівнюється до національного, і за особливостями використання мало чим відрізняється від щойно прийнятого національного закону.

При зіткненні норм національних і міжнародних податкових джерел, за основу береться положення Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Ст. 27 цієї Конвенції встановлює, що сторона не може посилається на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання положень міжнародного договору.

Врегулювати проблему міжнародного подвійного оподаткування можна у три способи. Перший спосіб передбачає, що усі країни повинні прийняти один принцип оподаткування — резидентства або територіальності. На практиці цього досягти важко, бо кожна країна, користуючись своїм податковим суверенітетом, намагається отримати додаткові податкові надходження до свого бюджету за рахунок усіх можливих джерел доходів, тому принципи резидентства та територіальності застосовуються в комбінації.

Другий спосіб — це прийняття державою внутрішніх законодавчих заходів щодо врегулювання подвійного оподаткування в односторонньому порядку (система податкових кредитів та податкових заліків).

Третій спосіб — це врегулювання проблеми подвійного оподаткування шляхом укладення міжнародних податкових угод.

Варто зазначити, що в односторонньому порядку проблема усунення подвійного оподаткування не вирішується, бо для кожної держави існує подвійна мета:

- забезпечення достатніх податкових надходжень до бюджету;
- створення оптимальних умов для економічного розвитку.

Досягнення зазначеної двоєдиної мети вимагає координації національних податкових політик держав на міжнародному рівні, тому, зазвичай, другий та третій способи врегулювання проблеми міжнародного подвійного оподаткування застосовуються в поєднанні: національне законодавство встановлює свої пільги, а в міжнародних податкових угодах регулюються окремі випадки подвійного оподаткування.

Податкові угоди розглядають шляхи усунення проблеми подвійного оподаткування за допомогою таких методів:

- кредит щодо іноземного податку;
- звільнення;
- прогресивне звільнення;
- посилення на національне законодавство;
- захист податкових переваг;
- іноземні податки, що кредитуються.

Розглянемо їх детальніше. **Кредит щодо іноземного податку.** Цим методом користуються в США, Великобританії та Японії. Він є типовим для оподаткування прибутку. Його мета — звільнення від іноземного податку шляхом компенсації сплачених іноземних податків. На практиці для підрахунку іноземного податку, щодо якого може бути наданий кредит, необхідно визначити:

- 1) яким способом підраховується прибуток іноземного джерела (податковими положеннями країни резиденції чи країни джерела);
- 2) чи окремо підраховується кредит щодо кожного джерела прибутку, чи підсумовуються різні джерела;
- 3) як впливають коливання обмінного курсу на підрахунок іноземного прибутку і суми іноземного податку;
- 4) у випадку з дочірньою компанією, з іноземних прибутків якої сплачуються дивіденди та іноземні податки на них, чи визначаються вони на щорічній основі, чи посиланням на нагромаджені прибутки дочірньої компанії.

Не наводячи повного переліку технічних проблем, пов'язаних із кредитом щодо іноземного податку на прибутки бізнесу, звернемо увагу на той факт, що кредитна система вимагає комплексних законів і ставить перед платниками податків і податковими органами серйозні практичні адміністративні проблеми.

Звільнення. Альтернативним методом компенсації іноземних податків на прибуток від бізнесу є система звільнення, зазначена в Моделях Конвенцій ОЕСР та ООН. Цей метод є типовим для оподаткування дивідендів. Він застосовується цілком або частково Нідерландами, Францією, Німеччиною та більшістю країн континентальної Європи, хоча деякі країни обмежують звільнення прямими дивідендами, отриманими резидентською компанією від іноземної дочірньої компанії або філії, в яких вона має значну частку або право голосу (зазвичай 10% або більше). Інші дивіденди (ті, що виплачуються фізичним особам або компаніям, які не мають значного впливу у фірмі, що виплачує дивіденди), переважно, називають портфелем дивідендів, щодо яких небагато країн надають право звільнення. Замість цього вони надають кредит щодо іноземного податку, обмежуючи його податком, виплаченим за самим дивідендом (знижка не поширюється на основний податок компанії на прибутки, з якого був виплачений дивіденд).

Більшість країн дають звільнення щодо іноземних податків на інші категорії доходу радше за допомогою кредиту щодо іноземного податку, ніж через звільнення. У такий спосіб вони звільняють прибуток від оподаткування кредитом щодо іноземного податку на інші категорії доходу: проценти, роялті, пенсії і плату за найману працю. Механізм надання кредиту за цих обставин досить прямолінійний і не містить складнощів, зазначених вище, щодо системи кредиту, яка передбачає звільнення від податку з іноземного прибутку або прямих дивідендів.

Прогресивне звільнення. Розповсюдженим варіантом методу звільнення щодо іноземних податків є метод «прогресивного звільнення». Цей метод є типовим для особистих прибуткових податків. Він є прийнятнішим методом звільнення в країні резиденції з прогресивними податковими ставками, тобто там, де податкова ставка збільшується зі збільшенням прибутку.

Посилання на національне законодавство. Податкові угоди не встановлюють точні правила підрахунку кредиту щодо іноземного податку. Зазвичай вони неминуче посилаються на положення національного податкового законодавства країни резиденції з питань кредитування іноземного податку. Цим вони визнають складність точного механізму підрахунку і його істотну відмінність у різних країнах, особливо у визначенні суми, що буде додаватися і відніматися при підрахунку доходу іноземного джерела, та у визначенні правил конвертування іноземної валюти в національну. Рідко сума оподатковуваного прибутку в країні-джерелі буде збігатися з сумою такого прибутку, визначеного відповідно до податкових законів країни-резиденції. Різниця особливо виявляється у визначенні прибутків іноземного бізнесу і доходів від найманої праці, але може значно відрізнятися у визначенні інвестиційних доходів та доходів від приросту капіталу. Податкові угоди не можуть врівноважити положення щодо визначення доходу країни-джерела і країни-резиденції.

Національні правила визначення географічного джерела доходу також не є універсальними, і часто правила країни резиденції платника не збігаються з правилами країни — джерела доходу, що встановлюються податковими угодами. Визнаючи цю різницю, в деяких країнах до податкових угод введено спеціальне положення, згідно з яким у випадку, коли країна — джерело доходу, згідно з договором, стягує податок із певної категорії доходів, країна резиденції буде розглядати цей дохід як такий, що має джерело в іншій країні, з метою визначення знижки щодо іноземних податків.

Захист податкових переваг. Ряд розвинених країн вводять, так звані, положення про податкову економію або узгодження у свої податкові договори з країнами, що розвиваються. Згідно з цим положенням, розвинена країна готова надати податковий кредит не тільки у випадку фактичної

сплати іноземного податку, але також щодо іноземного податку, який був би виплачений, якби не спеціальне звільнення чи податкова знижка у межах спеціальних заохочень для економічного розвитку.

Кредит для захисту податкових переваг дає можливість країні, що розвивається, не зводити нанівець стимули, надані іншою країною. Варто зауважити, що податкова економія зазвичай обмежується стимулами промислового розвитку і не застосовується до стимулів, пов'язаних з експортними доходами (експортні стимули, зазвичай, суперечать міжнародним торговельним угодам) або стимулів, що сприяють зловживанням (так звані «податкові гавані»). Податкова економія обмежується податковим звільненням у країні, що розвивається, певним періодом часу. Водночас, вона може поширюватися на спеціальні стимулюючі знижки при утриманні податку на дивіденди і проценти (а також роялті, якщо виняткове оподаткування країною резиденції не допускається).

Іноземні податки, що кредитуються. Кредит щодо іноземних податків зазвичай обмежується іноземним доходом і податками з прибутку — стягненими відповідно до податкового законодавства договірних країн. Існують практичні труднощі у визначенні податків, що мають право на кредит. Зазвичай податки на споживання, обіг і акцизні податки не належать до податків, що мають право на кредит, як і податки соціального страхування, якщо вони інтегровані в систему прибуткового податку певної країни. Основні труднощі полягають у такому:

- деякі податки на розробки корисних копалин або видобуток нафти і газу, зазвичай, не кредитуються, бо вони є винагородою або роялті, що виплачуються країні за право їх вивозу;
- деякі країни стягують спеціальний податок з окремих галузей промисловості (таких, як страхування та міжнародний транспорт), що могли б кредитуватися, якщо б стягувалися замість звичайного податку (такі податки зазвичай називають «in-lieu-of»);
- деякі країни стягують, так званий, «мінімальний податок» з фізичних осіб або компаній, що може чи не може кредитуватися залежно від способу стягнення. Не існує встановлених міжнародних правил визначення правомірності таких спеціальних податків на кредит щодо іноземного податку, і тому пропонується під час переговорів стосовно податкових договорів зробити перегляд усіх спеціальних податків кожної країни, щоб спробувати вирішити це питання і визначити (за необхідності) статус договору або протоколу. Слід зазначити, що податки, які не надають права на кредит, розглядаються або як витрати, що скасовуються при підрахунку прибутку бізнесу, або як частина вартості будь-якого майна, з яким вони пов'язані.

Таким чином, міжнародне оподаткування є передумовою виникнення спеціальних міжнародно-правових податкових норм, закріплених у відпо-

відних міжнародних актах, і які утворюють загалом міжнародне податкове право. Міжнародне податкове право є результатом спільної нормотворчої діяльності країн світу, які прагнуть на міждержавному рівні врегулювати ті податкові відносини, які повною мірою не охоплюються юрисдикцією однієї з них і, відповідно, не можуть бути врегульовані в односторонньому порядку.

Термін «міжнародне податкове право» частіше став вживатись у науковій літературі. Виникнення досліджень, які безпосередньо стосуються цього питання, а також навчальних видань, які містять відповідні розділи, свідчить про актуальність цієї проблеми, пов'язаної з правовим регулюванням податкових відносин, які виходять за межі податкової юрисдикції окремих держав¹. Водночас варто зазначити, що навіть базові положення міжнародного податкового права до сьогодні є недостатньо висвітленими у науковій літературі взагалі, і вітчизняній, зокрема.

До неузгоджених і малорозроблених питань можна належить і, власне, термін «міжнародне податкове право». На сьогодні поняття «міжнародне податкове право» розглядається у двох аспектах: по-перше, як наукова галузь (або відносно молода наукова дисципліна), яка відокремилась від всієї сфери податкового права до спеціального напрямку досліджень; по-друге, як нормативна категорія. Ми зупинемось на другому аспекті цього поняття, що вимагає, по можливості, точного з'ясування сутності, змісту, а також реального місця, яке посідає це нормативне утворення в правовому просторі.

Відправною точкою для дослідження кола окреслених проблем, є юридична природа правових норм, які входять до складу міжнародного податкового права, а також їх міжнародний характер. Дійсно, з одного боку, міжнародне податкове право — це податкове право, що безпосередньо вказує на природу і зміст відносин, які воно регулює. З іншого боку, вказівка на міжнародно-правовий характер утворюючих його норм, може означати перехід на якісно новий рівень регулювання відносин, що складаються в процесі оподаткування, а, власне, термін «міжнародне податкове право» свідчить про приналежність до понятійного апарату міжнародно-правової науки.

---

¹ Див. Борисов К. Г. К вопросу о формировании международного налогового права в международном общении государств // Московский журнал международного права. — 1999. — № 4. С. 42–47; И. А. Ларютина Международное налоговое право // Московский журнал международного права. — 2001. — № 4. — с. 94–116; Кучеров И. И. Международное налоговое право и его источники // Международное публичное и частное право. — 2000. — № 2; Меркулов Е. С. Понятие и предмет международного налогового права: спорные вопросы // Право и политика. — 2004. — № 4 (52). — С. 91–102; Фомина О. Международное налоговое право: понятие, основные принципы // Хозяйство и право. — 1995. — № 5. — С. 125–135; Меркулов Е. С., Таранчук И. В. Международное сотрудничество в сфере налогообложения и основы международного налогового права: Учеб. пособ. / Под ред. к.и.н. С. В. Гунько. — П.-К.: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2004. — 208 с.

Для з'ясування сутності категорії «міжнародне податкове право» принципового значення має розкриття змісту поняття «міжнародне оподаткування». *Міжнародне оподаткування*, з одного боку, — це сукупність особливих економічних і організаційно-правових відносин, які складаються в сфері фіскальних інтересів двох і більше держав і виникають у зв'язку зі справлянням податкових платежів; з іншого боку — це податкові відносини за участю «іноземного елемента». При цьому визначальною ознакою міжнародного оподаткування є не просто наявність у податкових відносинах «іноземного елемента», а той факт, що платник податку має податкове зобов'язання щодо декількох держав одночасно.

Подібні ситуації призводять до низки негативних наслідків, серед яких найбільш відчутним є зниження рівня зовнішньоекономічної активності суб'єктів національного права, яке спричиняє мінімізацію товарного обміну між державами, скорочення руху трудових ресурсів та інвестицій. Пов'язано це з тим, що суб'єкти, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, опиняються в невідгідному становищі, порівнянню з тими суб'єктами господарської діяльності, діяльність яких обмежена вітчизняними кордонами, оскільки внаслідок зобов'язання одночасної сплати податку на користь двох (або більше) держав їх податкове зобов'язання істотно збільшується.

Оскільки жодна з країн не може примусити інші країни відмовитись від своїх суверенних прав щодо застосування податків на своїй власній території, то залишається інший вихід — відповідно зменшити власні податкові претензії. Держави можуть ліквідувати зазначені негативні наслідки, застосувавши найбільш прийнятний в такому випадку односторонній захід: внести зміни до внутрішнього податкового законодавства і звільнити платників податків від обов'язку сплачувати на свою користь податок із того чи іншого об'єкта (тобто в односторонньому порядку припинити відповідні податкові відносини). Дії держав, націлені на одностороннє розв'язання проблем міжнародного оподаткування шляхом внесення відповідних змін у внутрішнє податкове законодавство, спричиняють певні міжнародно-правові наслідки: в одних випадках це спричиняє ліквідацію міжнародного подвійного оподаткування, а в інших — до «випадіння» платника податків із сфери міжнародного оподаткування.

Проте найчастіше виникає необхідність чіткого розмежування податкової юрисдикції суверенних держав на підставі узгодження їх позицій, прийняття спеціальних міждержавних угод, що, власне, переводить відносини, які безпосередньо пов'язані з міжнародним оподаткуванням, на рівень міжнародно-правового регулювання. Таким чином, міжнародне оподаткування є передумовою виникнення спеціальних міжнародно-правових податкових норм, закріплених у відповідних міжнародних актах, які утворюють загалом міжнародне податкове право. *Міжнародне податкове*

право, таким чином, є результатом спільної нормотворчої діяльності країн світу, які прагнуть на міждержавному рівні врегулювати ті податкові відносини, які повною мірою не охоплюються юрисдикцією однієї з них і, відповідно, не можуть бути врегульовані в односторонньому порядку.

Предмет міжнародного податкового права визначається науковцями по-різному. Існує точка зору, що предмет міжнародного податкового права складають міжнародні податкові відносини в частині усунення подвійного оподаткування і попередження ухилення від оподаткування, надання правової допомоги в податковій сфері в умовах взаємодії компетентних органів держав з приводу оподаткування за необхідності справляння податків і зборів із іноземних юридичних та фізичних осіб. До таких відносин належать:

- відносини між державами з приводу укладання і виконання міжнародних податкових угод із метою розмежування податкової юрисдикції держав;
- податкові відносини між державами та юридичними і фізичними особами інших держав (суб'єктами іноземного права), тобто, відносини, які торкаються суверенітету інших держав;
- відносини публічного характеру між юридичними та фізичними особами різних держав, які виникають, наприклад, при утриманні податковим агентом податку з іноземної особи у джерела виплати.

Можна помітити, що названі відносини об'єднують в межах предмета міжнародного податкового права абсолютно різні відносини: і міждержавні, які належать до сфери міжнародного публічного права, і ті, які виникають між державою і платниками податку (приватним суб'єктами національного та іноземного права) і регулюються внутрішньодержавним податковим правом.

Існує також визначення предмета міжнародного податкового права, яке дає російська дослідниця І. А. Ларютіна: **міжнародне податкове право** — це комплексна галузь права, яка є сукупністю норм внутрішньодержавного і міжнародного права, що регулюють міжнародні податкові відносини.¹ Варто зазначити, що це визначення дає досить загальне уявлення щодо міжнародного податкового права і тому дозволяє уникнути тлумачення невизначених і дискусійних питань. Звернемо увагу на деякі з них.

Передусім, потрібно виокремити визначальний критерій у питанні щодо приналежності податкових відносин до предмета міжнародного податкового права: їх структуру (специфічний суб'єктний склад і безпосередній предмет) або ж міжнародний рівень правового регулювання.

---

¹ Ларютіна И. А. Международное налоговое право // Московский журнал международного права. — 2001. — № 4. — С. 107–108.

Оскільки норми податкового права безпосередньо пов'язані з оподаткуванням і регулюють ті відносини, які виникають у процесі його здійснення, то можна припустити, що міжнародне податкове право так чи інакше пов'язане з міжнародним оподаткуванням. Водночас, варто зазначити, що якщо термін «міжнародне оподаткування» розповсюджується на всі податкові відносини, які виходять за межі однієї країни, то міжнародне податкове право регулює тільки частину з них, оскільки, очевидно, що наявність у структурі податкових відносин «іноземного елемента» не обов'язково означає наявність, власне, міжнародного оподаткування. Оскільки до норм міжнародного податкового права належать виключно норми міжнародних угод, то у випадках розв'язання конкретних питань міжнародного оподаткування на рівні національного законодавства, такі відносини не будуть входити до предмета міжнародного податкового права.

Потрібно враховувати, що будь-яка міжнародна податкова угода має на меті розмежувати податкову юрисдикцію двох держав і визначити, яким чином буде здійснюватись справляння податків із конкретних видів доходів особи. При цьому основними питаннями, які розв'язуються такими угодами, є такі: усунення міжнародного подвійного оподаткування і боротьба з ухиленням від сплати податків. Власне, справляння податку (в тому числі податкові ставки, порядок нарахування, порядок і строки сплати тощо) вирішується на рівні національного (внутрішньодержавного) законодавства.

Таким чином, поняття «міжнародне оподаткування», «міжнародні податкові відносини» та «предмет міжнародного податкового права» є поняттями різного порядку і не повинні у всіх випадках пов'язуватись одне з іншим.

Виходячи із міжнародного рівня регулювання податкових відносин, які виникають у сфері міжнародного оподаткування, а також враховуючи головну мету укладання міжнародних податкових угод, можна зробити висновок щодо того, що характеризуючи міжнародні податкові відносини, які є предметом міжнародного податкового права, визначальним є поняття «міжнародні» в розумінні міждержавні або міжурядові (як у міжнародному публічному праві). Тобто, до предмета міжнародного податкового права, на думку Є. С. Меркулова та І. В. Таранчук, потрібно включити міжнародні податкові відносини, суб'єктами яких є держави, що розмежовують свою податкову юрисдикцію і розв'язують основні проблеми міжнародного оподаткування. В той час як податкові відносини, що складаються між конкретним платником податку і державою, завжди належать до предмета національного податкового права, незважаючи на наявність у їх складі іноземного платника податку (нерезидента) і можливості застосування щодо них положень міжнародних податкових угод.

Звертаємо увагу, що не всі міждержавні відносини, які мають відношення до сфери оподаткування, належать до предмета міжнародного

податкового права. Так, спірним є питання щодо відносин із надання допомоги з податкових питань. Науковці вважають їх «договорами щодо надання адміністративної допомоги з податкових питань»¹. Тобто, такі угоди цілком належать до сфери міжнародних відносин, але питання, які вони регулюють, належать до сфери адміністративного, а не податкового права.

Деяким відносинам, що виникають безпосередньо у сфері міжнародного оподаткування, також притаманна певна специфіка. Варто зазначити, зокрема, ті з них, які стосуються звільнення від податків представництв міжнародних організацій: хоча сторонами тут і виступають два суб'єкти міжнародного публічного права (державна і міжнародна міжурядова організація), їх змістом є не розв'язання питань щодо розмежування податкової юрисдикції, а безпосередня угода між державою і конкретним платником податку, який підпадає під його юрисдикцію. Такі відносини можна включити до предмета міжнародного податкового права, оскільки вони складаються між суб'єктами міжнародного права, регулюються нормами міжнародних договорів, які є загально визнаними джерелами міжнародного права, і за цим напрямком стосуються здійснення оподаткування (справляння податків).

Тобто, *міжнародне податкове право* — це та сукупність правових норм, які створюються на міжнародному рівні шляхом узгодження позицій різних держав щодо найважливіших питань міжнародного оподаткування. А *предметом* його є, по-перше, міждержавні відносини щодо розмежування їх податкової юрисдикції з метою розв'язання проблем міжнародного подвійного оподаткування і попередження ухилення від сплати податків; по-друге, особливі міжнародні відносини, пов'язані зі встановленням спеціального режиму оподаткування певних платників податків — суб'єктів міжнародного права (найчастіше пов'язані із їх звільненням від сплати податків). Відносини, які складають предмет міжнародного податкового права, залучаються до сфери дії міжнародного публічного права, відповідно, і міжнародне податкове право слід розглядати як особливе формування в межах системи міжнародного публічного права. Слід зазначити, що якщо приналежність міжнародного податкового права до міжнародного публічного права підтримується більшістю науковців, то питання визначення місця міжнародного податкового права в системі міжнародного публічного права є малодослідженим. Причина цього — в недостатній розробленості загальних проблем міжнародного податкового права, внаслідок чого зазначеному питанню не приділялось достатньої уваги. На сьогодні відомо декілька основних підходів фахівців до визначення місця міжнародного податкового права в загальній системі міжнародного права:

---

¹ Борисов К. Г. К вопросу о формировании международного налогового права в международном общении государств // Московский журнал международного права. — 1999. — № 4. — С. 43.

- 1) міжнародне податкове право — це підгалузь міжнародного фінансового права;
- 2) міжнародне податкове право — це підгалузь міжнародного економічного права;
- 3) міжнародне податкове право — це самостійна галузь міжнародного публічного права.

Згідно з першою точкою зору, міжнародне податкове право є підгалуззю міжнародного фінансового права¹. Російська дослідниця О. Є. Іванова зазначає, що одним із основних видів міжнародних фінансових відносин є міжнародні податкові відносини, що складаються між державами в процесі здійснення ними заходів, націлених на врегулювання порядку оподаткування².

Згідно з таким підходом до визначення міжнародного податкового права, його ознаки можна визначити через ознаки міжнародного фінансового права. Не можна не погодитись із твердженням, що розвиток міжнародних відносин спричинив укладання державами численних фінансових договорів і угод, тобто, виникнення міжнародного фінансового права, яке представляє собою сукупністю правил поведінки (конвенційних та звичайних норм), що регулюють міждержавні фінансові відносини і яким притаманний історичний розвиток. Ознаками міжнародного фінансового права є те, що воно має координаційний, а не субординаційний характер, оскільки його суб'єктами є держави, відносини між якими будуються на принципах рівності і взаємного узгодження своїх інтересів³.

З одного боку, такий підхід до визначення місця міжнародного податкового права в системі міжнародного публічного права є досить логічно обгрунтованим, оскільки він узгоджується з загальноприйнятим поглядом на податкове право як на інститут (підгалузь) фінансового права. З іншого боку, його поділяють далеко не усі науковці: так, зокрема, широкого розповсюдження набула думка, що міжнародне фінансове право є підгалуззю міжнародного економічного права, тому його предмет зводиться до міждержавних валютно-фінансових відносин, що дає підстави ототожнювати його з міжнародним валютним правом⁴. Якщо дотримуватись такого погляду

---

¹ Іванова Е. Е. Международное финансовое право: понятие, предмет, система // Финансовое право. — 2003. — № 5. — С. 3; Іванова Е. Е. Международное финансовое право // Международное публичное и частное право. — 2004. — № 1 (16). — С. 21.

² Іванова Е. Е. Международное финансовое право // Международное публичное и частное право. — 2004. — № 1 (16). — С. 20.

³ Лисовский В. И. Международное торговое и финансовое право: Учеб. пособ. для вузов. — М.: Высшая школа, 1974. — С. 134–135.

⁴ Международное публичное право: Учебник / Отв. ред. К. А. Бекашев. — М., 2003. — С. 393; Международное право / Под ред. В. И. Кузнецова. — М., 2001. — с. 201; Шумилов В. М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. — М.: Международные отношения, 2003. — С. 150.

на міжнародне фінансове право, то стає цілком очевидним, що міжнародне податкове право не зовсім «вписується» до його меж і, відповідно, виникає необхідність визначати його місце в системі міжнародного публічного права.

Саме на цьому ґрунтується думка щодо необхідності розгляду міжнародного податкового права як підгалузі міжнародного економічного права. М. М. Богуславський пояснює свою позицію таким чином: що хоча усунення подвійного оподаткування є самостійним і важливим об'єктом міжнародно-правового регулювання, в підсумку йдеться про регулювання певної частини сектора міжнародних економічних відносин. Тому він позиціонує міжнародне податкове право як підгалузь міжнародного економічного права¹.

Водночас, якщо проаналізувати сучасні погляди на систему міжнародного економічного права, то можна помітити, що провідні науковці, зокрема В. М. Шумилов, розрізняють такі галузі (підгалузі) міжнародного економічного права:

- а) міжнародне торгове право, в межах якого регулюється рух товарів, у т.ч. торгівля послугами та правами;
- б) міжнародне фінансове право, яке регулює фінансові потоки;
- в) міжнародне інвестиційне право, в межах якого регулюється рух капіталів (інвестицій);
- г) міжнародне трудове («трудоресурсне», або міграційне) право;
- д) право міжнародної економічної допомоги².

При цьому, до міжнародного торгового права В. М. Шумилов додає норми, які регулюють питання встановлення і справляння мита, до міжнародного інвестиційного права — оподаткування іноземних інвестицій, до міжнародного трудового права — особисте оподаткування громадян. Згідно з таким підходом, норми, які регулюють питання міжнародного оподаткування, виявляються «розпорощеними» між різними підгалузями міжнародного економічного права, внаслідок чого викликає сумнів щодо доцільності їх позиціонування як відносно самостійної підгалузі міжнародного економічного права.

Проте залишається відкритим питання щодо доцільності визначення міжнародного податкового права як відносно самостійної галузі міжнародного публічного права.

Підсумовуючи викладене вище, потрібно зазначити, що ми обстоюємо думку, що міжнародне податкове право є інститутом міжнародного фінансового права, який охоплює сукупність принципів і норм, що містяться в

---

¹ Богуславський М. М. Международное экономическое право — М., 1986. — С. 44.

² Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. — М.: Международные отношения, 2003. — С. 95.

міжнародних договорах (угодах), на підставі яких здійснюється розмежування податкової юрисдикції різних країн із метою розв'язання основних проблем міжнародного оподаткування (таких як подвійне оподаткування, ухилення від сплати податків); а також регулюються інші міжнародні податкові відносини, які виникають між суб'єктами міжнародного фінансового права.

Джерела міжнародного податкового права. Термін «джерела права» у юридичній науці традиційно вживається у двох аспектах — матеріальному і формальному. Під матеріальним джерелами права розуміють матеріальні умови життя суспільства. Формальні джерела права — це ті форми, в яких знаходять своє відображення норми права.

Підходи до визначення системи джерел міжнародного податкового права, які розкриті в роботах різних авторів, суттєво різняться. Це зумовлено, насамперед, різницею в підходах до визначення, власне, поняття «міжнародне податкове право», про що вже згадувалось вище. Оскільки за нашим визначенням, міжнародне податкове право — це комплексний інститут міжнародного фінансового права, то питання щодо його джерел доцільно розглянути, спираючись на характеристику системи джерел міжнародного фінансового права. Її аналіз допоможе розв'язати питання щодо можливості введення тих чи інших джерел до системи джерел міжнародного податкового права.

На сьогодні не існує визнаного всіма суб'єктами міжнародного права певного правового акту, яким би був встановлений перелік джерел міжнародного фінансового права та наводилось їх визначення. Як зазначалось у другій темі, джерелами міжнародного фінансового права є:

- 1) міжнародні договори;
- 2) міжнародні звичаї;
- 3) рішення і постанови міжнародних організацій, що приймаються в межах їх компетенції і не суперечать основним принципам міжнародного права;
- 4) внутрішні закони, якщо вони стосуються питань міжнародного спілкування і не суперечать його принципам. Вони перетворюються на норми міжнародного права у випадку визнання їх такими з боку інших держав;
- 5) судові прецеденти як міжнародних судів та арбітражів, так і національних судів, якщо рішення останніх належать до питань міжнародного спілкування, визнаються в міжнародному спілкуванні і відповідають загальновизнаним нормам міжнародного права.

Найбільш значущими і численними джерелами міжнародного податкового права є різноманітні міжнародні податкові договори (угоди). Аналіз практики міжнародного спілкування держав дозволяє вирізнити декілька основних видів міжнародних договорів (угод), які так чи інакше стосуються

питань оподаткування. Потрібно, водночас, зазначити, що договори у податковій сфері часто істотно різняться за цілями їх укладання і предметом (питаннями, які підлягають врегулюванню), рівнем нормативності і порядком застосування.

Одним із критеріїв первинної класифікації договорів (угод), які визнаються джерелами міжнародного податкового права, є визнання їх реальної спроможності здійснювати регулюючий вплив на податкові відносини за участю іноземного елемента.

Цей критерій дозволяє впевнено виокремити три основні групи договорів:

- 1) багатосторонні міжнародні угоди загального характеру;
- 2) договори з питань взаємовідносин держав, в яких крім інших, регулюються окремі податкові питання;
- 3) власне податкові договори (угоди).

Зупинимось на характеристиці кожної групи детальніше. **Багатосторонні міжнародні угоди загального характеру** поєднують акти, які зазвичай регулюють тільки найзагальніші питання міжнародного співробітництва в різних сферах, і зокрема, встановлюють загальні принципи дії в сфері оподаткування. При цьому, слід зазначити, що вони не застосовуються безпосередньо в процесі регулювання конкретних податкових відносин. Їх значення в системі джерел міжнародного податкового права визначається, насамперед, змістом тих положень, які певною мірою стосуються податкових питань, і по-друге, закладеним у них механізмом реалізації.

Зазвичай, положення, що закріплюються подібними актами, і які стосуються податкових питань, наділяються реальною юридичною силою і набувають такої якості як можливість їх практичного застосування винятково за допомогою прийняття інших (власне податкових) договорів, або через внутрішнє законодавство сторін, що домовляються. Як приклади подібних міжнародних угод загального характеру можна навести Європейську соціальну хартію 1961 року, Заключний Акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року тощо.

Договори з питань взаємовідносин держав, в яких крім інших, регулюються окремі податкові питання. До цієї групи міжнародних актів зазвичай належать ті двосторонні і багатосторонні міжнародні договори (угоди), які укладаються з метою регулювання цілого комплексу різних питань, в тому числі і пов'язаних з оподаткуванням. Найчастіше такі договори безпосередньо стосуються основних аспектів економічного співробітництва держав, а також питань, пов'язаних із встановленням між ними дипломатичних і консульських відносин. Подібні типи договорів можуть бути чотирьох видів:

- а) угоди щодо основ взаємовідносин між двома державами;
- б) торгові та митні угоди;

в) угоди щодо встановлення дипломатичних та консульських відносин;
г) угоди, які визначають принципи взаємовідносин міжнародних організацій із країнами їх базування.

До текстів угод щодо *основ взаємовідносин між двома державами* зазвичай належать питання щодо податкового рівноправ'я (недискримінації). Так, наприклад, в ч. 1 ст. 21 Європейської Конвенції про устрій і підприємництво від 13 грудня 1995 року йдеться про те, що з урахуванням положень, які стосуються подвійного оподаткування, і які містяться в угодах, що вже укладені або будуть укладені, громадяни будь-якої країни, яка бере участь у домовленості, на території будь-якої іншої країни не оподатковуються іншими податками, зборами, митом чи іншими нарахуваннями, більш високими або більш обтяжливими за ті, якими оподатковуються громадяни останньої країни в аналогічних умовах. Проте Ч. 2 цієї статті обумовлює, що кожна сторона зберігає за собою право надання своїм громадянам і компаніям податкових пільг без обов'язкового їх розповсюдження на громадян і компанії іншої країни¹.

Торгові та митні угоди між державами мають важливе значення як джерело міжнародного податкового права, оскільки на їх основі встановлюється особливий режим оподаткування товарів і транспортних засобів, які переміщуються територією країни (режим найбільшого сприяння). Також вони можуть передбачати і особливі умови транзиту, на кшталт повного звільнення від сплати мита. Найвідоміший приклад — Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ), яка за своєю сутністю є багатосторонньою угодою щодо непрямого оподаткування.

Угоди щодо встановлення дипломатичних та консульських відносин передбачають взаємні пільги для дипломатичних та консульських працівників. Обсяг пільг, що надаються, зазвичай обмежується цілями та межами перебування певних осіб на чужій території. На практиці це означає звільнення співробітників дипломатичних та консульських служб від податків з доходів, пов'язаних із безпосереднім здійсненням їх функцій, а також представництв іноземних держав від усіх податків, зборів, мита приймаючої країни щодо приміщень представництва (власних чи найманих). Цей режим отримав назву «податковий імунітет». За загальним правилом, зазначені пільги не розповсюджуються на ті види податків, які є платою за конкретні види обслуговування, а також податки, якими, згідно з законами держави перебування, обкладаються особи, які укладають контракти з акредитуючою країною або головою представництва. До таких осіб належить, насамперед, обслуговуючий персонал, що постійно проживає на території приймаючої країни.

---

¹ Международное частное право. Сборник документов / Под ред. К. А. Бекяшева, А. Г. Ходакова. — М., 1997. — С. 60.

Стандартний перелік пільг, які розповсюджуються на дипломатичні та консульські представництва, а також їх працівників, міститься в багатосторонніх конвенціях щодо встановлення дипломатичних та консульських відносин. Серед них провідна роль належить Віденській конвенції про дипломатичні відносини від 18 квітня 1961 року, Віденській конвенції про консульські відносини від 24 квітня 1963 року, Конвенції про соціальні місії 1969 року.

Угоди, які визначають принципи взаємовідносин міжнародних організацій із країнами їх базування. У подібних угодах поряд із різними нормами, які встановлюють правила розміщення і функціонування цих організацій на території приймаючої країни, розглядаються також питання звільнення цих організацій, а також їх співробітників і представників інших країн, які беруть участь у роботі організацій, або які є відрядженими до них, від оподаткування в країні перебування. В спеціальній літературі цей тип міжнародних угод інколи називають специфічними міжнародними угодами. Як приклад наводяться договори (угоди), які були укладені між США та ООН щодо розміщення штаб-квартири організації в Нью-Йорку, аналогічні угоди Бельгії з НАТО, Франції з ЮНЕСКО та іншими спеціалізованими підрозділами ООН.

Власне податкові договори (угоди). До цієї групи належать двосторонні та багатосторонні акти, які прямо стосуються податкової сфери і спеціально укладаються з метою регулювання податкових відносин. Вони відіграють найважливішу роль у сфері міжнародного співробітництва держав з питань оподаткування і є основним і найбільшим за кількістю нормативних актів джерелом міжнародного податкового права. При цьому найчастіше безпосередньою метою їх укладання є уникнення подвійного оподаткування, дискримінації платників податків, які ведуть господарську діяльність на території зарубіжних країн, а також попередження ухилення від сплати податків. Цю групу договорів можна розбити на декілька підгруп залежно від змісту:

- а) загальні податкові угоди;
- б) обмежені податкові угоди.

Під **загальними податковими угодами** зазвичай розуміють ті угоди, які охоплюють всі питання, що стосуються взаємовідносин держав у сфері прямих і непрямих податків. Основну масу таких угод складають двосторонні угоди щодо уникнення подвійного оподаткування доходів та майна. Проте в більшості випадків вони мають на меті одночасне регулювання двох головних питань: уникнення подвійного оподаткування у відносинах між країнами, що домовляються, і ліквідація можливостей ухилення від податків, яке виникає в зв'язку з недостатнім узгодженням податкових законів країн, які домовляються. Саме загальні податкові угоди відіграють провідну роль у сфері міжнародного співробітництва держав із питань

оподаткування. Загальна податкова угода про уникнення подвійного оподаткування доходів і капіталів (майна) складається з трьох частин. Перша складається із статей, які визначають коло осіб, що охоплюються угодою, і перераховуються податки, про які йде мова в угоді, тобто в першій частині встановлюється сфера дії угоди. До другої частини введені положення, якими визначаються податкові режими, що регулюють межі юрисдикції кожної країни щодо оподаткування конкретних видів доходів і капіталу (майна). Ці норми умовно можна поділити на три групи: ті, які стосуються доходів від активної діяльності (тобто, такої, що пов'язана присутністю на території іншої держави); ті, які регулюють режим оподаткування «пасивних» доходів; і ті, які регулюють оподаткування капіталів (майна). Крім цього, сюди ж вводять статті, які дають визначення деяким термінам, що застосовуються в угоді. В третій частині згруповані положення, які визначають порядок відносин і співробітництва між компетентними владними структурами щодо виконання угоди. Там само розміщені статті щодо узгодження між сторонами методів усунення подвійного оподаткування і статті щодо введення в дію і припинення дії угоди.

Деякі автори пропонують розглядати як загальні міжнародні договори рекомендаційного характеру, зокрема, Типову конвенцію ОЕСР. Більш обґрунтованою вважають позицію тих науковців, які подібні типові конвенції називають моделями для укладання двосторонніх міжнародних податкових угод.

Основним класифікаційним критерієм вирізнення серед угод із питань оподаткування, так званих, *обмежених податкових угод* є масштаб дії (сфера розповсюдження) положень, які в ній містяться. Зазначені угоди найчастіше розповсюджуються тільки на конкретні види податків, які вирізняють за ознакою об'єкта оподаткування (певні доходи, майно, капітали), на конкретні категорії платників податку, або стосуються питань оподаткування окремих видів діяльності.

До угод, які розповсюджуються на *конкретні види податків*, належать спеціальні угоди щодо податків на спадщину; угоди про податки з соціального страхування. Щодо угод, які регулюють питання оподаткування окремих видів діяльності, то тут можна навести угоди про усунення подвійного оподаткування в сфері морського судноплавства або у сфері повітряних перевезень тощо. Згідно із цими договорами, транспортні підприємства держав, що домовляються, на території одна одної можуть звільнитись від усіх податків на доходи і прибуток, які вони одержують від експлуатації повітряних та/або морських судів, а також від сплати податків на будівлі, які використовуються цими підприємствами. В таких договорах можуть міститись і положення щодо усунення подвійного оподаткування заробітної плати та інших виплат, які здійснюються на користь співробітників представництв транспортних підприємств, що розташовані на території

зарубіжних держав, а також осіб, що працюють на борту повітряного чи морського судна.

Часто науковці, характеризуючи систему міжнародних податкових відносин, вказують на наявність ще однієї групи — *угод щодо надання адміністративної допомоги з податкових питань*, які укладаються між податковими органами різних країн із метою надання взаємної допомоги в боротьбі з податковими правопорушеннями шляхом передавання інформації, обміну досвідом, посилення податкового контролю тощо. Подібні угоди дозволяють досягти тісної взаємодії між податковими адміністраціями різних країн у справі попередження ухилення від сплати податків та інших порушень податкового законодавства. Важливість цього напрямку співробітництва держав підтверджується тією увагою, яка приділяється проблемам надання адміністративної допомоги з податкових питань із боку різних держав. Потреба у таких угодах виникла в умовах «відкритих» кордонів між державами. Прикладом може бути СНД.

Задля отримання необхідних якостей для врегулювання реальних міжнародних податкових відносин, норми, які містяться в міжнародному податковому праві, мають увійти до правової системи країни у встановленому нею порядку. В науці міжнародного права цей процес називають способом приведення до дії норм міжнародного права на території держави. За допомогою таких способів правилам, які містяться в міжнародних нормах (тобто, їх змісту), надається статус норм внутрішнього (національного) права¹. Відповідно, має місце явище реалізації міжнародної норми за допомогою внутрішнього права, тобто, імплементація міжнародної норми.

Практикою розроблені різні варіанти імплементації договірних міжнародно-правових норм: вона може бути прямою чи опосередкованою. У першому випадку — правила договору спричиняють тотожні правила в національному праві внаслідок акту ратифікації або іншого виду прийняття договору та його офіційної публікації (часто це називають інкорпорацією, тобто включенням). Простіше кажучи, договір повністю, так би мовити, належить до внутрішнього права. У другому випадку на основі договору приймається національний нормативний акт, що з більшою чи меншою повнотою відтворює зміст договору. В зв'язку із зазначеним вище, перед кожною державою постає проблема вибору того чи іншого варіанту введення міжнародних податкових угод до своєї правової системи. Існує три основних підходи до розв'язання цього питання:

1) перший полягає в тому, що міжнародна податкова угода стає частиною національної правової системи з моменту її укладання;

---

¹ Існує три основні способи приведення до дії норм міжнародного права на території держави: трансформація, рецепція, посилання.

2) згідно з другим підходом, для інкорпорації міжнародної податкової угоди до національної правової системи потрібна спеціальна ухвала будь-якого державного органу, зазвичай, парламенту;

3) згідно з третім підходом, потрібне прийняття спеціального закону.

Як свідчить практика, найбільшого розповсюдження набув другий підхід. Перший підхід є характерним для Бельгії та Нідерландів. Третій підхід передбачений у Великобританії, Данії, Ісландії, Індії.

Як вже зазначалось, міжнародні податкові угоди відіграють важливу роль у регулюванні міжнародних економічних відносин взагалі, і міжнародних податкових відносин зокрема. Платникам податків — громадянам і підприємствам — вони дають гарантію, що їхні прибутки і капітали не будуть подвійно оподатковуватись, і дають захист від дискримінаційного оподаткування за кордоном; для податкових органів вони забезпечують можливість взаємних прямих консультацій і контактів для вирішення всіх суперечливих питань, а також для контролю над міжнародною діяльністю своїх платників податків; для держави податкові угоди є засобом закріплення на договірній основі своїх прав на отримання справедливої частки від оподаткування доходів і прибутків, одержаних платниками податків у сфері міжнародної економічної і фінансової діяльності.

Метою укладання міжнародних податкових угод є:

- врегулювання подвійного оподаткування;
- захист інтересів вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність в інших державах;
- боротьба кожної країни з різними способами ухилення від оподаткування;
- вироблення процедур врегулювання суперечливих питань.

Водночас варто зазначити, що міжнародні податкові угоди не створюють нових податкових законів, вони лише забезпечують за можливості «м'яке» і надійне поєднання різних податкових юрисдикцій, різних національних, податкових законодавств. Тому основне правило міжнародних податкових угод полягає в тому, що вони не повинні давати кожній країні більше прав і переваг, ніж це передбачено її національним законодавством.

Міжнародні податкові угоди, як і податкові закони, підлягають затвердженню в законодавчих органах країн-партнерів. Платники податків через представників уряду можуть контролювати, щоб їхні інтереси не були забуті як при затвердженні податкових законів, так і при ратифікації податкових угод. Для платників податків міжнародні податкові угоди корисні ще й тим (крім більш досконалого і надійного усунення подвійного оподаткування), що відкривають їм унікальну можливість винесення свого питання на наднаціональний рівень, понад ті судові та інші засоби захисту,

що даються їм національним правом. Таким чином, міжнародні угоди з питань оподаткування цивілізовано виводять Україну на новий рівень балансу інтересів між державою і приватними особами. Стаття 18 Закону України «Про систему оподаткування», яка регулює уникнення подвійного оподаткування, передбачає суми доходів, отриманих за кордоном, приєднувати до загальної суми доходу (прибутку), що підлягає оподаткуванню в Україні, і враховується при визначенні розміру оподаткування. При цьому розмір зарахованих сум не може перевищувати суми податку, що підлягає сплаті в Україні. В такому разі обов'язковим має бути письмове підтвердження податкового органу відповідної іноземної держави щодо факту сплати податку та наявності міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування доходів.

В Україні при оподаткуванні розподіленого та нерозподіленого прибутку майже усунене подвійне оподаткування. Відповідно до Закону України «Про інвестиційну діяльність», в Україні підприємство — емітент при виплаті процентів підприємствам, які володіють акціями, нараховує і стягує податок на дивіденди в розмірі 15 % нарахованої суми виплат. Крім того, воно зменшує суму нарахованого податку на прибуток на суму внесеного до бюджету податку на дивіденди.

У випадку виплати дивідендів фізичним особам на привілейовані акції сума цих виплат підлягає оподаткуванню податком на дивіденди і прирівнюється до виплати додаткових благ, які оподатковуються в порядку, встановленому Законом України «Про оподаткування доходів фізичних осіб».

У разі отримання доходів учасниками від спільної діяльності без створення юридичної особи, відповідно до п. 77 ст. 7 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», цей дохід прирівнюється до дивідендів і відповідним чином оподатковується.

Як і в інших країнах, податкові угоди починають безпосередньо впливати і на законодавчу практику в податкових питаннях. Крім того, міжнародні податкові угоди безпосередньо виводять українських платників податків на рівень розуміння власних інтересів на міжнародному рівні та у масштабі світової глобалізації цілей економічної діяльності.

Перші форми взаємодії держав у сфері оподаткування були відомі ще в минулому столітті. Угоди з питань адміністративної допомоги в оподаткуванні та обміні фіскальною інформацією були укладені між Бельгією та Францією (1843) та Бельгією і Голландією (1845). Сьогодні у світі діє понад 1000 міжнародних угод, що регулюють питання оподаткування. Причому існують угоди, присвячені винятково податковим питанням (їх нараховується майже 500), та угоди, які розглядають, інші питання, але містять податкові положення.

Типи податкових конвенцій:

- 1) конвенції, що розглядають виключно питання оподаткування:

- конвенції щодо уникнення подвійного оподаткування щодо податків на мастки, спадщину і володіння;
- конвенції, що розглядають обмін податковою інформацією;
- конвенції, у яких розглядаються питання взаємної допомоги щодо податкового збору та інших питань;

2) конвенції з різних неподаткових питань:

- угода щодо повітряного транспорту, у якій, переважно, розглядаються умови, коли авіакомпанія однієї країни провадить свою діяльність в іншій країні. Ця угода часто поєднує спеціальні положення щодо доходів, що виникають у зв'язку з цією діяльністю. Вони можуть оподатковуватися податком тільки в країні, до якої ця авіакомпанія належить (Закон прапора);
- Римський договір, який передував створенню Європейського економічного співтовариства. Він включає спеціальні податкові положення такі, як статті 96–99 щодо непрямого оподаткування, а також більш загальні, як, наприклад, стаття 52 щодо свободи заснування компаній, яка може трактуватися як обмеження податкових повноважень держав-членів.

Серед конвенцій, що розглядають, переважно, або *винятково питання оподаткування*, розрізняють:

1) щодо сфери діяльності:

- загальні конвенції — регулюють питання уникнення подвійного оподаткування доходів та капіталу в усіх сферах діяльності;
- спеціальні — діють у конкретних галузях підприємницької діяльності (морський, повітряний транспорт, автоперевезення);

2) щодо суб'єктів-учасників:

- двосторонні (такі, що стосуються тільки двох країн);
- конвенції, що є багатосторонніми (стосуються більш ніж двох країн).

Двосторонні конвенції більш поширені. Багатосторонніх конвенцій існує відносно мало. Вони укладені, наприклад, між країнами Північної Європи, Бенілюксу та ін.

Головною особливістю міжнародних податкових угод є те, що як елементи міжнародного податкового права вони мають пріоритет над національним законодавством. Якщо стосовно оподаткування доходів від зовнішньоекономічної діяльності є відповідні положення міжнародної податкової угоди, що передбачають вищі чи нижчі податкові ставки, ніж національні, то перевага надається ставкам міжнародної податкової угоди.

Податкова конвенція, як і будь-який міжнародний договір, обов'язкова для виконання тільки тими державами, що її підписали. Таким чином, податкова конвенція створює зобов'язання однієї держави щодо іншої з питань оподаткування. Якщо одна держава порушує положення податкової

конвенції, то тільки та держава, яка уклала з нею угоду, має підстави для вжиття відповідних заходів.

У різних країнах існує різний підхід до врегулювання положень національного та міжнародного податкового законодавства. Конвенції може бути наданий такий самий статус, як і національному законодавству. В інших країнах податкова конвенція вводиться до національного законодавства (з цією метою приймається спеціальний закон). Деякі країни просто посилаються на положення податкових конвенцій у своїх національних законах (наприклад, у національному податковому законодавстві може існувати положення, яке вимагає того, щоб будь-який конфлікт між податковою конвенцією і національним законодавством вирішувався на користь конвенції).

Звичайно, теоретично країна може не укласти податкових конвенцій, а замість цього забезпечити відповідність національного податкового законодавства положенням податкової конвенції, укладеної цією державою. У такий спосіб така країна буде дотримуватися своїх договірних зобов'язань, зробивши все необхідне, щоб положення її національних податковим законів не суперечили і податковим конвенціям.

Проте на практиці майже всі країни виробили інший підхід, відповідно до якого в кожній країні національні податкові закони відрізняються від податкових конвенцій. Це призводить до виникнення суперечностей між положеннями національного податкового законодавства і податковими конвенціями.

Ці суперечності можуть вирішуватися в кілька способів:

- конституційними положеннями, що забезпечують пріоритетність міжнародних податкових договорів;
- положеннями національного податкового законодавства, що надають перевагу положенням податкової конвенції;
- положеннями спеціального закону, що надає пріоритет податковій конвенції;
- застосуванням принципу «*Lex posteriori derogat*», у межах якого пріоритет має те з конфліктуючих положень, яке прийняте останнім;
- застосуванням принципу «*Lex specialis*», у межах якого положення податкових конвенцій є спеціальними положеннями і їм надається перевага над більш загальними положеннями національного податкового законодавства.

У світовій практиці існує дві основні *типові моделі загальних податкових угод*:

1) «Модель конвенції ООН для податкових договорів між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються»;

2) «Модель податкової конвенції ОЕСР на дохід і капітал».

Коротко охарактеризуємо *типову податкову конвенцію на базі моделі ОЕСР*. Вона складається приблизно з 30 різних статей, поділених на 7 частин:

1) Частина 1 «Діапазон застосування конвенції» поєднує статті:

стаття 1 «Особи, до яких застосовується конвенція»;

стаття 2 «Податки, що розглядаються».

У цій частині зазначається, що конвенція застосовується до резидентів однієї чи обох договірних держав, і визначає специфічні податки, щодо яких вона застосовується.

2) Частина 2 «Визначення» поєднує статті:

стаття 3 «Загальні визначення» — визначає деякі терміни, що застосовуються в конвенції;

стаття 4 «Резидент» — визначає термін «резидент договірної держави»;

стаття 5 «Постійне представництво» — визначає термін «постійне представництво», який враховується при оподаткуванні комерційного прибутку.

3) Частина 3 «Оподаткування доходу» є найбільш важливою у конвенції. Вона поєднує 10 статей, що дають право оподаткування різних статей доходу або державі, резидентом якої є особа, що одержує цей дохід (держава резиденції), або державі, у якій цей дохід виникає (держава-джерело), або обом цим державам:

стаття 6 «Дохід від нерухомого майна»;

статті 7 і 9 «Прибуток комерційного підприємства»;

стаття 8 «Дохід від міжнародного транспорту»;

стаття 10 «Дивіденди»;

стаття 11 «Проценти»;

стаття 12 «Роялті»;

стаття 13 «Доходи від приросту капіталу»;

стаття 14 «Доходи від незалежних особистих послуг»;

стаття 15 «Дохід від роботи з найму»;

стаття 16 «Винагорода директора»;

стаття 17 «Доходи діячів мистецтв і спортсменів»;

стаття 18 «Пенсії»;

стаття 19 «Дохід від державної служби»;

стаття 20 «Деякі доходи, що одержуються студентами»; і стаття 21 «Інші доходи».

4) Частина 4 «Оподаткування капіталу» має тільки статтю 22 «Капітал», що наділяє правом оподаткування різні елементи капіталу між державою, резидентом якої є власник елемента капіталу і державою, у якій цей капітал перебуває (державу місця розташування).

5) Частина 5 «Методи усунення подвійного оподаткування» складається з однієї 23 статті, що встановлює метод усунення подвійного

оподаткування у випадку, якщо резидент однієї держави має прибуток або капітал, що оподатковується податком в іншій державі.

6) Частина 6 «Спеціальні положення» поєднує такі статті:

стаття 24 «Антидискримінація» спрямована на попередження деяких форм податкової дискримінації;

стаття 25 «Процедура взаємної угоди» встановлює процедуру, у межах якої компетентні органи обох договірних держав можуть розв'язати суперечності, що виникають у конвенції;

стаття 26 «Обмін інформацією» дозволяє обмін податковою інформацією між податковими органами двох договірних держав;

стаття 27 «Дипломати і консульські працівники», зазначає, що конвенція не стосується податкових привілеїв дипломатів;

стаття 28 «Територіальне розширення», передбачає подальше розширення конвенції на певні території.

7) Частина 7 «Заключні положення» поєднує статтю 29 «Вступ у силу» і статтю 30 «Закінчення дії», в яких зазначається, коли конвенція набере сили і чинності та які встановлюються правила після закінчення терміну її дії.

Науковці розрізняють такі принципи міжнародного податкового права:

1) **Принцип суверенної рівності держав.** На повазі цього принципу мають ґрунтуватися міжнародні податкові відносини. Будь-які дії держави у міжнародних податкових відносинах, не повинні бути націлені на порушення суверенітету інших держав, підрив міжнародного співробітництва. Цей принцип передбачає унеможливлення примушення будь-якої держави до участі в міжнародних відносинах, а також нав'язування їй невігідних умов співробітництва.

2) **Принцип податкового суверенітету,** який означає право кожної держави самостійно приймати норми, за допомогою яких визначається їх податкова юрисдикція; встановлювати будь-які податки на будь-які джерела доходу, які так чи інакше пов'язані з цією державою; а також визначати критерії та порядок оподаткування. При цьому вказане право є абсолютним, тобто ніхто не може посягнути на нього, ніхто, крім самої держави не може його обмежити.

Насправді, наявність у кожної окремої держави цієї риси, яка дозволяє їй самостійно розв'язувати питання, пов'язані з оподаткуванням різних суб'єктів, є саме — тією причиною, яка уможливує «нашарування» фіскальних інтересів декількох держав і спричиняє, наприклад, міжнародне подвійне оподаткування. При цьому реальної можливості вплинути на інші держави і примусити їх відмовитись від права збирати податки з тих чи інших суб'єктів жодна держава не має, оскільки останнє означало б порушення їх податкового суверенітету.

3) **Принцип співробітництва.**

4) **Принцип податкової юрисдикції**, який означає можливість держави розповсюджувати своє суверенне право справляння податків на певну територію і на певне коло осіб. Принцип податкової юрисдикції може реалізовуватись за допомогою таких принципів:

а) **принцип громадянства** передбачає, що держава може вимагати, щоб доходи її громадян і зареєстрованих у ній юридичних осіб підлягали оподаткуванню в цій державі, незалежно від місця отримання;

б) **принцип резидентства** означає розповсюдження зазначеної вимоги на тих суб'єктів, які за законодавством держави підпадають під встановлені в ній критерії податкового резидентства, з чим і пов'язується обов'язок сплачувати податки на її території з усіх своїх доходів (у т.ч. закордонні), незалежно від того, є вони громадянами цієї країни чи ні;

в) **принцип постійного представництва** означає, що щодо організацій, які мають на території іноземної держави постійне представництво (відокремлений підрозділ), через який вони здійснюють підприємницьку діяльність, ця держава володіє правом оподатковувати одержані ними на її території доходи;

г) **принцип територіальності** дозволяє державі оподатковувати всі доходи та майно іноземних осіб (фізичних та юридичних) внаслідок того, що ці доходи одержані, а майно перебуває на території цієї держави, незалежно від національної приналежності і наявності в них статусу податково-резидента цієї держави.

5) **Принцип податкової недискримінації**, який зводиться до заборони державі оподатковувати іноземних суб'єктів за вищими податковими ставками, порівнянно зі ставками аналогічного податку, які застосовуються щодо національних суб'єктів за однакових правових і фактичних обставин.

б) **Принцип сумлінного виконання зобов'язань**, які випливають із норм міжнародного податкового права. Цей принцип відіграє на міжнародному рівні таку саму роль, як і принцип законності на національному рівні. Це обумовлено тим, що будь-яка міжнародна угода, в тому числі і податкова, є своєрідним законом для сторін, які її уклали. Норми міжнародного податкового права, в яких відображаються узгоджені позиції декількох держав, що володіють податковим суверенітетом, набувають для цих держав обов'язкової сили. В іншому випадку втрагиться сенс міждержавної правотворчості, що здійснюється на основі добровільного волевиявлення і взаємної зацікавленості. До обов'язків держав за названим вище принципом належать: взаємна повага правосуб'єктності в сфері міжнародної нормотворчості, у визнанні пріоритету зобов'язань за міжнародним правом щодо національних норм, а також приведення національного законодавства у відповідність до взятих на себе міжнародних зобов'язань; принципи міжнародного податкового права.

14.7. Міжнародні фінансові організації та їх функції

Сучасна інституціональна структура характеризується розгалуженою системою міждержавних організацій та інститутів, до складу якої входять як глобальні, так і регіональні валютно-фінансові установи. Значну роль у концентрації фінансово-кредитних ресурсів і регулюванні сучасного світового господарства відіграють, зокрема, такі міжнародні фінансові організації, як Бреттон-Вудські інститути, Банк міжнародних розрахунків (БМР) та банки регіональної спеціалізації (Африканський банк розвитку, Азіатський банк розвитку, Міжамериканський банк розвитку та ін.).

Різні міжнародні фінансові організації (МВФ, МБРР, МФК, МАР), володіють різними за обсягом правами і, відповідно, мають різні обов'язки. Так, Бреттон-Вудські угоди наділили МВФ і МБРР спроможністю нести права і обов'язки згідно з нормами міжнародного права. Міжнародна правосу́б'єктність Банку і Фонда має функціональний характер, який виявляється у договірній правоспроможності і дієздатності. Обсяг прав і обов'язків МБРР є більшими за МАР або МФК. Але Асоціація і Корпорація мають такі права і обов'язки, якими не володіє МБРР.

Функціонування міжнародних організацій взагалі, і фінансових зокрема, породжує нові явища у сфері права. Як зазначив колишній директор-розпорядник МВФ М. Камдессю, у кінці ХХ ст. виникла потреба розв'язати таке завдання — віднайти прийнятний спосіб поєднання світової економіки, яка стає більш інтегрованою (глобальною), і національного економічного суверенітету¹. В науковій літературі ця проблема зазвичай позначається як співвідношення державного суверенітету і елементів наднаціональності, які належать до компетенції міждержавних організацій.

Фахівці вважають, що членство в міжнародній організації радше є формою реалізації суверенних прав держави, аніж їх втратою. Адже держава добровільно делегує свої права органу міжнародної організації, не втрачаючи при цьому своєї компетенції за делегованими питаннями. Міра делегування і становить сутність інституту наднаціональності. Необхідність створення міжнародних організацій, які б володіли елементами наднаціональності, спричинена взаємозалежністю держав і потребою у досягненні загальнообов'язкової поведінки в низці питань. На сьогодні цілком очевидно, що економічний прогрес не може бути забезпечений винятково в межах національних кордонів. Необхідність пошуку взаємоузгоджених рішень вимагає посилення ролі і розширення компетенції міжнародних організацій.

Найбільш чітко ознаки наднаціональності проявляються при здійсненні програм структурних перетворень, які розробляються МВФ спільно

---

¹ Моисеев А. А. Международные финансовые организации (правовые аспекты деятельности) / Независимый институт международного права. — 2 изд., доп. и перераб. — М.: Омега — Л, 2003. — С. 21.

із МБРР. Проте й ці програми відповідають принципам державного суверенітету й суверенної рівності держав, оскільки більшість рішень МБРР і МВФ мають рекомендаційний характер. Банк і Фонд дають рекомендації державі-члену щодо заходів із розвитку фінансової системи на підставі розгорнутої інформації про фінансово-економічний стан країни, яку надають держави-члени. Рекомендації звичайно містять заходи з регулювання економіки на макро- та мікрорівні. У випадку, якщо держава-член порушує статутні зобов'язання МБРР або МВФ, організацією можуть бути застосовані санкції, такі, наприклад, як заморожування кредитів державі. В кожному конкретному випадку санкції зазвичай застосовуються щодо держави-члена не за невиконання вимог та рекомендацій, а внаслідок невиконання статутних зобов'язань — загалом. Невиконання рекомендацій є підставою для серйозного аналізу фінансово-економічного стану держави і її поведінки щодо відповідності статутним зобов'язанням.

Держави-члени беруть на себе зобов'язання дотримуватись норм Банка та Фонду, які не мають повноважень примушувати держави, проте вони можуть здійснювати на них моральний тиск, щоб примусити виконувати правила та норми, на які вони добровільно погодились. У випадку, якщо країна стійко ігнорує свої зобов'язання, решта держав-членів через органи організації можуть відмовити порушницю у праві одержувати кредити. Як крайній захід може застосовуватись такий колективний засіб впливу на порушника статутних норм і загальноєвропейських принципів міжнародного права, як виключення з міжнародної організації або призупинення членства в ній.

Рішення, які мають обов'язкову силу, приймаються радами керуючих Банка та Фонду, які складаються з представників всіх країн-членів цих організацій. На підставі такого рішення директорати — виконавчі органи — приймають інструкції та постанови.

Діяльність міжнародних фінансових організацій підтверджує загальну тенденцію розширення контрольних функцій міжнародних економічних організацій. Аналіз практики міжнародних фінансових організацій універсального характеру вказує на те, що елементи наднаціональності у цих організаціях отримали новий розвиток і проявляються в адаптованій до сучасних умов міжнародних відносин формі.

Наднаціональний характер діяльності Банку і Фонду виявляється також і в їх діяльності стосовно врегулювання боргової проблеми країн-членів. Організації відіграють головну роль не тільки в розробці, але і в практичній реалізації принципів і механізмів, які узгоджуються на різних рівнях міжнародної стратегії врегулювання зовнішньої заборгованості держав.

Характеристика діяльності Міжнародного банку реконструкції і розвитку. Міжнародний банк реконструкції і розвитку був заснований у 1944 р. з метою забезпечення міжнародного потоку довгострокових інвестицій, для допомоги у відновленні економіки спустошених війною країн

Європи згідно із «планом Маршалла». Офіційна назва Банку — Міжнародний банк для реконструкції і розвитку — пояснює наміри його засновників. Перші кредити МБРР були надані в кінці 40-х рр. ХХ ст. для фінансування відновлення зруйнованих війною економік країн Західної Європи.

Після 1952 р., коли країни Західної Європи набули певної економічної самостійності, акценти в діяльності Банку поступово змістились в бік заходів, спеціально розрахованих на країни, що розвиваються. Такі зміни були викликані виходом на світову арену значної кількості політично незалежних молодих держав; із зміною положення колишніх колоній і залежних країн у світовій економіці і політиці; з боротьбою різних сил у світі навколо проблеми вибору країнами, що здобули незалежність, шляхів свого розвитку.

Усе це знайшло своє відображення у статутних цілях міжнародних фінансових організацій, сформульованих у Бреттон-Вудсі. Згідно із Статутом Банк має такі цілі:

- заохочення інвестицій на виробничі цілі держав;
- стимулювання приватних іноземних капіталовкладень і доповнення їх, за необхідності, власними кредитами;
- забезпечення гарантіями приватних іноземних інвестицій;
- сприяння збалансованому розвитку міжнародної торгівлі і підтримка рівноваги платіжних балансів;
- заохочення економічного розвитку в найбідніших країнах;
- допомога країнам-членам у реконструкції і розвитку їх територій;
- надання допомоги країнам, що розвиваються, шляхом довгострокового фінансування проектів і програм розвитку;
- сприяння конверсії військової економіки;
- надання найбільш бідним країнам спеціальної фінансової допомоги через Міжнародну асоціацію розвитку;
- підтримка приватних підприємств у країнах, що розвиваються, через свою філію — Міжнародну фінансову корпорацію.

Коли на початку 80-х рр. ХХ ст. борг країн «третього світу» перетворився на гостру проблему, яка постійно загрожувала міжнародній банківській системі, в основу діяльності МБРР і МВФ були покладені «програми структурних перетворень». Програми стали новим напрямком діяльності Банку спочатку у країнах, що розвиваються, а пізніше — і в колишніх соціалістичних країнах східної Європи. Основні напрямки діяльності Банку поєднують середньо- і довгострокове кредитування інвестиційних об'єктів у різних галузях економіки країн-членів. Банк бере активну участь і в підготовці проектів, їх технічному та фінансово-економічному обґрунтуванні.

Але Банк — це не тільки джерело зовнішніх фінансових ресурсів для країн, що розвиваються, але і важливий центр розробки, підтримки і реалі-

зації стратегії розвитку країн «третього світу». Світовий банк володіє унікальною можливістю сприяти більшій інформованості країн-членів щодо найсучаснішої практики в сфері економіки і ефективно розповсюджувати необхідні знання серед країн, яким він надає допомогу.

Компетенція МБРР розширилась, організація еволюціонувала від вузькоспеціальних кредитно-фінансових питань до макроекономічного прогнозування щодо країн-членів і світового ринку загалом. Банк поступово перетворився на головний світовий інститут розробки і апробації стратегій розвитку, на своєрідний інтелектуальний центр світового масштабу. Функції фінансового характеру перестали бути визначальними в його діяльності.

На початку ХХІ ст. кількість членів МБРР становила 180. Членство у МБРР є взаємопов'язаним із членством у МВФ. Жорстка прив'язка Статуту МБРР (розд. 1 ст. 2; розд. 3 ст. 6 Статуту) з членством у МВФ обумовлена тим, що країни — члени МБРР зобов'язані провадити валютну політику згідно із положеннями Статуту МВФ. Тому виключення з однієї фінансової установи тягне за собою втрату зв'язку і з іншою.

Членство в Банку як в міжнародній організації уможливорює виникнення певних правових відносин, оформлення яких виражається через домовленість, згідно з якою держави зобов'язуються виконувати положення Статуту, а Банк — виконувати функції, притаманні йому як міжнародній фінансовій організації.

Статутом МБРР встановлений жорсткий взаємозв'язок між фінансовим внеском держав-членів у капітал і можливістю членів впливати на рішення, які приймаються цією організацією. Тобто, країни, які внесли найбільші суми, мають найбільшу кількість голосів. Співвідношення сил витримується за допомогою, так званої, «системи зваженого голосування»¹ країн-членів залежно від долі участі в акціонерному капіталі МБРР. Максимальна більшість, необхідна для прийняття рішень у МБРР, становить 80%.

Запровадження «зваженого голосування» має певний політичний зміст. Адже держави-члени різняться рівнем розвитку, можливістю участі у світогосподарських зв'язках. Запровадження системи голосування за принципом «одна країна — один голос» спричинило б те, що всі країни, які беруть участь у діяльності організації, претендували б на участь в її управлінні. В основу системи прийняття рішень МБРР був покладений не принцип рівноправ'я, а визнання економічної нерівності держав, згідно з якою положення учасників визначається їх економічною потужністю. 3

---

¹ Сутність «зваженого голосування» полягає в такому: в основу розподілу голосів між членами організації покладається не тільки ознака правосуб'єктності — згідно з якою кожна держава — член МБРР одержує по 250 голосів, але і рівень «фінансової участі держави в діяльності організації», за що держава одержує додаткові голоси: по одному голосу за кожну наявну в неї акцію (вартість акції дорівнює 100000 дол. США).

іншого боку, кожна країна-член МБРР має рівну кількість, так званих, «базисних голосів». «Базисні голоси» у специфічній формі конкретизують принцип суверенної рівності держав. Адже деякі країни можуть мати настільки малі внески, що для них не було б сенсу брати участь у голосуванні за умови, що кількість їх голосів залежала б винятково від квот.

Для прийняття органами МБРР більшості рішень передбачена проста більшість голосів, в тому числі це стосується і прийому нових членів. До рішень, які потребують «спеціальної» більшості, належать:

I. Рішення з компетенції ради управляючих (% голосів):

- 100% (ст. 8 (b) Статуту МБРР) — для внесення до Статуту поправок щодо: права виходу країни з Банку; права визначати розмір збільшення свого внеску за умови чергового збільшення капіталу Банку;
- 80% — за умови додаткової участі в голосуванні 75% членів (ст. 8 (a) Статуту МБРР) для внесення до Статуту поправок, крім тих, що перераховані у попередньому пункті;
- 75% (розд. 2 (b) ст. 2 Статуту МБРР) — для збільшення капіталу МБРР; (розд. 3 ст. 6 Статуту МБРР) — для збереження у складі Банку країни, яка вибула з МВФ;
- 50% + 1 голос за додаткової умови участі в голосуванні більш як 50% членів (розд. 2 ст. 6 Статуту МБРР) — при виключенні з МБРР.
- II. Рішення, які належать до компетенції Ради виконавчих директорів:

- 80% (розд. 4 (b) ст. 5 Статуту МБРР) — для збільшення кількості виборних виконавчих директорів;
- 75% (розд. 8 (iv) ст. 4 Статуту МБРР) — для рішення щодо інвестування вільних коштів банку у цінні папери і для визначення валют для цілей погашення кредитів.

Статутом МБРР встановлене право п'яти країн¹, які мають найбільші квоти — передплату на акції Банку — призначати своїх індивідуальних представників до Ради директорів. Рада директорів МБРР складається з 12 членів. Решта країн обирають 7 членів виконавчого директорату шляхом утворення відповідних груп з 5–24 держав, на кожен з яких припадає 3–5% голосів. При голосуванні кожен виконавчий директор володіє голосами всіх країн, які його обрали, як єдиним блоком. Можливість ділити голоси залежно від побажань країни-учасниці групи не передбачена. Подібна система зменшує можливість для маневру окремим країнам у МБРР.

Ресурси МБРР формуються з акціонерного капіталу, залучених коштів та нерозподіленого прибутку від здійснених операцій. Країни-члени МБРР

---

¹ США, Японія, ФРН, Великобританія, Франція.

передплачують акції Банку згідно з виділеною для них квотою, яка приблизно дорівнює їхній квоті у МВФ, формуючи таким чином його статутний капітал. Відповідальність держав-членів обмежується розміром їхньої передплати.

Міжнародний грошовий ринок є основним джерелом капіталів МБРР, оскільки Банк також одержує кошти шляхом продажу облігацій і векселів безпосередньо урядам, їх представництвам і центральним банкам.

Банк надає кредити винятково кредитоспроможним урядам країн, що розвиваються, та країн із перехідною економікою. Кожен проект, що підтримується Банком, розробляється у тісному співробітництві з національними урядами і місцевими органами влади, що розширює межі правового регулювання.

Близько половини всіх проектів, які підтримуються Банком, одержують додаткове фінансування з інших офіційних джерел. Організаційно-донори розглядають партнерство з МБРР як своєрідну гарантію повернення своїх коштів і можливість одержання найбільш кваліфікованого обґрунтування здійснюваних капіталовкладень.

Штаб-квартира МБРР знаходиться у Вашингтоні.

Природа і функції Міжнародної фінансової корпорації. З метою прискорення процесу становлення ринкових відносин і стимулювання приватного підприємництва у країнах «третього світу» у 1956 р. була створена Міжнародна фінансова корпорація. В 1957 р. МФК отримала статус спеціалізованої установи ООН. Метою створення Корпорації було розширення можливостей МБРР у сфері стимулювання приватного підприємництва у країнах, що розвиваються.

Із 1961 р. МФК отримала право (розд. 6 (а) ст. 3 Статуту МБРР) безпосередньо вкладати свої ресурси в акції місцевих підприємств країн, що розвиваються. На відміну від МБРР, МФК згідно зі Статутом (розд. 4 ст. 3), може брати участь в акціонерному капіталі підприємств і надавати довгострокові позики, у т.ч. приватний сектор, без урядових гарантій. Зазвичай, МФК бере участь на всіх етапах створення і розширення інфраструктури національного фінансового ринку. Фінансові інститути багатьох країн, створені за допомогою МФК, заклали основу новостворюваному ринку капіталів.

Реалізуючи свої завдання, МФК мобілізує і доповнює приватний капітал, не замінюючи його повністю. Зобов'язання МФК, зазвичай, не перевищують 25% від вартості проекту. Джерелами фінансових ресурсів МФК є акціонерний капітал, запозичення на світовому ринку капіталів, запозичення у МБРР, власні доходи. МФК — це найбільш прибутковий інститут групи Світового банку. Членами МФК є 172 країни.

Найвищим органом Корпорації є Рада управляючих, яка складається з членів Ради управляючих МБРР. Виконавчий орган МФК — Рада директорів,

яка також складається з виконавчих директорів Банку. Президент МБРР за своєю посадою — голова Ради директорів МФК, які призначають його президентом корпорації.

Важливою стороною діяльності МФК у молодих державах Азії, Африки та Латинської Америки з моменту її заснування стала участь у створенні і розвитку, так званих, «компаній з фінансування розвитку», інакше кажучи — регіональних банків розвитку. Ця діяльність є тісно пов'язаною із діяльністю МБРР, проте саме Корпорації належить провідна роль у її здійсненні.

Функції Міжнародної асоціації розвитку. В листопаді 1960 року з метою задоволення нужд найбідніших країн була створена інша філія МБРР — Міжнародна асоціація розвитку. З 1961 р. МАР одержала статус спеціалізованої установи ООН. На початку XXI ст. членами МАР були 158 країн.

Щодо обґрунтування доцільності створення МАР ілюстративною є така цитата з виступу на конгресі США: «Більшість із малорозвинутих країн побоюються, що за умови укладання двосторонньої угоди між подібною країною і США остання буде прагнути панувати над нею. Тому країни, що розвиваються, часто вагаються, приймаючи рішення стосовно укладання двосторонніх зв'язків із США. У МАР же вони будуть членами із правом голосу, тому держави, що розвиваються, проявлять більше готовності підпорядковуватись програмам, які влаштовують США... Міжнародна організація може наполягати на більш жорстких умовах, аніж США самотужки»¹.

Створення МАР укріпило позиції МБРР, забезпечило можливість для більш гнучкої діяльності Банку.

Як філія МБРР МАР ставить перед собою однакові з Банком цілі. Її діяльність спрямована на:

- створення сприятливих умов для приватних капіталовкладень;
- заохочення експорту капіталу до країн, що розвиваються;
- здійснення контролю за пільговим багатостороннім кредитуванням;
- надання безвідсоткових позик найбіднішим країнам світу.

Сфери діяльності МБРР і МАР розподіляються згідно зі статистичними даними показників ВВП у розрахунку на душу населення. У випадку, коли названа сума є меншою за 1200 дол. США на рік (значення цього показника періодично переглядається), державі надається спеціальна фінансова допомога через МАР.

МАР має спільну із МБРР адміністрацію. Президент Банку одночасно є і президентом МАР. Формально Асоціація має свої керівні органи (Рада

---

¹Моисеев А. А. Международные финансовые организации (правовые аспекты деятельности) / Независимый институт международного права. — 2 изд., доп. и перераб. — М.: Омега — Л., 2003. — С. 53.

управляючих і Виконавчий директорат), але на практиці вона є філією, керівництво якою здійснює МБРР. Управляючі і виконавчі директори МБРР займають аналогічні посади і в МАР.

Асоціація користується лише формальною автономією від Банку, що проявляється у веденні операцій за окремим рахунком. Джерелом коштів для кредитів МАР є внески найбільш багатих промислово розвинутих країн-донорів (більш як 90 %), прибутки, одержані за позиками Світового банку, і погашені кредити МАР, які були надані раніше. Офіційне поповнення ресурсів МАР за рахунок країн-донорів відбувається кожні три роки.

Держава-член вважається членом МАР (як і МФК, до речі), починаючи з дати, коли уряд держави передасть на зберігання до МБРР документ, яким буде підтверджено, що він приймає статут згідно зі своїм національним законодавством (розд. 2 (b) ст. 11 Статуту МАР; розд. 2 (b) ст. 9 Статуту МФК). Правила, які регулюють вихід держав-членів із МАР та МФК є аналогічними правилам, закріпленим у Статуті МБРР.

Природа, структура і функції Міжнародного валютного фонду. Міжнародний валютний фонд — це міжнародна валютно-фінансова організація, яка має статус спеціалізованої установи ООН. Фонд був створений у 1944 р., а почав функціонувати в травні 1946 р.

Штаб-квартира Фонду знаходиться у Вашингтоні.

У Статуті МВФ відображена його організаційна побудова. У МВФ передбачена наявність Ради управляючих, штату міжнародних службовців¹ і Ради.

Вищим органом керівництва МВФ є Рада управляючих, до якої кожна держава призначає управляючого (зазвичай, міністра фінансів або голову центрального банку) і його заступника. Рада управляючих збирається на наради один раз на рік. За потреби в інший час Радою також можуть проводитись обговорення різних питань телефоном. До предметної компетенції² Ради управляючих МВФ належать такі питання (ст. III, XXVI, XXVIII Статуту МВФ):

- приймання держав у члени МВФ, призупинення і припинення членства будь-якої держави;
- зміна квот держав-членів у бюджеті МВФ;
- розподіл СДР;
- збільшення чи скорочення кількості виконавчих директорів;
- розгляд апеляцій держав-членів на рішення Виконавчої ради;
- затвердження Правил процедури МВФ;

---

¹ Штат міжнародних службовців МВФ нараховує близько 2300 осіб.

² Предметна компетенція органу міжнародної організації визначає коло питань, якими відає цей орган.

- обрання членів різноманітних допоміжних органів (наприклад, Міжнародного валютно-фінансового комітету і Комітету з розвитку);
- внесення поправок до Статуту МВФ;
- ліквідація МВФ як міжнародної організації.

Окремі повноваження Рада управляючих делегує Виконавчій раді. Виконавча рада збирається на наради, зазвичай, тричі на тиждень і веде всю поточну роботу Фонду. Виконавча рада складається із 24 виконавчих директорів, 5 з яких призначаються провідними державами (США, Японією, ФРН, Францією і Великобританією), а решта 19 обираються іншими країнами-членами.

Виконавча рада займається стратегічними, адміністративними і оперативними питаннями, у т.ч. наглядом за політикою обмінних курсів держав, наданням фінансової допомоги країнам-членам, підготовкою комплексних досліджень і консультацій з проблематики світової економіки. Виконавча рада обирає директора-розпорядника МВФ, який виступає як голова Ради. Під керівництвом Виконавчої ради директор-розпорядник веде щоденну роботу МВФ.

Компетенція виконавчих органів різних міжнародних організацій, зазвичай, відрізняється від компетенції вищих органів тим, що виконавчі органи забезпечують безперервність діяльності організації в період між сесіями її вищого органу.

До предметної компетенції Виконавчої ради МВФ належить різноманітне коло питань (ст. V, XII, XVIII, XX, XXVII Статуту МВФ):

- визначення загального режиму валютних курсів;
- зміна термінів повернення раніше наданих кредитів;
- зміна термінів повернення кредиту, що надається;
- визначення процентної ставки за активами у СДР;
- визначення ставок зборів або винагород;
- продаж золота і прийняття золота в рахунок платежів до МВФ;
- перерахування коштів на загальні резерви і розподіл коштів із загальних резервів;
- публікація доповідей щодо фінансово-економічного стану держав-членів;
- призначення офіційних держателів СДР;
- допомога країнам, що розвиваються у фінансуванні платіжного балансу;
- призначення директора-розпорядника МВФ;
- тимчасове призупинення діяльності МВФ як міжнародної організації.

Правильне визначення обсягу і змісту предметної компетенції кожного органу міжнародної організації забезпечує її внутрішню структурну єд-

ність і безперебійне функціонування внутрішньо організаційного механізму, що в підсумку впливає на міру практичної реалізації предметної компетенції і таким чином сприяє ефективності в справі досягнення цілей і завдань міжнародної організації.

Членами МВФ є 181 країна.

Інститут членства в міжнародній організації передбачає набуття членства, призупинення членства і припинення членства шляхом виходу або виключення.

Процедура набуття членства МВФ полягає в такому¹. Директору-розпоряднику МВФ подається письмова заява, підписана уповноваженою офіційною особою країни, яка бажає вступити до МВФ. У заяві має міститись інформація, яка вимагається Секретарем МВФ. Директор-розпорядник МВФ передає заяву до Виконавчої ради МВФ, яка створює комісію з 5–6 виконавчих директорів для підготовки протягом не більш 6 місяців меморандуму про економіку країни — потенційного члена. Особлива увага звертається на структуру експорту та імпорту, режим національної валюти, правовий режим валютного регулювання. Виконавча рада встановлює квоту для країни і передає свої обґрунтування Раді управляючих для прийняття остаточного рішення шляхом голосування.

Рішення щодо членства у Фонді приймається простою більшістю голосів країн-членів Фонду. Водночас, у Статуті МВФ обумовлено, що умови прийому, у т.ч. умови передплати, ґрунтуються на принципах, відповідних тим, які раніше застосовувались щодо інших країн, які вже є членами Фонду². Директор юридичного департаменту МВФ і один із провідних його теоретиків Дж. Голд писав: «Фонд застосовує свої критерії членства радше із гнучкістю, аніж з точністю. Фонд завжди наслідують неписаному принципу — із готовністю погоджуватись на якомога більш широке членство»³.

Після схвалення Радою управляючих резолюції про прийом у члени держава, стосовно якої винесена резолюція, має протягом 6 місяців прийняти Статут МВФ 1978 р. (тобто, ратифікувати або приєднатись до нього).

Згідно зі Статутом, набути членство у МВФ можливо у два способи: стати «початковими членами» або, так званими, членами, що приєднались. У першому випадку йдеться про держави, які брали участь у розробці Бреттон-Вудської угоди 1944 року про створення МВФ і які його ратифікували до 31 грудня 1945 р. (п.1 ст. II Статуту МВФ. Таких держав було 39. В іншому випадку, згідно з п. 2 ст. II Статуту, до категорії держав, що приєднались, відносяться держави, які стали членами МВФ після започат-

---

¹ Бабин А. П. Порядок и условия приёма в члены Международного валютного фонда // Московский журнал международного права. — 1996. — № 2. — с.199–206.

² Second Amendment of Articles of Agreement of International Monetary Fund. Art. 2, Sec. 2.

³ Gold J. Membership and Nonmembership in the International Monetary Fund. Wash., 1974. — P. 474.

кування його діяльності шляхом приєднання до його Статуту — засновницького документа, який за своєю юридичною природою є багатостороннім міжнародним договором. Як зазначає Н. Ю. Єрпильова, введення до статутів міжнародних організацій спеціальних положень про «початкових членів» пов'язане з об'єктивними обставинами. Держави, виконуючи встановлені вимоги, одразу стають повноправними членами, що істотно прискорює започаткування діяльності міжнародної організації. Крім того, учасники засновницької конференції внаслідок дії положення про початкове членство опиняються в привілейованому стані, порівнянно з іншими державами, для яких передбачається спеціальна процедура прийому, оскільки швидше стають повноправними членами і можуть одразу визначити напрямок діяльності організації.

Існує й інший аспект приєднання. Держави, які не мали з різних причин права членства, можуть одержати право стати учасником договору. Така ситуація мала місце з Німеччиною і Японією, які на момент Бреттон-Вудської конференції 1944 р. не мали права вступати до МВФ. Але загальном вступ у члени міжнародної організації є двостороннім актом, тому термін «члени, що приєдналися» є певною мірою умовний.

Практика свідчить, що існує низка вимог для прийому в члени МВФ різних держав:

- країна, яка бажає вступити до МВФ, повинна володіти ознакою суверенітету;
- держава має володіти формальним контролем за своєю зовнішньою політикою;
- держава повинна добровільно взяти на себе всі зобов'язання згідно зі Статутом МВФ.

Слід зазначити, що Статут МВФ не передбачає асоційованого, часткового або колективного членства.

Призупинення членства в міжнародній організації може застосовуватись і як санкція, і як волевиявлення держави-члена. Призупинення означає відсторонення держави від участі в діяльності міжнародної організації та її органів.

Призупинення членства як санкція має на певні підстави. У статутах спеціалізованих закладів ООН, містяться такі підстави для призупинення членства: порушення фінансових зобов'язань; порушення інших статутних зобов'язань; призупинення прав в іншій міжнародній організації системи ООН. Статут МВФ передбачає як підставу для призупинення членства порушення будь-яких зобов'язань (п. 2 ст. XXVI).

Згідно зі встановленим порядком призупинення членства у МВФ, державі-порушниці надається право бути заслуханою до прийняття рішення про призупинення її членства. З усіх спеціалізованих закладів ООН тільки статuti МВФ і МБРРРР закріплюють подібний порядок. Міра втрати

прав за умови призупинення членства у МВФ полягає у втраті права користуватись грошовими ресурсами МВФ.

У статутах міжнародних організацій існує два способи припинення членства — вихід і виключення. Проте теоретично може мати місце і третій спосіб — ліквідація держави або розпуск міжнародної організації. Згідно з п. 1 ст. XXVI Статуту МВФ, будь-яка держава — член МВФ може вийти з МВФ у будь-який час шляхом подання письмової заяви. Міжнародна практика розрізняє декілька умов виходу з членів міжнародної організації:

- наявність письмової заяви держави про вихід;
- встановлення певного періоду на початку діяльності організації, в який вихід із членства є неможливим;
- встановлення певного періоду, по завершенні якого заява про вихід набуває сили;
- виконання перед процедурою виходу всіх фінансових зобов'язань перед міжнародною організацією.

У МВФ існує тільки одна умова виходу з членства цієї організації — наявність письмової заяви, яка набуває сили з моменту її подання до організації.

Виключення з членства означає повне позбавлення держави-порушниці можливості користуватися привілеями і перевагами участі в міжнародній організації. На відміну від припинення, держава за умови виключення повністю втрачає статус члена. Виключення може розглядатись і як санкція, і як захисний захід міжнародної організації. Згідно з п. 2 ст. XXVI Статуту МВФ, держава — член МВФ може бути виключена з МВФ, якщо вона неодноразово і протягом тривалого періоду не виконує будь-які зобов'язання, які покладаються на неї Статутом. Виключення з членів МВФ є компетенцією Ради управляючих.

Кожна держава — член МВФ має виражену у СДР квоту, яка дорівнює її внеску до акціонерного капіталу Фонду. Квота, які і у випадку МБРР, відображає відносний потенціал економіки держави-члена і не має принципового значення у справі визначення фінансових і організаційних взаємовідносин держав із Фондом. Згідно із квотами, також розподіляються голоси між країнами в органах МВФ. Кожна країна має 250 базових голосів плюс один голос за кожні 100 000 СДР додатково придбаних акцій своєї квоти. Найбільшими квотами у МВФ володіють США, Японія, ФРН, Франція і Великобританія.

Основними напрямками діяльності МВФ є надання коштів для коригування валютних курсів, стабілізації платіжних балансів країн-членів, врегулювання зовнішньої заборгованості, фінансування тимчасових дефіцитів платіжних балансів. Посилюється роль МВФ також і в розробці концепції подолання малорозвинутості та координації макроекономічної політики провідних країн світу.

У сфері регулювання платіжних балансів і зовнішньої заборгованості Фонд надає кредити країнам-членам за умови проведення ними певних змін у економічній політиці. Перед одержанням обумовлених кредитів країна-позичальник узгоджує з Фондом програму фінансово-економічної стабілізації. Залежно від виконання цієї програми країні надаються валютні кошти, передбачені окремою кредитною угодою з МВФ. В умовах боргової кризи наявність програм і відповідної угоди з Фондом розглядається як своєрідне свідчення міжнародної платоспроможності країни і необхідна умова полегшення її боргового навантаження з боку інших офіційних і приватних кредиторів.

Статутом МВФ передбачені два види кредитної діяльності Фонду:

- угода (transaction) — надання валютних коштів із ресурсів Фонду;
- операція (operation) — надання посередницьких фінансових і технічних послуг за рахунок позичених коштів.

МВФ здійснює кредитні операції тільки з офіційними органами держав — центральними банками, казначействами, стабілізаційними фондами. Зазвичай правило, кредити надаються на покриття дефіциту платіжного балансу або на підтримку структурної перебудови економіки країн-членів. Підставою для звернення країни до МВФ з проханням щодо надання кредиту може бути серйозне порушення рівноваги платіжного балансу, спричинене структурними дисбалансами у сфері виробництва, торгівлі або механізму ціноутворення.

Держава, яка має потребу в іноземній валюті, здійснює запозичення або в іноземних валютах, або в СДР в обмін на еквівалентну кількість своєї національної валюти, яка зараховується на рахунок МВФ до центрального банку цієї держави. При розробці механізму МВФ передбачалось, що країни-члени будуть мати рівномірний попит на валюти, тому їх національні валюти, які надходять до Фонду, будуть переходити від однієї країни до іншої. Але на практиці до Фонду звертаються із клопотанням щодо надання кредиту, передусім, країни, національні валюти яких є неконвертованими. Внаслідок чого МВФ, зазвичай, надає валютні кредити державам-членам, так би мовити, «під заставу» відповідних сум неконвертованих національних валют. За відсутності попиту на таку валюту, вона пізніше має бути викупленою країною-емітентом.

Доступ країн-членів до кредитних ресурсів МВФ обмежується певними умовами. Згідно з початковою редакцією Статуту, умови були такі: поперше, вартість валюти, яка одержується країною-членом за 12 місяців, які передували її новому зверненню до Фонду, у т.ч. запрошену суму, не має перевищувати 25% від розміру квоти країни; по-друге, загальна сума валюти цієї країни в активах МВФ не може перевищувати 200% від розміру її квоти (у т.ч. 75% квоти, внесеної до Фонду згідно з передплатою). В переглянутому в 1976 р. Статуті перше обмеження було скасоване. Це дозво-

лило країнам-членам використовувати можливості щодо одержання валюти в МВФ протягом коротшого терміну, аніж п'ять років, як вимагалось раніше. У виняткових випадках дія другої умови також може бути призупинена.

МВФ бере із держав-позичальників разовий комісійний збір в розмірі 0,5% від запозиченої суми і певну відсоткову ставку за надані кредити, яка ґрунтується на ринкових ставках.

По завершенні встановленого угодою періоду країна-член зобов'язана викупити національну валюту у Фонду, повернувши йому кошти у СДР або іноземних валютах. Крім цього держава-позичальник зобов'язана достроково здійснювати викуп національної валюти, яка є зайвою для Фонду, поступово з покращенням її платіжного балансу і збільшенням валютних резервів. Національна валюта держави-боржника, яка перебуває в МВФ, може бути придбана іншою країною-членом Фонду, і це також вважається способом погашення її боргу.

Перевищення розміром квоти країни-члена у МВФ суми запасу національної валюти певної держави, яка перебуває в розпорядженні Фонду, називають резервною часткою. Вона визначається як частина іноземної валюти певної країни в розмірі до 25% квоти (до Ямайської угоди 1976 р. — золота доля), яка придбається країною-членом. Кошти в іноземній валюті, які можуть бути придбані країною-членом в обсязі, що перевищує резервну частку, діляться на чотири кредитні частки — транші — по 25% квоти. Використання першої кредитної частки може бути здійснено як у формі прямого придбання іноземної валюти, за якого країна одержить всю суму, яку вона запрошувала, негайно після схвалення Фондом її запиту, так і шляхом укладання з МВФ угоди щодо резервного кредиту. Гранична сума кредиту, яку країна може придбати у МВФ в результаті повного використання резервної і кредитної частки, становить 125% від розміру її квоти.

Угоди щодо резервного кредиту, або угоди «стенд-бай» у сучасних умовах забезпечують країні-члену гарантію того, що вона зможе одержати іноземну валюту від МВФ в обмін на національну в будь-який час за умови дотримання нею домовленостей. Подібна практика надання кредитів є аналогічною відкриттю кредитної лінії. Головним призначенням кредитів «стенд-бай» є кредитування макроекономічних стабілізаційних програм країн-членів МВФ. Валюта, яка надається Фондом у вигляді резервного кредиту, видається узгодженими траншами через певні проміжки часу протягом терміну дії угоди.

Зобов'язання держави-позичальника, які передбачають проведення нею запланованих фінансово-економічних заходів, фіксуються у відповідному «листі про наміри», який направляється до МВФ. Якщо Фонд вважає, що використання державою кредиту суперечить цілям МВФ або

держава не виконує його настанов, Фонд може обмежити або повністю припинити кредитування країни.

Статут МВФ зобов'язує членів надавати інформацію відповідно до вимог Фонду. Подібна вимога відсутня в Статуті МБРР. Проте тісне співробітництво МВФ і МБРР забезпечує Банк потрібною інформацією. Зазвичай, інтерес для МВФ і МБРР становлять: золотовалютні резерви, виробництво, експорт і імпорт золота, обсяг і напрямки торгівлі, платіжний баланс, розмір інвестицій за кордон та іноземних інвестицій всередині країни, національний дохід тощо.

Статутний капітал МВФ формується за рахунок внесків країн-членів і становить близько 195 млрд дол. США¹. Державі-члену, зазвичай потрібно виплатити близько 25% його квоти у СДР або у валюті інших членів, визначеної МВФ, з їхньої згоди, а решту — 75% — у своїй національній валюті.

У межах програми розширеного фінансування членам МВФ може надаватися середньостроковий кредит (зазвичай на три роки) для усунення внутрішньо-зовнішніх економічних неузгодженостей.

Одночасно МВФ використовує і спеціальні механізми:

1. Фонд системної трансформації (Systemic Transformation Facility) надає фінансову допомогу країнам, які зазнають труднощів у торговельній і платіжній системах у зв'язку з переходом до ринкової економіки.

2. Фонд компенсаційного фінансування і фінансування у випадку непередбачених обставин (Compensatory and Contingency Financing Facility) допомагає державам-учасникам у разі понесення ними збитків (значне зростання цін на імпортоване зерно), якщо ці збитки мають тимчасовий характер й обумовлені причинами, що знаходяться поза сферою впливу цих країн, а також за необхідності підтримки темпів реформ, проведених відповідно до схвалених МВФ угод.

3. Система фінансування буферних запасів (Buffer Stock Financing Facility) може надавати фінансову допомогу для відновлення запасів сировини.

4. Термінова допомога (Emergency Assistance) надається шляхом закупівлі товарів для країн, платіжний баланс яких зазнає значних труднощів внаслідок стихійних лих.

5. Фонд структурної адаптації (Structural Adjustment Facility) і Розширений фонд структурної адаптації (Enhanced Structural Adjustment Facility) надає допомогу для проведення структурних реформ у країнах, що розвиваються і мають низькі доходи, а також для реалізації середньострокових макроекономічних програм.

---

¹ Моисеев А. А. Международные финансовые организации (правовые аспекты деятельности) / Независимый институт международного права. — 2 изд., доп. и перераб. — М.: Омега — Л., 2003. — С.62.

Банк міжнародних розрахунків (Bank for International Settlements — BIS) — міжнародна валютно-кредитна організація, яку називають «центробанком центробанків», членами якої є центральні банки різних країн. Банк міжнародних розрахунків (БМР) координує валютно-фінансову політику країн-учасниць.

У статуті БМР зазначено, що з юридичної точки зору, ця міжнародна організація є корпорацією, яка створена в 1930 р. на основі Гаазької угоди в Базелі. БМР функціонує на комерційній основі як акціонерне товариство. Його акціонерами є майже всі європейські центральні банки, а також центральні банки США, Канади, Японії, Австралії та Південної Африки, які беруть участь або тісно пов'язані з різноманітною діяльністю БМР.

Банк діяв спочатку для здійснення врегулювання різних фінансових претензій між країнами-кредиторами, пов'язаних із виплатою репарацій після першої світової війни. Нині основною діяльністю БМР є операції щодо розміщення валютних резервів, здійснення кредитних угод як агента довіреної особи, проведення великих наукових досліджень, керування резервами центральних банків, традиційні форми інвестування, розміщення на світових фінансових ринках засобів, не затребуваних для кредитування інших центральних банків.

Основними формами інвестицій є депозити в комерційних банках і купівля короткострокових банківських паперів, що конвертуються, у т.ч. казначейські векселі США. БМР також кредитує одні центральні банки за рахунок засобів, отриманих як депозити з інших центральних банків. Однак БМР не має права надавати позички урядам і відкривати їм визначені види рахунків. Також не дозволяється проводити операції з нерухомістю. За статутом, при проведенні банківських операцій БМР повинен гарантувати, що його дії не суперечать грошовій політиці центрального банку — клієнта.

Також до системи міждержавних організацій та інститутів входять регіональні валютно-фінансові установи, зокрема, такі як *регіональні банки розвитку* (Африканський банк розвитку, Азіатський банк розвитку, Міжамериканський банк розвитку та ін.).

Регіональні банки розвитку — банківські установи регіональної спеціалізації щодо надання кредитів на фінансування інвестиційної діяльності приватних фірм і міжнародних проєктів. Їхня діяльність здійснюється на обмеженій території, але впливає на систему міжнародних фінансових відносин і процеси міжнародної економіки.

Питання для самоперевірки

1. Що таке міжнародні фінанси та які їхні основні функції?
2. Опишіть систему руху валютно-фінансових потоків між суб'єктами міжнародних фінансів.
3. Які існують міжнародні розрахунки і способи платежу?
4. Назвіть та охарактеризуйте операції валютного ринку.
5. Розкрийте поняття валютної системи та основних її типів.
6. Охарактеризуйте Бреттон-Вудські валютні інститути.
7. Наведіть приклади міжнародних та регіональних фінансових організацій.
8. Назвіть цілі, які переслідує у своїй діяльності МБРР згідно з його статутом.
9. Назвіть рішення, які потребують «спеціальної» більшості голосів при голосуванні у МБРР.
10. Яким чином формуються ресурси МБРР?
11. Інститут членства у МВФ.
12. Охарактеризуйте причини, які зумовлюють виникнення проблеми подвійного оподаткування у сфері зовнішньоекономічних відносин.
13. У яких випадках виникає подвійне оподаткування?
14. Дайте визначення міжнародному подвійному оподаткуванню.
15. Яким чином у сучасних умовах розв'язується проблема міжнародного подвійного оподаткування?
16. Назвіть методи, за допомогою яких міжнародні податкові угоди усувають проблему подвійного оподаткування.
17. Перерахуйте негативні наслідки міжнародного подвійного оподаткування.

Тести

1. Міжнародні валютно-фінансові потоки — це:
  - а) потоки між урядами різних країн із приводу сплати (отримання) контрибуцій та репарацій, надання й погашення кредитів тощо;
  - б) потоки між фізичними особами щодо здійснення різноманітних міжнародних банківських, поштових і готівкових грошових переказів;
  - в) потоки іноземних валют або будь-яких інших фінансових активів, що зумовлені економічною діяльністю суб'єктів світового господарства;
  - г) потоки інвестицій у формі позик і міжнародної допомоги;
  - д) немає правильної відповіді.
2. Авансові платежі — це такі міжнародні розрахунки, коли:
  - а) оплатні операції здійснюються після переходу товару у власність імпортера, тобто експортер є кредитором;

- б) імпортер оплачує товар наперед, тобто грошові кошти випереджають рух товарів, за які здійснюється платіж;
  - в) передбачене відстрочення платежу за придбаний товар, яким може скористатися імпортер, але з позбавленням знижки, яка надається за умов готівкового платежу;
  - г) немає правильної відповіді.
3. Потоки, що утворюються при торгівлі експортерами й імпортерами товарами, послугами, факторами виробництва та при здійсненні інших поточних операцій, називають:
- а) зовнішньоторговельними;
  - б) капітальними;
  - в) спекулятивними;
  - г) балансуючими;
  - д) усі відповіді вірні.
4. До функцій міжнародних фінансів належать:
- а) розподільча;
  - б) адміністративна;
  - в) соціальна;
  - г) контрольна;
  - д) усі відповіді вірні.
5. Валютний ринок — це:
- а) сегмент світового фінансового ринку, на якому об'єктом купівлі-продажу є валюта, термін реалізації майнових прав на яку становить до одного року;
  - б) сегмент світового фінансового ринку, який забезпечує операції з купівлі-продажу золота;
  - в) ринок індивідуалізованих боргових зобов'язань;
  - г) немає правильної відповіді.
6. Ринок капіталів охоплює:
- а) валютний ринок та короткострокові боргові зобов'язання;
  - б) ринок зобов'язань тривалістю більше одного року та довгострокових цінних паперів;
  - в) сукупність суспільних відносин з приводу емісії та обертання цінних паперів;
  - г) усі відповіді вірні.
7. Валютний курс — це:

- а) ціна, за якою може бути продана або куплена валюта однієї країни, виражена у валюті іншої країни;
  - б) гарантована спроможність грошової одиниці вільно обмінюватися на валюти інших країн;
  - в) можливість валюти вільно перемішуватися через кордон;
  - г) усі відповіді вірні
8. Хеджери валютного ринку здійснюють:
- а) операції з валютою для забезпечення своєї комерційної діяльності;
  - б) захисні операції від несприятливої кон'юнктури валютного ринку;
  - в) операції з продажу валютних цінностей з метою отримання фінансового капіталу;
  - г) усі відповіді вірні.
9. Спекулянти валютного ринку отримують дохід від:
- а) вкладення свого чи позиченого капіталу у валютні цінності;
  - б) від надання посередницьких послуг;
  - в) від різниці в курсах, купуючи-продаючи валюту;
  - г) усі відповіді вірні.
10. Урядовий кредит — це:
- а) кредит, коли однією зі сторін кредитних відносин є банк;
  - б) кредит, який виникає при інвестуванні однією країною іншу, або при розміщенні урядових цінних паперів на міжнародному ринку капіталів;
  - в) кредит, коли розрахунки між імпортером й експортером здійснюються в борг;
  - г) усі відповіді вірні.
11. Яка з наведених характеристик відповідає форвардній валютній угоді типу «своп»?:
- а) комбінація двох протилежних конверсійних операцій із різними датами валютування;
  - б) купівля валюти на умовах «спопа» з одночасним форвардним продажем цієї самої валюти;
  - в) одинична конверсійна операція;
  - г) немає правильної відповіді.
12. Валютні інтервенції це:
- а) політика, що передбачає купівлю-продаж державними органами іноземної валюти з метою впливу на курс національної валюти;

- б) політика заниження валютних курсів з метою розширення конкурентоспроможності експорту товарів;
  - в) політика, направлена на усунення або обмеження валютного ризику в міжнародних економічних відносинах;
  - г) усі відповіді вірні.
13. Міжнародне подвійне оподаткування виникає внаслідок:
- а) одночасного оподаткування міжнародних кредитових переказів двома країнами;
  - б) оподаткування різних частин прибутку підприємства після їх розподілу декількома країнами;
  - в) одночасного застосування принципів резидентства та територіальності декількома країнами щодо одного й того самого доходу платника податків.
14. Визначальною ознакою міжнародного оподаткування є:
- а) наявність у податкових відносинах «іноземного елемента»;
  - б) наявність у платника податку податкових зобов'язань щодо декількох держав одночасно;
  - в) оподаткування зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання.
15. Безпосередньою метою укладання міжнародних двосторонніх та багатосторонніх актів, які прямо стосуються податкової сфери і спеціально укладаються з метою регулювання податкових відносин, є:
- а) уникнення дискримінації платників податків, які ведуть господарську діяльність на території зарубіжних країн;
  - б) встановлення особливого режиму оподаткування товарів і транспортних засобів, які переміщуються територією країни;
  - в) встановлення податкового рівноправ'я.
16. Основним класифікаційним критерієм вирізнення серед угод з питань оподаткування обмежених податкових угод є:
- а) період часу, на який ця угода розрахована;
  - б) сфера розповсюдження положень, які в ній містяться;
  - в) охоплення всіх питань, що належать до взаємовідносин держав у сфері прямих і непрямих податків.
17. Якщо стосовно оподаткування доходів від зовнішньоекономічної діяльності існують відповідні положення міжнародної податкової угоди, що передбачають вищі чи нижчі податкові ставки, від національних, то перевага надається ставкам міжнародної податкової угоди:

- а) так;
  - б) не завжди.
18. Податкова конвенція, як і будь-який міжнародний договір, є обов'язковою для виконання тільки тими державами, що її підписали:
- а) так;
  - б) ні.
19. У МБРР запроваджена система голосування за принципом «одна країна — один голос»:
- а) так;
  - б) ні.
20. Яке з наведених нижче джерел не використовується для формування ресурсів МБРР?
- а) пайовий капітал;
  - б) залучені кошти;
  - в) нерозподілений прибуток від здійснених операцій.
21. МФК, згідно із Статутом, може брати участь в акціонерному капіталі підприємств і надавати довгострокові позики, у т.ч. приватний сектор, без урядових гарантій:
- а) так;
  - б) ні.
22. Найвищим органом МФК є:
- а) Президент;
  - б) Рада директорів;
  - в) Рада управляючих.
23. Рішення щодо членства у МВФ приймається:
- а) простою більшістю голосів країн-членів;
  - б) «кваліфікованою» більшістю (за умови згоди не менш як 75% країн-членів);
  - в) за умови одностайного позитивного рішення всіх країн-членів щодо приймання.
24. Інститут членства в міжнародній організації передбачає:
- а) асоційоване членство, повне членство та колективне членство;
  - б) набуття членства, призупинення членства і припинення членства;
  - в) пряме та опосередковане членство.

Узагальнення підходів до трактування категорії «міжнародні фінанси»

Автор	Визначення
О. Д. Василик	Міжнародні фінанси — це фонди фінансових ресурсів, створення і використання яких здійснюється на світовому або міжнародному рівнях для задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення ¹
С. Я. Боринець	... визначаючи міжнародні фінанси як економічну категорію, можна стверджувати, що це фонди фінансових ресурсів, які утворилися на основі розвитку міжнародних економічних (ринкових) відносин і використовуються для забезпечення безперервності і рентабельності суспільного відтворення на світовому рівні та задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення. З інституціонального погляду — це сукупність банків, валютних та фондових бірж, міжнародних фінансових інститутів, регіональних фінансово-кредитних установ, міжнародних та регіональних економічних організацій і об'єднань, через які здійснюється рух світових фінансових потоків ²
С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Усенко, С. І. Юрій	Фінанси міжнародні — система міжнародних фінансових відносин між національними суб'єктами економічної діяльності, державами та міжнародними організаціями і фінансово-кредитними інститутами, що виникають у сфері обміну та розподілу з приводу формування і використання на різних рівнях світового господарства централізованих грошових фондів ³
П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін.	Міжнародні фінанси — це економічна категорія, що відображає обмінно-перерозподільні відносини національних і наднаціональних суб'єктів світової економіки з приводу руху вартості між країнами та в процесі формування й використання централізованих грошових фондів ⁴
Дж. М. Херріс	... міжнародні фінанси — це економічна сукупність часу і невизначеності щодо рішень, які стосуються кількох різних країн з урахуванням того, що кожна суверенна держава має свою власну валюту, свої закони бізнесу і свої політичні системи ⁵
Ю. В. Ковбасюк	Міжнародні фінанси — це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з рухом вартості між окремими країнами, їх суб'єктами та у процесі формування і використання на світовому та регіональному рівнях централізованих грошових фондів ⁶

¹ Василик О. Д. Теорія фінансів: Підручник. — К.: НІОС, 2000. — С. 367.

² Боринець С. Я. Міжнародні фінанси: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2006. — С. 15.

³ Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Усенко О. А., Юрій С. І. / За ред. С. В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 504.

⁴ Теорія фінансів: Навч. посіб. / Леоненко П. М., Юхименко П. І., Ільєнко А. А. та ін. / За заг. ред. О. Д. Василика. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 250–251.

⁵ Боринець С. Я. Міжнародні фінанси: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2006. — С. 12.

⁶ Ковбасюк Ю. В. Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: Навч. посіб. — К.: КИЙ, 2007. — С. 224.

Література

1. *Боринець С. Я.* Міжнародні валютно-фінансові відносини: Підручник. — 5-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 582 с.
2. *Василик О. Д.* Теорія фінансів: Підруч. для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти. / О. Д. Василик — 4-те вид., доп. — К.: НІОС, 2003. — 411 с.
3. *Єлєцьких С. Я.* Міжнародні фінанси: термінологічний словник / С. Я. Єлєцьких, С. Є. Борисова, Ю. О. Гетьманенко, О. В. Свідрак; Донбаська держ. машинобудівна академія. — К.: ДДМА, 2007. — 64 с.
4. *Козак Ю. Г.* Міжнародні фінанси: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Ю. Г. Козак, Н. С. Логвінова, В. В. Ковалевський, М. А. Левицький, О. В. Воронова — Вид. 3-тє, перероб. та доп. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 639 с.
5. *Лазебник Л. Л.* Міжнародне фінансове право: Навч. посіб. / Л. Л. Лазебник — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 312 с.
6. *Мозговий О. М.* Міжнародні фінанси: Навч. посіб. / О. М. Мозговий, Т. Є. Оболенська, Т. В. Мусієць, Ю. М. Руденко, О. О. Павлюк / Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана. — К.: КНЕУ, 2005. — 502 с.
7. *Опарін В. М.* Фінанси (Загальна теорія): Навч. посіб. / Київський національний економічний ун-т. — 2. вид., доп. і перероб. — К.: КНЕУ, 2001. — 238 с.
8. *Стукало Н. В.* Вимірювання фінансової глобалізації / Н. В. Стукало // Фінанси України. — 2006. — № 7. — С. 146–154
9. *Стукало Н. В.* Глобалізація та розвиток фінансової системи України: Монографія / Дніпропетровський національний ун-т. — Д.: ДНУ, 2006. — 248 с.
10. *Рожок Л.* Трансформація структури міжнародного фінансового ринку під впливом процесів глобалізації світової економіки // Вісник Національного банку України. — 2004. — № 6. — С. 37–38.
11. *Уманців Ю.* Фінансова глобалізація: основні детермінанти та особливості прояву / Ю. Уманців, В. Ємець // Банківська справа. — 2007. — № 5. — С. 47–65.
12. *Фінанси: курс для фінансистів: Навч. посіб. / За ред. В. І. Оспіщева. — К.: Знання, 2008. — 567 с.*
13. *Фінанси: підручник / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.*
14. *Юрій С. І.* Міжнародні фінанси у XXI столітті / С. І. Юрій // Вісник економічної науки України. — 2007. — № 1. — С. 183–193.

ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. *Алексеевко М. М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля / М. М. Алексеевко. — Харьков: В Университетской Типографии, 1870. — 173 с.
2. *Алексеевко М. М.* Государственный кредит: Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции / М. М. Алексеевко. — Харьков: Унив. типография, 1872. — 466 с.
3. *Алексеевко М. М.* Действующее законодательство о прямых налогах / М. М. Алексеевко. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — 260 с.
4. *Алексеевко М.* Общая теория переложения налогов / М. М. Алексеевко. — Х.: Университетская типографии, 1870. — 17 с.
5. *Алексеевко М. М.* Подоходный налог и условия его применения / М. М. Алексеевко. — Х., 1885. — 35 с.
6. *Богачевский М. Б.* Бюджет капиталистического государства / М. Б. Богачевский. — М: Госфиниздат, 1960. — 196 с.
7. *Богачевский М. Б.* Государственный кредит в капиталистических странах. / М. Б. Богачевский. — М.: Финансы, 1966. — 192 с.
8. *Богачевский М. Б.* Налоги капиталистических государств / М. Б. Богачевский. — М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. — 319 с.
9. *Богачевский М. Б.* Финансы и кредит СССР / М. Б. Богачевский. — М: Экономика, 1964. — 336 с.
10. *Богачевский М. Б.* Финансы США и Англии в период общего кризиса капитализма / М. Б. Богачевский. — М: Госфиниздат, 1954. — 334 с.
11. *Витте С. Ю.* Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, чит. его имп. высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 гг. / С. Ю. Витте. — СПб., 1912. — XV + 568 с.
12. *Воблий К. Г.* Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы / К. Г. Воблий. — К., 1918. — 252 с.
13. *Волобуєв М. С.* До проблеми української економіки / М. С. Волобуєв // Більшовик України. — 1928. — № 2.
14. *Волобуєв М. С.* До проблеми української економіки / М. С. Волобуєв // Більшовик України. — 1928. — № 3.
15. *Вопросы финансовой реформы в России.* Т. 1. Выпуск 1 / Под ред. Железнов В. Я. — М.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1915. — 140 с.
16. *Гензель П. П.* Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе / П. П. Гензель. — Вып. I. — Я.: Типография Губернского правления, 1908. — 111 с.
17. *Гензель П.* Новый вид местных налогов. Специальное обложение в Англии, Америке, Германии и других странах / П. П. Гензель. — СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1902. — 193 с.
18. *Гензель П. П.* Налогообложение в России времен нэпа: Избр. Статьи / П. П. Гензель. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2006. — 384 с.

19. *Гензель П. П.* Очерки по истории финансов. Вып. I. Древний мир / П. П. Гензель. — М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1913. — 52 с.
20. *Иловайский С. И.* Косвенное обложение в теории и практике / С. И. Иловайский. — О.: Типография. Шт. войск Одес. воен. окр., 1892. — 202 с.
21. *Иловайский С. И.* Учебник финансового права / С. И. Иловайский. — О.: Типография Соколовского, 1904. — 383 с.
22. *Кованько П. Л.* Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге, как министра финансов (1881–1887 гг.) / П. Л. Кованько. — К.: Типография Имп. Ун-та св. Владимира, АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. — 459 с.
23. *Кованько П. Л.* Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг. / П. Л. Кованько. — К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1911. — 68 с.
24. *Кованько П. Л.* Местный бюджет Киевской губернии / П. Л. Кованько. — К., 1925. — 102 с.
25. *Кованько П. Л.* Местный бюджет Украины в 1912 году в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении / П. Л. Кованько. — Х., 1925. — 86 с.
26. *Кованько П. Л.* Содержание и сущность бюджетного права / П. Л. Кованько. — К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1910. — 18 с.
27. *Кованько П. Л.* Финансовые проблемы землевладения русских городов / П. Л. Кованько. — К.: Типография «И. И. Чоколов», 1919. — 421 с.
28. *Кулишер I. М.* Коммунальное обложение в Германии в его историческом развитии. Опыт изучения основных течений в развитии городских финансов / I. М. Кулишер. — С.-Пб.: Тип. А. Э. Коллинс (б. Ю. Н. Эрлих), 1914. — 473 с.
29. *Кулишер I. М.* Очерки финансовой науки. Выпуск первый / I. М. Кулишер. — Пг.: Наука и Школа. — 1919. — 252 с.
30. *Мітіліно М. І.* Елементи фінансової науки / М. І. Мітіліно. — К.: Державне видавництво України, 1926. — 196 с.
31. *Мітіліно М. І.* Основи фінансової науки / М. І. Мітіліно. — К.: Державне видавництво України, 1929. — 390 с.
32. *Мигулин П. П.* Реформа денежного обращения и промышленный кризис в России (1893–1902). — М.: Общество купцов и промышленников России, 2006. — 368 с.
33. *Неманов Л. М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919) / Л. М. Неманов. — К.: Культура и знание, 1919. — 212 с.
34. *Патлаевский И. И.* Курс науки финансового права / И. И. Патлаевский. — О.: Тип. Одес. вестн., 1885. — 411 с.
35. *Полоцкий О.* Податкова політика / О. Полоцкий. — К.: Державне видавництво України, 1925. — 97 с.
36. *Сидоренко Г. Д.* Конспект лекцій по русському фінансовому праву / Г. Д. Сидоренко. — Ж., 1888. — 341 с.

37. *Соболев М. Н.* Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы). / М. Н. Соболев. — Х.: Пролетарий, 1925. — 186 с.
38. *Степанов Т.* Записки о политической экономии. Часть вторая / Т. Степанов. — Х.: В университетской типографии, 1848.
39. *Твердохлебов В. Н.* Государственный кредит. Теория и техника / В. Н. Твердохлебов. — Л.: Academia, 1924. — 146 с.
40. *Твердохлебов В. Н.* Местные финансы / В. Н. Твердохлебов. — М.: Изд-во Народного Комисариата Внутренних дел РСФСР, 1927. — 264 с.
41. *Твердохлебов В. Н.* Обложение городских недвижимостей на Западе. Часть I. Государственное обложение / В. Н. Твердохлебов. — О.: Экономическая типография, 1906. — 276 с.
42. *Твердохлебов В. Н.* Обложение городских недвижимостей на Западе. Часть II. Местное обложение. Новые виды городских налогов / В. Н. Твердохлебов. — О.: Техник, 1909. — 307 с.
43. *Цытович Н.* Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов / Н. М. Цытович. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1898. — 735 с.
44. *Яснопольский Л. Н.* Бюджетная политика правительства в 1907 году / Л. Н. Яснопольский. — М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1908. — С. 134–146.
45. *Яснопольский Л. Н.* Наш государственный бюджет в 1907 году / Л. Н. Яснопольский. — М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1907. — 39 с.
46. *Яснопольский Л. Н.* Русский государственный бюджет 1908 года / Л. Н. Яснопольский. — М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1908. — С. 113–133.
47. *Яснопольский Л. Н.* Очерки русского бюджетного права. 1: Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова / Л. Н. Яснопольский. — М., В. П. Рябушинский, 1912. — 417 с.
48. *Яснопольский Л. Н.* Государственные доходы и расходы / Л. Н. Яснопольский. — М., Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. — 39 с.
49. *Яснопольский Н. П.* О географическом распределении государственных расходов России / Н. П. Яснопольский. — К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1890. — 584 с.
50. *Яснопольский Н. П.* Отзыв о сочинении П. П. Мигулина «Русский государственный кредит (1799–1899) Т.2. / Н. П. Яснопольский. — К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1902. — 58 с.

Основна

1. *Алексеевко Л. М.* Ринок фінансового капіталу: становлення, проблеми та перспективи розвитку: Монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К.: Максимум, 2004. — 423 с.
2. *Андрущенко В. Л.* Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: Теорет. концептуалізація і наук. проблематика держ. Фінансів: Монографія. — Л.: Каменяр, 2000. — 304 с.

3. *Артус М. М.* Проблеми трактування сутності та функцій категорії «фінанси» / М. М. Артус // *Фінанси України*, 2007. — № 4. — С. 127–134.
4. *Бланк І. О.* Управління фінансами підприємств: Підруч. / І. О. Бланк, Г. В. Ситник. — К., 2006. — 780 с.
5. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Ш. Планкарт; пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редак. В. М. Федосова. — К.: Либідь. 2000. — 654 с.
6. *Боринець С. Я.* Міжнародні валютно-фінансові відносини: підручник. — 5-те вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 582 с.
7. *Васильєва М. В.* Финансовая политика: Учеб. пособие для студ., обучающихся по спец. «Финансы и кредит» / М. В. Васильєва, Н. А. Малий, Л. В. Перекрестова — Р. н/Д.: Феникс, 2008. — 220 с.
8. *Версаль Н. І.* Фінансове посередництво в Україні: теоретичні та практичні аспекти / Н. І. Версаль // *Фінанси України*. — 2005. — № 9. — С. 99–109.
9. *Волощук Г. О.* Наукове забезпечення бюджетного процесу: Генеза. Теорії. Перспективи. / Г. О. Волощук, Ю. В. Пасічник. — К.: Міленіум, 2003. — 272 с.
10. *Габбард Р. Глен* Гроші, фінансова система та економіка: Підручник: Пер. з англ. — К.: КНЕУ, 2004. — 889 с.
11. *Григораши Г. В.* Системи соціального страхування зарубіжних країн: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Г. В. Григораши, Т. Ф. Григораши, В. Я. Олійник, І. Т. Субачов. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 144 с.
12. *Загорський В. С.* Бюджетно-податкова система України: теорія і практика: Монографія / Національна академія державної податкової служби України. — І.: Національна академія ДПС України, 2006. — 304 с.
13. *Зимовець В. В.* Акумуляція фінансових ресурсів та економічний розвиток: Монографія. — К., 2003. — 314 с.
14. *Зятковський І. В.* Фінанси суб'єктів господарювання в умовах інституціональних перетворень: Монографія. — Т.: Економічна думка, 2006. — 384 с.
15. *Єлецьких С. Я.* Міжнародні фінанси: термінологічний словник / С. Я. Єлецьких, С. Є. Борисова, Ю. О. Гетьманенко, О. В. Свідрак. — К.: ДДМА, 2007. — 64 с.
16. *Іванов Ю. Б.* Проблеми розвитку податкової політики та оподаткування: Монографія / Ю. Б. Іванов, О. М. Тищенко, Г. М. Дорожкіна, О. Г. Зима, В. В. Карпова; Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України. — Х.: ВД «ІНЖЕК», 2007. — 448 с.
17. *Карпінський Б. А.* Фінансова система. Навч. посіб. / Б. А. Карпінський — К.: «Центр навчальної літератури», 2003. — 272 с.
18. *Клапків М. С.* Витоки національного страхового ринку України: Монографія. / М. С. Клапків, Ю. М. Клапків. — Т.: Карт-бланш, 2003. — 275 с.
19. *Клименко В. В.* Фондовий ринок України у контексті фінансової безпеки держави: Монографія. — К.: КНУТД, 2003. — 187 с.
20. *Ковбасюк Ю. В.* Державні фінанси: теоретико-організаційні аспекти: навч. посіб. — К.: КИИ, 2007. — 260 с.
21. *Колосок А. М.* Соціальне страхування в контексті становлення соціального діалогу / А. М. Колосок // *Актуальні проблеми економіки*. — 2008. — № 3. — С. 129–136.

22. *Крамаренко Г. О.* Вплив фінансових криз на економічну активність галузей промисловості України / Г. О. Крамаренко, А. І. Якименко // Академічний огляд. — 2007. — № 2. — С. 35–40.
23. *Крисоватий А. І.* Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні: Монографія. — Т.: Карт-бланш, 2005. — 372 с.
24. *Леоненко П. М.* Структура фінансової науки у світлі її історії / П. М. Леоненко // Фінанси України. — 2005. — № 11. — С. 21–25.
25. *Лисенко Ю. Г.* Фінансовий менеджмент вищого навчального закладу з використанням новітніх інформаційних технологій: моногр. / Ю. Г. Лисенко, А. І. Акмаєв, В. М. Андрієнко, І. М. Гайван, Н. Л. Казарінова — Д.: Юго-Восток, 2007. — 464 с.
26. *Лондар С. Л.* Вхідження України у світовий економічний простір та трансформація фінансових визначень / С. Л. Лондар // Фінанси України. — 2006. — № 5. — С. 39–50.
27. *Луїна І. О.* Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / НАН України; Інститут економічного прогнозування. — К.: Наукова думка, 2006. — 432 с.
28. *Львовичкін С.* Фінансова інфраструктура ринкової економіки: концептуальні підходи / С. Львовичкін, В. Опарін, В. Федоров // Економіка України. — 2008. — № 11. — С. 57–71.
29. *Лютій І. О.* Податки на споживання в економіці України: Монографія / І. О. Лютій, А. Б. Дрига, М. О. Петренко — К.: Знання, 2005. — 335 с.
30. *Опарін В. М.* Фінансова система України: Теоретико-методологічні аспекти: Монографія / В. М. Опарін — К.: КНЕУ, 2005. — 239 с.
31. *Небрат В. В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть: Монографія. — К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. — 224 с.
32. *Нестеренок А. С.* Періодизація розвитку поняття фінансів / А. С. Нестеренок // Митна справа. — 2005. — № 1. — С. 90–94.
33. *Павлюк К. В.* Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: Монографія / К. В. Павлюк. — К.: НДФІ, 2006. — 584 с.
34. *Пасічник Ю. В.* Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні: Монографія. / НАН України; Інститут економіки промисловості. — Д.: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. — 642 с.
35. *Педь І. В.* Непрямі податки в податковій системі України: Навч. посібник / І. В. Педь; за ред. Ю. М. Лисенкова. — К.: Знання, 2008. — 348 с.
36. *Плескач В. Л.* Фінансові послуги як складова інтеграції України у світовий інформаційно-економічний простір / В. Л. Плескач // Фінанси України. — 2008. — № 8. — С. 89–96.
37. *Полозенко Д. В.* Про гроші, інфляцію та фінанси у трансформаційній економіці / Д. В. Полозенко // Фінанси України. — 2008. — № 2. — С. 82–89.
38. *Полозенко Д. В.* Гроші та фінанси у транзитивній економіці / Д. В. Полозенко // Економіка АПК. — 2007. — № 10. — С. 64–70.
39. *Пушкарєва В. М.* История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие для студ. экон. спец. вузов. — М.: Финансы и статистика, 2003. — 256 с.

40. *Пушкарева В. М.* История мировой и русской финансовой науки и политики. — М.: Финансы и статистика, 2003. — 272 с.
41. *П'ятаченко Г. О.* Становлення та розвиток фінансів України. 1917–2003 / Г. О. П'ятаченко, Л. В. Кухарець — К.: НДФІ, 2005. — 784 с.
42. *Реверчук С. К.* Історія страхування: Підручник / С. К. Реверчук, Т. В. Сива, С. І. Кубів, О. Д. Вовчак; за ред. С. К. Реверчук. — К.: Знання, 2005. — 213 с.
43. *Рендович П. М.* Теоретико-ретроспективні підходи до поняття «фінансові ресурси» / П. М. Рендович // Формування ринкових відносин в Україні. — 2007. — № 9. — С. 38–42.
44. *Рибак С. О.* Таксономія дефініцій фінансової сфери / С. О. Рибак, Л. Л. Лазебник // Економічна теорія. — 2007. — № 2. — С. 34–45.
45. *Соколовська А. М.* Податкова система держави: теорія та практика становлення. — К.: Знання-Прес, 2004. — 454 с.
46. *Сніжко О. В.* Ієрархія фінансової нестабільності / О. В. Сніжко // Формування ринкових відносин в Україні. — 2008. — №2. — С. 29–33.
47. *Страховання: підручник* / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2008. — 1019 с.
48. *Стукало Н. В.* Глобалізація та розвиток фінансової системи України: Монографія. — Д.: ДНУ, 2006. — 248 с.
49. *Терещенко О. О.* Антикризисне фінансове управління на підприємстві : Монографія. — К.: КНЕУ, 2004. — 268 с.
50. *Федосов В.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями / В. Федоров, В. Опарін, С. Львовчкін. — К.: КНЕУ, 2002. — 387 с.
51. *Фінанси: підручник* / За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — К.: Знання, 2008. — 611 с.
52. *Фінансово-економічні механізми інноваційно-інвестиційного розвитку України: Колективна наукова монографія* / О. А. Кириченко, С. А. Єрохін та ін.; Під наук. ред. д.е.н., проф. О. А. Кириченко. — К.: Національна академія управління, 2008. — 252 с.
53. *Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: у 3 т. Т. 1: Фінансова політика та податково- бюджетні важелі її реалізації.* / За ред. А. І. Даниленко. — К.: Фенікс, 2008. — 467 с.
54. *Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: у 3 т. Т. 2: Механізми грошового та фондового ринків і їх вплив на розвиток економіки України* / За ред. А. І. Даниленко. — К.: Фенікс, 2008. — 440 с.
55. *Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку: у 3 т. Т. 3: Фінанси підприємств: тенденції, стан і проблеми управління* / За ред. А. І. Даниленко. — К.: Фенікс, 2008. — 307 с.
56. *Формування і функціонування бюджетної системи України: Монографія* / С. О. Булгакова, О. Т. Колодій, Л. В. Єрмошенко, Л. І. Василенко, Т. О. Масленнікова. / За заг. ред. А. А. Мазаракі. — К.: КНИГА, 2003. — 343 с.
57. *Фурман В. М.* Страхування: теоретичні засади та стратегія розвитку: Монографія / За ред. В. П. Матвієнко. — К.: Наукова думка, 2006. — 334 с.
58. *Школьник І. О.* Фінансовий ринок України в контексті розвитку світової фінансової системи: Монографія. — С.: УАБС НБУ, 2007. — 98 с.

59. *Юрій С. І.* Міжнародні фінанси у XXI столітті / С. І. Юрій // Вісник економічної науки України. — 2007. — № 1. — С. 183–193.
60. *Юрій С. І.* Фінанси домогосподарств: теоретичні підходи до трактування сутності / С. І. Юрій, Т. О. Кізіма // Фінанси України. — 2008. — № 8. — С. 3–11.
61. *Юхименко П. І.* Сучасні тенденції та стратегія фінансової політики України / П. І. Юхименко // Фінанси України. — 2005. — № 10. — С. 101–111.
62. *Якушик І. Д.* Податки в країнах світу: Довідник. / І. Д. Якушик, Я. В. Литвиненко. — К.: МП Леся, 2004. — 480 с.
63. *Ярошенко Ф. О.* Історія оподаткування / Ф. О. Ярошенко, П. В. Мельник, В. Л. Андрущенко, В. М. Мельник. — І., 2004. — 242 с.

АДРЕСИ ІНТЕРНЕТ-САЙТІВ, ЩО БУДУТЬ КОРИСНИМИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ ФІНАНСІВ

Органи державного управління України

1. Кабінет Міністрів України — <http://www.kmu.gov.ua>
2. Рада національної безпеки і оборони України — <http://www.rainbow.gov.ua/>
3. Міністерство аграрної політики України — <http://www.minagro.gov.ua>
4. Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України — <http://www.me.gov.ua>
5. Міністерство закордонних справ України — <http://www.mfa.gov.ua>
6. Міністерство освіти і науки України — <http://www.mon.gov.ua>
7. Міністерство праці та соціальної політики України — <http://www.mlsp.gov.ua>
8. Міністерство промислової політики України — <http://www.industry.kmu.gov.ua>
9. Міністерство фінансів України — <http://www.minfin.gov.ua>
10. Державний комітет України по земельних ресурсах — <http://dkzr.gov.ua/-terra/control/uk/index>
11. Державний комітет статистики України — <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва — <http://www.dktr.gov.ua/kompred/control/uk/index>
13. Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики — <http://www.dssu.gov.ua/control/uk/index>
14. Державний комітет фінансового моніторингу України — <http://www.sdfm.gov.ua/>
15. Антимонопольний комітет України — <http://www.amc.gov.ua>
16. Головне контрольно-ревізійне управління України (ГоловКРУ) — <http://www.dkrs.gov.ua/kru/control/uk/index>
17. Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг — <http://www.dfp.gov.ua/>
18. Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку — <http://www.ssmc.gov.ua/>
19. Державна митна служба України — <http://www.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/index>
20. Державна податкова адміністрація України — <http://www.sta.gov.ua/tax/-control/uk/index>
21. Державна прикордонна служба України — <http://www.pvu.gov.ua/control/uk/index>
22. Державне казначейство України — <http://www.treasury.gov.ua>
23. Національний банк України — <http://www.bank.gov.ua/>
24. Пенсійний фонд України — <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index>
25. Рахункова палата України — <http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/>
26. Фонд державного майна України — <http://www.spfu.gov.ua/ukr/index.php>

Міжнародні фінансові організації

27. Азіатський банк розвитку — <http://www.adb.org/>
28. Банк міжнародних розрахунків — <http://www.bis.org/>
29. Європейський банк реконструкції і розвитку — <http://www.ebrd.com/>
30. Європейський інвестиційний банк — <http://www.eib.org/>
31. Європейський центральний банк — <http://www.ecb.int/home/html/index.en.html>
32. Міжамериканський банк розвитку — <http://www.iadb.org/>

33. Міжнародна фінансова корпорація — <http://www.ifc.org/>
34. Міжнародний валютний фонд — <http://www.imf.org/external/index.htm>
35. Світовий банк — <http://www.worldbank.org/>
36. Представництво Світового банку в Україні — <http://www.worldbank.org.ua/>
37. Всесвітня торговельна організація (WTO) — http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/statis_e.htm
38. Всесвітня туристична організація (WTO) — http://www.world-tourism.org/frameset/frame_statistics.html
39. Департамент статистики Організації Об'єднаних Націй — <http://unstats.un.org/unsd/default.htm>
40. Зовнішньоторговельна організація Японії (JETRO) — <http://www.jetro.go.jp/>
41. МВФ, Спеціальний стандарт поширення даних (DSBB) — <http://dsbb.imf.org/Applications/web/dsbbhome/>
42. Міжамериканський банк розвитку — <http://www.iadb.org/>
43. Міждержавний статистичний комітет Співдружності Незалежних Держав — <http://www.cisstat.com/>
44. Міжнародна асоціація зі статистики (IAOS) — <http://isi.cbs.nl/iaos/>
45. Міжнародна організація праці (ILO) — <http://www.ilo.org/stat/lang--en/>
46. Міжнародний інститут статистики (ISI) — <http://isi.cbs.nl/>
47. Організація економічної співпраці та розвитку (OECD) — http://www.oecd.org/department/0,3355,en_2649_33715_1_1_1_1_1,00.html
48. Статистичний офіс Європейської співдружності — <http://europa.eu.int/en/-comm/eurostat/eurostat.html>
49. Центральний Європейський банк — <http://www.ecb.int/stats/html/index.en.html>

Періодичні видання

50. Бюлетень Національного банку України — www.bank.gov.ua
51. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка — www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VZhDU/index.html
52. Вісник Інституту економіки та менеджменту Національного авіаційного університету — www.nbuuv.gov.ua/e-journals/PSPE
53. Вісник Міжнародного слов'янського університету — http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VMSU/
54. Вісник Національного банку України — www.bank.gov.ua
55. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (електронне наукове фахове видання) — www.nbuuv.gov.ua/e-journals/Vsunud/index.html
56. Вісник Тернопільського національного економічного університету — www.library.tane.edu.ua/index.php?op=visnyk&submenu=nauk_vydannya
57. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права — www.univer.km.ua/journal.php
58. Газета «Цінні папери України» — www.securities.org.ua
59. Журнал «Актуальні проблеми економіки» — <http://www.eco-science.net/>
60. Журнал «Банківська справа» — www.banking.com.ua

61. Журнал «Економіка і держава» — www.economy.in.ua
62. Журнал «Економіка і прогнозування» — www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/EP/index.html
63. Журнал «Економіка та держава» — www.economy.in.ua/index.htm
64. Журнал «Економічна теорія» — www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/et/index.html
65. Журнал європейської економіки — www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/je/index.html
66. Журнал «Зовнішня торгівля: право та економіка» — www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uazt/ztpe.html
67. Журнал «Ринок цінних паперів України» — www.securities.org.ua
68. Журнал «Фінанси України» — www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/category/bottom?cat_id=35691
69. Збірник «Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності» — www.bank.gov.ua
70. Збірник «Економічний аналіз» (видання Тернопільського національного економічного університету) — www.library.tane.edu.ua/index.php?op=nauk_zapysky&submenu=nauk_vydannya
71. Інформаційно-аналітичний бюлетень «Фінансовий ринок України» — <http://www.ufin.com.ua/arhiv.htm>
72. Платіжний баланс і зовнішній борг України — www.bank.gov.ua
73. Проблеми системного підходу в економіці (електронне наукове фахове видання) — <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/index.html>;
74. Проблемы материальной культуры — ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ — www.nbuv.gov.ua
75. Світ фінансів (видання Тернопільського національного економічного університету) — www.library.tane.edu.ua/index.php?op=svit_finansiv&submenu=nauk_vydannya
76. Річний звіт Національного банку України — www.bank.gov.ua
77. Річний звіт про діяльність банківського нагляду України — www.bank.gov.ua

Міжнародні статистичні організації

78. Всесвітня торговельна організація (WTO) — http://www.wto.org/english/res_e/status_e/status_e.htm
79. Всесвітня туристична організація (WTO) — http://www.world-tourism.org/frameset/frame_statistics.html
80. Департамент статистики Організації Об'єднаних Націй — <http://unstats.un.org/unsd/default.htm>
81. Зовнішньоторговельна організація Японії (JETRO) — <http://www.jetro.go.jp/>
82. МВФ, Спеціальний стандарт поширення даних (DSBB) — <http://dsbb.imf.org/Applications/web/dsbbhome/>
83. Міжамериканський банк розвитку — <http://www.iadb.org/>
84. Міждержавний статистичний комітет Співдружності Незалежних Держав — <http://www.cisstat.com/>

85. Міжнародна асоціація зі статистики (IAOS) — <http://isi.cbs.nl/iaos/>
86. Міжнародна організація праці (ILO) — <http://www.ilo.org/stat/lang--en/>
87. Міжнародне енергетичне агентство (IEA) — <http://www.iea.org/-Textbase/stats/index.asp>
88. Міжнародний валютний фонд (IMF) — <http://www.imf.org/external/np/sta/>
89. Міжнародний інститут статистики (ISI) — <http://isi.cbs.nl/>
90. Організація економічної співпраці та розвитку (OECD) — http://www.oecd.org/department/0,3355,en_2649_33715_1_1_1_1_1,00.html
91. Програма Організації Об'єднаних націй по населенню, в тому числі статистична база даних (DESA) — <http://www.un.org/esa/socdev/ageing/index.html>
92. Продовольча та сільськогосподарська статистика Організації Об'єднаних націй (FAO) — <http://www.fao.org/es/ess/>
93. Світовий банк — <http://www.worldbank.org/>
94. Статистичний офіс Європейської співдружності — <http://europa.eu.int/-en/comm/eurostat/eurostat.html>
95. Центральний Європейський банк — <http://www.ecb.int/stats/html/index.en.html>

Сайти міністерств фінансів зарубіжних країн

96. Аргентина — <http://www.mecon.gov.ar/>
97. Росія — <http://www.minfin.ru/home.htm>
98. Естонія — <http://www.fin.ee/>
99. Узбекистан — <http://www.mf.uz/>
100. Казахстан — <http://www.minfin.kz/>
101. Австралія — <http://www.treasury.gov.au/home.asp?ContentID=521>
102. Люксембург — <http://www.mf.public.lu/>
103. Литва — <http://www.finmin.lt/finhomeen.htm>
104. Азербайджан — <http://www.minfin-az.com/>
105. Македонія — <http://www.finance.gov.mk/>
106. Румунія — <http://www.mfinante.ro/>
107. Австрія — <http://www.bmf.gv.at/>
108. Китай — <http://www.mof.gov.cn/>
109. Норвегія — <http://www.regjeringen.no/NotFound.aspx?url=/fin/engelsk/index-b-n-a.html>
110. Нова Зеландія — <http://www.treasury.govt.nz/>
111. Хорватія — <http://www.mfin.hr/>
112. Чехія — <http://www.mfcr.cz/cps/rde/xchg/>
113. Індія — <http://finmin.nic.in/>
114. Данія — <http://www.fm.dk/>
115. Польща — <http://www.mofnet.gov.pl/>
116. Ізраїль — <http://www.mof.gov.il/>
117. Фінляндія — <http://www.vn.fi/vn/vm/english/mof.htm>
118. Португалія — <http://www.min-financas.pt/>
119. Франція — <http://www.finances.gouv.fr/>
120. Словаччина — <http://www.finance.gov.sk/>

121. Греція — <http://www.mof-glk.gr/>
122. США -<http://www.ustreas.gov/>
123. Швейцарія — <http://www.efd.admin.ch/>
124. Іспанія — <http://www.mineco.es/portal/>
125. Голландія — <http://www.minfin.nl/>
126. Туреччина — <http://www.maliye.gov.tr/>
127. Ірландія — <http://www.finance.gov.ie/ViewDoc.asp?fn=/home.asp>
128. Угорщина — <http://www.meh.hu/>
129. Ісландія — <http://www.stjr.is/>
130. Велика Британія — <http://www.hm-treasury.gov.uk/>
131. Мауритіус — <http://ncb.intnet.mu/mof.htm>
132. Японія — <http://www.mof.go.jp/english/index.htm>
133. Італія -<http://www.finanze.it/export/sites/default/finanze/index.htm>
134. ПАР — <http://www.finance.gov.za/>
135. Канада — <http://www.fin.gc.ca/>
136. Словенія -<http://www.mf.gov.si/angl/index.htm>
137. Південна Корея — <http://www.mofe.go.kr/>
138. Колумбія — <http://www.minhacienda.gov.co/MinHacienda>

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема 1. ПОНЯТТЯ ФІНАНСІВ ТА ФІНАНСОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ.....	4
1.1. Сутність та функції фінансів.....	4
1.2. Роль фінансів у суспільному відтворювальному процесі.....	12
1.3. Сутність, призначення і роль фінансової інфраструктури.....	15
1.4. Складові фінансової інфраструктури.....	19
1.5. Інструментальне наповнення фінансової інфраструктури.....	28
Тема 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА.....	57
2.1. Теоретична сутність фінансової системи України та основні принципи її побудови.....	57
2.2. Організаційно-правові основи побудови і функціонування фінансової системи.....	66
2.3. Інституційно-функціональна структура фінансової системи України.....	72
2.4. Фінансові ресурси держави, джерела і методи їх формування.....	88
Тема 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ.....	104
3.1. Концепції державних фінансів у фундаментальних економічних теоріях.....	104
3.1.1. Попередники англійської класичної політекономії.....	104
3.1.2. Фінансові концепції англійської класичної політекономії. Адам Сміт і Давід Рікардо.....	113
3.1.3. Фінансові теорії історичної школи Німеччини.....	120
3.1.4. Маржиналізм і його вплив на розвиток фінансової науки.....	125
3.1.5. Кейнсіанство і його значення для розвитку фінансової науки.....	130
3.1.6. Повернення до неокласики. Протистояння кейнсіанству.....	150
3.1.7. Монетаризм і пріоритет грошової політики.....	160
3.1.8. Неолібералізм. Фінансові пріоритети.....	165
3.1.9. Фінансові концепції в парадигмі «асиметричної інформації».....	170
3.1.10. Інституціоналізм і його вплив на фінансову думку.....	175
3.2. З історії української фінансової думки.....	180
3.3. Новітні уявлення вітчизняних учених про розвиток фінансової науки.....	194
Тема 4. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА.....	208
4.1. Сутність, типи та напрямки фінансової політики.....	208
4.2. Складові фінансової політики держави.....	213
4.3. Забезпечення реалізації фінансової політики.....	215
4.4. Фінансова політика суб'єктів господарювання.....	218
Тема 5. ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ.....	230
5.1. Зміст і склад державних фінансів. Державні доходи і державні видатки.....	230
5.2. Державний бюджет: суть та призначення.....	236
5.3. Бюджетна система та державний устрій держави.....	239
5.4. Бюджетний процес.....	236
5.5. Державний кредит і державний борг.....	239

Тема 6. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ	271
6.1. Сутність місцевих фінансів, їх структура та функції	271
6.2. Доходи та видатки місцевих бюджетів	278
6.3. Управління місцевими фінансами	287
Тема 7. ПОДАТКИ Й ПОДАТКОВІ СИСТЕМИ.....	294
7.1. Економічна сутність і роль податків у формуванні державних фінансів.....	294
7.2. Принципи формування податкової системи.....	305
7.3. Класифікація й основні види податків.....	308
Тема 8. ФІНАНСИ ПІДПРИЄМСТВ.....	322
8.1. Сутність фінансів підприємств.....	322
8.2. Вибір підприємствами організаційно-правових форм у процесі здійснення фінансово-господарської діяльності.....	324
8.3. Роль фінансової роботи в управлінні підприємствами.....	334
8.4. Фінансові ресурси підприємств, їх склад і характеристика.....	334
8.5. Фінансові аспекти формування та функціонування основних засобів.....	337
8.6. Фінансове забезпечення функціонування обігових коштів.....	339
8.7. Витрати і доходи підприємств, їх класифікація.....	334
8.8. Фінансові результати та фактори, що впливають на них.....	344
Тема 9. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ.....	351
9.1. Доходи домогосподарств.....	351
9.2. Витрати домогосподарств.....	360
9.3. Інвестування в людський капітал.....	364
Тема 10. ФОНДИ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ЦІЛЬОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ...377	377
10.1. Соціально-економічна роль фондів цільового призначення.....	377
10.2. Класифікація фондів цільового призначення.....	378
10.3. Джерела формування фінансових ресурсів фондів і напрямки фінансування...380	380
10.4. Державні фонди в Україні, види, розміри та методика нарахування внесків до них.....	381
Тема 11. СТРАХОВІ ФОНДИ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ.....	391
11.1. Соціально-економічний зміст і роль страхування в умовах ринкової економіки.....	391
11.2. Структура національного страхового ринку України та основні проблеми його розвитку.....	395
11.3. Зарубіжна практика страхування.....	400
Тема 12. ФІНАНСОВИЙ РИНОК.....	415
12.1. Економічна сутність фінансового ринку та його структура.....	415
12.2. Класифікація фінансових ринків.....	418
12.3. Інструменти фінансового ринку.....	419
12.4. Цінні папери як основний інструмент фінансового ринку.....	420
Тема 13. ОРГАНІЗАЦІЯ Й УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ.....	434
13.1. Теоретичні основи фінансового менеджменту.....	434

13.1.1. Еволюція фінансового менеджменту.....	434
13.1.2. Принципи організації фінансового менеджменту.....	438
13.1.3. Суб'єкти і об'єкти фінансового управління на підприємстві.....	440
13.2. Інформаційне забезпечення фінансового управління.....	443
13.2.1. Фінансова інформація та її використання в діяльності підприємства.....	443
13.2.2. Баланс підприємства та аналіз його складових частин.....	444
13.2.3. Ліквідність підприємства та методи її оцінювання.....	448
13.3. Фінансове планування.....	450
13.3.1. Види планів, зміст і послідовність їх розробки на підприємстві.....	450
13.3.2. Основні фінансові показники в системі бізнес-планування.....	453
13.3.3. Фінансове планування в системі бюджетування поточної діяльності.....	456
13.4. Управління державними фінансами.....	461
13.5. Податковий менеджмент.....	463
13.6. Особливості інвестування АПК України.....	463
Тема 14. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ.....	487
14.1. Поняття, призначення та функції міжнародних фінансів.....	487
14.2. Загальна характеристика світового фінансового ринку.....	493
14.3. Характеристика структури світового фінансового ринку.....	496
14.3.1. Валютний ринок.....	496
14.3.2. Міжнародний кредитний ринок.....	497
14.3.3. Міжнародний ринок цінних паперів.....	498
14.3.4. Міжнародні ринки золота.....	500
14.4. Міжнародні розрахунки та операції валютного ринку.....	500
14.5. Міжнародні валютні системи.....	507
14.6. Міжнародне подвійне оподаткування і правові шляхи його розв'язання.....	512
14.7. Міжнародні фінансові організації та їх функції.....	512
Література	560
Адреси інтернет-сайтів.....	567

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Бойко Світлана Василівна, Гацька Людмила Павлівна,
Гошовська Валентина Василівна, Загурський Олег Миколайович,
Льєнко Анатолій Андрійович, Лазебник Лариса Леонідівна,
Леоненко Петро Михайлович, Погорілий Анатолій Олександрович,
Льовочкін Сергій Володимирович, Опарін Валерій Михайлович,
Суторміна Валентина Миколаївна, Тропіна Валентина Борисівна,
Федосов Віктор Михайлович, Цибок Валентина Олександрівна,
Циганов Сергій Андрійович, Юхименко Петро Іванович

ТЕОРІЯ ФІНАНСІВ

*Під загальною редакцією професорів
Федосова В. М., Юрія С. І.*

ПІДРУЧНИК

Керівник видавничих проєктів – *Б. А. Сладкевич*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*

Підписано до друку 16.09.2009. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 32,4.
Наклад 2000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006